

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI**

**HAC EMİRLİĞİ
(BAŞLANGICINDAN EMEVİLERİN SONUNA KADAR)**

Murat EROĞLU

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN:

Prof. Dr. İsmail Hakkı ATÇEKEN

KONYA-2022

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Murat EROĞLU		
	Numarası	068110023002		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslâm Tarihi ve Sanatları / İslam Tarihi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	✓	
Tezin Adı	Hac Emirliği (Başlangıcından Emevîlerin Sonuna Kadar)			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Murat EROĞLU

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Murat EROĞLU		
	Numarası	068110023002		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslâm Tarihi ve Sanatları / İslam Tarihi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	✓	
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. İsmail Hakkı ATÇEKEN		
Tezin Adı	Hac Emirliği (Başlangıcından Emevîlerin Sonuna Kadar)			

İslam dininin beş temel esasından birisi olan hac ibadetiyle en temel konulardan birisi hac kabilelerinin ve ibadetinin yönetilmesidir ki bu müessese İslam Kurumlar Tarihi'nde "Hac Emirliği" olarak ifade edilmiştir. Halife tarafından atanan hac emîri her dönemde ehemmiyet arz eden bir statüde bulunmuştur.

Hız. Peygamber (sav) önce ilk hac emirini atamış sonra da Vedâ haccını yaparak hem örnek olmuş hem de kurumsallaşmayı başlatmıştır. Ondan sonra gelen Hulefâ-i Raşidîn döneminde ise halifeler hac kfilesini genellikle bizzat idare etmişler, kendilerinin hac yaptırmaya imkân bulamadığı durumlarda ise bir hac emîri tayin etmişlerdir. Emevî halifeleri ise nadiren hacca gitmiş ve genellikle Ümeyyeoğullarından birini hac emîri atamışlardır. Çalışmamızın birinci bölümünde Hac Emirliği'nin ortaya çıkışı ve kurumsallaşma süreci ele alınmıştır.

Hacıların yöneticisi olarak hac emîri, hac kfilesini hazırlama, devletin başkentinden alıp hacca götürme ve beldelerine geri getirme, seyahat esnasında düzenini sağlama, tehlikelere karşı koruma, suçluları cezalandırma, gibi birçok önemli vazifeyi yürütmekle mükelleftir. Ayrıca o, Mekke'ye ulaştıktan sonra Arafat vakfesinin zamanında yapılması, hac hutbelerinin okunması, Müzdelife, Minâ ve Cemerât'taki görevlerin yerine getirilmesi, Kâbe'nin tavaf edilmesi ve hac ibadetiyle alakalı bütün menâsikin doğru bir şekilde yapılmasını sağlamakla yükümlüdür. Çalışmamızın ikinci bölümünde ise Hac Emirliği'nin kurumsal yapısı ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hac, Hac Emîri, Hac Emirliği, Hazreti Muhammed, Hulefâ-i Raşidîn, Emevîler

ABSTRACT

ABSTRACT

Author' s	Name and Surname	Murat EROĞLU		
	Student Number	068110023002		
	Department	Islamic History and Arts / Islamic History		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)		
		Doctoral Degree (Ph.D.)		✓
	Supervisor	Prof. Dr. İsmail Hakkı ATÇEKEN		
Title of the Thesis/Dissertation	The Hajj Emirate (From the Beginning to the End of the Umayyads)			

One of the most fundamental subjects related to the pilgrimage, which is one of the five basic principles of the religion of Islam, is the management of pilgrimage convoys and worship, which is referred to as the "Hajj Emirate" in the History of Islamic Institutions. The amir al-hajj appointed by the caliph had an important position in every period.

The Prophet (saas) first appointed the first amir al-hajj and then made the Farewell pilgrimage, setting an example and initiating institutionalization. In the period of the Rashidun Caliphs, who came after him, the caliphs generally managed the pilgrimage convoys themselves and appointed an amir al-hajj when they could not find the opportunity to make the pilgrimage. The Umayyad caliphs rarely went on a pilgrimage and usually appointed one of the Umayyads as an amir al-hajj. In the first part of our study, the emergence of the Hajj Emirate and the institutionalization process are discussed.

As the director of the pilgrims, the amir al-hajj is responsible for carrying out many important duties such as preparing the pilgrimage convoy, taking it from the capital of the state to the pilgrimage and returning it to their destinations, maintaining order during the journey, protecting against dangers, punishing the criminals. In addition, after reaching Mecca, he is responsible for making the Arafat waqfah is on time, the reading of the pilgrimage sermons, the duties in Muzdalifah, Mina and Jamarat are completed, circumambulating the Kaaba and related to all the pilgrimage rituals correctly. In the second part of the study, the institutional structure of the Hajj Emirate is discussed.

Keywords: Pilgrimage, Amir al-Hajj, Hajj Emirate, Prophet Muhammad, Rashidun Caliphs, Umayyads

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
KISALTMALAR	IV
ÖNSÖZ	VI

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU, METODU VE KAYNAKLARI

1.1. Araştırmanın Konusu ve Sınırlılıkları	1
1.2. Araştırmanın Metodu	2
1.3. Araştırmanın Kaynakları	3
1.4. Araştırmanın Temel Kavramları	10
1.1. Hac	10
1.2. Emîr	13
1.3. Hac Emîri	15
2. Risaletten Önce Hac İbadeti ve Hac Hizmetleri	16
2.1. Rifâde	17
2.2. Sikâye	19
2.3. Hicâbe ve Sidâne	21
2.4. İfâza ve İcâze	22
2.5. Telbiye	23
2.6. Hums, Hille ve Tıls	24
2.7. Nesî	27
2.8. Haram Aylar	28

BİRİNCİ BÖLÜM

HAC EMİRLİĞİNİN ORTAYA ÇIKIŞI VE KURUMSALLAŞMA SÜRECİ

1. Hz. Peygamber Dönemi ve İlk Hac Emîri	32
1.1. İlk Hac Emîri	35
1.2. Rasûlullah'ın (sav) Vedâ Haccı	41

2. Hulefâ-i Râşidîn Dönemi	53
2.1. Hz. Ebû Bekir Dönemi	53
2.2. Hz. Ömer Dönemi	56
2.3. Hz. Osman Dönemi	64
2.4. Hz. Ali Dönemi	71
2.5. Hz. Hasan Dönemi	80
3. Emevîler Dönemi	83
3.1. Muâviye Dönemi	83
3.2. Yezîd b. Muâviye Dönemi	95
3.3. Muâviye b. Yezîd Dönemi	97
3.4. Mervân b. Hakem Dönemi	98
3.5. Abdülmelik b. Mervân Dönemi	100
3.6. Velîd b. Abdülmelik Dönemi	118
3.7. Süleyman b. Abdülmelik Dönemi	125
3.8. Ömer b. Abdülazîz Dönemi	129
3.9. Yezîd b. Abdülmelik Dönemi	133
3.10. Hişâm b. Abdülmelik Dönemi	135
3.11. Velîd b. Yezîd Dönemi	145
3.12. Yezîd b. Velîd Dönemi	147
3.13. İbrâhim b. Velîd Dönemi	147
3.14. Mervân b. Muhammed Dönemi	148

İKİNCİ BÖLÜM

HAC EMİRLİĞİ: KURUMSAL ÇERÇEVE VE GÖREVLER

1. Hac Emîri: Özellikler ve Yardımcılar	155
1.1. Özellikleri	157
1.2. Tayin ve Azli	162
1.3. Maaşı	164
1.4. Yardımcıları	165
1.4.1. Kadı	165
1.4.2. Emniyet Görevlileri	166
1.4.3. Rehberler	168
1.5. İdari Hiyerarşideki Konumu	169
1.6. Toplumsal Statüsü	171
2. Görevleri	173
2.1. Siyasi ve İdari Görevleri	173
2.1.1. Seyahatle İlgili Görevleri	174

2.1.1.1. Hacıların Dağılımlarını Önlemek ve Konaklama Yerlerini Belirlemek	174
2.1.1.2. Kafilenin Düzenini Sağlamak	175
2.1.1.3. Hacılara Şefkatli Davranmak (Rıfk)	175
2.1.1.4. Geniş Yolları Seçmek	179
2.1.1.5. Geniş Bir Vakit Seçmek	179
2.1.1.6. Namazlara Dikkat Etmek	181
2.1.2. Güvenlikle İlgili Görevleri	182
2.1.2.1. Güvenliği Sağlamak	182
2.1.2.2. Yolculuk Engellerini Ortadan Kaldırmak	183
2.1.3. İhtilafları Giderme Görevi	185
2.1.3.1. Arabuluculuk ve Sulh	185
2.1.3.2. Tercüman Kullanmama	186
2.1.4. Suçluları Cezalandırma Görevi	187
2.1.5. Su ve Yiyecek İlgili Görevleri	189
2.1.5.1. Gıda Temin Edilebilecek Yolları Seçmek	189
2.1.5.2. Su ve Otlak Temin Etmek	189
2.2. Dini Görevleri	190
2.2.1. Mekke'deki Görevleri	190
2.2.1.1. İmamlık ve Hatiplik Görevleri	196
2.2.1.2. İhramla İlgili Görevleri	198
2.2.1.3. Arafat, Müzdelife ve Minâ İle İlgili Görevleri	199
2.2.2. Medine'deki Görevleri	207
SONUÇ	210
BİBLİYOGRAFYA	214
EKLER	237
EK-1: Halifelikleri Döneminde Hacca Giden Halifeler	237
Ek-2: Halife Olmadan Önceki Dönemde veya Velihtlık Döneminde Hac Emirliği Yapan Halifeler	238
EK-3: Hac Emirliğini En Fazla Yapan Kişiler	239
EK-4: Araştırma Yaptığımız Dönemde Hac Emirliği Yapan Kimseler	240

KISALTMALAR

AÜHFD	: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
(as)	: Aleyhisselâm
b.	: İbn
bkz.	: Bakınız
CBÜSBED	: Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
(cc)	: Celle Celâluh
CÜİFD	: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
DÜİFD	: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
EAÜİFD	: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
ed.	: Editör
FÜİFD	: Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
H.	: Hicrî
HÜİFD	: Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Hız.	: Hazreti
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
İMM	: İslâm Medeniyeti Mecmuası
İSTEM	: İSTEM
İÜEFİTD	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İslam Tetkikleri Dergisi

İÜİFD	: İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
JESHO	: Journal of the Economic and Social History of the Orient
JSAI	: Jerusalem Studies in Arabic and İslam
JSS	: Journal of Semitic Studies
KSÜ SAMER	: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Siyer-i Nebi Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi
KURAMER	: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Kur'an Araştırmaları Merkezi
M.	: Miladî
OMÜİFD	: Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
(ra)	: Radiyallahu Anh
s.	: Sayfa
(sav)	: Sallallâhü Aleyhi Vesellem
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
ss.	: Sayfa sayısı (Sayfaları arası)
SAÜİFD	: Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
SÜSBED	: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
thk.	: Tahkik eden
TDV	: TDV
ts.	: Tarihsiz
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve diğerleri
vs.	: Vesaire

ÖNSÖZ

Yeryüzündeki ilk ibadethane olan Kâ'be'nin ve hac ibadetinin tarihi Hz. Adem'e (as) kadar uzanmaktadır. Kâ'be'nin Hz. İbrâhim (as) ve Hz. İsmâil (as) tarafından eski temelleri ortaya çıkarılarak yeniden inşa edilmesinden sonra Cenab-ı Hakk'ın emriyle hac ibadeti ilan edilmiştir. Tevhid anlayışı üzere emredilen ve bu esas üzerine yerine getirilen hac ibadeti zamanla farklı inanç ve düşüncelerin etkisiyle putperet bir anlayışın tesirine girmiştir. Bunun yanı sıra Kâbe ve hac hizmetleri ile ilgili çalışmalar da daha belirgin bir hale gelmeye başlamıştır. Cahiliye Döneminde pagan kültürün etkisiyle tevhid anlayışından saptırılan; zaman, mekan ve ibadet formu yönüyle değişime uğrayan hac ibadeti, İslâm'ın hakim olmasıyla asli hali olan tevhid anlayışına yeniden döndürülmüştür. Diğer taraftan Kâ'be ve hac hizmetleriyle ilgili kurumsallaşma bu dönemde de İslâmî bakış açısıyla yeniden düzenlenerek devam ettirilmiştir.

Hac ibadetinin birbirini takip eden süreçleri barındırması ve genellikle insanlar tarafından ömürde bir defa yapılması sebebiyle ibadetin başından sonuna kadar insanların sevk ve idaresine ihtiyaç duyulmuştur. Bu manada İslâm Kurumları Tarihi içinde önemli bir konumu haiz bulunan Hac Emirliği, Hz. Peygamber döneminde teşekkül etmiş, daha sonraki dönemlerde de kurumsallaşma sürecini sürdürmüştür.

Araştırmamız Giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında araştırmanın konusu, yöntemi, kaynakları üzerinde durulmuştur. Ayrıca çalışmamızla alakalı temel kavramlar ve risaletten önceki dönemde hac ibadeti ve hac hizmetleri konuları incelenmiştir. Araştırmamızın Birinci Bölüm'de ise "Hac Emirliği'nin Tarihsel Gelişimi" başlığı altında Hz. Peygamber Dönemi ve ilk hac emîri, Hulefâ-i Raşidîn Dönemi ve Emevîler Dönemi şeklinde dört alt başlık altında kronolojik olarak hac dönemleri ve hac emirleri incelenmiş, kaynaklardan istifade edilerek değerlendirme ve tahliller yapılmıştır. Çalışma alanımızın çok geniş olması sebebiyle araştırmamız, Hac Emirliğinin ilk teşekkülünden başlayıp Emevî Devleti'nin sonuna kadar olan süreç ile sınırlandırılmıştır.

İkinci Bölüm’de ise “Hac Emirliği: Kurumsal Çerçeve ve Görevler” başlığı altında Hac Emirliği’nin kurumsal yapısı, hac emîrinin özellikleri, yardımcıları, siyasi ve idari görevleri ile dini görevleri üzerinde durulmuştur.

Çalışmamızın Sonuç kısmında ise araştırmamızın tamamı hakkında genel değerlendirmeler yapılarak ulaşılan neticeler ortaya konulmuştur. Ayrıca Ekler kısmında, görev yaptığı tespit edilen hac emirleri ilk dönem kaynakları ile karşılaştırılarak yıl esasına göre bir tablo halinde sıralanmıştır. Bunun yanında halifelik dönemlerinde hacca giden halifeler, halife olmadan önce veya veliahtlık döneminde hacca giden halifeler ve Hac Emirliğini uzun süre yürüten kişiler tablolar halinde sunulmuştur.

Bu araştırmanın hazırlanmasında katkı sunmaktan hiçbir zaman kaçınmayan ve bana her zaman rehberlik eden başta ilk danışman hocam saygıdeğer merhum Prof. Dr. Ahmet ÖNKAL’a Cenâb-ı Hak’tan rahmet diliyorum. Ayrıca ilgi ve alakasını esirgemeyen, tezime pek çok kıymetli katkı sunan saygıdeğer danışman hocam Prof. Dr. İsmâil Hakkı ATÇEKEN’e, Tez İzleme Komitesinde bulunan ve yaptığımız istişarelerde kıymetli fikirlerinden müstefid olduğum diğer hocalarım Prof. Dr. Mehmet Ali KAPAR, Prof. Dr. Mehmet Bahaüddin VAROL, Prof. Dr. Bilal SAKLAN’a ve emeği geçen bütün hocalarıma hürmet ve teşekkürlerimi arz ediyorum. Yine bu zorlu dönemde destekleriyle her zaman yanımda bulunan başta eşim olmak üzere ve bütün aileme minnet ve şükranlarımı sunuyorum.

Murat Eroğlu

Konya-2022

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU, METODU VE KAYNAKLARI

1.1. Araştırmanın Konusu ve Sınırlılıkları

Medeniyetlerin varlıklarını idame ettirmeleri ve elde edilmiş olan kültürel mirası gelecek nesillere aktarabilmelerinin yolu kurumların inşasından geçer. Kurumsallaşma, hayatın olağan akışı içerisinde gereklilik ifade eden olgulardandır. Bu manada her toplumda oluşan kurumlar, o toplumun kültürü ve örfü içinde kendine özgü bir yapıda olur. İslâm Medeniyeti de teşekkül ettiği ilk dönemden itibaren sürekli bir gelişim ve buna bağlı olarak da kurumsallaşma faaliyeti içerisinde yer almıştır. Bu kurumsallaşma hayatın her alanıyla alakalı olması sebebiyle İslâm kültür ve medeniyetinin izlerini taşımıştır.

Hz. Peygamber (sav) döneminden itibaren başlayan kurumsallaşma faaliyetleri, tarihi süreç içerisinde gelişerek devam etmiş ve günümüze kadar sürdürülmüştür. Bu gelişim süreci ileride de devam edecektir. Bu, aynı zamanda İslâm Medeniyeti'nin statik değil dinamik bir medeniyet olduğunun da bir göstergesidir. Kurulduğu günden bugüne kadar her dönemde dünya medeniyetlerine yön veren bir medeniyetten de ancak bu canlılık beklenmiştir.

Hac Emirliği, İslâm'ın beş temel esasından biri olan Hac ibadetinin, dünyanın dört bir tarafından ibadet maksadı ile Mekke'ye gelen hacı adayları tarafından noksansız ve tam bir şekilde ifa edilmesi ile hac kafilesinin devletin başkentinde bir araya getirilip Mekke'ye götürülmesinden ve hac ibadetinin ifasından sonra tekrar memleketlerine geri götürülmesinden sorumlu olması sebebiyle İslâm Kurumlar Tarihi bünyesindeki en önemli ve prestijli vazifelerden biridir. Çünkü Hac Emirliğinin sorumluluk alanında hem hac kafilesinin emirliği hem de hac ibadetinin yönetilmesi sorumluluğu bulunmaktadır. Bu yönüyle Hac Emirliği tarihin her döneminde rağbet görmüştür.

“*Hac Emirliği (Başlangıcından Emevîler’in Sonuna Kadar)*” isimli araştırmamız giriş ve iki bölümden müteşekkildir. Çok geniş bir çalışma olacağı ve bir tez konusunun sınırlarını aşacağı düşünüldüğünden araştırmanın kapsamı Emevî Devleti’nin sonuna kadar olan dönem ile sınırlandırılmıştır.

1.2. Araştırmanın Metodu

Araştırmamızın sistematiği Tarih ve İşlm Tarihi metodolojisi üzerine inşa edilmiştir. Bunlar, tarih süreci içinde meydana gelen olay ve olguları bir araya getirip kayda geçiren, bununla beraber bu olay ve olguları kendi bağlamları içinde meydana geldiği şekliyle ve herhangi bir yargılama yoluna gitmeden tarafsız bir şekilde inceleyen bilim dallarıdır. Dolayısıyla objektif bir bakış açısıyla hareket edilmiştir.

Araştırmamızı yaparken öncelikle rivayet ve nakil toplama, ardından da verilerin tasnifi ve değerlendirlmesi sürecini takip ettik. İlk dönem İşlm Tarihi kaynakları başta olmak üzere konumuzla alakalı pek çok kitap, makale, tez, ansiklopedi maddesi vb. inceledik. Bu süreçlerin tamamlanmasından sonra topladığımız verileri analiz edip güncel araştırmalarla karşılaştırma yoluna gittik. İhtiyaç olan yerlerde değerlendirme ve tahlil süreciyle araştırmamızı tamamladık.

İlk dönem kaynaklarında özellikle kronolojik anlatımda bulunan kitaplarda genellikle ilgili yılda görev yapan hac emîrinin ismi, ihtilaflı durumlarda ise birden fazla kişinin ismi zikredilmiştir. Bazen de hiçbir isim zikredilmeden geçilmiştir. Bu durumlarda farklı kaynakların karşılaştırılması ve tarihsel sürecin değerlendirilmesiyle o senenin hac emîri belirlenme yoluna gidilmiştir.

Araştırmamızın kapsadığı dönemleri -özellikle Hz. Peygamber Döneminde hac ibadetinin farz kılınmasından itibaren Emevîler Döneminin sonuna kadar- çalışırken konuyu yıl yıl kronolojik olarak inceledik ve her bir yılda hac emirliği yapan kişiyi, ilk dönem kaynaklarını karşılaştırılarak ele aldık. Bu karşılaştırmada özellikle 5 müellifin (Halife b. Hayyât, İbn Habîb, Ya’kûbî, Taberî ve Mes’dî) eserlerini kullandık. Ayrıca her halife dönemi ele alınırken o dönemde meydana gelen ve araştırmamıza katkı sağlayabilecek mahiyette olan olay ve bilgilere de zet olarak

değindik. Gerekli görülen yerlerde ise özellikle hac emîrinin seçimini etkileyen veya siyasi durumu anlamayı sağlayan hususlarda detaylı anlatımlara başvurduk. Çalışmamızda Dipnot ve Bibliyografya kısımlarındaki kaynak gösteriminde İsnad Atıf Sistemini esas aldık.

1.3. Araştırmanın Kaynakları

Araştırma konumuz, İslâm Tarihi'nin ilk dönemlerini kapsadığı ve Kurumlar Tarihi ile ilgili bir çalışma olduğu için kaynak yönüyle zor bir döneme tekabül etmektedir. Bunda İslâm Tarihi'nin ilk dönemi alanında yazılmış çok fazla eser olmasına karşın özellikle müesseseler tarihi alanında ilk dönemlerde doğrudan bilgi veren fazla kaynağın bulunmaması önemli bir etkindir.

Araştırmamıza başladığımızda konumuzla alakalı ülkemizde yapılmış çalışmaların çok az olduğunu, sadece birkaç ansiklopedi maddesi ile birkaç makaleden oluştuğunu müşahade ettik. Hatta Kurumlar Tarihi alanında yazılan kitaplarda dahi (birkaç tanesi hariç) Hac Emirliği konusunda bilgi bulunmadığını veya başlık olarak bile bulunmadığını gördük. Yapılan bu çalışmaların incelenmesinin ardından konunun kaynaklarda araştırılması aşamasına geçtik.

Kaynak taramalarını yaparken genellikle Konya'da bulunan Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi ve Selçuk Üniversitesi Kütüphanesi'nden yararlandık. Bunun yanı sıra İstanbul'daki Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Kütüphanesi ile İslâm Konferansı Teşkilatı'nın uhdesinde bulunan IRCICA Kütüphanesi'nden istifade ettik. Ayrıca hac ibadeti vesilesiyle gitme imkânı bulduğumuz Suudî Arabistan'da Medine'de bulunan Medine İslam Üniversitesi Merkez Kütüphanesi ile Mescîd-i Nebevî Kütüphanesi; Mekke'de bulunan Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi Kütüphanesi ile Mektebetü'l-Haremi'l-Mekkî eş-Şerîf kütüphanesine bizzat gidip araştırmalarda bulunduk. Ayrıca "el-Mektebetü'ş-Şâmile" isimli programdan ve PDF olarak bulunan eserlerden de istifade ettik.

Araştırdığımız konuyla aynı içerikte Vicdân Ferîk İnâd el-Ârızî'nin *İmâratü'l-Hac fi'd-Devleti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*¹ isimli eseri istifade ettiğimiz bir kaynak olmuştur. Araştırmamızı çalışmaya başladıktan sonra basılan (2017) eser, 5 bölüm halinde çalışılmış ve yeri geldikçe bütün hac emirlerinin kısa biyografileri verilmiştir. Ayrıca son bölümde hac yolları ele alınmıştır. Bizim çalışmamızdan farklı olarak Hac Emirliği'nin kurumsal yapısı bir başlık altında çok kısa bir şekilde incelenmiştir. Bizim çalışmamızda ise Hac Emirliği'nin kurumsal yapısı ayrı bir bölümde ele alınıp ilk kez geniş bir şekilde değerlendirilmiştir. Ayrıca eser, Ekler kısmında her dönem hakkında o dönemin halifesi ve bu halife döneminde görev yapan hac emirlerini tablo olarak vermiştir. Bizim çalışmamızda ise her dönem yıl yıl ele alınmış ve her yılın hac emîrini beş kaynak eseri karşılaştırarak tablo haline getirilmiştir.

Yine çalışmamızla aynı isimde yapılmış başka bir çalışma olan Hacı Ataş'ın *Hac Emirliği*² isimli kitabı ise çalışmamızın tamamlama sürecinde (Ağustos 2021) basılmış 2022 yılının başında temin edilebilmiştir. Giriş ve 3 bölümden oluşan bu eserin son bölümde hac yolları ele alınmıştır. Bizim çalışmamızdan farklı olarak bu eserde de Hac Emirliği'nin kurumsal yapısı çok kısa bir şekilde incelenmiştir. Ayrıca müellifin, haccın ibadet yönü ve hac tarihi konusunda klasik kaynaklarımızdan farklı yaklaşımları olduğu tespit edilmiştir. Bu eserde de (el-Ârızî'de olduğu gibi) Ekler kısmında her dönem hakkında o dönemin halifesi ve bu halife döneminde görev yapan hac emirleri tablo olarak verilmiştir. Yukarıda ifade ettiğimiz üzere bizim çalışmamızda beş kaynak eser karşılaştırarak hac emirleri tablo halinde verilmiştir. Bu yaklaşımımız ise yıl yıl ele aldığımız hac emirleri hakkında bilgi verirken de ortaya konulmuştur.

Yine araştırmamızla alakalı olarak yazılmış olan makalelerden özellikle Mehmet Erkal'ın "Hac Emirliği (Yönetimi) ve Bununla İlgili Bazı Fıkhî Meseleler"³ Adem Tutar'ın "İslam Tarihinde Hac İbadetinin Ortaya Çıkışı ve Hz. Muhammed'in

¹ Vicdân Ferîk İnâd el-Ârızî, *İmâratü'l-Hac fi'd-Devleti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye 8-132 H. / 629-750 M.* (Amman: Daru Emced li'n-Neşr, 2017).

² Hacı Ataş, *Hac Emirliği (Hz. Peygamber Döneminden Emevîlerin Sonuna Kadar)* (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2021).

³ Mehmet Erkal, "Hac Emirliği (Yönetimi) ve Bununla İlgili Bazı Fıkhî Meseleler", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (2001), 145-161.

Hac Emirliğini Tesisi"⁴, Bedri Muhammed Fahd'ın "Târîhu Umerâi'l-Hacc"⁵, Seyyid Hasan Kurûn'un "Evvelü Emîr lil-Hacc"⁶, Uri Rubin'in "The Great Pilgrimage of Muhammad: Some Notes on Sûra IX"⁷, Kister'in "Some Reports Concerning Mecca from Jâhiliyya to Islam"⁸ ve Ömer Aktaş'ın Nisan 2021'de yayımlanan "Mervânîler Dönemi Emevî Hac Emirleri ve Uygulamaları"⁹ gibi isimleri belirtmemiz de faydalı olacaktır. Bunlara ilaveten Aralık 2021'de TDV tarafından yayımlanan *Hac Tarihi* isimli eserde yer alan Gencal Şenyayla'nın "Hac Organizasyonuna Yeni Katkılar Sunması Bağlamında Hac Emirliği Tecrübesi"¹⁰, Adem Tutar ve Hacı Ataş'ın "Hac Emirliği Kurumunun Siyasi Amaçlı Kullanımına Dair Emevî Döneminden Bazı Örnekler"¹¹ ve Ömer Aktaş'ın "Süfyâniler Dönemi Emevî Hac Emirleri ve Uygulamaları"¹² isimli çalışmaları da zikredebiliriz.

Diğer taraftan nakledilen olayların meydana geldiği döneme en yakın olan kaynaklar hem bu kaynakların güvenilirliği hem de öncelikli olması konusunda ehemmiyet arz eder. Araştırmamızda öncelikli olarak kullandığımız kaynaklar, başta Kur'an-ı Kerim ve Hadis kitaplarıdır. Bunların yanında hicrî ilk asırlardan itibaren telif edilen Siyer-i Nebî kitaplarıdır. Bu manada İbn İshâk'ın *Sîretu İbn İshâk*¹³, İbn Hişâm'ın *es-Sîretü'n-Nebeviyye*¹⁴ gibi isimler zikredilebilir. Yine İslâm Tarihi alanında yapılan ve araştırmalarda birincil kaynak olarak kullanılan eserler arasında genel İslâm Tarihi kitapları yer alır. Bu kaynaklardan bizim de en fazla istifade

⁴ Adem Tutar, "İslam Tarihinde Hac İbadetinin Ortaya Çıkışı ve Hz. Muhammed'in Hac Emirliğini Tesisi", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (2001), 75-86.

⁵ Bedri Muhammed Fahd, "Târîhu Umerâi'l-Hacc", *el-Mevrid* 9/4 (1981), 179-210.

⁶ Seyyid Hasan Kurûn, "Evvelü Emîr lil-Hacc", *Mecelletü'l-Ezher* 47/10 (1975), 1120-1124.

⁷ Uri Rubin, "The Great Pilgrimage of Muhammad: Some Notes on Sûra IX", *Journal of Semitic Studies* 27/2 (01 Ekim 1982), 241-260.

⁸ Meir Jacob Kister, "Some Reports concerning Mecca from Jâhiliyya to Islam", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 15/1/2 (1972), 61-93.

⁹ Ömer Aktaş, "Mervânîler Dönemi Emevî Hac Emirleri ve Uygulamaları", *Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi (İHYA)* VII/2 (29 Nisan 2021), 860-892.

¹⁰ Gencal Şenyayla, "Hac Organizasyonuna Yeni Katkılar Sunması Bağlamında Hac Emirliği Tecrübesi", *Hac Tarihi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021), 397-423.

¹¹ Adem Tutar - Hacı Ataş, "Hac Emirliği Kurumunun Siyasi Amaçlı Kullanımına Dair Emevî Döneminden Bazı Örnekler", *Hac Tarihi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021), 60-90.

¹² Ömer Aktaş, "Süfyâniler Dönemi Emevî Hac Emirleri ve Uygulamaları", *Hac Tarihi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021), 33-59.

¹³ Ebû Abdullah Muhammed b. İshak b. Yesâr İbn İshâk, *Sîretu İbn İshâk = el-Mübtede' ve'l-Meb'ass ve'l-Meğâzi*, ed. Muhammed Hamidullah (Mağrib: Ma'hedü'd-Dirasât ve'l-Ebhas li't-Ta'rîb, 1976).

¹⁴ Ebû Muhammed Cemaeddin Abdülmelik İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye = Sîretu İbn Hişâm.*, ed. Ömer Abdüsselâm Tedmurî (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1990).

ettiklerimiz, Halife b. Hayyât'ın *Târîhu Halife b. Hayyât*¹⁵, İbn Kuteybe'ye nisbet edilen *el-İmâme ve 's-Siyâse*¹⁶, Ya'kûbî'nin *Târîhu 'l-Ya'kûbî*¹⁷, Taberî'nin *Târîhu 'r-Rusûl ve 'l-Mülûk*¹⁸ isimli eserleridir.

İlk dönem kaynakları ile ilgili olarak çalışmamıza katkı sağlayan husus, özellikle kronolojik esasa dayanan yani tarihi olayları yıl yıl anlatan kitaplarda genellikle anlatılan yılın olaylarının sonunda o sene kimin hac yaptırdığı zikredilmiştir. Fakat bu husus genellikle bir cümle ile değinip geçme şeklinde olmuş, detaylar bir arada verilmemiştir. Ayrıca bilgi verilirken bazı yıllarla ilgili olarak kimin hac yaptırdığı konusunda isim zikredilmemiş olması, bazı yıllarla ilgili olarak da birden fazla ismin hac emîri olarak zikredilmesi, bu konudaki ihtilafın artmasına sebebiyet verebilmiştir. Bu durum hac emirliğinin kurumsallaşma sürecini henüz tamalayamamış olmasından da kaynaklanmış olabilir.

İlk dönem kaynaklarından sonra yazılmış olan İbnü'l-Cevzî'nin *el-Muntazam*¹⁹, İbnü'l-Esir'in *el-Kâmil fi't-Târih*²⁰, İbn Kesir'in *el-Bidâye ve 'n-Nihâye*²¹ gibi eserlerin kendilerinden önceki dönemde telif edilmiş olan kaynaklara nazaran daha geniş bir hacme sahip olmaları hem müessese hem de tarihi olaylar yönüyle bize daha geniş bilgilere ulaşma imkânı sağlamıştır. Yine araştırmamızın kapsadığı dönemle alakalı olarak hac mevsimlerinde meydana gelen olaylardan bahsetmeleri bu kaynaklardan istifade etmemiz hususunda bizi teşvik etmiştir.

Diğer taraftan hac emîri olarak görev yapan kişilerle ilgili bilgi toplamak için Tabakât kitaplarına müracaat edilmiştir. Bu manada İbn Sa'd'ın *Kitâbü't-Tabakâti'l-*

¹⁵ Ebû Amr eş-Şeybanî Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyât*, ed. Ekrem Ziyâ el-Ömerî (Riyad: Daru Taybe, 1985).

¹⁶ *el-İmâme ve 's-Siyâse*, (İbn Kuteybe'ye nisbet edilmektedir) ed. Ali Şîrî (Beyrut: Daru'l-Edvâ', 1990).

¹⁷ İbn Vâzih Ahmed b. İshak b. Ca'fer el-Ya'kûbî, *Târîhü 'l-Ya'kûbî* (Beyrut: Dâru Sâdir, ts.).

¹⁸ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî et-Taberî, *Târîhu 't-Taberî = Târîhu 'r-Rusûl ve 'l-Mülûk*, ed. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhim (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1967).

¹⁹ Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Tarihi 'l-Müluk ve 'l-Ümem*, ed. Muhammed Abdülkadir Ahmed Ata, Mustafa Abdülkadir Ata (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995).

²⁰ Ebû'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, ed. Ömer Abdüsselâm Tedmurî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabi, 2012).

²¹ Ebû'l-Fida İmadüddin İsmâil b. Ömer İbn Kesir, *el-Bidâye ve 'n-Nihâye*, ed. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî (Cize: Hicr li't-Tıbaa ve 'n-Neşr, 1998).

*Kebîr*²², Halife b. Hayyât'ın *Kitâbü't-Tabakât*²³, Belâzûrî'nin *Ensâbü'l-Eşraf*²⁴, İbnü'l-Esîr'in *Üsdü'l-Ğâbe*²⁵, İbn Abdülber'in *el-İstîab*²⁶, İbn Hacer el-Askalânî'nin *el-İsâbe*²⁷ gibi kaynaklar ilk dönemlerden itibaren görev yapan hac emirleri ile ilgili bilgi almak, vefat tarihlerinin tespiti gibi konularda başvurduğumuz eserler olmuştur.

Hac emirliğinin kurumsal yapısı ile hac emîrinin görev ve sorumlulukları incelenirken öncelikli olarak Mâverdî'nin *el-Ahkâmü's-Sultâniye*²⁸ ile Ferrâ'nın *el-Ahkâmü's-Sultâniye*²⁹ isimli eserlerinden istifade edilmiştir. Yine el-Cezirî'nin *ed-Dürerü'l-Ferâidi'l-Munazzama fî Ahbari'l-Hac ve Tarîki Mekketi'l-Muazzama*³⁰ isimli eseri hac yolculuğu esnasında ve konaklama yerlerinde karşılaşılabilecek olaylarla ilgili önemli bilgiler sunmuştur.

Kâbe ve Mekke tarihi ile Hz. Peygamber'in risaletinden önceki dönemlerde meydana gelen olaylar, Kâbe ve hac hizmetleri gibi hususlarla alakalı olarak Ezrâkî'nin *Ahbâru Mekke*³¹, Fakihî'nin *Ahbâru Mekke*³², İbn Habîb'in *el-Münemmak fî Ahbâri Kureys*³³ gibi kaynaklardan istifade edilmiştir. Yine bu alanla alakalı olarak

²² Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî' Zühri İbn İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr = et-Tabakâti'l-Kübrâ.*, ed. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 2001).

²³ Ebû Amr eş-Şeybanî Halife b. Hayyât, *Kitâbü't-Tabakât*, ed. Ekrem Ziyâ el-Ömerî (Bağdad: Matbaatü'l-Ânî, 1967).

²⁴ Ebü'l-Abbâs Ahmed b Yahyâ b Cabir el-Belâzûrî, *Ensâbü'l-Eşraf*, thk. Süheyl Zekkâr, Riyad Zirikli (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996).

²⁵ Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b Muhammed b Abdülkerim İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Ğabe fî Ma'rifeti's-Sahabe.*, ed. Adil Ahmed Abdü'l-Mevcud-Ali Muhammed Muavviz (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994).

²⁶ Ebü Ömer Cemaleddin Yûsuf b Abdullah b Muhammed Kurtubî İbn Abdülber en-Nemerî İbn Abdülber, *el-İstîab fî Ma'rifeti'l-Ashab*, ed. Ali Muhammed Bicavî (Beyrut: Darü'l-Cil, 1992).

²⁷ Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b Alî b Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî Temyizi's-Sahabe*, ed. Adil Ahmed Abdü'l-Mevcud-Ali Muhammed Muavviz (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995).

²⁸ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, ed. Ahmed Câd (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2002).

²⁹ Ebü Ya'la Muhammed b Hüseyin el-Hanbeli Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye* (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983).

³⁰ Zeynüddin Abdülkadir b. Muhammed b. Abdülkadir el-Ensârî el-Hanbeli el-Cezirî, *Ed-Dürerü'l-Ferâidi'l-Munazzama Fî Ahbari'l-Hac ve Tarîki Mekketi'l-Muazzama*, ed. Muhammed Hasan İsmâil (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002).

³¹ Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdullah Ezrakî, *Ahbâru Mekke ve Mâ Cae Fihâ Mine'l-Âsâr*, ed. Rüşdi es-Salih Melhese (Beyrut: Dâru'l-Endelüs, 1983).

³² Ebü Abdullah Muhammed b. İshak b. el-Abbâs Fâkihî, *Ahbâru Mekke fî Kadimi'd-Dehr ve Hadisih*, ed. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş (Beyrut: Dâru Hadr, 1994).

³³ Ebü Ca'fer Muhammed İbn Habîb, *el-Münemmak fî Ahbâri Kureys*, thk. Hurşid Ahmed Faruk (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1985).

çağdaş müelliflere de müracaat edilmiştir. Cevâd Ali'nin *el-Mufasssal fî Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm*³⁴, Neşet Çağatay'ın *İslâmdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*³⁵, Yaşar Çelikkol'un *İslam Öncesi Mekke*³⁶ gibi isimler bunlar arasında yer almıştır.

Diğer taraftan şehir tarihi alanında değerlendirilebileceğimiz eserlerden özellikle İbn Asâkir'in *Târîhu Medîneti Dimeşk*³⁷ ile Hatib el-Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdâd*³⁸ isimli eserleri, içerdikleri biyografik bilgiler, şehir ve olaylarla alakalı farklı rivayetleri içermeleri sebebiyle önem arzetmektedirler. Yine İbn Şebbe'nin *Tarihü'l-Medîneti'l-Münevvere*³⁹, Ezdî'nin *Tarihü'l-Mevsıl*⁴⁰ gibi eserleri de kaynak olarak kullanılmıştır.

Çalışmamızla ilgili kaynaklardan bahsederken yeri geldikçe çağdaş eserlere de başvurulmuştur. Arapça eserler olarak Yûsuf el-Iş'ın *ed-Devletü'l-Ümeviyye*⁴¹, Hüseyin Atvân'ın *el-Ümeviyyûn ve'l-Hilâfe*⁴², Hasan İbrâhim Hasan'ın *Tarihü'l-İslam*⁴³ gibi eserler bu kaynaklar arasında yer almıştır. Yine Batılı şarkiyatçılar tarafından telif edilen kaynaklardan Philip Hitti'nin *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*⁴⁴, Julius Wellhausen'ın *Arap Devleti ve Sukutu*⁴⁵, Corci Zeydan'ın *İslam Medeniyeti*

³⁴ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm* (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 1993).

³⁵ Neşet Çağatay, *İslâmdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1963).

³⁶ Yaşar Çelikkol, *İslam Öncesi Mekke* (Ankara: Ankara Okulu, 2003).

³⁷ Ebü'l-Kâsım Sikatüddin Ali b. Hasan b. Hibetullah İbn Asakir, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, ed. Muhibbüddin Ebi Saîd Ömer b. Ğarame el-Amrî (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1995).

³⁸ Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd (Târîhu Medîneti's-Selâm)*, ed. Beşşar Avvad Ma'ruf (Beyrut: Darü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2001).

³⁹ Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe Nümeyrî Basrî İbn Şebbe, *Tarihü'l-Medîneti'l-Münevvere = Ahbarü'l-Medîneti'l-Münevvere*, ed. Fehim Muhammed Şeltut (Cidde: Dârü'l-İsfahanî, 1979).

⁴⁰ Ebû Zekeriyâ Yezîd b. Muhammed b. İyas el-Ezdî, *Tarihü'l-Mevsıl*, ed. Ali Habîbe (Kahire: Lecnetü'l-İhyai't-Türasi'l-İslâmî, 1967).

⁴¹ Yûsuf el-Iş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye ve'l-Ahdasu Elleti Sebekatha ve Meheddet leha İbtidaen Fitneti Osmân* (Dimaşk: Dârü'l-Fikr, 1985).

⁴² Hüseyin Atvan, *el-Ümeviyyûn ve'l-Hilâfe* (Beyrut: Dârü'l-Cil, 1986).

⁴³ Hasan İbrâhim hasan, *Tarihü'l-İslam: es-Siyasî ve'd-Dinî ve's-Sekafî ve'l-İctimâî* (Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Misriyye, 1996).

⁴⁴ Philip Khuri Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989).

⁴⁵ Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, çev. Fikret Işıltan (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1963).

*Tarihi*⁴⁶, Carl Brockelmann'ın *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*⁴⁷ gibi eserlerden de istifade edilmiştir.

Ayrıca araştırmamızın kapsamıyla alakalı ülkemizde telif edilmiş eserlerden M. Sabri Küçükkaşçı'nın *Haremeyn*⁴⁸, merhum Ahmet Önkal hocamızın editörlüğünde hazırlanan *İslâm Tarihi-I*⁴⁹, Mustafa Fayda'nın *Hulefâ-yı Râşidîn Dönemi*⁵⁰, Adem Apak'ın *Anahatlarıyla İslâm Tarihi*⁵¹ ve *Asabiyet*⁵², İsmâil Hakkı Atçeken'in *Hişâm b. Abdülmelik*⁵³, İrfan Aycan'ın *Muâviye b. Ebû Süfyan*⁵⁴ ve Ünal Kılıç'ın *Yezîd b. Muâviye*⁵⁵ isimli eserleri gibi araştırmalardan da faydalanılmıştır.

Araştırmamızın alakalı olduğu alanlardan birisinin İslâm Hukuku olması ve araştırmamızın bu alanla alakalı birçok kavramı ihtiva etmesi sebebiyle bu kavramların açıklanması hususunda temel kaynak olarak Mehmet Erdoğan'ın *Fıkıh ve Hukuk Terimleri*⁵⁶ adlı eserine başvurulmuştur.

Çalışmamızda bahsi geçen yerler ve bölgelerle alakalı olarak coğrafi kaynaklardan özellikle Belâzûrî'nin *Fütûhu'l-Büldân*⁵⁷ ve Yakut el-Hamevî'nin *Mu'cemü'l-Büldân*⁵⁸ adlı eserleri kaynak olarak kullanılmıştır. Diğer taraftan hac emirlerinin genellikle Mekke ve Medine valilerinden seçilmesi sebebiyle Arif Ahmed

⁴⁶ Corci b. Habib Zeydan, *İslam Medeniyeti Tarihi*, çev. Zeki Megamiz (İstanbul: Doğan Güneş Yayınları, 1971).

⁴⁷ Carl Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1964).

⁴⁸ Mustafa Sabri Küçükkaşçı, *Cahiliye'den Emevîlerin Sonuna Kadar Haremeyn* (İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı [İSAR]; Yıldız Yayıncılık, 2003).

⁴⁹ İsmâil Hakkı Atçeken, "Emevîler Dönemi", *İslam Tarihi-I*, ed. Ahmet Önkal (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2018), 113-163; Mehmet Ali Kapar, "Râşid Halifeler Dönemi", *İslam Tarihi-I*, ed. Ahmet Önkal (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2018), 21-110.

⁵⁰ Mustafa Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri - Dört Halife Dönemi* (İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2016).

⁵¹ Adem Apak, *Anahatlarıyla İslam Tarihi 2 (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi)* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014); Adem Apak, *Anahatlarıyla İslam Tarihi 3 (Emevîler Dönemi)* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013).

⁵² Adem Apak, *Erken Dönem İslam Tarihinde Asabiyet* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016).

⁵³ İsmâil Hakkı Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik* (Ankara: Ankara Okulu, 2001).

⁵⁴ İrfan Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyan* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010).

⁵⁵ Ünal Kılıç, *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezîd b. Muâviye* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2001).

⁵⁶ Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2010).

⁵⁷ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahya b. Cabir el-Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân*, ed. Abdullah Enis et-Tubbâ' (Beyrut: Müessesetü'l-Meârif, 1987).

⁵⁸ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1977).

Abdülğani'nin *Tarihü Ümerai Mekketi'l-Mükerreme*⁵⁹ ve *Tarihu Ümerai'l-Medineti'l-Münevvere*⁶⁰ isimli eserlerinden istifade edilmiştir.

Bahsi geçen kaynakların yanında özellikle akademik camiada önemli bir yeri olan ve Diyanet İşleri Başkanlığının uhdesinde hazırlanan *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* de başvuru kaynaklarımız arasında yer almıştır. İlahiyat alanıyla ilgili hemen her konuda ihtiva ettiği maddelerle DİA, ilmi alanda ilk başvuru kaynağı haline gelmiştir. Yine önemli bir kaynak olan MEB *İslâm Ansiklopedisi'nden* de istifade edilmiştir.

Yukarıda zikrettiğimiz eserlerin yanı sıra araştırmamızda pek çok yazarın telifatından, çalışmamızla alakalı bilgi içermeleri sebebiyle istifade edilmiş ve bunlar Bibliyografya bölümünde alfabetik düzen ile sıralanmıştır.

1. 4. Araştırmanın Temel Kavramları

İslam dininin beş temel esasından biri Hac ibadetidir. Hac, Müslümanların ırk, dil, bölge vb. ayırım olmaksızın İslam kardeşliğini, eşitliği, birlik ve beraberliği, İslam'ın evrenselliğini ve Allah'a kulluğu bütünsel yani cemaat olarak yaşadıkları bir ibadettir. Bu ibadet ve bu ibadetin yapılmasıyla alakalı olarak araştırmamızda kullandığımız bazı kavramlar söz konusudur ki bu başlık altında onlar açıklanacaktır.

1.4.1. Hac

Hac, Arapça'da "bir yeri kastetmek, yönelmek, gidip gelmek, ziyaret etmek"⁶¹; ziyaret kastıyla bir yere gitmek⁶², günahlardan arınmak, Hak yolunda feragat

⁵⁹ Ârif Ahmed Abdülğani, *Târihu Ümerai Mekketi'l-Mükerreme Min 8 H. - 1344 H.* (Dımaşk: Dâru'l-Beşair, 1992).

⁶⁰ Ârif Ahmed Abdülğani, *Târihu Ümerai'l-Medineti'l-Münevvere : 1-1417 H.* (Dımaşk: Dâru Kinân, ts.).

⁶¹ Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Kahire: Dâru'l-Meârif, ts), "hcc", 2/778-780; Muhammed Murtaza b. Muhammed el-Hüseynî Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs min Cevahiri'l-Kâmûs* (Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007), "Hacc", 5/258-261; Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyânûsu'l-Basît fi Tercemeti'l-Kâmûsu'l-Muhît* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), "Hacc", 1/930.

⁶² Râğıb el-İsfahânî, *Müfredatü Elfâzi'l-Kur'ân* (Dımaşk: Daru'l-Kalem, 2002), "hacc", 218-219; Rağıb el-İsfahânî, *Müfredât - Kur'an Kavramları Sözlüğü* (İstanbul: Çıra Yayınları, 2012), "hcc", 263-264.

göstermek, meşakkatleri göğüslemek ve dinin özüyle temasa geçmek” manalarına gelen “hcc” (حج) fiilinin mastarıdır.⁶³ Terim olarak ‘İmkânı olan Müslümanların belirlenmiş bir zaman içinde Mekke şehrindeki Kâ’be, Arafat, Müzdelife ve Minâ’yı ziyaret etmek ve belli dinî görevleri şart ve usulüne uygun olarak yerine getirmek suretiyle yaptıkları ibadeti ifade eder.’⁶⁴ Hac ibadetini ifa eden kimselere Arapça’da Hâc (حج), çoğulu Huccâc (حجاج), Türkçe’de ise “Hacı” denilir.

Tarih boyunca kabileci, millî ve evrensel dinlerin tamamında hac ibadeti veya bunun yansımaları görmek mümkündür. Yani kutsal mekânlara ve bu mekânlara yapılan ziyaretlere rastlamak mümkündür.⁶⁵ Kaynaklarımız incelendiğinde hac ibadetinin Hz. Âdem dönemine kadar uzandığı müşahede edilmiştir. Bu rivayetlerde yeryüzüne indirilen Hz. Adem’in tövbesinin kabulünden sonra Cenab-ı Hakk’ın emriyle Mekke’ye geldiği, eşi Hz. Havva’ya kavuştuğu, daha sonra da meleklerin rehberliğinde Beytülma’mûr’un⁶⁶ iz düşümünde Beytullah’ı inşa ettiği, harem sınırını tanıdığı ve hac yaptığı rivayet edilmiştir.⁶⁷ Yeryüzündeki ilk mabedi ifade eden ayet⁶⁸ de bu gerçekliğe vurgu yapılmıştır. Nitekim Kâbe, Mekke şehrinin kutsal addedilmesinin ana nedenlerinden biri olmuştur.⁶⁹

Zaman içinde pek çok olaydan etkilenen Kâbe’nin Nuh tufanından sonra uzun süreler gizli kaldığı ifade edilmiştir. Nihayet Cenab-ı Hakk’ın emriyle Hz. İbrâhîm ve

⁶³ İbrâhîm Paçacı vd., *Dinî Kavramlar Sözlüğü* (Ankara: DİB Yayınları, 2006), 210.

⁶⁴ Kemâleddîn Muhammed b. Abdülvâhid es-Sivâsî İbn Hümâm, *Fethu’l-Kadîr Alâ’l-Hidâye Şerhu Bidâyeti’l-Mübtedî*, ed. Abdürrezzak Galib el- Mehdî (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2003), 2/2/415-416; Kemâleddîn Muhammed b. Abdülvâhid es-Sivâsî İbn Hümâm, *Fethu’l-Kadîr Alâ’l-Hidâye Şerhu Bidâyeti’l-Mübtedî*, ed. Abdürrezzak Galib el- Mehdî (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2003), 2/415-416; İrfân Yücel, *Hac Rehberi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 514; İsmâil Karagöz, Mehmet Keskin, Halil Altuntaş, *Hac İlmihali* (Ankara: DİB Yayınları, 2007), 21; Ömer Faruk Harman, “Hac”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/382.

⁶⁵ Ömer Faruk Harman, “Hac”, 14/382.

⁶⁶ **Beytü’l-Ma’mûr**: “İmâr edilmiş ev” manasına gelir. Yedinci semada melekler için inşa edilmiş bir mabettir. Bak. İbrâhîm Paçacı ve Arkadaşları, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, 70.

⁶⁷ Ezrakî, *Ahbârü Mekke*, 41-55; İbn İshak, *Sîret*, 72; Muhammed Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş*, çev. İhsan Süreyya Sırma (İstanbul: Beyan Yayınları, 2013), 25; Muhammed Hamidullah, “İslam’da Hac”, çev. Mehmet Âkif Aydın, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İslam Tetkikleri Dergisi* 7/1-4 (1984), 124-126; Orhan Çeker, *İlm-i Hâl’im (Akâid, İbadetler, Bazı Meseleler ve Peygamberimiz s.a.s)* (Konya: Tekin Kitabevi, 2020), 324.

⁶⁸ *Kur’ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: DİB Yayınları, 2011), Âl-i İmrân, 2/96.

⁶⁹ W. Montgomery Watt, *Hiz. Muhammed’in Mekke’si: Kur’an’da Tarih*, çev. Mehmet Akif Ersin (İstanbul: KURAMER Yayınları, 2017), 69.

oğlu Hz. İsmâil tarafından eski temelleri ortaya çıkarılarak yeniden inşa edilmiş, ardından da Hz. İbrâhim tarafından hac ilan edilmiştir.⁷⁰ Bu manada hac ibadetinin Hz. İbrahim dönemine dayandığı da ifade edilmiştir.⁷¹

Daha sonraları farklı pek çok toplumun idaresi altında bulunan Mekke'deki Kâbe, nihaî olarak Mekke'nin fethi ile Müslümanların kontrolüne girmiş ve ardından hac ibadetinin farz kılınmasıyla her dönemde insanların ibadet maksadıyla ziyaret ettikleri bir merkez haline gelmiştir.

Belirli bir zaman ve belirli mekânlarda ifa edilen bir ibadet olan hac, dünyada her şeyin belirli bir düzen içinde meydana geldiği şuurunu kazandırarak insanlara zaman ve mekân mefhumunu idrak etme imkânı sağlar. Çok boyutlu bir ibadet olan hac, Müslümanlara siyasî, ictimai, ilmî, ekonomik ve kültürel yönlerden çok büyük yararlar sağlamaktadır. Özellikle ilmi hareketlerin yayılmasında İslam Tarihi boyunca ciddi etkileri olmuştur. Dünyanın değişik bölgelerinden Hac için gelen Müslüman alimler, Hicâz bölgesinde birbirleriyle tanışma ve ilim alışverişinde bulunma imkânı bulmuşlardır.⁷² Yine hac ibadeti, İslam'ın yapılmasını emrettiği ibadetler içinde sembollerin ve sembolik davranışların en fazla yer aldığı bir ibadettir.⁷³

Yine hac ibadeti Müslümanlara ortak bir bilinç ve amaç birliği farkındalığı sunar. Çünkü dünyanın dört bir tarafından gelen Müslümanlar aynı ibadeti aynı şekilde ifa ederler. Dolayısıyla dünyanın neresinde olduğuna bakılmaksızın ortak değerler etrafında birleşip buna göre hareket etme gerekliliği idrak edilmiş olur. Bu yönüyle Hac “...tüm İslâm dünyasının, Allah'ın kudreti ve yüceliğini tanınmasının, mekân ve zaman açısından tek bir noktada yoğunlaşması olduğu söylenebilir.”⁷⁴

Kısaca “*Hacca giden Müslüman bir ailenin ferdi, bir köyün, bir kasabanın veya bir şehrin sakini ve bir devletin vatandaşı olarak ülkesinden ayrılır, bir ümmetin ferdi*

⁷⁰ el-Bakara, 2/127; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 52-74; Hamidullah, “İslam'da Hac”, 127-129.

⁷¹ Abdülkerim Özeydin, “Hac”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/386.

⁷² Tahsin Görgün, “Hac”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/398-399.

⁷³ Faruk Karaca, “Psikolojik Perspektiften Hac”, *Bütün Yönleriyle Hac (Tartışmalı İlmî Toplantı-İSAV)*, (İstanbul 2015), 230.

⁷⁴ William Montgomery Watt, *Hic. Muhammed Medine'de*, çev. Süleyman Kalkan (İstanbul: KURAMER Yayınları, 2016), 356.

olarak memleketine döner.”⁷⁵ Bu çok önemli ibadeti yapmak için Mekke’ye gitmek üzere yola çıkan hacı adaylarına hem yolda hem de hac günlerinde rehberlik eden, onlarla ilgili işleri yürüten Hac Emirliği, İslam Kurumları Tarihi’nin en önemli konuları arasında yer almıştır.

1.4.2. Emîr

Emîr (امير) kelimesi sözlükte “vali, komutan, prens, kabile reisi” gibi üst düzey devlet yöneticileri için kullanılan bir isimdir. Arapça’daki “komut, buyruk, talimat, direktif” anlamlarına gelen “emr” (امر) kelimesinden türetilmiştir. Çoğulu “ümerâ” (امراء) olarak kullanılır.⁷⁶

İstilahta ise belirli bir cemaat üstünde yetki sahibi olup emrini yürüten ve yaptırım gücü bulunan üst düzey yönetici manasında kullanılır. Devlet başkanlığından itibaren çeşitli kademelerde yer alan idarecilere verilen bir ünvanıdır. Yerine göre halife, imam, vali, komutan vb. sözcüklerle aynı anlamda kullanılmıştır.⁷⁷

İslam Tarihi’nde ise halife tarafından idarî, malî, askerî, adlî, dinî vb. vazifeleri yürütmek için atanan üst düzey görevliye verilen isimdir. Emirler, idaresi altındaki bölgede orduyu ve seferleri düzenleyip yönetmenin yanında, namazlarda imamlık yapmak, kadıları atamak vb. pek çok konuda yetki sahibi olarak görev yapmışlardır ve görevli buldukları bölgelerde halifeyi yani devletin otoritesini temsil etmişlerdir. Ayrıca amiller tayin etmek, gümüş para bastırmak, vergilerin zamanı, miktarı ve toplanma usulü gibi mali politikaları belirlemek hususunda yetkili olmuşlardır. Zaten ilk dönem kaynaklarında “emîr” kelimesiyle eş anlamlı olarak “âmil” kelimesinin de

⁷⁵ Görgün, “Hac”, 14/399.

⁷⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, “emr”, 1/125-129; Muhammed Murtaza b. Muhammed el-Hüseynî Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs min Cevahiri'l-Kâmûs* (Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007), “Emîr”, 5/38-39; Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyânûsu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsu'l-Muhît* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), “Emîr”, 2/1728.

⁷⁷ Ahmed Özalp, “Emîr”, *Şamil İslam Ansiklopedisi*, ed. Ahmed Ağırakça (İstanbul: Şamil Yayınevi, 1990), 2/95.

sıkça kullanıldığına rastlanmaktadır.⁷⁸ Ayrıca Emevîlerden itibaren emîr ünvanının daha çok eyâlet valilerine ve hanedan mensubu valilere verildiği de ifade edilmiştir.⁷⁹

Pek çok alanda kullanılan Emîr kelimesi, zamanla yapılan işe göre terkîb halinde kullanılmaya başlanmıştır. Örneğin halifelik vazifesini yerine getiren kişiler için bütün mü'minlerin yöneticileri olmaları münasebetiyle “Emîrû'l-Mü'minîn”, orduda başkomutanlık makamında bulunan kişiler için “Emîrû'l-Ümerâ”, ordunun bir bölümüne kumandanlık eden kişiler için “Emîrû'l-Ceyş” veya “Emîrû'l-Cünd”, hac ibadetinin belli bir tertip içinde ve kurallara uygun olarak yerine getirilmesi hususunda yönetici olarak görevli olan kişiler için “Emîrû'l-Hac” ifadeleri kullanılmıştır.⁸⁰

Emirler, tayin durumlarına göre genel emirlik ve özel emirlik olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Genel emirlik de İstikfâ ve İstîlâ olmak üzere iki kısımda değerlendirilmiştir. İstikfâ Emirliği, belli vazifeleri yönetmesi için halife tarafından seçilip görevlendirilen emirliği ifade eder. İstîlâ Emirliği ise bir beldeyi kuvvet zoru ile ele geçiren bir kimsenin halife tarafından o beldenin yöneticiliğine zarureten görevlendirilmesini ifade eder.⁸¹

Bir bölgenin genel olarak yöneticiliğini ifade eden genel emirliğin aksine özel emirlik, bir topluluğun sevk ve idaresi, haklarının korunması, zulmün önlenmesi gibi belirli bir konuda halifenin sınırlı bir yetkiyle yönetici olarak bir kişiyi atamasıdır. Buradaki yöneticilik genel emirliğe göre daha dar kapsamlıdır ve belirli bir konu ile sınırlıdır.⁸² İnsanların hac için organizasyonu yani Hac Emirliği de özel emirliğin görev alanı içinde değerlendirilmiştir.⁸³

⁷⁸ Abdülazîz Dûrî, “Emîr”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/121-122; İbrâhim Sarıçam - Seyfettin Erşahin, *İslam Medeniyeti Tarihi* (Ankara: TDV Yayınları, 2015), 97-98; İbrâhim Paçacı vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 146; Hakan Temir, *Emevilerde Valilik Kurumu* (Kahramanmaraş: KSÜ SAMER, 2019), 17-19.

⁷⁹ İbrâhim Hasan Hasan, *Siyasi, İslam Tarihi*, 1/369.

⁸⁰ Dûrî, “Emîr”, 11/122-123; Özalp, “Emîr”, 2/95.

⁸¹ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 62.

⁸² Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 64.

⁸³ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 65.

Konuyla ilgili hadis kaynaklarımızda ise pek çok rivayet⁸⁴ yer almasına rağmen Kur'an-ı Kerim'de sadece iki yerde "ülü'l-emr"⁸⁵ ifadesi yer almaktadır ki bu da Müslümanların itaatle mükellef oldukları "başta devlet başkanı olmak üzere toplumun üst yöneticilerini, toplumsal sorumluluk ve otorite sahibi kimseleri içine alan"⁸⁶ Müslüman yöneticiler anlamında kullanılmıştır.

Yani Allah ve Rasulüne itaatin yanında emir sahiplerine itaat etmek de emredilmiştir. Dolayısıyla emirlere itaat etmek, müminlerin üzerine farz kılınmıştır. Diğer taraftan emirlere yapılan itaat mutlak ve sınırsız değildir.⁸⁷

1.4.3. Hac Emîri:

Hac ibadetini yapmak üzere devletin başkentinden Mekke'ye doğru yola çıkan hacı adaylarına hem gidiş ve dönüş yolunda hem de hac günlerinde rehberlik eden, hac ibadetinin belli bir düzen ve emniyet içinde, kurallara uygun olarak yerine getirilmesi hususunda devlet başkanı tarafından yönetici olarak atanan kişilere "Hac Emîri" denilmiştir. Bununla birlikte "Emîrû'l-Hac" veya "Emîr-i Hac" ifadesi de kullanılmıştır. Kurumsal olarak da "Hac Emirliği" veya "İmâratü'l-Hac" kavramları, ayrıca "İmratü'l-Hac" ve "Emîren ale'l-hac" terkipleri de kullanılmıştır.⁸⁸

Hac Emirliği'nin anlamı ve önemi konusunda Ahmet Önkal şu ifadelerle yer vermiştir: "*İslâm'da devlet başkanı tarafından hac farızasının idâre ve organizesi için tâyin edilen başkan. Vedâ Hacci'nda uygulanan ve ilk defa Ebû Bekir (r.a.)'in yaptığı hac emirliği müessesesi müslüman toplum için bir vecîbedir. Çünkü müslümanların ortak imamının tâyin ettiği hac emîri, gerekli güven ortamının sağlanmasında ve*

⁸⁴ "Emîr" kelimesinin geçtiği hadisler için bkz. Arent Jean Wensinck, *el-Mu'cemü'l-Müfehres li-Elfazi'l-Hadisi'n-Nebevî: Ebede-Hayye = Concordance et indices de la tradition musulmane* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1986), 1/98-106.

⁸⁵ en-Nisa, 5/59, 5/83.

⁸⁶ Talip Türkan, "Ülü'l-Emr" (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/295.

⁸⁷ Özalp, "Emîr", 2/96; Türkan, "Ülü'l-Emr", 42/295-297; İbrâhim Paçacı vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 670.

⁸⁸ Münir Atalar, "Emîr-i Hac", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/131; Ahmet Önkal, "Emîrû'l-Hac", *Şamil İslam Ansiklopedisi*, ed. Ahmed Ağırakça (İstanbul: Şamil Yayınevi, 1990), 2/96; Jane Hathaway, "Amîr Al-Hâjj", *Encyclopaedia of Islam, THREE* (Brill, 01 Ocak 2015), 22-23; İbrâhim Paçacı vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 147; Şenyayla, "Hac Emirliği Tecrübesi", 401.

halifenin emrine itâatta, meydana gelecek hâdiseleri önleyip hududları tatbik ve hak ile hareket etmede bizzat görevlidir."⁸⁹

2. Risaletten Önce Hac İbadeti ve Hac Hizmetleri

Hz. İsmâil'den (as) itibaren Mekke ve çevresinde hüküm sürenler Cürhümlüler olmuştur. Zamanla tevhid inancından ayrılıp hâkimiyetleri altında bulunan bölgelerde zulmetmeye başlayan Cürhümlüler'i ve Amâlika'nın İyâd ve Katûrâ kollarını mağlup eden Huzaalılar Mekke'ye hâkim olmuşlardır. Huzaalılar zamanında da özellikle Amr b. Lühay zamanında tevhid anlayışından ciddi sapmalar yaşanmış ve Mekke'de putperestlik yaygın hale gelmiştir. Daha sonra dağınık bir halde bulunan Kureyş, Kusay b. Kilâb'ın liderliğinde biraraya toplanmış, Kinâne ve Kudâa kabilelerinin yardımıyla Huzaalıları mağlup etmiş ve Mekke'nin hakimiyetini ele geçirmişlerdir. Bu hakimiyetin bir göstergesi olarak da Kâbe, Mekke ve hac ile ilgili görevlerin tamamını üstlenmişlerdir. Kıyâde, livâ, nedve, hicâbe, sikâye ve rifâde gibi görevlerin Kusay'ın şahsında Kureyş kabilesine geçtiği ifade edilmiştir. Mekke ve Kâbe ile ilgili görevleri üstlenmeleri, Kureyş kabilesinin de Mekke'ye yerleşmesine ve yerleşik hayata geçmesine vesile olmuştur. Mekke ve çevresinin ziraat için elverişsiz olması sebebiyle ahali geçimini ticari faaliyetlerden sağlamaya yönelmiştir.⁹⁰

Kusay'ın vefatından sonra Kâbe ve Mekke ile ilgili görevler oğlu Abdüddâr tarafından devralınmıştır. Lakin Kureyş kabilesi içinde bu durum sebebiyle ihtilaflar ortaya çıkmıştır. Yapılan anlaşmaya göre Abdümenâfoğulları sikâye, rifâde ve kıyâde görevlerini ve Abdüddâroğulları da nedve, livâ ve hicâbe görevlerini yürütmüşlerdir.⁹¹ Ayrıca Mekke ile ilgili kararların Dârünnedve'de alınması ve bu toplantılara sadece Kureyş kabilesinin kırk yaş üstü erkeklerinin katılabilmesi kararlaştırılmıştır. Bu görevler Mekke'nin Müslümanlar tarafından fethine kadar bu aileler tarafından yürütülmüştür.⁹²

⁸⁹ Önkâl, "Emîrû'l-Hac", 2/96.

⁹⁰ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1/143; İbn Habîb, *Münemmak*, 28-29; Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali Mes'udi, *Mürûcû'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher fi't-Tarih.*, ed. Kemâl Hasan Mer'î (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2005), 2/44.

⁹¹ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1/143-144.

⁹² İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1/147-148; Abdülkerim Özyayın, "Hac", 14/386.

Mekke'nin ekonomisiyle alakalı olarak özellikle Abdümenâf b. Kusay'ın başlattığı ticaret ile ilgili komşu devletlerle anlaşmalar yapma ve diplomatik ilişkiler kurma faaliyeti oğlu Hâşim döneminde ciddi bir mesafe kaydetmiş ve sınırlı bir bölge dahilinde yapılan ticarî ilişkileri beynelmilî bir seviyeye çıkarmıştır. Ayrıca Mekke'nin harem olması ve coğrafî konumu sebebiyle saldırılardan uzak kalması onu bölgede ticarî bir merkez haline getirmiştir. Böylece hem hac ibadeti için Mekke'ye gelenlerden ciddi bir gelir elde edilirken hem de yaz aylarında Şam, kış aylarında ise Yemen bölgesine düzenlenen ticari kervanlar sebebiyle ekonomik canlılık arttırılmıştır.⁹³

2.1. Rifâde

Sözlükte “bağışlamak, yardım etmek, desteklemek” manalarına gelmektedir. Terim olarak Cahiliye dönemindeki “hac günlerinde Kâbe'yi ziyaret için gelenlerin yemek ihtiyaçlarının karşılanması” uygulamasını ifade etmektedir.⁹⁴ Hem Cahiliye devrindeki Arapların misafirperverliğe düşkün olması hem de bu anlayışlarını İslâm'dan sonra da devam ettirerek beldelerine gelen misafirlere yemek yedirme geleneğini sürdürmeleri sebebiyle rifâde vazifesinin köklü bir geçmişe sahip olduğu ifade edilmiştir. Cahiliye döneminde Mekke ahalisinden yardımlar toplamak suretiyle bu vazife ifa edilirken daha sonraları özellikle Kâbe ve Mekke'nin yöneticileri konumunda olan kabile reisleri ile bu görevi şeref ve itibar için bir fırsat olarak değerlendiren zenginler yerine getirmişlerdir. Önceleri genellikle hurma ile kuru üzümünden oluşan bu ikram, daha sonraları içerik olarak zenginleşmiş ve zamanla arpa, buğday, ekme, yağ ve et gibi yiyecekler sunulmuştur. Amr b. Lühay'ın ilk kez hacılara deve eti ikram ettiği ve hacılara elbise dağıttığı ifade edilmiştir.⁹⁵

⁹³ Belâzürî, *Ensâb*, 1/59; Nebi Bozkurt - Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Mekke”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/556. Ayrıca bkz. İbn İshak, *Sîret*, 80-81; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1/225; İbn Habîb Ebû Ca'fer İbn Habîb Muhammed b. Habîb b. Ümeyye el-Bağdâdî el-Haşimî, *Kitabü'l-Muhabber*, ed. Ilse Lichtenstadter (Beyrut: Dârü'l-Âfâkı'l-Cedîde, ts.), 311-315; Cevâd Ali, *Mufasssal*, 4/56; Cengiz Kallek, *Hz. Peygamber (sav) Döneminde Devlet ve Piyasa* (İstanbul: Bilim ve Sanat Vakfı, 1992), 20-22; Meir Jacob Kister, “Mecca and Tamim (Aspects of Their Relations)”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 8/2 (Kasım 1965), 141; Kister, “Some Reports Concerning Mecca from Jâhiliyya to Islam”, 75-76.

⁹⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, “rfd”, 3/1687-1688.

⁹⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/54; Belâzürî, *Ensâb*, 1/52; Cevâd Ali, *Mufasssal*, 4/55; Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Rifâde”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/97.

Yemek dağıtma şeklinde yürütülen bu hizmetin kurumsallaşması Kusay b. Kilâb döneminde gerçekleşmiştir. O, Kâbe ile ilgili düzenlemeleri yaparken Kureyşlilere hitap ederek, kendilerinin Allah'ın komşuları, Mekke ve harem ehli olduklarını, hacıların ise Allah'ın misafirleri ve beytullahın ziyaretçileri olduklarını söylemiş, dolayısıyla bu misafirlerin ikrama en layık kimseler olduklarını, evlerine dönünceye kadar onlar için yiyecek ve içecek hazırlamaları gerektiğini ifade etmiştir.⁹⁶

Kusay'ın kendilerine yapmış olduğu bu teklifi kabul eden Kureyşliler, bu hizmet için mallarından bir bölümünü ayırmışlardır. Her sene Kureyşlilerden mal ve para toplanarak rifâde için harcama bütçesi oluşturulmasının gelenek halini aldığı ifade edilmiştir. Toplanan bu vergi Dârünnedve'de toplanmış ve bunlarla yemek yapıp hacılara dağıtılmıştır. Bu vazife Kusay'dan sonra oğlu Abdüddâr'a, ardından Hâşim'e geçmiştir.⁹⁷

Hâşim'den sonra kardeşi Muttalib'e geçen rifâde, ondan sonra da Hz. Peygamberin dedesi Abdülmuttalib'e intikal etmiştir. Abdülmuttalib'in ardından oğlu Zübeyr'e, ondan sonra da rifâde vazifesi Ebû Tâlib'e geçmiştir. Bu görevi risâletin ilk yıllarına kadar idare eden Ebû Tâlib daha sonra kardeşi Abbâs'a devretmek durumunda kalmıştır.⁹⁸ Bu görevlerin, maddi çıkar elde etmek için yapıldığını iddia edenler⁹⁹ olsa da Abdümenafogullarının bu görevin ifasında harcanan malın dörtte birini kendi mallarından verdikleri ve bu sebeple borca girmeleri sebebiyle bu iddiaların doğruluğu tartışılır hale gelmiştir. Abbâs ise rifâdeyi Mekke'nin fethine kadar idare etmeye devam etmiştir. Allah Rasûlü (sav) ise Mekke'nin fethiyle birlikte bu görevi bir kamu hizmetine dönüştürüp şahısların elinden almıştır. 9/631 senesinde

⁹⁶ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/195; İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/54; Belâzürî, *Ensâb*, 1/52; Ya'kûbî, *Târih*, 1/239; Şehabeddin Ahmed b. Abdülvehhâb b. Muhammed en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb* (Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1955), 16/35; Cevâd Ali, *Mufasssal*, 4/55, 65.

⁹⁷ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/109-110; İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/57, 59-60; Belâzürî, *Ensâb*, 1/58; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 16/35-36; Ebû'l-Abbâs Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir el-Makrizî, *en-Nizâ' ve't-Tahâsum fîmâ beyne Benî Ümeyye ve Benî Hâşim*, ed. Hüseyin Münis (Kahire: Dârü'l-Meârif, 1988), 7; Cevâd Ali, *Mufasssal*, 4/55-56, 64-65; İbrâhim Sarıçam, *Emevî-Hâşimî İlişkileri (İslâm Öncesinden Abbâsîlere Kadar)* (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 37-51.

⁹⁸ İbn Habîb, *Münemmak*, 28; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, 1/57; Şehabeddin Ahmed b. Abdülvehhâb b. Muhammed en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb* (Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1955), 16/36; Cevâd Ali, *Mufasssal*, 4/61. Mekke ve Hac ile ilgili görevlerin el değiştirmesi ile alakalı rivayetler için bkz. Cevad Ali, 4/60 vd.

⁹⁹ William Montgomery Watt, *Hazreti Muhammed Mekke'de*, çev. M. Rami Ayas, Azmi Yüksel (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986), 36-37.

hacılara ikram etmesi için hac emîri olan Hz. Ebû Bekir ile birlikte bir kısım mal ve yiyecek gönderen Hz. Peygamber, Vedâ Haccı için geldiğinde ise bu vazifeyi bizzat yerine getirmiştir. Râşid Halifeler dönemiyle birlikte rifâde görevi halife ve devlet başkanlarının uhdesinde yerine getirilmiştir.¹⁰⁰

2.2. Sikâye

Lügatte “Suculuk, sulamak, sulama yeri ve su kabı” gibi manaları olan sikâye, “Mekkeliler’in ve hac günlerinde Kâbe’yi ziyaret için gelenlerin su ihtiyaçlarının karşılanması görevi ve dağıtımı” anlamında bir terimdir.¹⁰¹ Cahiliye döneminde Kâbe’yi ziyaret için gelen kimselerin su ihtiyaçları Mekke ahalisi tarafından karşılanmıştır. Bu görevin kökeni Hz. İbrâhim (as) dönemine kadar uzanmaktadır. Rifâde görevinde olduğu gibi sikâye görevi için de ilk dönemlerde Mekke ahalisinden yardım / vergi toplanmıştır. Sonraki dönemlerde ise Kâbe ve Mekke yönetiminde etkin rol oynayan kabile reisleri ile bunu bir itibar vasıtası sayan Mekke’nin zenginleri bu vazifeyi üstlenmişlerdir. Bu görevin kurumsallaşması da Kusay b. Kılâb döneminde gerçekleşmiş ve her yıl toplanan vergilerle oluşturulan bütçenin bir kısmı sikâye görevine ayrılmıştır.¹⁰²

Kuyular kazdırarak hem Mekke ahalisinin hem de Kâbe’yi ziyarete gelen kimselerin su ihtiyaçlarını karşılamaya çalışan Kusay, Kâbe’nin çevresine, develerle dışarıdan getirdiği su ile içini doldurduğu deriden yapılmış havuzlar koydurmuştur. Bunun yanında hacılara bazen süt ikramı da yapılmıştır.¹⁰³ Kusay, kendisinden sonra oğlu Abdüddâr’a rifâde göreviyle birlikte sikâye’yi de vasiyet etmiştir.¹⁰⁴ Daha sonra Abdülmenâf oğlu Hâşim’e geçmiştir.¹⁰⁵ Onun vefatından sonra sikâye görevi önce Muttalib’e daha sonra da Abdülmuttalib’e geçmiştir. Abdülmuttalip ise Zemzem

¹⁰⁰ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/112, 119; Belâzürî, *Ensâb*, 1/57.

¹⁰¹ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, “sky”, 3/2042-2043.

¹⁰² İbn Hişâm, *es-Sîretü’n-Nebeviyye*, 1/143 vd.; İbn Sa’d, *Tabakât*, 1/54; Cevâd Ali, *Mufasssal*, 4/56.

¹⁰³ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/110; İbn Sa’d, *Tabakât*, 1/54.

¹⁰⁴ Belâzürî, *Ensâbü’l-Eşraf*, 1/53. Ezrakî, Kusay’ın Sidâne, Dârünnedve ve livâ görevlerini Abdüddâr’a vermesine karşılık sikâye, rifâde ve kıyâde görevlerini Abdümenâf’a verdiğini ifade etmiştir. Bkz. Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/109-110.

¹⁰⁵ Ebü’l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Saib Kelbî, *Cemheretü’n-Neseb*, ed. Nacî Hasan (Beirut: Alemü’l-Kütüb & Mektebetü’n-Nehdati’l-Arabiyye, 1986), 26; İbn Hişâm, *es-Sîretü’n-Nebeviyye*, 1/150, 156; Belâzürî, *Ensâb*, 1/156-157.

kuyusunu yeniden kazarak ortaya çıkarmış ve Kâbe'yi ziyaret edenlere ve Mekke ahalisine vakfetmiştir. Ayrıca ikram ettiği süte bal da ilave etmiş ve içine üzüm karıştırarak zemzem ikram etmiştir.¹⁰⁶ Onun ardından bu görev Ebû Tâlib'e geçmiş, o da borçlarına karşılık bu vazifeyi de kardeşi Abbâs'a devretmiştir.¹⁰⁷

Abbâs b. Abdülmuttalib bu vazifesini yürütürken Tâif'teki üzüm bağından topladığı ve diğer bağlardan borç aldığı üzümleri Zemzem suyuna ekleyerek hacılara sıra / tatlandırılmış su, ayrıca süt, bal, sevik ve nebîzle yaptığı içecek ikramında bulunmuş ve 8/630 yılında Medine'ye hicret edinceye kadar Sikâye vazifesini yürütmüştür.¹⁰⁸

Mekke fethedildiğinde Hz. Ali ve Hz. Abbâs hicâbe ve sikâye görevlerinin uhdelerine tevdi edilmesini talep ettiklerinde Allah Rasûlü (sav) sadece sikâye görevini Hz. Abbâs'a tevdi etmiş ve bu vazifelerle ilgili ayrıcalıklar ortadan kaldırılmıştır.¹⁰⁹ Nitekim Kur'an-ı Kerim'de bu husus beyan edilmiştir.¹¹⁰

Mekke'nin fethi ile birlikte sikâye vazifesinin hizmet alanı biraz daralmış ve sadece Zemzem ile sınırlandırılmıştır. Ayrıca bu vazifeyi yürüten görevli ve bu görevle ilgili eşyaların da içerisinde muhafazası için Zemzem kuyusunun yanında Sikâyetü'l-Abbâs isminde özel bir yapı inşa edilmiştir. Daha sonra Emevîler döneminde buranın üstüne kubbe yaptırılmış ve sonraki dönemlerde birçok kez yenilenmiştir.¹¹¹

¹⁰⁶ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/111-114; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 2/21-23; Belâzürî, *Ensâb*, 1/57; Ebû Abdullah Mus'ab b. Abdullah b. Mus'ab ez-Zübeyrî, *Kitâbu Nesebu Kureys*, ed. E. Levi Provençal (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1982), 197.

¹⁰⁷ Belâzürî, *Ensâb*, 1/57; Ya'kûbî, *Târih*, 2/13; Ebû'l-Fidâ İmadüddin İsmâil b. Ömer İbn Kesîr, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, ed. Mustafa Abdülvahid (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1976), 1/173-174; Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi: Hayatı ve Faaliyeti*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1993), 2/846.

¹⁰⁸ Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdî es-Sicistanî Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebi Dâvûd*, ed. Muhammed Nâsırüddin el-Elbânî (Riyad: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1424), "Kitâbü'l-Menâsik", 91; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/114; İbn Sa'd, *Tabakât*, 4/23; Ali Haseni Harbutlî, *Tarihü'l-Kâbe* (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1991), 118.

¹⁰⁹ İbn İshak, *Sîret*, 47; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 4/54-55; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/114; İbn Sa'd, *Tabakât*, 4/22; Ebû'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemaşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzil ve Uyünü'l-Ekavil fi Vücuhi't-Te'vil*, ed. Halil Me'mun Şihâ (Beyrut: Dâru'l-Marife, 2009), 427.

¹¹⁰ et-Tevbe, 9/19.

¹¹¹ İbn İshak, *Sîret*, 47; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 2/60; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 2/72; Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Sikâye", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/178.

2.3. Hicâbe ve Sidâne

Sözlük anlamı olarak “bir yere girilmesine engel olmak, örtmek” manasında kullanılan Hicâbe, terim olarak Kâbe’nin kapısının ve anahtarlarının muhafaza edilmesi, yine Kâbe’nin bakımının yapılması ve kapısının belli vakitlerde açılması, ayrıca iç ve dış örtülerin ve hediye edilen kıymetli eşyaların korunması ve bakımı manalarında kullanılır. Kâbe hizmeti ve korunması ile Kâbe ile ilgili bütün hizmetler manasındaki sidâne ile birlikte kullanılan hicâbe, daha dar bir anlamda olmak üzere Kâbe’nin kapısıyla ilgili hizmetleri ifade etmektedir.¹¹²

Bu görevlerin Hz. İsmâil’in (as) ardından önce Cürhümlülere daha sonra da Huzâalılara geçtiği ve reisleri olan Huleyl b. Hubşiyye’nin uhdesinde yürütüldüğü ifade edilmiştir. Huleyl’in vefatının ardından damadı Kusay’a geçmiş, ondan sonra da oğlu Abdüddâr’a intikal etmiş ve onun nesli tarafından Mekke’nin fethine kadar idare edilmiştir. Kâbe’nin kapısının anahtarını taşıyan kişinin hac, umre ve ziyaret için gelen kimselere Kâbe’nin kapısını açtığı ifade edilmiştir.¹¹³

Mekke fethedildiğinde Allah Rasûlü (sav), Kâbe’nin anahtarlarını elinde bulduran Osman b. Talha’yı çağırarak ve içini resim ve putlardan temizlemek maksadıyla Kâbe’nin kapısını açtırmış, ardından da içeri girip namaz kılmıştır.¹¹⁴ Kâbe’den çıktığında sikâye ile birlikte hicâbe görevini talep eden Hz. Abbâs ve Hz. Ali’ye rağmen Kâbe’nin anahtarını yine Osman b. Talha ile Şeybe b. Osman’a vermiştir.¹¹⁵ Osman b. Talha’nın vefatının ardından bu görev Şeybe b. Osman ve nesli tarafından yürütülmüştür.¹¹⁶

¹¹² İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, “hcb”, 1/747-748.

¹¹³ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/100-114; İbn Sa’d, *Tabakât*, 1/49, 55.

¹¹⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm Cu’fi el-Buhârî, *Sahihü'l-Buhari* (Dımaşk & Beyrut: Daru İbn Kesir, 2002), Salât, 81.

¹¹⁵ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 4/55; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/267-268; İbn Sa’d, *Tabakât*, 2/127; Belâzürî, *Ensâb*, 9/403-404; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 57.

¹¹⁶ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 4/55; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/114; Ebü'l-Abbâs (Ebû Ca’fer) Muhibbüddîn Ahmed b. Abdillâh b. Muhammed el-Mekkî Muhibbüddin et-Taberî, *el-Kirâ li-Kasîdi Ümmi'l-Kurâ [ve Sevâbü Zâlik] = Hayrû'l-Kirâ fi Ziyâreti Ümmi'l-Kurâ*, ed. Mustafa es-Sekkâ (Beyrut: Mektebetü'l-İlmiyye, 1948), 503-506; İbrâhîm Sarıçam, “Hicâbe”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/432.

2.4. İfâza ve İcâze

Sözlükte “akma, doldurup taşırma, kalabalık bir şekilde çabucak dağılma” anlamlarına gelen ifâza, terim olarak hacıların kalabalık bir şekilde Arafat’tan Müzdelife’ye, buradan da Minâ’ya akmalarını ve daha sonra da Minâ’dan Mekke’ye gelmelerini ifade eder. Hac menâsikinin tamamlanmasının ardından yapılan tavafa da “İfâza Tavafı” denir.¹¹⁷ Ayet ve hadislerdeki kullanım da bu manadadır.¹¹⁸ “İzin, müsaade, yetki, ruhsat” manalarına gelen icâze ise terim olarak Cahiliye döneminde yapılan hac sırasında hacıların belli bir sistem ile Arafat, Müzdelife ve Minâ’dan ayrılmaları için düzenleme yapan kurumu ifade eder. İcâze bazen ifâza ile aynı manada da kullanılır.¹¹⁹

Cahiliye döneminde ifâza, hacca başlama, Arafat’tan ayrılma iznini verme ve Arafat’ta hac ile ilgili işleri yürütme vazifesi için de kullanılmıştır. Dolayısıyla Arafat’tan çıkan hacıların Müzdelife’de toplanmaları (Cem’), Müzdelife’den çıkıp Minâ’ya gelmeleri, Cemerât’ta şeytanı taşıdıktan sonra Mekke’ye dönmeleri ve nihayet Mekke’den kendi beldelerine dönmeleri konusunda izin verme yetkisini ifade etmiştir.¹²⁰

Cahiliye döneminde bu görevin Mudar kabilesinden olan Gavs b. Mür b. Üdd’e ait olduğu, kendisine ve onun ardından bu vazifeyi icra eden çocuklarına “Sûfe” denildiği belirtilmiştir. Sûfe ehlinin, hem hacıların Minâ’da şeytan taşlamaları hem de teşrikin ikinci gününde hacıların Minâ’dan ayrılıp Mekke’ye gitmeleri hususunda yetki sahibi oldukları ifade edilmiştir.¹²¹ Bu arada Kusay, Arafat’ta vakfe yapanların Müzdelife’ye doğru yola çıkarken görmeleri için Müzdelife’de ateş yakma geleneğini

¹¹⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, “fyd”, 6/3500-3501.

¹¹⁸ el-Bakara, 2/198-199; Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm Cu’fî el-Buhârî, *Sahîhü'l-Buhârî*, (Dımaşk & Beyrut: Daru İbn Kesir, 2002), Hac, 94.

¹¹⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, “cvz”, 1/724-726.

¹²⁰ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1/138-139.

¹²¹ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1/138-139; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1/95; Eyüb Sabri Paşa, *Mir'atü'l-Haremeyn = Haremeyn Tarihi : Mir'at Mekke (inceleme-metin)*, çev. Ömer Faruk Can - F. Zehra Can (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018), 1/463-464; Ahmet Önkâl, “İfâza”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/505-506.

başlatmıştır. Bu gelenek hem Rasûlullah (sav) döneminde hem de râşid halifeler döneminde sürdürülerek ateş yakılmaya devam etmiştir.¹²²

Yine Cahiliye döneminde Arefe günü Arafat'tan ayrılış güneş batarken, Müzdelife'den Minâ'ya çıkış ise ertesi gün sabah güneşin doğması ile başlamıştır. Bu şekilde ifâza yapılması bazı oryantalistler tarafından güneş ayini olarak açıklanmış ve Allah Rasûlü'nün (sav) uygulamasının ise bu durumun ortadan kaldırılmasına yönelik bir teşebbüs olduğu ifade edilmiştir. Çünkü Allah Rasûlü (sav), güneş batmadan Arafat'tan ayrılmamayı emretmiş, buna karşın Müzdelife'den güneş doğmadan önce Minâ'ya hareket etmeyi emretmiştir.¹²³ Yine o, Arafat'tan ayrılırken yolda itidali emretmiştir.¹²⁴

Risâletten önceki dönemde İfâza görevi Advanoğullarından olan Ebû Seyyâre Umeyle b. A'zel tarafından yerine getirilmiştir. Ebû Seyyâre'nin bu görevi aralıksız kırk yıl merkep üzerinde yürüttüğü rivayet edilmiştir.¹²⁵ Rasûlullah (sav) Vedâ Haccı'nda icâze ve ifâza görevleri gibi bütün imtiyazları yürürlükten kaldırmıştır.¹²⁶

2.5. Telbiye

Sözlük anlamı olarak “bir davete icabet etmek ve çağrıda bulunana cevap vermek” demek olan telbiye, hac veya umre niyetiyle ihrama giren bir kimsenin belli bir cümleyi söylemesini ifade eden bir fıkıh terimidir.¹²⁷ Telbiye ifadesi şöyledir: “Lebbeyk, Allâhümme lebbeyk. Lebbeyke, lâ şerîke leke lebbeyk. İnnel-hamde ve'n-ni'mete leke ve'l-mülk, lâ şerîke lek.”¹²⁸ Telbiyenin anlamı ise şöyledir: “Rabbim! Davetine sözüm ve özümle tekrar tekrar icabet ettim, emrine boyun eğdim. Rabbim!

¹²² İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/54.

¹²³ Cevâd Ali, *Mufasssal*, 6/382-385; Arent Jean Wensinck, “Hacc”, *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1987), 16-17.

¹²⁴ Buhârî, *Sahihü'l-Buhârî*, Hac, 94.

¹²⁵ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1/139-140; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 5/186; Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn = Kitâbü'l-İber ve Divanü'l-Mübtede ve'l-Haber fî Eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve Men Asarahum min Zevi's-Sultani'l-Ekber* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2000), 2/382; Ebü't-Tayyib Takıyyüddin Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Fâsî, *Şifâü'l-Ğarâm bi-Ahbâri'l-Beledi'l-Harâm*, ed. İsa el-Babi el-Halebî (Mekke: Mektebetü'n-Nehdati'l-Hadise, 1956), 2/49.

¹²⁶ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 2/855; Önkal, “İfâza”, 21/506.

¹²⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, “lby”, 5/3993.

¹²⁸ Buhârî, *Sahihü'l-Buhârî*, Hac, 26.

Senin davetine icabet boynumun borcudur. Senin eşin ve ortağın yoktur. Rabbim! Bütün varlığımla sana yöneldim; hamd senin, nimet senin, mülk senindir. Senin eşin ve ortağın yoktur.”¹²⁹

Cahiliye döneminde de Araplar, hac ibadetini yaparlarken telbiye getirmişlerdir. Fakat kabilelere ve putlarına göre değişkenlik arzeden telbiyede üzerinde ittifak edilen sabit bir söylem yerleşmemiştir. Nitekim yapılan incelemelerde kabilelere ve putlarına göre çok çeşitli telbiye ifadelerinin var olduğu ve eklemelerin yapıldığı tespit edilmiştir. Telbiyelere yapılan bu eklemelerin hangi dönemde başladığı net olarak belirlenememişse de Amr b. Lühey’in Hicâz bölgesine putları getirmesinden sonra bu eklemelerin yapılmaya başlandığı düşünülmektedir.¹³⁰

Telbiyeye eklenen kabile ve putlarla ilgili tevhide aykırı ifadelere Hz. Peygamber’in risaleti ile karşı çıkmış ve bunlar ayıklanmaya başlanmıştır. Nitekim yukarıda ifade ettiğimiz telbiye Allah Rasulü’nün (sav) ümmetine öğretmiş olduğu telbiyedir.¹³¹ Diğer taraftan 9/631 yılında müslümanlarla birlikte hac yaptıklarında müşriklerin, Müslümanların telbiyelerinde bir karışıklık meydana getirmek ve hata yapmalarına sebebiyet vermek için telbiyelerini yüksek sesle söyledikleri de ifade edilmiştir.¹³²

2.6. Hums, Hille ve Tıls

Sözlükte “şiddet göstermek, sert yer” manalarına gelen “hums”, “cesur, kahraman ve mutaassıp olmak” anlamlarına gelen “ahmes”in çoğuludur.¹³³

¹²⁹ Salim Ögüt, “Telbiye”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/396.

¹³⁰ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/71-73, 125, 194; İbn Habîb, *Muhabber*, 311-315; Ya’kûbî, *Târih*, 1/254-256; Hüseyin Gökâl, “Cahiliye Devri’nden Asr-ı Saâdete Hac İbadetinin Tahrif ve Tashih Süreci”, *Hac Tarihi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021), 8-9..

¹³¹ Buhârî, *Sahîhü’l-Buhârî*, Hac, 26; Ebü’l-Hüseyin el-Kuşeyri en-Nisaburi Müslim b. el-Haccâc Müslim, *Sahîh-ü Müslim*, ed. Raid b. Sabri b. Ebi Alfe (Riyad: Dâru’l-Hadâra, 2015), Hac, 19-21; Ebû Dâvûd, *Sünen*, Menâsik, 26.

¹³² Ârızî, *İmâratü’l-Hac*, 61-62.

¹³³ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, “hms”, 1/994-995.

Cahiliye döneminde Kâbe'nin hizmetlerini yürüten ve Mekke'de yaşayan Kureyşlilere ve müttefikleri durumundaki kabilelere (Kinâne ve Huzâa vb.) Hums; bunların dışında kalan kimselere de Hille ehli denilmiştir.¹³⁴

Hums ifadesinin ilk kullanımının Fil olayının yaşandığı döneme denk geldiği ifade edilmiştir. Kâbe'yi yıkmaya gelen Ebrehe ve ordusunun Cenâb-ı Hak tarafından helak edilmesinin ardından hem Kâbe hem de onun hizmetlerini yürüten Kureyş kabilesi büyük bir itibar kazanmıştır. Mekke halkı ve özellikle Kureyşliler kendilerini Hz. İbrâhim'in (as) çocukları, harem ehli ve "ehlullah" olarak görmüşler ve Araplar içinde hiç kimsenin kendilerine denk olmadığını iddia etmişlerdir.

Bu olaydan sonra Hz. İsmâil'in (as) soyundan geldiklerini iddia edip Mekke'de yaşayan ve Kâbe'nin hizmetlerini yürüten bazı kabileler kendilerini diğer kabilelerden üstün görmeye ve herhangi bir dine dayanmayan özel imtiyazlar ihdas etmeye başlamışlardır.¹³⁵ Bu imtiyazlar genellikle maddi çıkarılara dayanan, Mekke'nin ekonomisini güçlendirmeyi esas alan ve yerleşik şehir hayatına geçmeyi sağlayan ayrıca Mekke haremî, Kâbe ve hac görevleriyle yakından alakalı olan imtiyazlardır. Humsların kendilerine sağladığı fakat haccın ruhuna aykırı olan, tavaf ve vakfe esnasında insanların eşitliği esasını ihlal eden bazı sosyal ve ekonomik imtiyazlar şunlardır:

Humslar ancak hums olanlarla evlenebilir, hums olmayanlar Kâbe'yi ilk defa tavaf ederken daha önce giyilmemiş özel bir kıyafet giyecek ve tavaftan sonra çürümeye terk edilecektir. "Lekâ" denilen bu kıyafet bir daha kullanılmayacaktır. Lekâ almayanlar ise Ahmesîlerden bir kıyafet kiralayıp bununla tavaf yapacak veya da Kâbe'yi çıplak tavaf edeceklerdi.¹³⁶ Yine dışarıdan gelenler ihtiyaçlarını Mekke'den

¹³⁴ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1/225; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/175-177; İbn Habîb, *Münemmak*, 127-128.

¹³⁵ İbn İshak, *Sîret*, 81; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/177; İbn Habîb, *Muhabber*, 178-179; İbn Habîb, *Münemmak*, 226; Recep Uslu, "Hums", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/225.

¹³⁶ İbn İshak, *Sîret*, 81; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/174-176, 182; İbn Habîb, *Münemmak*, 128-129; Ebü'l-Abbâs Ahmed b Zeyni Mekki Şafii Dahlan, *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Asârü'l-Muhammediyye; El-Fethü'l-Mübin Fî Fezaili'l-Hulefâi'r-Raşidîn* (Halep: Dârü'l-Kalemi'l-Arabî, 1996), 2/366.

karşılacaklar ve Harem bölgesine dışarıdan yiyecek ve içecek getirmeyip Mekke'den satın almak durumundaydılar.¹³⁷

Hums konusunda edinilen dinî imtiyazlar şöylece sıralanabilir: Hac ihramına girdikten sonra ahmesîler; dokuma yapmaz, et ve yağ yemez ve yağı eritmezlerdi, süt ve süt ürünlerini tüketmez, tırnak ve saçlarını kesmez, güzel koku sürünmez, avlanmaz, kadınlara yaklaşımlardı. Ayrıca kıl ve yünden olmayan yeni kıyafetler giyerlerdi. Yine evlerine çatıdan veya arkadan girerler, deve yününden yapılan çadırlarda kalmaz, harem bitkilerinden hiçbir şey tüketmezlerdi. Haram aylara saygı gösterir, anlaşmaları bozamaz ve zulüm yapmazlardı. Kâbe'yi de elbisleriyle tavaf ederler, çıplak tavaf yapmazlardı.¹³⁸

Yine onlar kendilerini diğer insanlardan daha üstün gördükleri için hille ehli olan hacılarla beraber Arafat'ta vakfe yapmaz, vakfe için Harem sınırları dahilinde bulunan Nemire bölgesini tercih ederlerdi.¹³⁹ Böylece zaman, mekân, insanın kutsallığı sağlanmış ve Mekke ve çevresi ile burada yaşayan insanlar için ciddi imtiyazlar ve prestij devşirilmiştir. Yasaklar konusunda hille mensupları da humslardan çok farklı değillerdi ve benzer kurallara tabiydiler. Hums ve hille dışında bunların arasında kalan üçüncü bir gruptan daha bahsedilmiştir ki bunlara da "Tıls" denir. Tılsar, ihramlı iken hums ve hille ehlinin uyduğu yasakları uymazlardı.¹⁴⁰ İslâm, 9/631 yılında Kureyş kabilesine ve müşriklere Berâe sûresinin başındaki ayetlerle ultiमतom vererek Cahiliye dönemindeki bu âdetleri kınamış ve yürürlükten kaldırmıştır.¹⁴¹

¹³⁷ İbn İshak, *Sîret*, 81; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1/228; İbn Habîb, *Muhabber*, 181-182.

¹³⁸ İbn İshak, *Sîret*, 75-80; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1/228; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/180; İbn Habîb, *Muhabber*, 179-180; İbn Habîb, *Münemmak*, 128-129.

¹³⁹ İbn İshak, *Sîret*, 80; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/177, 2/191; İbn Habîb, *Muhabber*, 180; Cevâd Ali, *Mufassal*, 4/55.

¹⁴⁰ İbn Habîb, *Muhabber*, 179-181; Cevâd Ali, *Mufassal*, 6/373.

¹⁴¹ el-Bakara, 2/189, 199; el-A'râf, 7/31-32; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1/229-230; Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm Cu'fi el-Buhârî, *Sahihü'l-Buhari* (Dımaşk & Beyrut: Daru İbn Kesir, 2002), "Hac", 67, "Salât", 10.

2.7. Nesî

Lügatte “arttırmak, çoğaltmak, ilâve etmek, geciktirmek” anlamlarına gelen nesî, kavram olarak hac mevsiminin vaktini sabitlemek ve savaş yapabilmek amacıyla haram aylarda kamerî takvimi güneş takvimine dönüştürerek ikisini eşitlemek ve bu işlemler esnasında eklenen gün veya ay sayısı manasında kullanılmıştır.¹⁴²

Kur’an-ı Kerim’de Allah katında ayların sayısının on iki olduğu ve bu aylardan dördünün de haram aylar olduğu ifade edilmiştir.¹⁴³ Nesî’ konusunda bazı alimler “bir ayın haramlığının başka bir aya ertelenmesi” olduğu görüşünü savunurken diğer bazı alimler ise “haramlığı ertelenen veya aynı maksatla araya ilâve edilen ayın adı olduğu” görüşünü savunmuşlardır.¹⁴⁴

Hiz. İbrâhim’in ardından uzun bir süre kamerî takvimi kullanan Araplar, hac ibadetini Zilhicce ayında, umre ibadetini ise Recep ayında yapmışlardır.¹⁴⁵ Bu iki aya ilave olarak da Zilhicce ayından bir önceki ay olan Zilkade ayı ile bir sonraki ay olan Muharrem ayını da haram aylar olarak belirlemişlerdir. Şemsî takvim 365 gün iken Kamerî takvimin 354 gün olup güneş takvimine göre 11 gün daha az olması sebebiyle kamerî takvime göre belirlenmiş olan faaliyetler (ibadet, ticaret vs.) zamanla yıl içinde farklı dönemlere ve mevsimlere denk gelmekteydi. Bu durum özellikle ticari hayatı olumsuz etkilemekteydi. Bu sebeple kamerî takvim ile güneş takviminin bir uyarlaması yapılarak nesî uygulaması yapılmaktaydı.¹⁴⁶ Cahiliye döneminde sık sık yaşanan kan davaları ve çatışmalar, haram aylar sebebiyle üç ay yapılamıyordu. Bu duruma bir çözüm bulabilmek amacıyla haccın ardından savaş yapmak isteyen kabileler haram aylardan olan Muharrem’in ertelenmesini talep ediyorlardı. Böylece nesî uygulaması yapılmaktaydı.¹⁴⁷

Cahiliye döneminde Arapların nesî uygulamasını nasıl ve kimden öğrendikleri ve ne zaman uygulamaya başladıkları konusunda farklı görüşler söz konusu olmuştur.

¹⁴² İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, “nse”, 6/4415-4418.

¹⁴³ et-Tevbe, 9/36.

¹⁴⁴ Mustafa Fayda, “Nesî”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/578.

¹⁴⁵ Cevâd Ali, *Mufasssal*, 6/391-392.

¹⁴⁶ Cevâd Ali, *Mufasssal*, 8/484-486; Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş*, 43.

¹⁴⁷ Çelikkol, *Mekke*, 178-179.

Birûnî tarafından İslam'dan iki asır kadar önce Arapların komşuları olan Yahudilerden öğrendikleri ve ilk uygulayanın da Huzeyfe b. Abd olduğu ifade edilmişse de¹⁴⁸ Ahbârü Mekke müellifi Ezrakî, el-Kindî'den yaptığı nakille, Mudar kabilesinden nesî işini ilk yapan kişinin Mâlik b. Kinâne olduğunu ifade etmiştir. Bir süre Serîr b. Kalemme tarafından yürütülen bu görev daha sonra da Benî Fukaym'ın eline geçmiş ve İslam'ın zuhuruna kadar onlar tarafından yürütülmüştür. Onlardan nesî vazifesini yürüten son kişinin Ebû Sümâme Cünâde b. Avf b. Abd b. Fukaym olduğunu ifade etmiştir.¹⁴⁹ Muhammed Hamidullah ise Birûnî'nin iddiasını kabul etmemiş ve İslam'ın gelişinden yaklaşık 450 sene kadar önce nesî uygulamasının başladığını savunmuştur. Yine o, nesi ile ilgili tek bir uygulamanın olmadığını, iki farklı nesi uygulamasının mevcut olabileceğini ifade etmiştir.¹⁵⁰

Vedâ haccında Rasûlullah (sav) Tevbe sûresinin 37. ayetini okuyarak ve zamanın da Cenab-ı Hakk'ın yerleri ve gökleri yarattığı gündeki haline yani asli haline döndüğünü söyleyerek nesî uygulamasının kaldırıldığını ifade etmiştir. Yine onun, 9/631 yılında yapılan hacca nesî uygulaması sebebiyle haccın Zilkade ayına rastlamasından dolayı iştirak etmediği, 10/632 yılını yani ayların aslî haline döndüğü seneyi beklediği ve haccı Zilhicce ayında yapmak istediği için bu yıl yapılan hacca iştirak ettiği ifade edilmiştir.¹⁵¹

2.8. Haram Aylar

Cahiliye Araplarında (Mekke ve çevresiyle alakalı olarak) bazı hususlarda kutsama faaliyetlerinin yapıldığı müşahade edilmektedir. Bu kutsama faaliyetleri, Mescîd-i Harâm'ın ve Mekke'nin harem kılınmasıyla mekânsal, haram ayların uygulanmasıyla zamansal ve Kureyş ile müttefiklerinin ehlullah olduğunun kabulü

¹⁴⁸ Ebû'r-Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Harizmi Birûnî, *el-Asarü'l-Bakiye ani'l-Kuruni'l-Haliye = Chronologie Orientalischer Völker*, ed. C. Eduard Sachau (Leipzig: Otto Harrassowitz, 1923), 12, 64.

¹⁴⁹ Ezrakî, *Ahbârü Mekke*, 1/182-183; Kevser Başar, *Câhiliye Dönemi Arap Takviminde Nesî* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 13-14.

¹⁵⁰ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 2/790.

¹⁵¹ İbn İshâk, *Sîre*, 79; Muhammed Hamidullah, "Hicri Takvim ve Tarihi Arkaplanı", çev. Kasım Şulul, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (01 Ocak 2000), 677.

anlamında ahmesî sayılmasıyla da toplumsal yönden kutsanmış yani tabiri caizse her yönden kutsal bir hale getirilmiştir.¹⁵²

Cahiliye döneminde yılın on iki ayı kamerî yıla göre tespit edilmiş, bunlardan sekiz tanesi “eşhürün i’tiyâdiyye” (olağan aylar), kalan dört tanesi “el-eşhürü’l-hurum” (haram aylar) olarak kabul edilmiştir. Bu dört ay; Zilkade, Zilhicce, Muharrem ve Receb aylarıdır. Bunlardan ilk üçü peşpeşe geldikleri için “serd”, Receb ayı ise tek başına olduğu için “ferd” olarak isimlendirilmiştir.¹⁵³ Muharrem ayı birinci, Receb ayı yedinci, Zilkade ayı on birinci, Zilhicce ayı ise on ikinci aydır. Bu aylar girdiğinde kan davası, savaş ve yağma yapmanın haram olması, yapılan amellerin karşılığı olan sevap ve günahların diğer aylardan daha fazla olduğunun kabul edilmesi, nihayetinde de bu ayların diğer aylara göre daha saygın görülmesi sebebiyle “haram aylar” olarak isimlendirilmiştir.¹⁵⁴

Haram aylar ile ilgili hükümlerin Hz. İbrâhim zamanına dayandığı, böylece hac ve umre için gelenlerin ve ticarî faaliyet yürütenlerin güven ortamı içinde rahatça hareket ettikleri ifade edilmiştir. Cahiliye döneminde ise Araplar, bu aylar girdiğinde gereken saygıyı göstermek için her türlü kan dökme, savaş ve yağmadan kaçınmış ve nesî uygulaması başlayıncaya kadar da bu saygılarını göstermeye devam etmişlerdir.¹⁵⁵

Haram aylara gösterilen saygı hususunda farklı uygulamalar söz konusu olmuştur. Genel kabul haram ayların dört ay olarak uygulanması şeklinde olmuştur. Bunun yanında “besl” denilen bir uygulama daha söz konusu olmuştur. Bu uygulamada bazı kabileler haram aylara dört ay daha ekleyerek yılın sekiz ayını haram ay kabul etmişlerdir.¹⁵⁶ Ayrıca diğer bazı kabileler de bütün ayları eşit kabul ederek haram aylarla ilgili herhangi bir ayrıcalık tanımamışlardır. Haram aylara hürmet göstermeyen bu kabile ve topluluklara karşı diğer kabileler tedbirli davranmak

¹⁵² Çelikkol, *Mekke*, 177.

¹⁵³ Cevâd Ali, *Mufassal*, 8/471; Küçükaşçı, *Haremeyn*, 122; Hüseyin Algül, “Haram Aylar”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/105.

¹⁵⁴ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/192; Cevâd Ali, *Mufassal*, 8/482-486; Küçükaşçı, *Haremeyn*, 122.

¹⁵⁵ Marshall G. S. Hodgson, *İslam’ın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih: İslam’ın Klasik Çağı*, ed. Metin Karabaşoğlu, çev. Ahmet Demirhan vd. (İstanbul: İz Yayıncılık, 1993), 94; Harbutlî, *Tarihü’l-Kâbe*, 113-114; Ataş, *Hac Emirliği*, 37; Algül, “Haram Aylar”, 16/105.

¹⁵⁶ İbn Hişâm, *es-Sîretü’n-Nebeviyye*, 1/121; Cevâd Ali, *Mufassal*, 8/474.

durumunda kalmışlardır. Yine dinî yasaklara riayet edilmediği için bu aylarda yapılan savaşlar “ficâr savaşları” olarak isimlendirilmiştir.¹⁵⁷

Cahiliye Arapları gerek günlük hayatlarındaki yağmacılık vs. gerekse hem ticaret hem de dinî faaliyetlerde (hac ve umre gibi) daha kolay hareket etmek, ayrıca hac ve panayırlardan istedikleri verimi elde etmek için haram aylara saygı meselesini kabul ettikleri halde bunu uygulamanın kendilerine ağır geldiği kabileler nesî uygulamasını faaliyete sokmuşlardır.¹⁵⁸ Bu durum İslâm'ın ortaya çıktığı ilk dönemlerinde de devam etmiş, ancak ayların Cenab-ı Hakk'ın yarattığı şekilde kendi yerlerine döndüğü zaman olan Hz. Peygamber'in Vedâ haccının yapıldığı 10/632 yılında uygulamadan kaldırılmıştır.¹⁵⁹ Zaten Kur'an-ı Kerim'de bu durumla alakalı olarak Allah'ın yarattığı şekilde on iki ayın aynen korunması gerektiği, nesî uygulamasının inkârda ileri gitmek olduğu ve haram ayların hürmetinin ihlal edilmemesi gerektiği ifade edilmiştir.¹⁶⁰ Ayrıca Kur'an-ı Kerim'de haram aylar ifadesi hem tekil hem de cemî olarak yer almakta¹⁶¹, Hz. Peygamber'in hadislerinde de benzer şekilde geçmektedir.¹⁶² Yine haram aylardaki savaş yasağının İslâm dinindeki uygulaması ile alakalı olarak alimler arasında ihtilaf söz konusu olmuştur.¹⁶³

Netice itibariyle Hz. Peygamberin (sav) risaletinden önceki dönemde yapılan hac konusu Hz. İbrâhim (as) dönemine dayanmakta, hac hizmetlerindeki kurumsallaşma ise daha sonra özellikle Kusay b. Kilâb dönemine dayanmaktadır. Kusay'dan sonra çocukları tarafından yürütülen bu hizmetler risaletten hemen önceki dönemde de Mekke'deki kabileler tarafından devam ettirilmiştir. Bu dönemde hac

¹⁵⁷ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/106, 192; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 5/165; Ebü'l-Muzaffer Şemseddin Yûsuf b Kızıoğlu Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-Zaman fî Tevârihi'l-A'yan*, ed. Muhammed Berekât-Ammar Reyhavî (Dimaşk: er-Risaletü'l-Alemiyye, 2013), 72; Cevâd Ali, *Mufasssal*, 4/68, 8/474-475.

¹⁵⁸ Cevâd Ali, *Mufasssal*, 8/484-486; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 2/857; Küçükaşçı, *Haremeyn*, 124; Harun Ögmüş, *Cahiliye Döneminde Araplar* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2013), 313.

¹⁵⁹ Buhârî, *Sahihü'l-Buhârî*, "Bed'ü'l-Halk", 2, "Meğâzî", 77, "Edâhî", 5, "Tevhîd", 24; Müslim, *Sahih-ü Müslim*, "Kasâme", 29; Ebü Dâvûd, *Sünen*, "Menâsik", 68.

¹⁶⁰ et-Tevbe, 9/36-37.

¹⁶¹ el-Bakara, 2/194, 217, el-Mâide, 5/2, 97, et-Tevbe, 9/5, 36-37.

¹⁶² Wensinck, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, "şhr", 3/207.

¹⁶³ Muhammed Hayr Heykel, *el-Cihad ve'l-Kital fî's-Siyaseti's-Şer'iyye* (Beyrut: Dâru'l-Beyanık, ts.), 1522-1525.

emirliği her ne kadar tek bir kişinin uhdesinde toplanmış olmasa bile özellikle ifa ve icaze görevleri bu hizmetin yürütülmesi hususunu bünyelerinde toplamışlardır.

Risaletten hemen önceki dönemde Eb Seyyre Umeyle b. A'zel'in kırk yıl aralıksız olarak bu görevi merkep sırtında yürütmesi de cahiliye döneminde de bir kurumsallaşmanın bulunduğunu (her ne kadar slm dönemde olmasa da) anlamamıza olanak sağlar. Fakat bizim için asıl kurumsallaşma Hz. Peygamber'in risaletinden sonraki dönemde yürütülen hac hizmetlerine ve hac emirliğine dayanır. Bu sebeple sonraki konularda slm dönemdeki hac emirliği incelenecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

HAC EMİRLİĞİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

VE KURUMSALLAŞMA SÜRECİ

İlk örnekleri Hz. Adem'e (as) kadar giden hac ibadetinin günümüz şeklindeki uygulamasının Hz. İbrâhim (as) dönemine dayandığı kabul edilmektedir. O, oğlu İsmâil (as) ile birlikte Kâbe'yi inşa etmiş ve temellerini yükseltmiş, ilahi vahiy ile öğrendiği hac menâsikini tespit etmiş ve Cenâb-ı Hakk'ın emri ile haccı ilan etmiştir. Böylece insanların Kâbe'ye her yıl ibadet niyetiyle yönelmelerine imkân sağlamış ve Mekke'yi de dinî ve ekonomik bir merkez haline dönüştürmüştür. Daha sonra oğlu İsmâil'i (as) Mekke'de Kâbe'nin hizmetinde bırakarak buradan ayrılmış ve Filistin'e dönmüştür. Kaynaklarımızda Hz. İbrâhim'den itibaren peygamberlerin ve ümmetlerinin Kâbe'yi ziyaret ve hac yapma konusunda gayret gösterdikleri ifade edilmiştir.¹⁶⁴ İşte Hz. İbrahim'den itibaren bu hac ibadetinin yapılması için farklı çağrafiyalardan Mekke'ye meşakkatle gelinmesi ve hac menasikinin bir nizam içerisinde yerine getirilmesi bu konuda bir yönetici gereksinimini ortaya koymuştur.

Bu bölümde hac emirliğinin başlaması ve ilk uygulamaları üzerinde durulacaktır. Bu anlamda öncelikle çalışmamız çerçevesinde Hz. Peygamber dönemi, Hulefâ-i Raşidîn dönemi ve Emevîler dönemi hac emirliği kurumu ve hac emîri olarak görev yapan kişiler ele alınacaktır.

3. Hz. Peygamber Dönemi ve İlk Hac Emîri

Hac ibadeti, Hz. Peygamber'in (sav) risaletinden sonra farz kılınmaya kadar Cahiliye döneminde olduğu üzere bir kısmı Hz. İbrâhim'e (as) fakat bazı yönleriyle de Cahiliye anlayışına dayanan bir şekilde yapılagelmiştir. Çünkü risaletin Mekke döneminde Müslümanlar, müşriklerle bir arada yaşamış ve onlarla bir arada hac yapmışlardır. Dolayısıyla haccın hangi yılda farz kılındığı, ilk haccın hangi yılda yapıldığı ve ilk hac emîrinin kim olduğu konusunda pek çok rivayet ve alimler arasında ihtilaf bulunmaktadır. Hz. İbrâhim'den (as) beri devamlı olarak yapıyor olması

¹⁶⁴ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1758-1759; İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/31, 35.

sebebiyle hac ibadetinin Hz. Peygamber'in (sav) risâletinden sonra ne zaman farz kılındığı hususunda görüş birliği bulunmamaktadır. Genel olarak hicretten önce hacın farz kılındığı görüşü bulunmamaktadır. Yani hac ibadetinin hicretten sonra farz kılındığı İslâm alimleri arasında kabul gören bir düşüncedir. Hicretten sonra hangi yılda farz kılındığı hususunda da yine ihtilaflar söz konusudur.¹⁶⁵

İslâm'ın temel ibadetlerinden biri olan hac ibadetinin Medine döneminde farz kılındığı ifade edilmiş olmasına ve konuyla ilgili pek çok rivayet bulunmasına rağmen tam olarak hangi yılda farz kılındığı konusunda farklı görüşler nakledilmiştir. Özellikle Hicrî 5-10 yılları arasında farz kılındığı ifade edilmişse de tarihî süreç içerisinde hem gelen rivayetler hem de Allah Rasûlü'nün (sav) hac ibadeti ile ilgili bir faaliyetinin ve görevlendirmesinin bulunmaması, genel olarak onun 9/631 yılında farz kılındığı anlayışı öne çıkarmıştır. Yine hicretten sonra hac ile ilgili Medine'den ilk görevlendirmenin 9/631 yılında Hz. Ebû Bekir ile olması ve Rasûlullah'ın (sav) da 10/632 yılında Vedâ Haccı'nı yapmış olması bu görüşü kuvvetlendirmiştir.¹⁶⁶

Mekke'nin fethedildiği yıldan (8/630) itibaren Müslümanlar, daha rahat bir şekilde ama müşrik Araplarla bir arada hac ibadetini yapmışlardır. Bu yılda yapılan hacda müşrikler, senelerdir yapageldikleri şekilde, kendi adetleri üzere hac yapmışlardır. Dolayısıyla Arafat yerine Müzdelife'de vakfe yapma, Kâbe'yi çıplak tavaf etme vb. cahiliye gelenekleri üzere haccetmişlerdir. Bu yılda hac yapan müşriklere ise Advânoğullarından Ebû Seyyâre Umeyye b. A'zel el-Advânî bir gözü kör, liften yularları olan dişi bir merkep üzerinde hac yaptırmıştır. Ebû Seyyâre'nin cahiliye döneminde de yaklaşık 40 sene hac emirliği görevini yaptığı ifade edilmiştir.¹⁶⁷

8/630 yılında yapılan bu hacda Müslümanlar da müşriklerle beraber hac yapmalarına karşın onlarla birbirlerine karışmamış, onlardan ayrı olarak hac ibadetlerini yapmışlardır. Bu yılda yapılan hacda Müslümanlara hac ibadetlerini

¹⁶⁵ Küçükaşçı, *Haremeyn*, 127-129.

¹⁶⁶ Ârızî, *İmâratü'l-Hac*, 65; Abdülkerim Özeydî, "Hac", 14/388-389.

¹⁶⁷ Ebû'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Saib el-Kelbî, *Cemheretü'n-Neseb*, ed. Nacî Hasan (Beyrut: Alemü'l-Kütüb & Mektebetü'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1986), 471; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/90, 186; Belâzürî, *Ensâb*, 13/264; Önkâl, "İfâza", 21/506.

Mekke emîri olan Attâb b. Esîd yaptırmıştır.¹⁶⁸ Mes'ûdî ise Müslümanların başında kimse olmaksızın ferdî olarak hac yaptıkları rivayetinin olduğunu da ifade etmiştir.¹⁶⁹

Esasında bu yılda yapılan hac için Rasûlullah (sav) kimseye hac emirliği görevini tevdi etmemiştir. Dolayısıyla Attâb b. Esîd de hac emîri olarak görevlendirilmemiştir. Ancak Mekke emîri olması münasebetiyle Müslümanlarla beraber hac ibadetini eda etmiş ve Müslüman hacıları yönlendirmiştir.

Müslümanların ilk hac emîrinin kim olduğu konusunda da bir kısım ihtilaflar söz konusudur. Bazı alimler 8/630 yılında yapılan hac sırasında Müslümanların başında bulunması sebebiyle -Rasûlullah tarafından özel olarak görevlendirilmese bile- ilk hac emîrinin Attâb b. Esîd olduğunu ifade etmişlerdir. Çünkü onun, Müslüman hacıların hac ibadetlerini yerine getirmelerine öncülük etmiş olması ve menâsiklerde onları yönlendirmesi sebebiyle hac emirliği yaptığını savunmuşlardır.¹⁷⁰

Attâb b. Esîd'in hac emîri olduğunu savunan diğer bir kısım alimler ise onun, Rasûlullah (sav) tarafından görevlendirildiğini iddia etmişlerdir.¹⁷¹ Bunun yanında Mekke'nin fethedildiği sene hac emirliği yapan kişinin Hz. Ebû Bekir olduğu da iddia edilmiştir¹⁷² ama Hz. Ebû Bekir'in (ra) bu yılda hac yaptığı konusunda netlik söz konusu değildir.¹⁷³

Cumhur ulema ise ilk hac emîrinin Hz. Ebû Bekir (ra) olduğunu ifade etmişlerdir. Çünkü Hz. Ebû Bekir (ra), Rasûlullah (sav) tarafından 9/631 yılında özel olarak hac emirliği vazifesiyle görevlendirilen ilk kimsedir. Attâb b. Esîd'e gelince, onun hac emirliği konusunda görevlendirildiğine dair kaynaklarda bir bilgiye

¹⁶⁸ Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Eslemî Vâkıdî, *Kitâbu'l-Meğâzî*, ed. Marsden Jones (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1984), 3/959; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/185; İbn Habîb, *Muhabber*, 12; Muhammed Abdülhay b. Abdilkebîr b. Muhammed el-Hasenî el-İdrîsî el-Kettânî, *Hz. Peygamber'in Yönetimi = et-Terâtibü'l-İdariyye*, çev. Ahmet Özel (İstanbul: İz Yayıncılık, 2012), 1/256.

¹⁶⁹ Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, 4/316; Ârizî, *İmâratü'l-Hac*, 60.

¹⁷⁰ Ârizî, *İmâratü'l-Hac*, 61.

¹⁷¹ Taberî, *Târih*, 3/95; Ebû'l-Fida İmadüddin İsmâil b. Ömer İbn Kesir, *Tefsirü'l-Kur'ani'l-Azîm*, ed. Sami b. Muhammed es-Selame (Riyad: Daru Taybe, 1999), 4/104; Ebû'l-Fazl Şehabeddin Ahmed b. Alî İbn Hacer el-Askalânî, *Fethü'l-Bârî bi-Şerhi Sahihi'l-Buhârî*, ed. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Faryâbî - Abdurrahman b. Nâsir el-Berrâk (Riyad: Dâru Taybe, 2005), 9/510-512; Dahlan, *es-Sîretü'n-Nebevî*, 2/365.

¹⁷² İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/162; İbn Kesir, *Tefsirü'l-Kur'ani'l-Azîm*, 4/104.

¹⁷³ Küçükaşçı, *Haremeyn*, 142.

rastlanmamıştır.¹⁷⁴ Bizim de burada tercihimiz Hz. Ebû Bekir'in ilk hac emîri olarak değerlendirilmesi gerektiği şeklinde olmuştur. Çünkü Hac Emirliği, devlet başkanı tarafından özel bir görevle ataması yapılan bir emirliktir ve Rasûlullah (sav) bu konuda ilk olarak Hz. Ebû Bekir'i görevlendirmiştir.

1.1. İlk Hac Emîri

9/631 yılı hac mevsimi yaklaştığında bir kısım Müslümanlar Rasûlullah'a (sav) gelerek hac yapmak istediklerini ve onun bu konudaki fikrini öğrenmek istediklerini ifade etmişlerdir. Nitekim Mekke'nin fethi bir sene önce gerçekleşmişti. Mekke'deki halk da çoğunlukla Müslüman olmuştu. Yine Kâbe'nin etrafında ve içinde bulunan putlar yok edilmişti. Dolayısıyla hac ibadetini ifa etme hususunda şartlar ve ortam hazır hale gelmişti.

Bu teklifler karşında Allah Rasulü (sav) bir kısım sebeplerle -çok istemesine rağmen- hac için yola çıkamayacağını ifade etmiştir. Rasûlullah'ı (sav) hac yolundan alıkoyan sebepler incelendiğinde İslâmî bir haccın tüm şartlarının yerine gelmediği görülmektedir. Bu sebepler şöyle sıralanabilir: 1- Müşriklerin de hac yapmaları, 2- Bazı müşriklerin Kâbe'yi çıplak tavaf etmeleri, 3- Hac ile ilgili cahiliye adetlerinin sürdürülmesi, 4- Müşrik Arapların nesî yapmaları sebebiyle hac aylarının tam vaktine denk gelmemesi, 5- Bunlara ilaveten bir de Medine'ye sürekli olarak heyetlerin gelerek Müslüman olduklarını ifade etmeleri ve kendilerine İslam'ı anlatması için bizzat Rasûlullah (sav) ile görüşmek istemeleridir.¹⁷⁵

İşte bütün bu sebeplerle Rasûlullah (sav) 9/631 yılında Müslümanlara hac ibadetlerini yaptırmak üzere Hz. Ebû Bekir'i (ra) hac emîri olarak görevlendirmiştir.

¹⁷⁴ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/185-186; Abdurrahman b. Amr b. Abdullah Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, *Târîhu Ebî Zür'a ed-Dımaşkî*, ed. Şükrullah b. Ni'metullah el-Kücânî (yy.: , ts.), 1/589; Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *el-Hâvi'l-Kebîr Hüve Şerhu Muhtasari'l-Müzeni*, ed. Ali Muhammed Muavvaz-Adil Ahmed Abdülmevcud. (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994), 14/76; el-Kettânî, *et-Teratibü'l-İdariyye*, 1/206-207, 256; Seyyid Hasan Kurûn, "Evvelü Emîr lil-Hacc", 1121.

¹⁷⁵ Salâhuddin Muhammed b. Şakir b. Ahmed ed-Dârani Kütübî, *Uyunu't-Tevarih*, ed. Hüsamüddin el-Kudsî-Ebû Mansur el-Hâfız (Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, 1980), 1/371; Ebû'l-Abbâs Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir el-Makrîzî, *İmtâü'l-Esmâ bima li'n-Nebi mine'l-Ahvâl ve'l-Emval ve'l-Hafede ve'l-Meta'*, ed. Mahmûd Muhammed Şakir (Kahire: Lecnetü't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, ts.), 498-499; Ârizî, *İmâratü'l-Hac*, 61-62; Rubin, "The Great Pilgrimage of Muhammad", 246.

Bu görevlendirmeyi yaparken kendisine birtakım tavsiyelerde bulunmuştu ki bu tavsiyede bulunma durumu sonraki dönemlerde hac emirlerinin görevlendirilmelerinde bir teâmül haline gelmiştir.

Müşriklere muhalefet etmesini, yani Arefe günü onların Arafat'a çıkmadan Müzdelife'de vakfe yapmalarına muhalefet ederek Arafat'ta vakfe yapmasını ve onlarla beraber Cem' yani Müzdelife'de vakfe yapmamasını, güneşin batışına kadar bekleyip Arafat'tan daha önce ayrılmamasını ve Müzdelife'den de güneşin doğuşundan evvel ayrılmasını tavsiye etmiştir.¹⁷⁶

Hız. Ebû Bekir (ra) üç yüz kadar Müslümanın başında hac emîri olarak Medine'den Mekke'ye doğru hareket etmiştir. Hız. Ebû Bekir yola çıkarken yanında 5 devesini de götürmüştür. Rasûlullah (sav) de ona bizzat elleriyle süsleyip işaretlediği 20 deve vermiştir. Hac için yola çıkan sahabîler de (Abdurrahman b. Avf gibi) yanlarında kurbanlıklarını getirmişlerdir. Ayrıca Efendimiz, develerin başında Naciye b. Cündeb es-Sülemî'yi görevlendirmiş ve hacıların yemeleri için bir kısım mal ve azık da göndermiştir.¹⁷⁷ Bu rivayetler hac için yola çıkan bir kafilenin hangi konularda hazırlık yaptığı hususunda sonraki dönemler için örnek teşkil etmiştir.

Hız. Ebû Bekir'in (ra) yönetimindeki hac kafilesıyla beraber yola çıkmasından kısa bir süre sonra Berâe / Tevbe sûresinin ilk ayetleri nazil olmuştur ki bu ayetler müşriklerle muamelelerde bundan sonraki sürecin koşullarını belirlemiştir.¹⁷⁸ *"Kâbe'yi mâbed kabul eden müşrik Araplar ile ilgili bazı yaptırımlar getiren ve merasim esnasında mutlaka bütün katılanlara ilan edilmesi istenen ayetler, Mekke Haremi ve Kâbe anlayışı ile alakalı konularla doğrudan ilgilidir."*¹⁷⁹

¹⁷⁶ Vâkîdî, *Kitâbu'l-Meğâzî*, 3/1077; Necmeddin Ömer b. Muhammed b. Muhammed el-Kureşî İbn Fehd el-Mekkî, *İthâfû'l-Verâ bi-Ahbari Ümmi'l-Kurâ*, ed. Fehim Muhammed Şeltut (Mekke: Câmiatu Ümmi'l-Kurâ, 1983), 1/565.

¹⁷⁷ Vâkîdî, *Kitâbu'l-Meğâzî*, 3/1077; Taberî, *Târih*, 3/122; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, 4/316; Ebû'l-Feth Fethuddin Muhammed b Muhammed İbn Seyyidünnas, *Uyûnü'l-Eser fi Fünuni'l-Megazi ve Ş-Şemail ve's-Siyer*. (Beyrut: Dârü'l-Kalem, 1993), 2/310; İbn Fehd el-Mekkî, *İthâfû'l-Verâ*, 1/567; Hathaway, "Amîr Al-Hâjj", 22-23.

¹⁷⁸ et-Tevbe, 9/1-4. Rivayetlerde ilk 39 ayetin nazil olduğu ifade edilmiştir. Bkz. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/122-123.

¹⁷⁹ Küçükaşçı, *Haremeyn*, 166.

Kaynaklarda Tevbe suresinin ilk kısmının Medine döneminde ve 9/631 yılında müşrik Araplar hakkında bir ultiatom olarak nazil olduğunu ifade edilmiştir.¹⁸⁰ Bu konuyla alakalı bir takım umum ve husus durumların olduğu da vurgulanmıştır:¹⁸¹

Kafilesiyle beraber Mekke'ye doğru yola çıkan Hz. Ebû Bekir (ra) Zülhuleyfe'de ihrama girmiştir. Daha sonra el-Arc denilen mevkide seher vakti namaz için mola verdiği esnada birilerinin yaklaştığını duyunca namaza başlamak için onların gelmelerini beklemiştir. Hatta rivayetlere göre Hz. Ebû Bekir (ra), Rasûlullah'ın (sav) devesi Kasvâ'nın ayak seslerini duyduğunu söylemiştir. Gelenlerin Rasûlullah'ın (sav) devesi üzerinde Hz. Ali (ra) ve beraberindekiler olduğunu görünce geliş sebebini sormuş ve Hz. Ali de Berâe Sûresinin ilgili ayetlerini tebliğ vazifesiyle geldiğini söylemiştir. Bunun üzerine Hz. Ebû Bekir (ra) ona "Rasûlullah (sav) seni hac konusunda (emir olarak) mı görevlendirdi?" diye sormuş, Hz. Ali (ra) "Hayır! Fakat beni insanlara Berâe suresini tebliğ, anlaşması olan herkesin anlaşmasını bozmak üzere gönderdi." demiştir.¹⁸² Diğer bir rivayette ise Hz. Ebû Bekir'in (ra) "Amir misin yoksa memur musun?" diye sorarak yönetimin kimde olduğunu sormuştur. Hz. Ali (ra) ise Berâe Suresinin ilgili ayetlerini hac için Mekke'de bulunan hacılara tebliğ vazifesi ile "memur" olduğunu söyleyerek yönetimin Hz. Ebû Bekir'de (ra) olduğunu, kendisinin sadece tebliğ vazifesiyle geldiğini ifade etmiştir.¹⁸³

İşte bu noktada hac emîrinin statü yönüyle ehemmiyeti -hem de daha ilk hac emîrinin vazifesi esnasında- görülmüştür. Çünkü Rasûlullah (sav) adına ayetleri tebliğ gibi önemli bir vazife ile görevlendirilen Hz. Ali (ra) gelip "memur" olduğunu ifade

¹⁸⁰ Berâe sözcüğü "ihtar, ikaz, korkutma, alakayı kesme" gibi manalara gelir. Burada Müslümanlar ile müşrik Araplar ayırımına dikkat çekmek için ultiatom ifadesi kullanılmıştır. Bkz. Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmî'l-Kur'ân*, ed. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2006), 10/93-103; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, "bre", 1/239-241; Uri Rubin, "Barâ'a: A Study of Some Quranic Passages", *Jerusalem Studies in Arabic and İslam* 5 (1984), 14.

¹⁸¹ Ârizî, *İmâratü'l-Hac*, 62-63. Ayrıca bkz. Ebû'r-Rebi' Süleyman b. Musa Kelâî, *el-İktifa' fî Meğazi Resulillah ve's-Selaseti'l-Hulefâ*, ed. Mustafa Abdülvahid (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1970), 2/409; Şehabeddin Ahmed b. Abdülvehhâb b. Muhammed en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb* (Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1955), 16/439.

¹⁸² Vâkîdî, *Kitâbu'l-Meğâzî*, 3/1077; Taberî, *Târih*, 3/123; Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, 4/316; el-Makrîzî, *İmtâü'l-Esmâ*, 499.

¹⁸³ Vâkîdî, *Kitâbu'l-Meğâzî*, 3/1077; Ebû Zür'a ed-Dimaşkî, *Târîhu Ebî Zür'a*, 1/589; Ya'kûbî, *Târih*, 2/76; Taberî, *Târih*, 3/123; Hüseyin b Muhammed b Hasan Diyarbekrî, *Târîhü'l-Hamis Fî Ahvâli Enfesi Nefis* (Beyrut: Müessesetu Şa'ban, t.y.), 2/141; Dahlan, *es-Sîretü'n-Nebevî*; Muhammed Hüseyin Heykel, *Hayatu Muhammed* (Kahire: Matbaatü'l-Hadariyyeti'l-Mısriyye, 1968), 470.

etmiş ve hac kafilesinin emîri olan Hz. Ebû Bekir'e (ra) tabi olmuştur. Böylece bir İslâmî kurum olarak daha ilk tesis edildiği dönemde bile hac emirliğinin statü olarak üst düzey bir görev olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim hac kafilesi Medine'ye dönünceye kadar toplu ibadetlerin yaptırılması ve hac hutbelerinin irad edilmesi Hz. Ebû Bekir (ra) tarafından yerine getirilmiştir. Hz. Ali (ra) ise hac günlerinde sadece Berâe suresiyle ilgili tebliğ vazifesini yerine getirmiştir.

Yine bu süreçte dikkat çeken bir başka husus da şudur: Rasûlullah (sav) neden kendi adına bu ayetleri tebliğ ve yeni dönemin şartlarını ilan etmek üzere Hz. Ali'yi (ra) görevlendirmiştir de zaten Mekke'ye hac yaptırmak üzere giden Hz. Ebû Bekir'i (ra) görevlendirmemiştir? Bu sorunun cevabıyla ilgili olarak kaynaklarımız o dönemin şartlarını işaret etmişlerdir. Cahiliye dönemi geleneklerine göre bir kişinin yaptığı anlaşmanın bozulması veya bir kişi adına anlaşma yapılması, ancak o kişinin kendisi veya o kişiyle kan bağı olan yakın bir akrabası vasıtasıyla olabilmekteydi. Dolayısıyla ilan vazifesinin Arap kabileleri tarafından kabul görebilmesi ancak Hz. Ali (ra) -veya Rasûlullah'a (sav) kan bağı olan bir erkek akrabanın ilanı- ile mümkün olabilirdi. Yani Arap kabileleri, Hz. Ebû Bekir (ra) ilan vazifesini yerine getirirse bile bunu kabul etmeyeceklerdi.¹⁸⁴

Nitekim Taberî Tarihi'ndeki rivayette Hz. Ebû Bekir'in (ra) Rasûlullah'ın (sav) yanına geri döndüğü ve “*Anam babam sana feda olsun ya Rasulallah, benim hakkımda bir şey mi nazil oldu (da sen Hz. Ali'yi gönderdin)?*” diye sorduğu; Allah Rasulünün de “*Hayır, senin hakkında bir şey nazil olmadı fakat bu ayetleri ancak kendim veya benden (benim kanımdam) olan birisi tebliğ edebilir.*” diye cevap verdiği yer almaktadır.¹⁸⁵ Ancak bu rivayete rağmen Hz. Ebû Bekir'in (ra), Medine'ye geri

¹⁸⁴ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 4/189; Taberî, *Târih*, 3/123; Ebû'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzil ve Uyunü'l-Ekavil fî Vücuhi't-Te'vil*, ed. Halil Me'mun Şihâ (Beyrut: Dâru'l-Marife, 2009), 422; el-Makrîzî, *İmtâü'l-Esmâ*, 501; Dahlan, *es-Sîretü'n-Nebevî*, 2/366; Seyyid Hasan Kurûn, “Evvelü Emîr lil-Hacc”, 1122.

¹⁸⁵ Taberî, *Târih*, 3/123.

dönmeyp kafilisine Hz. Ali'yi (ra) de alarak Mekke'ye doğru yoluna devam ettiği konusundaki görüş daha isabetlidir.¹⁸⁶

Hz. Ebû Bekir (ra) kafilisiyle beraber Mekke'ye gelmiş ve Terviye gününden bir gün önce öğleden sonra insanlara hutbe îrâd etmiştir. Terviye günü güneş öğle vakti batıya meyledince Kâbe'yi tavaf etmiş ve Benî Şeybe kapısında bineğine binip Minâ'ya gitmiş ve burada öğle, ikindi, akşam, yatsı ve sabah namazlarını kılmıştır. Dolayısıyla Minâ'da bir gün kalmıştır. Güneş doğduktan sonra bineğine binip Arafat bölgesindeki Nemire'ye gelmiş ve burada kıl bir çadırda dinlenmiştir. Öğle vakti olunca yine binitine binerek Urene'ye gelmiş ve burada insanlara bir hutbe daha îrâd etmiştir. Ardından bir ezan, iki kâmet ile öğle ve ikindi namazların cem-i takdim ile hacılara kıldırmıştır. Sonra Arafat'ta Hidâb bölgesinde vakfe yapmıştır. Akşam olup güneş battıktan sonra Arafat'tan ayrılıp Cem'e yani Müzdelife'ye hareket etmiştir. Müzdelife'de vakfe yapmak için Kuzeh tepesine gelen Hz. Ebû Bekir, fecir vaktine kadar burada beklemiş, sabah namazını kıldıktan sonra güneş doğmadan buradan Cemerât'a hareket etmiş ve Akabe cemresine yedi adet taş attıktan sonra kurban kesilen bölgeye gitmiştir. Kurban kesiminin ardından traş olarak ihramdan çıkan Hz. Ebû Bekir daha sonra insanlara son bir hutbe daha irâd etmiştir. Ebû Hureyre bu sene hacda bulunduğunu ve Hz. Ebû Bekir'in insanlara üç gün öğle namazlarından sonra hutbe irâd ettiğini ifade etmiştir: Terviye'den bir gün önce, Arafat günü ve kurban kesim günü.¹⁸⁷ Rivayetlerde onun, Zülmecâz¹⁸⁸ panayırı tarafından Arafat vakfesine çıktığı da ifade edilmiştir.¹⁸⁹

¹⁸⁶ Vâkıdî, *Kitâbu'l-Meğâzî*, 3/1077; Ebû'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah b. Ahmed Süheylî, *er-Ravzû'l-Ünüf fi Şerhi's-Sireti'n-Nebeviyye li-İbn Hişâm.*, ed. Abdurrahman el-Vekil (yy.: Dâru'l-Kütübi'l-İslâmiyye-Dâru'l-Kütübi'l-Hadîs, 1967), 4/321.

¹⁸⁷ Vâkıdî, *Kitâbu'l-Meğâzî*, 3/1077-1078; Taberî, *Târih*, 3/123.

¹⁸⁸ Zü'l-Mecâz: Zilhicce ayının 1. günü ile 8. günü arasında kurulan bir pazardır. Bu panayırın sona ermesinden sonra buraya katılan kimseler hac için Minâ'ya hareket etmekteydiler. Özellikle diğer panayırlara katılmayanlar bu panayıra katılıp alışveriş yapma imkânı bulurlardı. Bkz. Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1977), 5/55; Saïd Efgani, *Esvakü'l-Arab fi'l-Cahiliyye ve'l-İslâm* (Dımaşk: Matbaatü'l-Haşimiyye, 1937), 521 s./299-305; Ahmet Turan Yüksel, *İslamın İlk Döneminde Ticari Hayat* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1999), 21; Elnure Azizova, "Zülmecâz", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/570-571.

¹⁸⁹ Ebû's-Seadat Mecdüddin el-Mübarek b. Esirüddin Muhammed b. Muhammed eş-Şeybanî el-Cezerî İbnü'l-Esir, *Câmiu'l-Usûl*, ed. Muhammed Hâmid Elfakî (Kahire: Matbaatü's-Sünneti'l-Muhammediyye, 1950), 3/496.

Hac ile ilgili vazifelerin tamamlanmasından ve Hz. Ebû Bekir'in insanlara hitabının ardından bayramın birinci gününde Hz. Ali (ra) Minâ'da toplanan hacılara Rasûlullah'ın (sav) kendisine emrettiği hususları ve Berâe Suresini insanlara tebliğ etmiştir. Bunları şu başlıklarda toplayabiliriz: 1-Kafirler cennete giremeyeceklerdir. 2-Kâbe çıplak olarak tavaf edilemeyecektir. 3- Bu yıldan sonra Müşrikler hac yapamayacaklardır. 4- İnsanlara beldelerine dönebilmeleri için ilan gününden itibaren dört ay süre verilmiştir. 5- Müşrikler ile ehl-i zimmet hususunda herhangi bir ahit yoktur ancak kendisi ile Rasûlullah (sav) arasında özel bir ahit bulunanların ahitleri, belirlenen süre tamamlanıncaya kadar geçerli olacaktır. 6- Yine bu (hac) günleri yeme ve içme günleridir.¹⁹⁰

Hz. Ali'nin (ra) ilan ettiği bu hususların ilk beş maddesi müşriklere hitaben olmasının yanında özellikle altıncı madde Müslümanlara da hitap etmiştir. Çünkü Müslümanlar, Cahiliye döneminden kalan anlayışları sebebiyle hac günlerinde ticaret yapmıyor, yeme ve içmeden imtina ediyorlardı.¹⁹¹

Kaynaklarda Hz. Ali'nin (ra) bu ilanından sonra müşriklerin “Biz, dillerimizle ta'n etmek ve kılıçlarımızla vuruşmak haricinde senin ve amcaoğlunun ahidinden uzağız.” dedikleri ifade edilmiştir. Bunun ardından müşriklerin birbirlerine döndükleri, birbirlerini eleştirip sitem ettikleri, bir kısmının da “Neler oluyor size! Kureyş Müslüman olmuşken siz ne yapabilirsiniz? Siz de Müslüman olun.” diyerek Müslüman olmaları için telkinde buldukları kaydedilmektedir. Ayrıca Müslüman olmaktan imtina eden müşriklerin de Mekke'den ayrılıp beldelerine döndükleri ifade edilmiştir.¹⁹²

Müşrik Araplar her ne kadar o güne dek yapageldikleri gibi Cahiliye geleneklerine göre hac yapmışlarsa da Hz. Ebû Bekir'in (ra) idaresindeki Müslüman hacılar onlarla aynı yer ve zamanda hac yapmalarına karşılık Rasûlullah'ın (sav)

¹⁹⁰ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 4/189-190; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî et-Taberî, *Tefsîrü't-Taberî = Câmiü'l-Beyân an Te'vili Ayi'l-Kur'an*, ed. Beşşar Avvad Ma'ruf-İsâm Fâris el-Hâristânî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1994), 4/75-77; Ârızî, *İmâratü'l-Hac*, 64; Adem Apak, *Siyer-i Nebî (Hz. Peygamber'in (SAS) Hayatı - Şahsiyeti - Daveti)* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020), 379-382.

¹⁹¹ Ârızî, *İmâratü'l-Hac*, 64.

¹⁹² Taberî, *Târih*, 3/123; İbn Seyyidünnas, *Uyûnü'l-Eser*, 2/310.

tavsiyesine uyarak bazı hususlarda onlara muhalefet etmişlerdir. Örneğin müşrikler Cem'de yani Müzdelife'de vakfe yaparlarken Müslümanlar (özellikle Kureyşlilerin vakfe yapmaya yanaşmadıkları) Arafat'ta vakfe yapmışlar, Arafat'ta güneş batıncaya kadar beklemişler ardından Müzdelife'ye gitmişlerdir. Yine Müzdelife'de gece boyu bekleyip vakfe yapmışlar ardından sabah güneş doğmadan evvel Minâ'ya hareket etmişlerdir. Hac günlerinin sona ermesinin ardından Müslüman hac kafilesi Medine'ye dönmüştür. Bu yıldan sonra da müşrikler ilan edildiği üzere bir daha hac yapamamışlar ve Kâbe'yi çıplak olarak tavaf edememişlerdir.¹⁹³

İnsanların gönüllerinde gizlice yer alan sırları ve düşünceleri ortaya saçtığı için Berâe Suresine Rasûlullah (sav) döneminde “el-Müb'asira” denilmiştir. Nitekim bu sure Müşrik Araplar nezdinde şirke vurulmuş son darbe olarak değerlendirilmiştir. Çünkü hiçbir müşrik, Müslüman olmadan bir daha asla Mekke'ye girme imkânı bulamamıştır.¹⁹⁴

Diğer taraftan Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ali'nin bu önemli vazifeler için seçilmelerinin, onların iman etme ve cihad konusunda önder olmaları, İslam'ın yayılması konusundaki övgüye layık etkileri ile Rasûlullah'a yardım ve itaat vb. konularındaki önderlikleri sebebiyle olduğu da ifade edilmiştir.¹⁹⁵

1.2. Rasûlullah'ın (sav) Vedâ Haccı

10/632 yılında Rasûlullah'ın (sav) yaptığı hacca Vedâ Haccı denilmiştir. Vedâ Haccı, bu tarihten sonra yapılacak olan bütün hac ibadetlerinin örneği konumundadır ve hac ibadetini yapan herkes bu örneklige uymak durumundadır. Yine Allah Rasülü'nün (sav) bu hac esnasında ifa ettiği hac emirliği de kendisinden sonra hac emirliği yapacak olan herkese örnek niteliğindedir.

¹⁹³ Vâkıdî, *Kitâbu'l-Meğâzi*, 3/1077; İbn Fehd el-Mekkî, *İthâfî'l-Verâ*, 1/565; el-Makrîzî, *İmtâü'l-Esmâ*, 499-500.

¹⁹⁴ Taberî, *Târih*, 3/123; Kelâî, *el-İktifa' fî Meğazi Resulillah ve's-Selaseti'l-Hulefâ*, 2/410; el-Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, 10/93; Ârızî, *İmâratü'l-Hac*, 65.

¹⁹⁵ Seyyid Hasan Kurûn, “Evvelü Emîr lil-Hacc”, 1124.

Allah Rasulü'nün (sav) Vedâ Haccı yedi başlık altında incelenebilir: "1- Hac ilanı ve hazırlıklar, 2- Medine'den hareket, 3- Mekke'ye giden yol, 4- Mekke: Hac merkezi, 5- Hac günleri, 6- Mekke'den ayrılış, 7- Medine'ye giden yol"¹⁹⁶

Rasûlullah (sav) 10 yılının Zilkade ayında hacca gitmek istediğini ve kendisiyle beraber hac yapmak isteyenlerin de hazırlık yapmalarını ilan etmiştir.¹⁹⁷ Bunun üzerine Medine'de yaşayan sahabiler başta olmak üzere çok fazla sayıda Müslüman bu davete rağbet göstermiştir. Yakın bölgelerde yaşayanlar Medine'ye gelip toplanmışlardır. Nihayet Zilkade ayının 25'i cumartesi günü öğle namazını kırdıran Rasûlullah (sav) yanına hanımlarını ve kızı Hz. Fâtıma'yı almış; muhacir, ensar ve hac için bir araya gelmiş bütün Müslümanlardan oluşan geniş katılımlı kalabalık bir kabile ile Medine'den yola çıkmışlardır.¹⁹⁸

Hac kabileleri, Medine bölgesinden hacca gidecekler için mîkat mahalli olan Zülhuleyfe'ye ulaştığında Allah Rasulü (sav), Medine dışındaki kabilelerden hacca gidecek olanların kendilerine yetişmesi ve bütün hac kabilelerinin bir araya toplanması için geceyi orada geçirme kararı almıştır. Zilkade ayının 26. günü sabah namazını kırdıran Allah Rasulü (sav), daha sonra ihrama girmek için gusül abdesti almıştır. Ardından öğle namazını burada seferi olarak iki rekât kırdırdıktan sonra telbiye getirerek ihrama girmiş ve hac kabileleri ile birlikte Mekke'ye doğru yola çıkmıştır.

Burada hac emîrinin, hac kabilelerinin yola çıkmasından önce gerekli ilanları yaptırması, yapılan ilanların herkese ulaşmasını sağlaması, bütün kabileyi bir araya toplaması ve hacca gitmek isteyenleri geride bırakmayacak şekilde hareket etmesi gerektiğini bizzat Rasûlullah'tan (sav) öğrenmiş oluyoruz.

¹⁹⁶ Oral, "Hac Tatbikatı", 147.

¹⁹⁷ Ahmed Abdülgafur Attâr, *Haccetü'n-Nebi ve Ahkâmü'l-Hac ve'l-Umre: ve'l-Hac fi'l-İslâm ve'd-Dıyanati'l-Uhra*. (Dimaşk: Matbaatü'l-İhsan, 1976), 27.

¹⁹⁸ Vâkıdî, *Kitâbu'l-Meğâzi*, 3/1089-190; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/157-160; Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb en-Nesâî, *Sünenü'n-Nesâî*, ed. Raid b. Sabri b. Ebi Alfe (Riyad: Dâru Tavîk, 2008), "Menâsikü'l-Hac", 16; Taberî, *Târih*, 3/148; İbn Kesîr, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 4/216; İbn Fehd el-Mekkî, *İthâfû'l-Verâ*, 1/569; Ebû Hafs Zeynüddin Ömer b. Muzaffer b. Ömer İbnü'l-Verdî, *Târihu İbni'l-Verdi = Tetimmetü'l-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer*. (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996), 1/128; Muhammed Hüseyin Heykel, *Hayatu Muhammed*, 486-487.

Vedâ Haccı'ında Rasûlullah'ın (sav) takip ettiği seyahat güzergâhı ana hatlarıyla şöyledir: Medine, Zülhuleyfe, Beydâ, Melel, Seyyâle tepesi, Irkuzzebye, Ravhâ, Munsaraf, Üsâye, Rûveyse, Arc, Lahyâ Cemel, Sukyâ, Ebvâ, Veddan, Ezrak, Rabiğ, Cuhfe, Müselsel, Kudeyd, Emec, Usfân, Gamîm, Merrüzzahrân, Serif, Zû Tuvâ ve Mekke.¹⁹⁹

Hiz. Peygamber (sav), yola çıktığında yol boyunca geçtiği güzergâhlarla alakalı olarak coğrafi, tarihî ve dinî bilgiler vermiş ve kafilesinde bulunanları bilgilendirmiştir. Örneğin Zülhuleyfe'nin de içinde bulunduğu Akîk vadisinden geçerken "Bu gece Rabbinden bana Cebrail geldi ve bana şöyle dedi: *'Bu mübarek vadede namaz kıl ve hac içinde bir umre yapacağım de'*."²⁰⁰ Yol güzergâhında bulunan Ravhâ vadisine ulaştıklarında burayla alakalı olarak Rasûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: *"Ravhâ'daki kayalık yere 70 peygamber uğramıştır. Onlar ayakları yalın ve üstlerinde de aba vardı. Sonra Beyt-i Atîk'e (Kâ'be) yöneldiler. Onlardan biri de Allah'ın peygamberi Hz. Musa idi."*²⁰¹

Hiz. Peygamber Lahyu Cemel'de rahatsızlanmış ve - normal şartlarda ihramlı olan kişi için yasak olmasına rağmen- tedavi için başından ve ayağından hacamat yaptırmıştır.²⁰²

Allah Rasulü (sav) beraberindeki hac kafilesıyla yolculuğun 10. günü olan Pazar gününde Kasvâ isimli devesinin üstünde Mekke'ye girmiş ve Kâbe'yi tavaf etmişlerdir. Rasûlullah (sav), kuşluk vakti Mescîd-i Harâm'a Benî Şeybe kapısından girmiş, Kâbe'yi gördüğü zaman dua etmiş, Hacerü'l-Esved'i öperek istilam etmiş ardından da tavafa başlamıştır. Tavafın ilk üç şavtında remel yapmış, kalan dört

¹⁹⁹ Rifat Oral, *Hazreti Peygamber'in Vedâ Haccı* (Konya: Hüner Yayınevi, 2006), 311-313; İbrâhim Sarıçam, *Hiz. Muhammed ve Evrensel Mesajı* (Ankara: DİB Yayınları, 2007), 386; Bünyamin Erul, "Vedâ Haccı", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/590; Hacı Ataş, "Hz. Peygamber'den Emevîlerin Sonuna Kadar Hac Kafilelerinin Güzergâhları", *Din ve Bilim - Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 4/1 (30 Haziran 2021), 28-31.

²⁰⁰ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmam Ahmed b. Hanbel*, ed. Şuayb Amavud, Adil Mürşid, Cemal Abdullatif, Abdullatif Hirzallah (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 1/299-300; Oral, "Hac Tatbikatı", 148.

²⁰¹ Ahmed b Ali b el-Müsenna Ebû Ya'lâ el-Mevsilî, *Müsnedü Ebî Ya'la el-Mevsilî*, ed. Hüseyin Selîm Esed (Dimaşk & Beyrut: Dâru'l-Me'mun li't-Türas, 1986), 7/262; Ebû'l-Hasan Nureddin Ali b. Ebî Bekr b. Süleyman Heysemî, *Mecmaü'z-Zevâid ve Menbaü'l-Fevâid* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabi, 1986), 3/220; Oral, "Hac Tatbikatı", 149.

²⁰² İbn Hacer el-Askalânî, *Fethü'l-Bârî*, 8/82.

şavtında ise yürümüştür. Rûkn-ü Yemânî'ye geldiğinde Rabbenâ duasını okumuştur. Tavafı tamamladıktan sonra ise Makam-ı İbrâhim'e gelmiş ve burada içinde Kâfirun ve İhlâs Surelerini tilavet ettiği iki rekât namaz kılmıştır. Daha sonra tekrar Hacerü'l-Esved'i selamlamış ve Safâ ile Merve arasında sa'y yapmıştır. Rasûlullah (sav), insanların kendisini görüp örnek alması ve sorularını rahatça sorabilmeleri için tavaf ve sa'y'i bineği üzerinde yapmıştır.²⁰³

Rasûlullah (sav) tavaf ve sa'y işlerini bitirdikten sonra Ebtah'a gidip çadırını kurdurmuş ve terviye gününe kadar ashabıyla burada konaklamışlardır. Umreyi tamamladıktan sonra Terviye gününe kadar olan bu dönemde Allah Rasûlü'nün Mekke'nin içine girmediği ve nafîle tavaf yapmadığı rivayet edilmiştir.²⁰⁴ Hatta Ebû Talib'in kızı olan Ümmü Hâni'nin kendi evlerinin birinde konaklama teklifini de kabul etmemiş ve hiçbir evde kalmamıştır. Bunun bir kaç sebebi vardır: Öncelikle bu harekette bir güç gösterisi vardır. Çünkü Müslümanlar hicretten önce üç yıl kadar bu bölgede müşrikler tarafından ambargo altında tutulmuş ve çok ciddi sıkıntılar yaşamışlardır. Hatta Hz. Hatice ve Ebû Tâlib bu dönemde vefat etmişlerdi. İşte Allah Rasûlü (sav) o günlerin bir hatırası olarak ve pek çok sıkıntı çekilen bu bölgeye bir devlet başkanı olarak yerleşmiştir. Yine hicret ile ilgili bir mesaj olduğu da ifade edilmiştir.²⁰⁵ Yani Allah için hicret etmiş bir kimse, aslî memleketine dönse bile orada bir misafir gibi olmalı, mukîm olduğunu düşünmemeli ve buna sebebiyet verecek fiillerden uzak durmalıdır. Bir başka husus da hac döneminde Mescîd-i Harâm'ın çok kalabalık olması sebebiyle Efendimiz'in buranın sakin kalmasını ve gelen insanların rahatça ibadetlerini yapmasını istemesidir. Nitekim Terviye gününe kadar olan sürede Rasûlullah (sav) namazlarını hep burada seferî olarak kıldırılmış ve Arafat'tan dönüncüye kadar da bir daha Kâbe'ye gitmemiştir. Bu dönemde Hz. Ali ile Ebû Musâ el-Eş'arî topladıkları zekât malları ve develeriyle Yemen'den gelmişlerdir.²⁰⁶

²⁰³ Ebû Dâvûd, *Sünen*, "Menâsik", 57; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/164; Ebû Ömer Cemaleddin Yûsuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubî en-Nemerî İbn Abdülber, *ed-Dürer fi İhtisari'l-Meğazi ve's-Siyer*, ed. Şevki Dayf (Kahire: Dârü'l-Ma'ârif, 1983), 264; İbn Seyyidünnas, *Uyûnü'l-Eser*, 2/360.

²⁰⁴ Buhârî, *Sahîhü'l-Buhârî*, "Hac", 70.

²⁰⁵ Oral, "Hac Tatbikati", 154-155.

²⁰⁶ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 4/247; Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd Zahiri İbn Hazm, *Haccetü'l-Vedâ*, ed. Ebû Suheyb el-Keremî (Riyad: Beytü'l-Efkari'd-Devliyye, 1998), 267; İbn Abdülber, *ed-Dürer fi İhtisari'l-Meğazi ve's-Siyer*, 262.

Zilhicce ayının 7. günü bir hutbe irad eden Allah Rasûlü (sav), Zilhicce'nin 8. günü (Perşembe) olan Terviye gününde hacılara ikram edilmek üzere yedi adet deveyi kendi elleriyle kesmiştir. Bu da rifâde uygulamasının yöneticiler eliyle yürütüldüğüne delalet etmektedir.²⁰⁷ Yine aynı gün o, devesine binip Minâ'ya hareket etmiştir. Daha önce ihramdan çıkan kimseler burada ihrama girmişlerdir. Minâ'da bir gece kalan Rasûlullah (sav), öğle, ikindi, akşam, yatsı ve sabah namazlarını burada kıldırmıştır.²⁰⁸

Zilhicce ayının 9. günü (Cuma) sabah namazını kıldırdıktan sonra güneşin doğuşuna kadar Minâ'da bekleyen Rasûlullah (sav), Arafat'ta bulunan Nemîre bölgesinde çadırının kurulmasını emrettikten sonra Minâ'dan hareket etmiş, Dabb yoluyla Müzdelife'yi geçip Arafat'a varmıştır. Cahiliye döneminde Arafat'a kadar gitmeyip Müzdelife'de vakfe yapan Kureyşlilerin (Ahmesîler), Rasûlullah'ın (sav) da Müzdelife'de vakfe yapacağı konusundaki beklentileri boşa çıkmıştır. Nitekim yanında yürüyen Nevfel b. Muâviye ed-Deylemî'nin “Yâ Rasûlullah! Kavmin (Kureyş) senin Cem'de (Müzdelife) vakfe yapacağını düşünüyorlar.” diye söylemesi üzerine Efendimiz, “*Ben nübüvvetten evvel de onlara muhalefet etmiş ve Arafat'ta vakfe yapmıştım.*” diye cevap vermiştir.²⁰⁹

Nemîre'deki çadırında bir süre dinlenen Allah Rasulü (sav), zeval vaktinin ardından çadırından çıkıp devesine binmiş ve Arafat vadisinin ortasına gelmiştir. Urene vadisinde hacılara Vedâ Hutbesi olarak bilinen konuşmayı yapmıştır. Daha sonra da öğle vaktinde öğle ve ikindi namazlarını cem-i takdim ile iki rekât olarak kıldırmıştır. Namazları kıldırdıktan sonra tekrar devesi Kasvâ'ya binip vakfe mahalline gelmiştir. Burada devesinin yönünü kayalara çeviren Rasûlullah (sav), insanların yaptıkları gibi Cebelü'r-Rahme'nin üstüne tırmanmamıştır. Tepenin eteklerinde bekleyip tepeyi önüne alan Allah Rasulü (sav), güneş batıncaya kadar burada kibleye dönerek vakfede bulunmuş ve dua etmiştir.²¹⁰ Bu arada Allah Rasûlü

²⁰⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/159.

²⁰⁸ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b Muhammed Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-Ahvâli'l-Mustafa*, ed. Muhammed Zührî en-Neccâr (Riyad: Müessesetü's-Sa'diyye, 1976), 2/211.

²⁰⁹ Vâkıdî, *Kitâbu'l-Meğâzî*, 3/1102; Mustafa Âsım Köksal, *İslâm Tarihi: Hz. Muhammed (a.s) ve İslâmiyet: Medine Devri* (İstanbul: Şamil Yayınevi, 1980), 10/248; Rubin, “The Great Pilgrimage of Muhammad”, 255.

²¹⁰ Ebû Dâvûd, *Sünen*, “Menâsik”, 57; Müslim, *Sahih-ü Müslim*, “Hac”, 19; Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd er-Rebei el-Kazvinî İbn Mâce. *Sünenü İbn Mâce*. ed. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. (Kahire:

(sav) “*Arafat’ın /Urene’nin ortası hariç bütün Arafat vakfe alanıdır.*” buyurmuştur.²¹¹ Yine o, Arafat’ta kul hakkının affedilmesi hariç duaların kabul olacağını müjdelemiştir.²¹²

Vedâ Haccı’nda Rasûlullah (sav) bazı hutbeler îrâd etmiştir ki bunların birleşimine Vedâ Hutbesi denilir. Bu hutbe bütün insanlara yönelik evrensel mesajlar içeren ve insan hakları konusunda bir manifesto niteliğindedir.²¹³

Arafat’ta iken Rasûlullah (sav) kendisine sorulan sorulara cevap vermiştir ki bu da hac emirinin ehil olması durumunda sorulan sorulara cevap / fetva verebileceğini gösterir.²¹⁴ Ayrıca Arafat’ta vakfe yapılırken Rasûlullah (sav) için tebliğ vazifesinin nihayete erdiğini ifade eden şu ayetin de nazil olduğu rivayet edilmiştir:²¹⁵ “*Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim. Size nimetimi tamamladım ve sizin için din olarak İslâm’ı seçtim.*”²¹⁶

Arefe günü akşam güneş battıktan sonra devesine binen Rasûlullah (sav), terkisine Üsâme b. Zeyd’i alarak Arafat’tan Müzdelife’ye doğru Ma’zemin yoluyla hareket etmiştir. Halbuki Cahiliye döneminde Arafat’ta vakfe yapanlar güneş batmadan Arafat’tan ayrılırlardı. İşte Allah Rasulü (sav) bu uygulamaya da muhalefet etmiş ve değiştirmiştir. İnsanlara yürüyüşlerinde itidali tavsiye edip kendisi de bu hususta örnek olmuştur.²¹⁷ Müzdelife’ye ulaştığında da abdest alıp akşam ve yatsı

Dâru İhyai’l-Kütübi’l-Arabiyye, 1953), “Menâsik”, 84; Nesaî, *Sünen*, “Menâsikü’l-Hac”, 198, 199, 200, 201; İbnü’l-Cevzî, *el-Vefâ bi-Ahvâli’l-Mustafa*, 2/211-213; Ebü’l-Berekat Mecdüddin Abdüsselam b. Abdullah İbn Teymiyye, *el-Müntekâ mine’l-Ahbari’l-Mustafa*, ed. Muhammed Hâmid el-Fikî (Kahire: Matbaatü Hicâzî, 1932), 2/272; İbn Seyyidünnas, *Uyünü’l-Eser*, 2/363; Oral, “Hac Tatbikatı”, 158; Erul, “Vedâ Haccı”, 42/590.

²¹¹ İbn Hişâm, *es-Sîretü’n-Nebeviyye*, 4/251; İbn Sa’d, *Tabakât*, 2/158; İbn Mâce, *Sünen*, “Menâsik”, 55; Taberî, *Târih*, 3/152; Kütübî, *Uyunu’t-Tevarih*, 1/394.

²¹² İbn Mâce, *Sünen*, 56.

²¹³ Bünyamin Erul, “Vedâ Hutbesi”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/592.

²¹⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 31/64; İbn Sa’d, *Tabakât*, 2/162; Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sare Süleymi et-Tirmizî, *Sünenü’t-Tirmizî*, ed. Raid b. Sabri b. Ebi Alfe (Riyad: Dâru’l-Hadâra, 2015), “Hac”, 57; Nesaî, *Sünen*, “Menâsikü’l-Hac”, 203.

²¹⁵ İbn Sa’d, *Tabakât*, 2/169.

²¹⁶ el-Mâide, 5/3.

²¹⁷ Nesaî, *Sünen*, “Menâsikü’l-Hac”, 204; İbn Teymiyye, *el-Müntekâ*, 2/274.

namazlarını yine tek ezan ve iki kamet okutarak cem-i te'hir ile yatsı namazı vaktinde seferî olarak kıldırmıştır.²¹⁸

Geceyi Müzdelife'de geçirip vakfe yapan Allah Rasulü (sav), Zilhicce ayının 10. günü (olan Kurban bayramının 1. günü) sabah namazını kıldırmıştır. Ardından yaşlı ve güçsüz olan hacıların önden gitmesine müsaade eden Allah Rasulü (sav), onlara Akabe cemresini güneşin doğuşundan sonra taşlamalarını emretmiştir. Daha sonra kendisi de güneş doğmadan önce Müzdelife'den Minâ'ya doğru hareket etmiştir.²¹⁹ Cemerât'a geldiğinde Allah Rasulü (sav) tekbir getirerek sadece Akabe cemresine yedi adet taş atmıştır. Bunu da yine insanların kendisini görmeleri ve örnek almaları için devesinin üzerinde yapmıştır. Cemerât'ta şeytan taşlama işini tamamlayan Allah Rasulü (sav) devesinin üzerinde tekrar Minâ'ya dönmüştür.²²⁰

Allah Rasulu (sav), Minâ'da devesinin üzerinde insanlara hutbe îrad etmiştir. Hz. Ali'nin (ra) de daha fazla duyulması için Rasûlullah'ın hutbesini tekrar ettiği rivayet edilmiştir. Ardından Rasûlullah (sav), kurbanlık olarak getirilmiş hayvanları kesmiştir.²²¹ Kesilen her kurbandan birer parça et alınıp pişirilmesini emreden Hz. Peygamber, pişirilen bu etlerden kendisi de yemiştir.²²² Allah Resulü (sav) geri kalan etlerin Müslümanlara dağıtılıp tasadduk edilmesini emretmiştir.²²³ Böylece Cahiliye döneminde insanların kurban kestikten sonra o etleri büyüklük taslayarak yememe

²¹⁸ Ebû Abdullah el-Asbahi el-Himyeri Mâlik b. Enes, *Muvatta*, ed. Beşşar Avvad Ma'ruf (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1997), "Hac", 53; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/158-163; İbn Mâce, *Sünen*, "Menâsik", 55.

²¹⁹ Nesaî, *Sünen*, "Menâsikü'l-Hac", 208-209; İbn Teymiyye, *el-Müntekâ*, 2/274; İbn Seyyidünnas, *Uyûnü'l-Eser*, 2/364; İbn Kesîr, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 4/368.

²²⁰ Ebû Dâvûd, *Sünen*, "Menâsik", 78; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/163; Müslim, *Sahih-ü Müslim*, "Hac", 51; Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zadü'l-Mead fi Hedyi Hayri'l-İbâd*, ed. Şuayb el-Arnaut-Abdülkadir Arnaut (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998), 2/256.

²²¹ İbn Abdülber, *ed-Dürer fi İhtisari'l-Meğazi ve's-Siyer*, 268; İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-Ahvâli'l-Mustafa*, 2/214; İbn Seyyidünnas, *Uyûnü'l-Eser*, 2/365; Alî b Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kadîhân Müttaki el-Hindî, *Kenzü'l-Ummâl fi Süneni'l-Akvâl ve'l-Ef'âl*, ed. Bekrî Hayyanî, Saffet Sakkâ (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2012), 5/227; el-Kettânî, *et-Teratibü'l-İdariyye*, 1/261.

²²² Zilhicce'nin 11. gününe "Yevmü'n-Nahr" yani kurban kesim günü, "Yevmü'l-Karr" yani oturma, ikamet günü veya "Yevmü'r-Ruûs" yani başlar(ı kesme) günü denilir. Zilhicce'nin 12. gününe ise "Yevmü'l-Ekârî" yani uzak gün denilir ki ilk nefir günüdür. İkinci nefir günü olan Zilhicce'nin 13. gününe ise "Yevmü's-Sader" yani ayrılıp gitme günü denilmiştir. Genel olarak da bu günlere Eyyâm-ı Minâ (Minâ Günleri) denilmiştir. Bkz. İbn Kesîr, *Sîre*, 4/405; Ârızî, *İmâratü'l-Hac*, 77-78; Karagöz vd., *Hac İlmihali*, 106.

²²³ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 4/251; Taberî, *Târih*, 3/152; İbn Abdülber, *ed-Dürer fi İhtisari'l-Meğazi ve's-Siyer*, 263.

anlayışını yıkılmış, bu hususta da tevâzû gösterilmesi gerektiğini bizzat uygulayarak göstermiştir.²²⁴ Zaten dışarıdan hac için Mekke'ye gelen pek çok ihtiyaç sahibi insan bulunmaktaydı ki onların sıkıntılarını gidermek de hem peygamber hem devlet başkanı hem de hac emîri olan Hz. Peygamber'e aittir. Nitekim Rifâde görevinin devlet başkanlarının uhdesine verildiği yukarıda ifade edilmişti. Yine kesilen kurbanların et, deri ve sakatatlarının kasaplara ücret olarak verilmesini men etmiştir.²²⁵

Kurban kesilmesinden sonra Efendimiz saçlarını kazıtarak ihramdan çıkmıştır.²²⁶ Ayrıca burada kurban kesmeden önce tıraş olmuş veya tıraştan önce kurban kesmiş olan kişiler tarafından sorulan sorulara Hz. Peygamber genellikle “*Yap, zararı/zorluk yok!*” şeklinde cevap vererek dinde zorluğun olmadığını ifade etmiş ve yine sorulan sorulara cevap / fetva vermiştir.²²⁷

İhramdan çıkış görevlerini yerine getiren Allah Rasulü (sav), birinci tahallülü gerçekleştirmiştir. Daha sonra farz olan İfaza / Ziyaret tavfını yapmak üzere Mescîd-i Harâm'a yönelen Efendimiz, zevalden önce Kâbe'ye varmış, tavaftan önce “mihcen” isimli değneğiyle Hacerülesved'i istilâm etmiş / selamlamış ve yine herkesin kendisini görüp örnek alması, ayrıca soru sormak isteyenlerin rahatça soru sorabilmesi için devesinin üstünde tavaf yapmıştır.²²⁸ Ardından Makâm-ı İbrâhim'de iki rekât (tavaf namazı) kılmış, daha sonra da Zemzem kuyusundan su içmiştir.²²⁹

²²⁴ Ali Akpınar, “Cahiliye Dönemi Haccından İbrâhimî Hacca Dönüş” (Bütün Yönleriyle Hac (Tartışmalı İlmî Toplantı-İslâmî İlimler Araştırma Vakfı İSAV), İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 84.

²²⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/160-161; Müslim, *Sahih-ü Müslim*, “Hac”, 19; İbn Mâce, *Sünen*, “Menâsik”, 84; Ya'kûbî, *Târih*, 2/109; İbn Hazm, *Haccetü'l-Vedâ*, 121-123.

²²⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/163-164; Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrâhim İbn Ebû Şeybe, *Müsnedü İbn Ebû Şeybe* (Riyad: Darü'l-Vatan, 1997), 2/185; İbn Seyyidünnas, *Uyûnü'l-Eser*, 2/365; Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b Osman Zehebî, *Tarihü'l-İslâm ve Vefeyatü'l-Meşahir ve'l-A'lâm*, ed. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabi, 1990), 1/707; Ebû'l-Hasan Alaeddin Ali b. Balaban b. Abdullah İbn Balaban, *el-İhsân fî Takribi Sahihi İbn Hibbân*, ed. Şuayb el-Arnaut (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1991), 9/191.

²²⁷ Ebû Dâvûd, *Sünen*, “Menâsik”, 79; Ebû'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *Sünenü'd-Dârekutnî*, ed. Adil Ahmed Abdü'l-Mevcud-Ali Muhammed Muavviz (Beyrut: Dâiretü'l-Ma'rife, 2001), 2/551; İbn Teymiyye, *el-Müntekâ*, 2/279; Müttaki el-Hindî, *Kenzü'l-Ummâl*, 5/280-281; Oral, “Hac Tatbikatı”, 158-159.

²²⁸ Müslim, *Sahih-ü Müslim*, “Hac”, 42.

²²⁹ Ebû Dâvûd, *Sünen*, “Menâsik”, 57; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/165, 4/22; Müslim, *Sahih-ü Müslim*, “Hac”, 19; İbn Mâce, *Sünen*, “Menâsik”, 84; İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-Ahvâli'l-Mustafa*, 2/214; İbn Seyyidünnas, *Uyûnü'l-Eser*, 2/366.

Bundan sonra da Safâ tepesine geçen Rasûlullah (sav) Bakara sûresi 158. ayeti okuyarak ve devesinin sırtında Safâ ile Merve arasında sa'y yapmıştır. Ardından öğle namazını kıldırması ve yine Minâ'ya dönmüştür.

Mescîd-i Harâm'daki vazifelerini tamamlayıp Minâ'ya dönen Rasûlullah (sav), bayram günlerini burada geçirmiştir. Sahabe-i Kiram da genel olarak onunla beraber Minâ'da kalmıştır. Ancak bazı kişiler (özellikle vazifeli olanlar) izin alarak Mekke'de kalmışlardır. Minâ'da geceleme hususunda istisna edilenlerin başında Rasûlullah'ın (sav) amcası Hz. Abbâs gelir ki kendisinin Sikâye görevi bulunmaktaydı. Yine develerin güdülmesinden sorumlu alan çobanlara da izin verildiği rivayet edilmiştir.²³⁰ Rivayetlerde Hz. Peygamber'in Minâ'da kaldığı bayram günlerinin gecelerinde Kâbe'ye gittiği, Kâbe'yi tavaf ettiği, namaz kılıp dua ettiği ancak sabah namazı vakti girmeden Minâ'ya geri döndüğü de yer almaktadır.²³¹ Yine o, bayram günlerinin yeme ve içme günleri olması sebebiyle bu günlerde oruç tutmayı nehyetmiştir.²³²

Kurban Bayramının 1. günü sadece Akabe cemresine yedi adet küçük taş atan Rasûlullah (sav), bayramın 2, 3 ve 4. günlerinde ise üç cemreye de yedişer adet taş atmıştır. Bu arada Rasûlullah'ın (sav) Vedâ haccında altı yerde durduğu ve dua ettiği rivayet edilmiştir. Safâ Tepesi, Merve Tepesi, Arafat, Müzdelife, küçük cemrenin yanında ve orta cemrenin yanında dua etmiştir.²³³ Yine Kurban Bayramının 2. gününde Nasr Sûresi'nin nâzil olduğu ve Hz. Peygamberin (sav) bunun son haccı olduğunu anladığı, bu sebeple insanlara bir hutbe daha îrâd ettiği rivayet edilmiştir.²³⁴

Zilhicce ayının 13. günümü olan Kurban Bayramının 4. gününde Minâ'dan ayrılan Allah Rasûlü (sav) zevalden sonra üç cemeratı taşıdıktan sonra Ebtah

²³⁰ İbn Mâce, *Sünen*, "Menâsik", 80; İbn Hazm, *Haccetü'l-Vedâ*, 125; İbn Teymiyye, *el-Müntekâ*, 2/283; İbn Seyyidünnas, *Uyûnü'l-Eser*, 2/367; İbn Balaban, *el-İhsân*, 9/201.

²³¹ Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Evsât*, ed. Târık b. Avdullah b. Muhammed - Abdülmuhsin b. İbrâhim el-Hüseynî (Kahire: Dâru'l-Harameyn, 1995), 4/197; Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, ed. Târık b. Avdullah b. Muhammed - Abdülmuhsin b. İbrâhim el-Hüseynî. (Kahire: Dâru'l-Harameyn, 1995), 12/205; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 7/654.

²³² İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/168.

²³³ Oral, *Vedâ Haccı*, 238.

²³⁴ İbn Seyyidünnas, *Uyûnü'l-Eser*, 2/367.

mevkiine gelmiş ve azatlı kölesi Ebû Râfîi'nin kurduğu çadıra gelince devesinden inip burada konaklamıştır. Burada öğle, ikindi, akşam ve yatsı namazlarını kıldırıp istirahate çekilmiştir. Bu arada umresi yarım kalan Hz. Aişe'yi kardeşi Abdurrahman b. Ebû Bekir ile Ten'im'e göndermiştir. Burada niyet ederek telbiye getiren Hz. Aişe (ra), ihrama girmiş ve yine kardeşi Abdurrahman ile birlikte umrelerini tamamlamışlardır.²³⁵

Yine Hz. Peygamber (sav), hac için Mekke'ye gelmiş olan ashabına hac ibadeti bittikten sonra Mekke'de en fazla üç gün kalmalarına müsaade etmiştir.²³⁶ Burada da yine hicretin yarım kalması ve hicret sevabını kaybetme endişesinin söz konusu olduğu düşünülmektedir.

Hz. Peygamberin, Vedâ Haccı esnasında Kâbe'nin örtüsünü değiştirdiği ve Yemen kumaşı örttüğü rivayet edilmiştir.²³⁷

Zilhicce ayınının 14. günü (Çarşamba) seher vaktinde sefer hazırlıklarına başlanmasını emreden Rasûlullah (sav), sabah namazı vakti girmeden önce Kâbe'ye gidip vedâ tavafı yapmış ve şöyle buyurmuştur: “*Hiç kimse son vardığı yer Kâbe olmadan (veda tavafı yapmadan) bir yere ayrılmasın.*”²³⁸ Daha sonra da Medine'ye doğru hareket etmiştir.²³⁹ Mekke'ye girişte Şecere yolunu kullanan Allah Rasulü (sav), Medine'ye dönerken ise Muarres yolunu kullanmıştır.²⁴⁰

Vedâ Haccının ardından Mekke'den Medine'ye doğru yola çıkan Hz. Peygamberin dönüş güzergâhının, Mekke'ye gittiğinde takip ettiği güzergâh ile aynı olduğu da ifade edilmiştir. Zilhicce ayınının 21. günü (Çarşamba) Medine'den hemen önceki konak olan Zülhuleyfe'ye gelen Allah Rasulü (sav), sünneti olduğu üzere geç vakitlerde Medine'ye giriş yapmamış ve burada konaklamıştır. Ertesi gün (Perşembe)

²³⁵ Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmam Abdürrezzâk es-San'ani Abdürrezzâk, *el-Musannef* (Beyrut: Darü't-Te'sil, 2016), 12/4/463; İbn Seyyidünnas, *Uyünü'l-Eser*, 2/367-368; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zadü'l-Mead*, 2/256.

²³⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 34/153-154.

²³⁷ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/253; Ebü'l-Hasan Nureddin Ali b. Ebî Bekr b. Süleyman Heysemi, *Buğyetü'l-Bahis an Zevaidi Müsnedi'l-Hâris.*, ed. Hüseyin Ahmed Salih el-Bâkirî (el-Câmiatu'l-İslâmiyye, 1992), 1/464.

²³⁸ Müslim, *Sahih-ü Müslim*, “Hac”, 67; İbn Mâce, *Sünen*, “Menâsik”, 82.

²³⁹ Ebû Dâvûd, *Sünen*, “Menâsik”, 86.

²⁴⁰ Buhârî, *Sahihü'l-Buhârî*, “Hac”, 15; Ataş, *Hac Emirliği*, 197.

tekbîr ve tahmîdlerle Medine'ye giren Efendimiz, devesini Mescîd-i Nebevî'nin önüne çöktürmüş ve mescidde iki rekât namaz kıldıktan sonra evine girmiştir. Böylece Vedâ Haccı yolculuğu nihayete ermiştir.²⁴¹

Rasûlullah'ın (sav) Vedâ Haccı, İslamî haccın bütün erkânının tam olarak yerleşmesini ve öğrenilmesini sağlamıştır. Ayrıca o, zaman ve mekân yönüyle mîkâtların tam olarak belirlenmesini sağlamıştır. Bunun yanında ihrâm kıyafetleri, telbiye, Arafat'ta vakfe gibi hususlarda müşriklere muhalefet ederek hac menâsikini Hz. İbrâhim (as) zamanında belirlenmiş olan aslî haline döndürmüştür.²⁴² Yine Allah Rasûlü (sav) mütevazi bir kıyafetle haccetmiş ve ibadet esnasında bu tevazuun korunması gerektiği hususunda insanlara örnek olmuştur.²⁴³

Rasûlullah'ın (sav) 10. senede yapmış olduğu bu hac çeşitli isimlerle anılmıştır. Allah Rasûlü'nün (sav) ashabıyla bir vedalaşma manası taşıdığı için bu hacca "Vedâ Haccı", hac ibadetinin ahkamını bizzat uygulayarak tebliğ ettiği için "Hiccetü'l-Belâğ", hac ibadetinin farz kılınmasından sonra Rasûlullah'ın (sav) ifa ettiği ilk hac olduğu için "Hiccetü'l-İslâm", "Kemâl Haccı" veya "Tamam Haccı" gibi bir kısım isimler verilmiştir.²⁴⁴

Daha sonra 11. yılın Safer ayının sonlarında hastalanan Allah Rasûlü (sav), bu dönemde de bir müddet ashabına namaz kıldırılmaya devam etmesine rağmen hastalığının ağırlaştığı son günlerinde imamlık yapması için Hz. Ebû Bekir'i görevlendirmiştir. Nihayet 13 Rebûlevvel 11/8 Haziran 632 Pazartesi günü Hz. Aişe'nin hücrelerinde ahirete irtihal eylemiştir.²⁴⁵

²⁴¹ Ebû Dâvûd, *Sünen*, "Cihad", 178; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 10/281.

²⁴² Ârızî, *İmâratü'l-Hac*, 80-81; Francis E. Peters, *The Hajj: The Muslim Pilgrimage to Mecca and the Holy Places* (Princeton, New Jersey: Princeton University, 1996), 53.

²⁴³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/160.

²⁴⁴ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 4/251; Sariçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 386; Erul, "Vedâ Haccı", 42/590.

²⁴⁵ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 4/302-303; İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/163-165; Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd Zahirî İbn Hazm, *Cevâmiü's-Sîreti'n-Nebeviyye*, ed. Abdülkerim Samî el-Cündî. (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003), 156; Kapar, "Râşid Halifeler Dönemi", 29-30; Mustafa Necati Barış, "Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Dönemlerinde Hac İbadeti", *Hac Tarihi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021), 21-22.

Netice itibariyle Rasûlullah'ın Vedâ haccı, hac ibadeti ve Hac Emirliği konusunda temel kaynak olarak değerlendirilir ve çalışmamızla alakalı pek çok önemli hususu bünyesinde barındırır. Nitekim o, bir peygamber olarak hem hac ibadetinin nasıl yapılacağını hem de hac emirinin nasıl davranacağını bizzat öğretmiştir. Hz. Peygamber, haccın farz kılınmasından sonra çeşitli nedenlerle ilk sene kendisi hacca gitmese de kendi yerine Hz. Ebû Bekir'i hac emîri tayin etmiş, hac hizmetlerinin yürütülmesi için bir miktar tahsisat vermiş ve ona birtakım tavsiyelerde bulunmuştur ki daha sonraki dönemler için bunlar örnek teşkil etmiştir. Ayların normal haline dönmesi ve müşriklerin cahiliye adetleriyle hac yapmalarının yasaklanmasının ardından ertesi sene Hz. Peygamber bizzat hacca gitmiş ve hac emirliği görevini yürütmüştür.

Bu dönemde Rasûlullah'ın (sav) / hac emîrinin yola çıkmadan önce ahaliye haber vermesi, ahali hazır olduğunda hareket etmesi, yolda katılımların sağlanması için hacılara / kabileye imkan vermesi, gidiş ve dönüş yolculuğunda kabiledeki hacıların durumuna göre hareket etmesi, yine yolculuk esnasında buldukları mevki ve hac konusunda hacılara bilgi vermesi, Mekke'ye girdikten sonra Mescîd-i Harâm'daki ibadetlerini tamamlamasının ardından mescidin yoğunluğunu arttırmamak için dışarıda konaklaması, hac menâsikini yerine getirirken, Hz. İbrâhim (as) dönemindeki aslî haline riayet edip müşriklerin uygulamalarına muhalefet etmesi, hacıları doyurarak rifâde görevinin devlet başkanının uhdesinde olduğunu göstermesi, hacıların hac menâsikini eksiksiz ve doğru yapması hususunda hassasiyet göstermesi, Mekke'deki görevlerin bitmesinin ardından hacılara ticaret ve hazırlık için bir süre vermesi ve nihayetinde hac kafilesıyla devletin başkenti olan Medine'ye geri dönmesi gibi pekçok hususta daha sonraki dönemlere örneklik teşkil edecek şekilde bir uygulamada bulunmuş ve Hac Emirliği kurumunun kurumsallaşması konusunda en önemli adımları atmıştır.

4. Hulefâ-i Râşidîn Dönemi

4.1. Hz. Ebû Bekir Dönemi

Hz. Peygamber'in (sav) vefatından sonra bir taraftan onun defin vs. işleriyle meşgul olan sahabe, diğer taraftan da halifeyi seçmiştir. Nihayetinde halife seçilen Hz. Ebû bekir, hem Rasûlullah'ın (sav) olmadığı İslam toplumunda onun yerine yönetim işleriyle meşgul olmuş hem de Rasûlullah'ın (sav) vefatını fırsat bilip irtidat eden gruplarla mücadele etmiştir. Burada kendileriyle mücadele edilenler, irtidat edenler ve peygamberlik iddiasında bulunanlar (mütenebbî/mütenebbiye) ile İslâm'ın namaz vb. emirlerini yerine getirmekle beraber zekât vermeyeceklerini bildirenlerdir.²⁴⁶

İslam ülkesinin dört bir tarafında gerek yalancı peygamber olan gerekse irtidat eden kişi ve gruplara karşı Hz. Ebû Bekir ciddi mücadeleler vermek zorunda kalmıştır. Ridde olayları da denilen bu isyanlara karşı yapılan mücadele Hz. Ebû Bekir'in hilafetinin özellikle birinci yılını kapsamıştır.²⁴⁷ Hatta bu mücadelelerde şehit olan sahabilerin fazla olması sebebiyle Hz. Ömer'in teklifi ile Kur'an-ı Kerim ilk kez cem' edilip mushaf haline getirilmiştir.²⁴⁸

İşte Arap Yarımadasının dört bir köşesinde ortaya çıkan Ridde olayları sadece çıktığı bölgeyi değil aynı zamanda devletin merkezi olan Medine'yi de tehdit eder hale geldiği için Hz. Ebû Bekir bütün dikkatiyle bu konuya yoğunlaşmış ve durumun hassasiyeti nedeniyle başkent Medine'den ayrılamamıştır. Diğer taraftan hac ibadeti gibi önemli bir ibadetin yönetilmesi de ihmal edilemezdi. Medine'de kalmanın gerekliliği sebebiyle hilafetinden sonraki ilk hac olması ve hac ibadetinin ehemmiyetine rağmen 11/632 yılında hacca gidememiştir.

²⁴⁶ Ya'kûbî, *Târih*, 2/129; Taberî, *Târih*, 3/251-252; Ebû Muhammed Ahmed İbn A'sem el-Kufî, *el-Fütûh*, thk. Ali Şîri (Beyrut: Dârü'l-Evdâ, 1991), 1/20-21; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-Tarih*, 9/438-441; Afîfüddîn Abdullah b. Es'ad b. Ali el-Yemanî el-Yafîî, *Mir'atü'l-Cenân ve İbretü'l-Yakzan fî Ma'rîfeti Havadisi'z-Zaman*, ed. Halil Mansûr (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997), 1/55-56; Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, 131-132; Kapar, "Râşid Halifeler Dönemi", 35.

²⁴⁷ Ya'kûbî, *Târih*, 2/129-132; Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, 131-135; Kapar, "Râşid Halifeler Dönemi", 33-38; Apak, *İslam Tarihi 2*, 57-67.

²⁴⁸ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 9/536; Ebû'l-Abbâs Şehabeddin Ahmed b. Ali b. Ahmed el-Kalkaşendî, *Measirü'l-İnafe fî Mealimi'l-Hilafe*, ed. Abdüsettar Ahmed Ferrac (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1980), 1/85-86.

11/632 senesinde insanlara hac yaptırmak için tayin edilen hac emîri Hz. Ömer'dir.²⁴⁹ Bu senenin hac emirliği konusunda Attâb b. Esîd ve Abdurrahman b. Avf gibi bazı isimler de zikredilmiştir.²⁵⁰ Fakat dönemin şartları incelendiğinde Hz. Ömer'in hac emîri olmasının daha uygun olduğu görülmektedir. Nitekim Hz. Ömer, Halife Hz. Ebû Bekir'in en yakınında olan ve devlet işlerinde kendisiyle sürekli istişare edilen aynı zamanda şûra ehlerinden birisiydi. Ayrıca hac mevsiminde (Ridde olayları vb. sebeplerle) ortaya çıkabilecek ihtilafları çözebilecek dirayete sahipti. Hac gibi İslam aleminin her tarafından insanların bir araya geldiği bir ibadetin yönetilmesinde halifenin kendisi yoksa onu en iyi temsil eden bir kimsenin bu vazifeyi yürütmesi gerekiyordu ki bu kişi Hz. Ömer'dir. Yine ilk dönem kaynakları incelendiğinde genellikle Hz. Ömer'in isminin ön plana çıktığı görülmektedir. Diğer taraftan Mekke emîri olan Attâb b. Esîd'e gelince, diğer iki aday ile kıyaslandığında hac emirliği konusunda isminin çok daha geride kaldığı müşahede edilmektedir. Çünkü Attâb, Mekke'nin fethinde Müslüman olmuş genç ve tecrübesi daha az olan bir sahabî idi. Bir de hac kafilesinin Medine'den hareket edeceği ve hac emîrinin yolculuğun en başından itibaren kafilenin başında olması gerektiği de düşünüldüğünde Attâb'ın isminin bu konuda daha da geride kalacağı yadsınamaz.²⁵¹

12/633 senesine gelindiğinde İslam beldelerindeki Ridde olayları gibi sıkıntılar ortadan kalktığı ve halifenin devletin merkezi olan Medine'de kalma zorunluluğu kalmadığı için bu sene yapılan hac ibadetini bizzat Halife Hz. Ebû Bekir yönetmiştir. Zilhicce ayına iki gün kala Medine'den hac kafilesi ile hareket eden Hz. Ebû Bekir, Medine'de kendi yerine nâib olarak Hz. Osman'ı bırakmış ve Zülhuleyfe'de ihrama girmiştir. Hz. Ebû Bekir'in hac için yanında 10 bedene kurbanlık götürdüğü rivayet edilmiştir.²⁵²

Hz. Ebû Bekir'in yönetimindeki hac kafilesi Zilhicce ayının 7. günü Mekke'ye girmiştir. Terviye gününden bir gün önce Mescîd-i Harâm'da hacılara hutbe îrad eden Hz. Ebû Bekir, onlara Allah'a karşı takvalı olmayı, ona isyan etmemeyi, İslam'ın

²⁴⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/162; Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, 117; İbn Habîb, *Muhabber*, 12; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, 4/318.

²⁵⁰ İbn Habîb, *Muhabber*, 12; Taberî, *Târih*, 3/342.

²⁵¹ Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, 117; Ârızî, *Îmâratü'l-Hac*, 86-87.

²⁵² Taberî, *Târih*, 3/386; Kütübî, *Uyunu't-Tevarih*, 507.

saygınlığını yüceltmeyi ve yürüyüşlerinde itidali emredip Kur'an-ı Kerim'den ayetler okumuştur. Sonra da şöyle demiştir: “Kim yarın öğle namazını Minâ'da kılmaya güç yetirirse bunu yapsın.” Daha sonra belirli vakitlerdeki hac menâsikini yerine getiren Hz. Ebû Bekir, insanlara hac ibadetlerini yaptırıp kurbanları kestirmiş ve yaya olarak cemerâtı taşlamaya gidip dönmüştür.²⁵³ Yine Kâbe'nin örtüsünü giydiren Hz. Ebû Bekir, Mekke'deki işlerin tamamlanmasından sonra Medine'ye dönmüştür.²⁵⁴

Bu yılda ibadetini tamamlamasından sonra Hz. Ebû Bekir'in Dâru'n-Nedve yakınında bir yere oturduğu ve öğle ile ikindi namazları arasındaki zaman diliminde Mekke'ye dışarıdan gelen hacıların uğradıkları zulümleri ve gasp edilen haklarıyla ilgili şikayetlerini dinlediği rivayet edilmiştir.²⁵⁵

Yine bu yılda Irak bölgesindeki komutanlığı sırasında Hâlid b. Velîd'in ordunun yönetimini Müsennâ b. Hârise'ye vererek ve kendisinin orduyu arkadan takip edeceğini söyleyerek, ayrıca Medine'ye haber vermeden ve Halife Hz. Ebû Bekir'den izin almadan görev yerini terk ederek hac için Mekke'ye gittiği rivayet edilmiştir. Hâlid b. Velîd'in bu yaptığından daha sonraları haberi olan Hz. Ebû Bekir onun bu yaptığını kınamıştır.²⁵⁶

Diğer taraftan bu yılda Hz. Ömer veya Abdurrahman b. Avf'ın hac emirliği yaptığı ve Hz. Ebû Bekir'in halifeliği döneminde hac yaptırmadığına dair bir kısım rivayetler dile getirilmiştir.²⁵⁷ Fakat kaynakların çoğunluğunun Hz. Ebû Bekir'in bu yılda hacca gittiği ve bu hac esnasında insanların şikayetlerini dinlediği hususunda nakilde bulunmaları ayrıca haccın ve hac emirliğinin önemi göz önünde bulundurulduğunda Hz. Ebû Bekir'in bu sene hac kafilesinin başında hacca gittiği ve insanlara hac yaptırdığı söylenebilir. Zaten Hulefa-i Raşidîn döneminde halifelerin imkân buldukları takdirde hac kafilesinin başında hacca gitmeleri de bu görüşümüzü desteklemektedir.

²⁵³ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikât* (Haydarabâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1973), 2/182.

²⁵⁴ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/253.

²⁵⁵ Belâzürî, *Ensâb*, 10/73.

²⁵⁶ Taberî, *Târih*, 3/384-385; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/111; Kütübî, *Uyunu't-Tevarih*, 506.

²⁵⁷ İbn Habîb, *Muhabber*, 12-13; Taberî, *Târih*, 3/384-386; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 9/537.

Böylece ilk Halife olan Hz. Ebû Bekir dönemindeki hac ve hac emîrliği ile ilgili hususlar tamamlanmıştır.

4.2. Hz. Ömer Dönemi

Hz. Ebû Bekir 13/634 yılı Rebûlâhir ayında rahatsızlanıp yerine Hz. Ömer'i vasiyet etmiş, sahabe-i kirâm da bu vasiyete muvafakât göstermiştir. Onun vefatından sonra hilafete geçen Hz. Ömer, halifeliğinin ilk dönemlerinden itibaren Irak ve Şam cephelerinde yoğun bir şekilde devam eden savaşlar ve fetihlerle ilgilenmek durumunda kalmıştır.

13/634 yılında hac mevsimi yaklaştığında Hz. Ömer, hac için hazırlıklara başlamıştır. Fakat hac için yola çıkılmaya başlanacağında Irak cephesindeki komutan olan Müsennâ b. Hârîse'nin yardım istemesi, Şam cephesinde de benzer şekilde fetih ve mücadelelerin devam ediyor olması, yardıma gidecek olan birliklerin ayarlanması ve siyasi durumun istikrârı için devletin merkezi olan Medine'de kalınmasının zarureti gibi durumlar bu sene Hz. Ömer'in hacca gitmesine engel olmuştur. Siyasi durumun bu hassasiyeti sebebiyle hacca gidemeyen Hz. Ömer, bu sene insanlara hac yaptırması için hac emîri olarak Abdurrahmân b. Avf'ı göndermiştir.²⁵⁸ Bu sene Hz. Ömer veya Attâb b. Esîd'in hac emîrliği yaptığı yönündeki rivayetler zayıf kalmaktadır. Hz. Ömer'in hacca gidemeyişinin sebepleri yukarıda izah edilmiştir. Attâb b. Esîd'e gelince, Hz. Ebû Bekir ile aynı günlerde vefat etmesi sebebiyle onun bu vazifeyi yerine getirmesi mümkün değildir.²⁵⁹

14/635 yılında Hz. Ömer hacca gitmiş ve insanlara hac yaptırmıştır. O hac kafilesinin başında Mekke'ye ulaşıp Kâbe'yi tavaf etmek için Mescîd-i Harâm'a gittiğinde Hacerülesved'in yanına gidip onu öpmüş ve selamlamıştır. Ardından da şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Biliyorum ki sen fayda veya zarar vermeyen bir taşsın. Eğer Rasûlullah'ın (sav) seni öptüğünü ve selamladığını görmeseydim seni asla öpmez

²⁵⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/162, 264; Halife b. Hayyât, *Tarih*, 125; İbn Habîb, *Muhabber*, 13-14; Ya'kûbî, *Târih*, 2/159; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 9/603; Ârızî, *İmâratü'l-Hac*, 90-92.

²⁵⁹ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 277; Taberî, *Târih*, 3/479; Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, 4/318; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî İbn Hibban, *Meşahiru Ulemâi'l-Emsâr*, ed. Mecdî b. Mansur Şevri (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 38; İbn Abdülber, *el-İstiâb*, 3/1024; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Gabe*, 3/550.

ve selamlamazdım.” Hz. Ömer’in bu sözünü işiten Hz. Ali şöyle cevap vermiştir: “Ey Mü’minlerin Emîri, o hem fayda hem de zarar verir. Eğer Allah’ın kitabından bunu öğrenirsen, benim sana dediğimi (daha iyi) anlarsın.” demiş ve ardından A’râf sûresinin 172. ayetini okumuştur. Sözüne devamla Hz. Ali, nefislerin Allah’ın Rab, kendilerinin ise kul olduğunu kabul ettikleri zaman Cenâb-ı Hakk’ın bunu yazıp bu taşın içine koyduğunu; yine bu taşın iki gözü, dili ve iki dudağı olduğunu, sözlerine vefa gösterenlere bunlarla şahitlik edeceğini; ayrıca Hacerülesved’in, Allah’ın bu mekandaki emîni olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer memnuniyetini şöyle ifade etmiştir: “Ey Ebâ Hasen, Allah beni, senin olmadığın bir yerde bırakmasın.”²⁶⁰ Yine bu sene Allah Rasulü’nün hanımları da Abdurrahmân b. Avf’ın idaresinde hac yapmışlardır.²⁶¹

15/636 senesinde hac emîri olarak Hz. Ömer hac kafilesinin başında bulunmuştur.²⁶² Yine bu sene hac yapan Ebû Süfyan’ın, Minâ’da saçını traş ettirirken başındaki et beninin koştığı ve ölümüne bunun sebebiyet verdiği ifade edilmiştir.²⁶³

16/637 senesinde Zeyd b. Sâbit’i Medine’de vekâleten bırakan Hz. Ömer hac emirliği yapmıştır. Bu sene Utbe b. Gazvân, Halife Hz. Ömer’den izin aldıktan sonra Basra’dan hac yapmak için Mekke’ye gelmiştir. Hac günlerinin tamamlanmasından sonra Utbe, Hz. Ömer’den komutanlık hususunda affını istemiştir. Hz. Ömer onun bu isteğini kabul etmemiş ve görev yerine dönmesini söylemiştir. Bunun üzerine Utbe görev yerine dönmek üzere yola koyulmuştur. Fakat Benî Süleym’e ait Ma’din mevkiine geldiğinde vefat eden Utbe buraya defnedilmiştir. Bunu haber alan Hz. Ömer onun kabrini ziyaret etmiş ve üzüntüsünü ifade etmiştir.²⁶⁴ Ayrıca Hz. Ömer bu

²⁶⁰ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/323-324; Ebû Abdullah İbnü’l-Beyyi’ Muhammed en-Nisaburî el-Hâkim, *el-Müstedrek ale’s-Sahihayn.*, ed. Mustafa Abdulkâdir Atâ (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2002), 1/628; Ebû Bekr Ahmed b el-Hüseyin b Ali Beyhakî, *el-Câmi’ Li-Şuabi’l-İman* (Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 2003), 6/480-481; Ebü’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü’l-Cevzî, *Menakıbu Emîri’l-Mü’minin Ömer b. el-Hattab*, ed. Zeyneb İbrâhim Karut (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1987), 118-119; Ebû Hafs Ömer b Ahmed Osman el-Bağdâdî İbn Şahin, *et-Terğîb fi Fezâli’l-A’mâl ve Sevâbu Zâlik* (Demmâm: Dâru İbni’l-Cevzi, 1995), 299.

²⁶¹ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 129.

²⁶² İbn Habîb, *Muhabber*, 14; Taberî, *Târih*, 3/632; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/198.

²⁶³ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/202.

²⁶⁴ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 10; Taberî, *Târih*, 4/39, 57; İbn Hibbân, *Kitâbü’s-Sikât*, 2/213-214; Şemseddin Muhammed b. Ahmed b Osman Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, ed. Şuayb el-Arnaut-Hüseyin el-Esed (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1985), 1/306; Ebû Nuaym Ahmed b Abdullah b

senenin Rebiülevvel ayında Rasûlullah'ın hicretini esas alarak Hicrî Takvim'i yürürlüğe koymuştur.²⁶⁵

17/638 yılına gelindiğinde Hz. Ömer hac emîri olarak insanlara hac yaptırmıştır. Hac için Medine'den yola çıkıldığında Hz. Ömer yolunu el-Câr²⁶⁶ denilen Medine minâsına / limanına çevirmiştir. Bunun sebebi olarak da yaklaşık dokuz aylık bir dönemde Medine'de yağmurun yağmamasına bağlı olarak ortaya çıkan kuraklık ve bu kuraklığın sebebiyet verdiği kıtlığın yılın sonlarına doğru ortaya çıkmasıdır. Nitekim ramâde (yokluk) diye isimlendirilen bu süreç bir sonraki yıla kadar devam etmiştir. İşte Hz. Ömer, hem limanda bulunan yiyecek yüklü gemileri hem de Mısır'da bulunan Amr b. As tarafından açılan ve "Halîcû emîri'l-mü'minîn" diye isimlendirdiği kanaldan²⁶⁷ gelecek olan yiyecek gemilerini bizzat görmek için yolunu bu tarafa çevirmiştir. Hz. Ömer buradaki yiyeceklere karşılık çek vermiş ve tüccarlar henüz paralarını almadan mallarını satmışlardır.

Hz. Ömer yiyecek için geldiği bu bölgede, orada bulunan insanlar tarafından ağırlanmış ve kendisi ihramlı iken ikram edilen kertenkeleyi yemiştir. Yine el-Câr denilen yere ulaşıldığında Hz. Ömer, yanındakilere deniz suyuyla yıkanmalarını çünkü deniz suyunun mübarek olduğunu söylemiştir.²⁶⁸

Yine bu senenin Recep ayında umre için Mekke'ye gelen Halife Hz. Ömer, burada kaldığı 20 günlük süre içerisinde Mescîd-i Harâm'ı genişletme çalışmaları yapmıştır. Kâbe'ye bitişik bir halde bulunan Makâm-ı İbrâhim'i Kâbe'den biraz uzaklaştıran Hz. Ömer, böylece insanların daha rahat tavaf yapmalarına olanak sağlamıştır. Gerçekleştirilen bu çalışmalar için beytûlmalden ücretini ödeyerek bazı evleri satın almış fakat bazı kişiler de evlerini satmaktan imtina etmişlerdir. İstimlâk

İshak İsfahani Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Ma'rifetü's-Sahabe*, ed. Adil b. Yûsuf el-Azzazî (Riyad: Dâru'l-Vatan li'n-Neşr, 1998), 4/2126-2127.

²⁶⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/262; İbn Şebbe, *Tarihü'l-Medîneti'l-Münevvere*, 2/758-759.

²⁶⁶ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 2/92-93.

²⁶⁷ Ebû'l-Abbâs Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir el-Makrîzî, *el-Hitatü'l-Makrîziyye = el-Mevâiz ve'l-İ'tibar bi-Zikri'l-Hitat ve'l-Âsâr*, ed. Mediha Şerkavi-Muhammed Zeynüühüm (Kahire: Mektebetü Medbula, 1998), 3/1/227-230.

²⁶⁸ Ebû Muhammed (Ebû'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed Makrîzî, *ez-Zehbü'l-Mesbûk fî Zikri Men Hacce Mine'l-Hulefâ'i ve'l-Mülûk*, ed. Cemâleddin eş-Şeyyâl (Kahire: Mektebetü'l-Hanci - Mektebetü'l-Müsennâ, 1955), 15-16; el-Kettânî, *et-Teratibü'l-İdariyye*, 2/119.

ettiği evlerin yıkımı esnasında Hz. Abbâs evini zorla almaması gerektiğini söylemiş ve bu konuda Hz. Peygamber'den işittiği ve Hz. Davud'un Beytülmakdis'i inşa sürecinde yaşadığı sıkıntıyı anlatan hadisinden bahsetmiştir. Hz. Ömer bu hadisi duyan başka şahitlerin bulunup bulunmadığını sormuş ve başka sahabiler de bu hadise şahitlik ettiklerini söyleyince Hz. Ömer, Hz. Abbâs'a kararı kendisinin vermesini söylemiştir. Bunun üzerine Hz. Abbâs evini vakfettiğini söylemiştir. Mekke'deki işlerini tamamladıktan sonra Hz. Ömer, Hz. Abbâs ile beraber Medine'ye dönmüştür.

Diğer taraftan o, su kaynakları ve kuyular açmak, var olan kuyuların temizliği ile su kaynaklarının yanına misafirhaneler yaptırmak konusunda çalışmalar yaptırmıştır. Bu çalışmalar hem Mekke-Medine hem de Şam-Hicâz arasındaki yollarda yapılmıştır.²⁶⁹

Ayrıca bu yılda Hz. Ömer için “halifetu halifeti resulillah” ifadesinin yerine “emîru'l-mü'minin” ifadesi kullanılmaya başlanmıştır.²⁷⁰ Yine bu yılda Amvâs vebasının çıktığı ifade edilmiştir. Bu hastalık sebebiyle Suriye orduları başkumandanı olan Ebû Ubeyde b. Cerrâh, yerine Iyaz b. Ganm'ı bıraktıktan sonra vefat etmiştir. Yine Yezîd b. Ebû Süfyan da vefat etmiş, yerine kardeşi Muâviye b. Ebû Süfyan atanmıştır. Yaklaşık yirmibeş bin insanın ölümüne sebebiyet verdiği ifade edilen bu hastalık sebebiyle Muâz b. Cebel, Şurahbîl b. Hasene, Süheyl b. Amr ve Fazl b. Abbâs gibi pekçok sahabe vefat etmiştir. Ayrıca hastalık sebebiyle fiyatlar yükseldiği ve bazı kişilerin ihtikâra (karaborsacılık) yönelindikleri, Hz. Ömer'in ise İslâm'ın yasakladığı karaborsacılık hususunda tedbirler aldığı rivayet edilmiştir.²⁷¹

18/639 yılında hac emirliğini yine Hz. Ömer yapmıştır. Geçen senenin sonlarında başlayan kıtlık bu sene de devam etmiştir ki bu seneye “âmü'r-ramâde” (kül senesi - kıtlık yılı) denilmiştir. Bu sene özellikle Amr b. el-Âs'ın Mısır'dan, Muâviye

²⁶⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/263; Ya'kûbî, *Târih*, 2/149; Mustafa Fayda, “Ömer”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/34/50.

²⁷⁰ Ya'kûbî, *Târih*, 2/150.

²⁷¹ Ya'kûbî, *Târih*, 2/150-151; Mustafa Fayda, “Amvâs”, *DİA* (İstanbul, 1991), 3/100.

b. Ebû Süfyan'ın Şam'dan ve Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın da Irak'tan gönderdiği yardımlar darlık içinde bulunan Müslümanlara ciddi fayda sağlamıştır.²⁷²

19/640 yılında yine Hz. Ömer hac emirliği yapmıştır.²⁷³ 20/641 yılında da Hz. Ömer insanlara hac yaptırmıştır. Ayrıca bu yılda dîvan kayıtlarının oluşturulduğu ifade edilmiştir.²⁷⁴ 21/642 yılında Hz. Ömer, kendi yerine Medine'de Zeyd b. Sâbit'i vekil bırakarak hac emirliği yapmıştır.²⁷⁵ Bu yılın Recep ayında da umre yapmıştır.²⁷⁶ 22/643 yılında da yine Halife Hz. Ömer hac emîrliği vazifesini bizzat yerine getirerek insanlara hac yaptırmıştır.²⁷⁷ Hz. Ömer'in, görevlendirdiği amillerini her sene hac mevsiminde biraraya toplayıp değerlendirme yaptığı ifade edilmiştir.²⁷⁸ Halifelîği döneminde yaptığı üç umrenin sonuncusunu ise bu yılın Recep ayında yapmıştır.²⁷⁹

23/644 yılında Medine'de yerine Zeyd b. Sâbit'i bırakıp hac emîri olarak hac kafilesinin başında Mekke'ye gelen Hz. Ömer, yapmış olduğu bu son haccı esnasında Mekke'de iken Hz. Ali ile beraber Yemen ehlinden salih bir kimse olan ve Rasûlullah'ın (sav) kendisini isim ve sıfatlarıyla haber verdiği, onunla tanışmalarını ve kendisinden selam iletmelerini emrettiği Üveys b. Abdullah el-Karânî ile karşılaşmışlardır. Kendisini bulabilmek için Ebû Kubeys tepesine çıkıp Yemen bölgesinden gelen hacılara onun kim olduğu ve nerede bulabileceği konularında sorular soran Hz. Ömer'e, nihayetinde Arafat bölgesinde develere çobanlık yapan birisinden bahsedilmiştir. Hz. Ömer ve Hz. Ali, Arafat'a gidip develeri otlatan bu kişiyle görüşmüşlerdir. İlk kendisini tanıtmak istemeyen Üveys el-Karânî, gelenlerin ısrarlı soruları ve ilgileri sebebiyle kendisini tanıtmak durumunda kalmıştır. Rasûlullah'ın kendisiyle ilgili haber verdiği özellikleri teyid ettikten sonra Üveys el-Karânî'ye Allah Rasûlü'nün (sav) selamını iletmiş ve ondan kendileri için Allah'tan istiğfarda bulunmasını istemişlerdir. Bunun üzerine Üveys el-Karânî: "Allah'ım bu iki

²⁷² İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/288-293; Taberî, *Târih*, 4/96, 101; Sevim Demir Akgün - Levent Öztürk, "Hz. Ömer ve Kıtık (Âmü'r-Ramâde) Yılı", ed. Ali Aksu (Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2018), 2/336-337.

²⁷³ Taberî, *Târih*, 4/103.

²⁷⁴ Taberî, *Târih*, 4/112-113.

²⁷⁵ Taberî, *Târih*, 4/145.

²⁷⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/264.

²⁷⁷ Taberî, *Târih*, 4/160, 173.

²⁷⁸ Taberî, *Târih*, 4/165-166.

²⁷⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/264.

kişi senin beni sevdiğini söylüyorlar. Onlar beni görüp gözettiler. Sende de onlara mağfiret et ve onları Muhammed'in (sav) şefaatine dahil et." diye onlar için dua etmiştir. Kendisine yapılan yardım tekliflerini kabul etmeyen Üveys el-Karânî, dünyalık bir şey istemediğini ve insanlar tarafından bilinmek istemediğini söylemiştir.²⁸⁰

Yine bu yılda Hz. Ömer'in yanında Allah Rasûlü'nün (sav) hanımları da hac ibadetini îfa etmişlerdir. Hz. Ömer, Hz. Osman ve Abdurrahmân b. Avf'ı bu konuda görevlendirmiştir. Hz. Osman zaten Rasûlullah'ın (sav) iki kızıyla evlenmiş olan damadı olması sebebiyle "Zinnureyn" lakabını almıştır. Abdurrahmân b. Avf ise aşere-i mübeşşereden olup Allah Rasûlü'nün (sav) kendisi hakkında "O yer ehli ve gök ehli arasında emîndir." buyurduğu rivayet edilmiştir. Ayrıca Rasûlullah (sav) ehl-i beyti konusunda da onun emîn olduğunu ifade etmiştir. Bunlara ilaveten o, iki hicret yapan, Rasûlullah'ın (sav) yanında bütün olaylarda yer alan ve Tebük gazvesinde Efendimiz'in arkasında namaz kıldığı bir sahabi olarak kaynaklarımızda yer almıştır.²⁸¹ İşte Hz. Osman ile Abdurrahmân b. Avf, biri ezvâc-ı tahirâtın önünden diğeri ise ardından yürüyerek onları muhafaza etmiş, insanların onları rahatsız etmesine müsaade etmemiş ve Hz. Ömer'in konakladığı bütün konaklarda onları da Hz. Ömer ile beraber konaklatmışlardır.²⁸²

Bu senenin haccından sonra Medine'ye dönen Hz. Ömer, Muğîre b. Şu'be'nin kölesi Ebû Lü'lüe tarafından Zilhicce ayınının 23. günü sabah namazında hançerlenerek yaralanmış, üç gün sonra da vefat etmiştir. Yaralı olduğu bu dönemde kendisinden sonra halife olacak kişiyi seçmeleri için altı kişilik şûra heyetini belirlemiştir.²⁸³

Hz. Ömer dönemi genel olarak incelendiğinde onun hilafetinin ilk yılı hariç bütün yıllarında insanlara hac yaptırdığı müşahede edilmiştir. Yine onun, Medine'den hac için yola çıktığı zaman kendisi için bir otağ veya kıl çadırın kurulmasına müsaade etmediği, hacılar nasıl gölgeleniyorsa onlar gibi gölgelendiği rivayet edilmiştir.

²⁸⁰ İbn Habîb, *Muhabber*, 14; İbn Fehd el-Mekkî, *İthâfî'l-Verâ*, 2/13-16.

²⁸¹ el-İsfahanî, *Ma'rîfetü's-Sahabe*, 1/120-121; İbn Asakir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, 35/240, 290-291.

²⁸² Ya'kûbî, *Târîh*, 2/157; Taberî, *Târîh*, 4/190; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/327; İbn Fehd el-Mekkî, *İthâfî'l-Verâ*, 2/17.

²⁸³ Taberî, *Târîh*, 4/194; Fayda, "Ömer", 34/46.

Gölgelenmek için ise renkli bir örtü veya giysiyi bir ağacın dalına asarak kullandığı ifade edilmiştir.²⁸⁴

Zühd ve tevazusu ile bilinen Hz. Ömer, hac yolculuklarında da harcamalarına dikkat etmiş ve ibadet için bile olsa israf etmemeye gayret göstermiştir. Bununla alakalı rivayetlerde bir hac yolculuğunda gidiş ve dönüş için ne kadar harcadıklarını sorduğunda 180 dirhem harcadığı kendisine bildirilmiş ve onun da “bu konuda israf ettik” diyerek üzüntüsünü dile getirdiği belirtilmiştir. Yine başka bir hac yolculuğu (gidiş ve dönüş) için 16 dinar harcadığı ve dönüşünde oğlu Abdullah’a bu konuda “Bu yolculuğumuzdaki harcamalarımızda israf ettik.” dediği rivayet edilmiştir.²⁸⁵ Diğer bir rivayette ise Yesâr b. Nümeyr’e hac yolculuğunda ne kadar harcadıklarını soran Hz. Ömer’e 15 dinar diye cevap verilmiştir.²⁸⁶ Halifelik makamında olan birinin böyle bir hassasiyet sahibi olması çağları aşan bir örneklik teşkil etmiştir.

Bu manada ihram elbisesinde yamalar bulunduğu halde Cemerâtı taşıdığı, yine insanların onu yamalı bir kıyafetle Kâbe’yi tavaf ederken gördüğü de rivayet edilmiştir.²⁸⁷ Bu nakiller gerek halifelik gerekse hac emirliği makamında bulunan bir kimsenin devletin kendisine emanet ettiği imkanları hesapsız bir şekilde harcamaması, ümmetin malını harcadığının bilincinde olması hususlarında örneklik teşkil etmiştir.

Halife Hz. Ömer, bizzat kendisi lüks ve gösterişten sakındığı gibi hacca gelen kimseleri de kılık kıyafetlerine dikkat etmeleri hususunda uyarmaktan geri durmamıştır. Nitekim hac yolculuklarının birisinde kafiledekilerden biri gösterişli bir kıyafetle hac yapmak ve Mekke’ye bu halde girerek insanlara gösteriş yapmak istediğinde Hz. Ömer duruma müdahale etmiş, o kişiyi sert bir şekilde uyarmış ve giydiği o kıyafeti çıkarıp ihram elbisesini giydirmiştir.²⁸⁸ Benzer bir uyarıyı da Talha b. Ubeydullah’a yapmıştır. Talha b. Ubeydullah ihram kıyafeti olarak renkli bir kumaş tercih ettiğinde Hz. Ömer onu uyarmış ve ashab-ı kiramı kastederek, kendilerinin

²⁸⁴ İbn Sa’d, *Tabakât*, 3/259; Ebü’l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Tarihü’l-Hulefâ*, ed. Muhammed Gassan Nasuh Azkûl el-Hüseynî (Beirut: Dâru’l-Minhâc, 2013), 234.

²⁸⁵ İbn Sa’d, *Tabakât*, 3/287.

²⁸⁶ İbn Sa’d, *Tabakât*, 3/259.

²⁸⁷ İbn Sa’d, *Tabakât*, 3/302-305.

²⁸⁸ Bu kişinin Muâviye b. Ebî Süfyân olduğu rivayet edilmiştir. Bkz. Müttaki el-Hindî, *Kenzü’l-Ummâl*, 5/248.

önder kimseler olduklarını, diğer insanların onları örnek aldığını, cahil kimselerin bunu yanlış yorumlayabileceğini söylemiş ve ihram kıyafeti için beyaz rengin tercih edilmesi gerektiğini ifade ederek gerekli hassasiyetin gösterilmesini istemiştir.²⁸⁹

İhramla ilgili bir başka rivayette ise İmrân b. Husayn'ın Basra'dan ihrama girip hacca gelmesi üzerine, olmayan bir uygulamayı ihdas etmesi sebebiyle Hz. Ömer ona kızmış ve "İnsanlar Muhammed'in (sav) ashabından birisi (mikâta değil de yola çıktığı) şehirde ihrama girmiş derler." diyerek uyarmıştır.²⁹⁰

Hız. Ömer'in hac mevsimlerinde uyguladığı bir sistem, haccın bir toplanma ve istişare olma özelliğini çok iyi bir şekilde yansıtmıştır. O, şehirlerde görev yapan âmillere mektup yazıp hac mevsiminde Mekke'de buluşmaya gelmelerini emretmiştir. Hac mevsiminde âmillerle bir araya geldiğinde ise görev yaptıkları yerlerle alakalı onlarla toplu ve özel görüşmeler yapmıştır. Hatta bu toplantılara valilerle ilgili şikayetleri olan kimselerin gelmeleri için de ilanlar yaptırmış ve bu manada sıkıntısı olanları da dinleyip çözümler üretmeye çalışmıştır. Hac mevsiminde yapılan bu toplantılarda ahaliye, valilerini insanların canları ve malları hususunda sıkıntı vermek için değil, bilakis halkı gözetmek ve kendilerinden aldığı vergiyi onlar için harcamak ve kendilerine dinlerini, Allah'ın kitabı ve Rasûlullah'ın sünnetini öğretmek için görevlendirdiğini dolayısıyla bunların dışında davranan valiler veya sıkıntıya uğrayan bir kimse varsa ayağa kalkıp kendisine bildirilmesini istemiştir. Nitekim bu konuda talebi olanların dinlendiğini ve haklı iseler haklarının teslim edildiğini bildiren rivayetler kaynaklarımızda yer almıştır. Burada Amr b. el-As'ın, böyle bir kapı açıldığında şikayetle gelenlerin sayısının çoğalacağı ve kendisinden sonra hilafete geçecek olan kişilerin de uygulayacağı bir adete dönüşeceği konusundaki uyarısı üzerine Hz. Ömer, Rasûlullah'ın bile kendi nefesine kısas uyguladığını gördükten sonra kendisinin bundan kaçınmasının mümkün olmayacağını söylemiştir. Ayrıca Hz. Ömer'in bu ifadelerini valileri görevlendirip gönderdiği

²⁸⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/201; Müttaki el-Hindî, *Kenzü'l-Ummâl*, 5/247.

²⁹⁰ Ârızî, *İmâratü'l-Hac*, 97.

zamanlarda da dile getirdiği rivayet edilmiştir.²⁹¹ Elbette Hz. Ömer'in bu uygulamaları Hac Emirliği'nden ziyade Halifelik görevinden kaynaklanmıştır.

Kâbe'yi Yemen'de dokunan Kabâtî bir örtü ile beytûlmalden giydiren Hz. Ömer'in bu konuda valilerine mektup yazdığı ve her yıl Kâbe'yi giydirdiği ifade edilmiştir. Kâbe'nin eski örtüsünün ise çıkarılıp hacılar arasında taksim edildiği rivayet edilmiştir.²⁹² Ayrıca Halife Hz. Ömer, Harem bölgesi ile ilgili sınırlara taştan direkler yaptırmıştır. Bu konuyla alakalı olarak Mahreme b. Nevfel, Ebû Hûd Saîd b. Yerbû el-Mahzumî, Huvaytîb b. Abdiluzza ve Ezher b. Abdi Avf ez-Zührî adlı Kureyş'ten dört kişiyi görevlendirmiştir. Bunlar Harem'e dökülen bütün vadileri kontrol etmiş ve oralara Harem sınırı olduğunu belirtir taşlar dikmişlerdir.²⁹³ Yine o, hac için Mekke'ye gelmek için yola çıkan hacıların istifade edebilmesi için Mekke ile diğer bölgeler arasına hem kuyular kazdırıp bakımlarını yaptırmış hem de hacıların konaklayacağı misafirhaneler yaptırmıştır.²⁹⁴

Bütün bunların yanında Hz. Ömer'in hac mevsimlerinde ihrama girme ve hac vazifelerini yerine getirip ihramdan çıkma hususlarında Allah Rasulü (sav) nasıl davrandıysa aynı şekilde davranmıştır.

4.3. Hz. Osman Dönemi

23/624 yılında hac ibadetini yaptırmasının ardından Medine'ye dönen ve sonra yine Zilhicce ayında suikast sonucu vefat eden Hz. Ömer, kendisinden sonra halife seçmesi için şûrâ heyetini görevlendirmiştir. Önde gelen sahabelerden oluşan şûrâ heyeti Hz. Osman'ın halife olmasına karar vermiştir. 24/645 yılının Muharrem ayının başlarında biat edilen Hz. Osman, halife olduktan sonra genel olarak Hz. Ömer dönemindeki uygulamaları aynen devam ettirme yolunu tercih etmiştir.²⁹⁵ Ancak vazifesindeki görev süresi ilerledikçe yaptığı uygulamalar sebebiyle bazı ihtamlara

²⁹¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/274; Taberî, *Târih*, 4/204.

²⁹² Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/253, 259-260; Ebû'l-Abbâs Şehabeddin Ahmed b. Ali b. Ahmed Kalkaşendî, *Subhü'l-A'sa fi Sinaati'l-İnşâ* (Kahire: Matbaatü'l-Emîriyye, 1914), 4/279; el-Fâsî, *Şifâü'l-Ğarâm*, 1/120.

²⁹³ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 2/129-130.

²⁹⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/263; Ya'kûbî, *Târih*, 2/149; Fayda, "Ömer", 34/50.

²⁹⁵ Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, 156; Ya'kûbî, *Târih*, 2/162; Taberî, *Târih*, 4/242.

maruz kalmıştır. Bu da zaman içinde Hz. Osman'a karşı seslerin yükselmesine sebebiyet vermiştir.²⁹⁶

24/645 yılının Zilkade ayında hac kafilesini Medine'den Mekke'ye götürmeyi planlayan Halife Hz. Osman, halk arasında yaygın bir hale gelen burun kanaması hastalığına yakalanmış ve bu hastalık vasiyette bulunmayı gerektirecek kadar ağır seyretmiştir. Hatta bu sebeple bu yıla “Senetü'r-Ruâ'f” denilmiştir. Durum bu kadar ciddi olunca Hz. Osman bu yıl hacca gidememiş ve kendi yerine hac emîrliği yapması için Abdurrahmân b. Avf'ı görevlendirmiştir. O da mutad olduğu üzere hac kafilesini Mekke'ye götürmüş ve hac ibadetini yaptırmıştır.²⁹⁷ Bazı kaynaklarda bu sene Hz. Osman'ın hac emîrliği yaptığı iddia edilmişse de yukarıda ifade ettiğimiz hastalığı sebebiyle halife hacca gidememiştir.²⁹⁸

Yine kaynaklarımızda halifenin Abdurrahman b. Avf'ı, Harem sınırlarının direklerini yenileme konusunda da vazifelendirdiği ifade edilmiştir. O da aralarında Hz. Ömer döneminde görevlendirilen kişilerin de bulunduğu Kureyş'ten bir grubu göndermiş ve Harem'in sınır taşlarını yenilemiştir.²⁹⁹

25/646 yılına gelindiğinde Halife Hz. Osman bizzat hac emîri olarak insanlara hac yaptırmıştır.³⁰⁰ 26/647 yılında yine insanlara hac ibadetlerini yaptıran Hz. Osman, bu yılda Mescîd-i Harâm'ın genişletilmesini ve sütunlarının yenilenmesini emretmiştir. Bu durum fetihler vasıtasıyla İslam'ın geniş coğrafyalara ve buralarda yaşayan kitlelere ulaşması, dolayısıyla Müslüman olanların sayılarının artması ve Harem'in hac için gelen bu kalabalık insan topluluklarına cevap veremeyecek şekilde küçük kalmasından kaynaklanmıştır.

²⁹⁶ Ya'kûbî, *Târih*, 2/164; Mutahhar b. Tahir Makdisî, *Kitâbü'l-Bed' ve't-Tarih* (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, ts.), 5/199-201; İbn Abdülber, *el-İstiâb*, 1/319, 3/1387-1388; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Ğabe*, 2/49; Selman Başaran, “Hakem b. Ebü'l-Âs”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/175-176.

²⁹⁷ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 157; İbn Habîb, *Muhabber*, 15; Zehebî, *Tarihü'l-İslâm*, 3/307; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/221.

²⁹⁸ Taberî, *Târih*, 4/249.

²⁹⁹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 2/129.

³⁰⁰ Taberî, *Târih*, 4/250.

Mescîd-i Harâm'ın genişletilmesi için çevrede bulunan evlerin istimlâk edilmesini emreden Hz. Osman, bu konuda ciddi sıkıntılara ve evlerini satmak istemeyen insanların eleştirilerine muhatap olmuştur. İstimlâk edilen evlerin değerlerinin beytûlmalden verilmesi talimatını veren Hz. Osman, insanların yüksek sesli itirazları karşısında şunları söylemiştir: “Sizin bana karşı olan bu cüretiniz ancak benim yumuşak huylu olmam sebebiyledir. Aynı şeyi Ömer de size yaptı ama siz ona karşı sesinizi bile çıkaramadınız.”³⁰¹ Hatta Hz. Osman'ın bu konuda muhalefet edenleri hapsettirdiği, daha sonra Abdullah b. Hâlid b. Esîd'in arabuluculuğu ile bu kimselerin hapisten çıkarıldıkları ifade edilmiştir. Diğer taraftan halifenin burada yapmış olduğu istimlâk alanı, istimlak edilen evlerin sayısı ve bunlar için beytûlmalden ödenen ücret hakkında kaynaklarımızda bir bilgiye ulaşılamamıştır. Yine Mescîd-i Harâm'da revak edinen ilk kişinin Hz. Osman olduğu ifade edilmiştir.³⁰²

27/648 yılında Hz. Osman hac emîri olarak insanlara hac yaptırmıştır.³⁰³ 28/649 yılında da Hz. Osman, hac emirliği vazifesini yürütmüştür.³⁰⁴ 29/650 senesinde ise hac emîri olarak insanlara hac yaptıran Hz. Osman, ilk kez Minâ'da büyük bir çadır kurduran kişi olmuştur. Yine o, ilk kez Minâ'da ve Arafât'ta namazları seferî olarak değil, mukîm olarak kılmıştır. Bu durum Hz. Osman hakkında insanların yüksek sesle eleştirilere başlamasına sebebiyet vermiştir.³⁰⁵ Yine bu yılda Halife Hz. Osman, insanlar için küçük gelen Mescîd-i Nebevî'yi genişletme çalışması yapmıştır.³⁰⁶

³⁰¹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 2/69; Ya'kûbî, *Târih*, 2/164-165; Zehebî, *Tarihü'l-İslâm*, 3/315; Ebû'l-Beka Bahaeddin Muhammed b Ahmed İbnü'z-Ziyâ el-Mekkî, *Târihu Mekkete'l-Müşerrefe ve'l-Mescidi'l-Haram ve'l-Medîneti's-Şerife ve'l-Kabri's-Şerif*, ed. Ala İbrâhim Ezherî, Emin Nasr Ezherî (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), 151.

³⁰² Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 2/69; Muhammed Cârullah b. Muhammed b. Ebû Bekr b. Ali İbn Zahîre, *el-Câmiü'l-Latîf fi Fazli Mekke ve Ehliha ve Binai'l-Beyti's-Şerif*, ed. Ali Ömer (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 2003), 177-178; Ârizî, *İmâratü'l-Hac*, 100.

³⁰³ Taberî, *Târih*, 4/257.

³⁰⁴ Taberî, *Târih*, 4/263.

³⁰⁵ Taberî, *Târih*, 4/267-268; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/5; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 3/328.

³⁰⁶ Ya'kûbî, *Târih*, 2/166; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 3/327.

30/651 yılında Hz. Osman hac emirliği yapmıştır. Minâ'daki namazları yine mukim olarak kıldırmıştır.³⁰⁷ 31/652 yılında Hz. Osman insanlara hac yaptırmıştır.³⁰⁸ 32/653 senesinde de Hz. Osman hac emirliği vazifesini yürütmüştür.³⁰⁹

33/654 yılında da Hz. Osman hac emîri olarak insanlara hac yaptırmıştır. Yine o, daha önce ifade ettiğimiz ve insanların eleştirilerine yol açan uygulamalarına bu sene de devam etmiştir. Bu durum farklı bölgelerde hareketliliğe sebebiyet vermiştir.³¹⁰

34/655 yılına gelindiğinde Hz. Osman'a karşı muhalif sesler ciddi olarak artmaya başlamış ve kendisi de bu eleştiriler karşısında tedbir almaya çalışmıştır. İşte bu gaye ile Halife, öncelikle muhalifleri sürgün etme, eyaletleri teftiş için sahabi gönderme ve nihayetinde muhaliflerle bizzat görüşme gibi bazı adımlar atmıştır. Atılan bütün bu adımların çözüm olmaması üzerine Hz. Osman şehirlerdeki valilerine bu yılın hac mevsiminde kendisiyle Mekke'de buluşmaları için mektuplar göndermiştir. Yine o, zulme uğrayıp hak sahibi olduğu iddiasında bulunan kimselerin de haklarını almak üzere hac için Mekke'ye gelmelerini istemiştir. Hac emîri olarak hac kafilesini Mekke'ye getiren Hz. Osman, burada hac ibadetini yaptırmanın yanı sıra şehirlerden gelen valileriyle buluşmuş ve yaşanan sıkıntıları istişare etmiştir. Fakat bu toplantıda sıkıntıya sebebiyet veren sebepler ve çözüm önerilerinden ziyade muhalefet eden bu grupların nasıl etkisiz hale getirilebileceği konusu konuşulmuş ve ortak bir karar alınmadan valiler geri dönmüşlerdir. Diğer taraftan halifenin valileriyle toplanmasına mukabil Mısır, Kûfe ve Basra bölgelerinden gelen muhalifler de hacda bir araya gelmişler ve memleketlerine birer elçi olarak dönüp muhalefet eden insanları örgütlemeyi ve kendileri için taraftar toplamayı kararlaştırmışlardır. Ayrıca onlar gelecek sene yine hacda bir araya gelmek ve Hz. Osman'ın karşısına çıkıp fikirlerini kabul etmesi için onu ikna etmek için karara varmışlardır.³¹¹ Hz. Peygamber'in

³⁰⁷ Taberî, *Târih*, 4/287.

³⁰⁸ Taberî, *Târih*, 4/303.

³⁰⁹ İbn Habîb, *Muhabber*, 15.

³¹⁰ Taberî, *Târih*, 4/329.

³¹¹ ed-Dabbî el-Esedî et-Temîmî Seyf b. Ömer, *el-Fitne ve Vak'atü'l-Cemel*, ed. Ahmed Ratib Armuş (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1984), 35-48, 50-53; İbn Şebbe, *Tarihü'l-Medîneti'l-Münevvere*, 3/1090-1096; Taberî, *Târih*, 4/330-339; İbn A'sem el-Kufî, *el-Fütûh*, 2/388-389; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 2/522-523; Apak, *İslam Tarihi* 2, 234-241; Ârızî, *İmâratü'l-Hac*, 103; Adem Tutar - Hacı

hanımları da bu yılda Hz. Ömer döneminde yaptıkları gibi halifenin yanında hacca gitmişlerdir.³¹²

Halifeliğinin son senesi olan 35/656 senesinde Hz. Osman'a yönelik muhalif hareketler her ne kadar sakin bir suretle başlamış olsa da nihayetinde Hz. Osman'ın şehadetiyle son bulan ve İslâm Tarihi'nde büyük bir etki bırakan bir duruma evrilmiştir. Hz. Osman'a karşı memnuniyetsizliklerini yüksek sesle ifade etmek üzere Mısır, Kûfe ve Basra'dan yola çıkan binlerce muhalif Şevvâl ayında hacca gideceklerini ifade ederek yola çıkmalarına karşın hacdan imtina ederek başkent Medine'ye yönelmişlerdir. Medine'ye geldikleri ilk dönemde bazı sahabîlerin araya girmesiyle yatışmaya başlayan olaylar, daha sonra kontrolden çımış ve halifenin şehadetine kadar ilerlemiştir.³¹³

Hac mevsimi yaklaştığı için normalde hac kafilesinin başında Mekke'ye gitmesi gereken Hz. Osman, evinde muhasara altında olması sebebiyle Mescîd-i Nebvî'deki namazlara dahi gidemeyecek duruma gelmiştir. Hac işlerini bizzat yürütemeyeceğini anlayan Hz. Osman, başka birini hac emîri olarak görevlendirmesi gerektiğini anlamış ve hac emirliği yapması için kendi yerine Abdullah b. Abbâs'ı görevlendirmeye karar vermiştir. Kendisini müdafaa için nöbet tutanlardan birisi olan Abdullah b. Abbâs'ı evine davet eden Hz. Osman, onu hac emîri olarak görevlendirdiğini söylemiş ve içinde bulunulan durumu, kendisine yaşatılan sıkıntıyı Mekke valisi olan Hâlid b. el-As b. Hişâm'a bildirmesini ve içinde kendi mesajının yazılı olduğu mektubu hac için İslâm aleminin dört bir tarafından gelen insanlara okumasını emretmiştir. Bu görevlendirme karşısında Abdullah b. Abbâs, halifeyi müdafaa etme faaliyetinin hacca gitmekten daha önemli olduğunu ifade etmiştir.³¹⁴

Burada muhtemelen hem Abdullah b. Abbâs'ın ilmî yetkinliği hem de akrabalarından birini görevlendirmesi halinde oluşacak tepki ve kendi davasındaki

Ataş, "Hac Emirliği Kurumunun Siyasi Amaçlı Kullanımına Dair Emevî Döneminden Bazı Örnekler", *Hac Tarihi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021), 64.

³¹² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/45.

³¹³ İbn Şebbe, *Tarihü'l-Medîneti'l-Münevvere*, 4/1287-1289; Ya'kûbî, *Târih*, 2/175; Taberî, *Târih*, 4/368; İbn A'sem el-Kufî, *el-Fütûh*, 2/417; Aycan, *Muâviye b. Ebî Süfyan*, 93-95.

³¹⁴ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 176; Belâzürî, *Ensâb*, 6/212; Taberî, *Târih*, 4/387, 405-411; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/54.

haklılığına gölge düşmesi endişesi yer almıştır. Nitekim hac için daha önceden Mekke'ye doğru yolan çıkmış olan Hz. Aişe'nin hac emîri olarak Abdullah b. Abbâs'ın atandığını öğrenince “O, haccı en iyi bilen kimsedir.” diyerek bu atamayı onaylamıştır.³¹⁵

Burada Medine halkının Hz. Osman'a giderek hac mevsiminin yaklaştığı, halifenin hac yaptırmasının mümkün olmadığı ve bu sebeple kendilerine hac yaptırması için Abdullah b. Abbâs'ı görevlendirmesi yönünde Belâzurî'nin naklettiği rivayet kaynaklarımızda çok da kabul görmemiştir.³¹⁶

Diğer taraftan valilikler konusunda tercihini genellikle akrabaları yönünde kullanan Hz. Osman'ın hac emîrliği için neden akrabalarından birini değil de Abdullah b. Abbâs'ı görevlendirdiği konusu da incelenmeye değerdir. Bu konuyla alakalı Taberî'de geçen rivayetlerde aslında Hz. Osman'ın Abdullah b. Abbâs'ı hac emirliği için değil, kendi mesajını Mekke emîri ve aynı zamanda akrabası olan Hâlid b. el-Âs'a ve hacılara ulaştırması için görevlendirildiği ifade edilmiştir. Abdullah b. Abbâs'ın getirdiği bu mesajın iki yönü bulunmaktaydı; birincisi Hâlid b. el-Âs'ın hac emirliği yapması, ikincisi ise hac için ülkenin dört bir tarafından gelen insanlara halifenin içinde bulunduğu zor durum ve muhasara hakkında bilgi verilmesidir. Dolayısıyla bu rivayetlere göre hac emirliği için öncelikle Mekke emîri olan Hâlid b. el-Âs görevlendirilmiş, onun görevi kabul etmemesi durumunda Abdullah b. Abbâs'ın hac emirliği görevini ifa etmesi emredilmiştir. Hâlid b. el-Âs kendisine tevdi edilen görevi yerine getirmekten imtina edince Abdullah b. Abbâs hac emirliği yapmıştır.³¹⁷

Bu durumda karşımıza şu soru çıkmaktadır: Mekke emîri ve halifenin akrabası olan Hâlid b. el-Âs neden halifenin verdiği görevi yerine getirmemiştir? Yine bu rivayetlerde Abdullah b. Abbâs'ın Hâlid b. el-Âs'a gelip durumu kendisine bildirdiğinde ve hac emirliği görevini tebliğ ettiğinde onun bundan çekindiği, içinde

³¹⁵ Ebû Yûsuf Yakub b. Süfyan b. Cuvvan el-Farîsî el-Fesevî, *Kitâbü'l-Ma'rife ve't-Tarih*, ed. Ekrem Ziya el-Ömerî (Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1410), 1/195; Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, *Târihu Ebi Zür'a*, 1/616; İbn Hacer el-Askalânî, *İsâbe*, 4/127-129; Ebü'l-Fazl Muhibbüddin Cârullah Muhammed b Abdilaziz b Ömer el-Haşimî el-Mekkî İbn Fehd, *Tuhfetü'l-Letâif fi Fezâili'l-Haberi Abdullah b. Abbâs ve Veccü't-Tâif*. (Taif: Matbaatu Nadi et-Taif el-Edebî, 1975), 118.

³¹⁶ Belâzurî, *Ensâb*, 6/217.

³¹⁷ Taberî, *Târih*, 4/406.

bulunulan şartlar sebebiyle bunu yerine getirmeye güç yetiremeyeceği ve hac emirliği yapması için Abdullah b. Abbâs'a teklifte bulunduğu, böylece onun hac emirliği yaptığı ifade edilmiştir.³¹⁸

Hac kafilesini ve halifenin mesajını Mekke'ye götüren Abdullah b. Abbâs, bu yıl insanlara hac yaptırmış ve yaşanan süreçle ilgili olarak halifenin durumunu ve insanlara ulaştırılmasını istediği mesajını içeren mektubunu Terviye gününden önce hacılara okumuştur.³¹⁹ Yine insanlara Nur ve Bakara Sûrelerini okuyup tefsir eden Abdullah b. Abbâs'ın belîğ bir hutbe îrâd etmiştir. Hatta bu hutbe ile alakalı olarak "Eğer Fars, Türk ve Rumlar bu hutbeyi işitselerdi mutlaka Müslüman olurlardı." denildiği de rivayet edilmiştir.³²⁰

Diğer taraftan isyancılar da hacca giden insanların hacdan dönüp kendilerine engel olacağından ve eyaletlerden yola çıkan destek kuvvetlerinin Medine'ye ulaşip kendilerini bertaraf edeceğinden endişe ettikleri için hacıların dönmelerini ve destek kuvvetlerinin gelmelerini beklemeden halifenin ortadan kaldırılması düşüncesine yönelmişlerdir. Bu amaçlarına ulaşmak için ise muhasaranın başından beri koruma altında bulunan Hz. Osman'ın evine bitişik komşuların evlerinden içeri girmişler ve Halife Hz. Osman'ı Zilhicce ayının 18. günü şehit etmişlerdir.³²¹ Bu olay İslam Tarihi'ndeki ilk iç savaşın başaltıcısı olarak da değerlendirilmiştir.³²²

Hac kafilesinin başında giden Abdullah b. Abbâs Medine'ye döndüğünde durumdan haberdar olarak çok üzülmüş ve hacca gitmeden önce söylediği sözün bir

³¹⁸ Taberî, *Târih*, 4/406-407.

³¹⁹ Taberî, *Târih*, 4/407-411.

³²⁰ Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah b. İshak İsfahani Ebû Nuaym el-İsfahani, *Hilyetü'l-Evliya ve Tabakatü'l-Asfiya* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988), 1/324; İbn Abdülber, *el-İstiâb*, 3/936; Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b Osman Zehebî, *Kitâbu Tezkiretü'l-Huffâz* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1958), 1/40; İbn Hacer el-Askalâni, *İsâbe*, 4/128-129; İbn Fehd, *Tuhfetü'l-Letâif*, 121.

³²¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/68; Halife b. Hayyât, *Tarih*, 125-127; *el-İmâme ve's-Siyâse*, 1/57-58; Taberî, *Târih*, 4/395; Makdisî, *el-Bed' ve't-Tarih*, 5/206-207; İbn Asakir, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, 39/522; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/54-55; Zehebî, *Tarihü'l-İslâm*, 2/454; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/313; İsmâil Yiğit, "Osman", *TDV Yayınları* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/441.

³²² Patricia Crone, "The Rise of Islam in the World", *Cambridge Illustrated History of the Islamic World*, ed. Francis Robinson (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), 12.

benzerini söyleyerek “Keşke halife şehit olmadan yetişseydim de onunla beraber olsaydım.” dediği rivayet edilmiştir.³²³

Ayrıca Hz. Osman, Hz. Ömer’in yaptığı gibi Kâbe’ye Yemen’de dokunan ve ketenden imal edilen Kabâtî örtü giydirmiştir. Ezrakî ayrıca Hz. Osman’ın bir yıl da Kâbe’ye yine Yemen’de dokunan Burûd örtüsü giydirdiğini rivayet etmiştir.³²⁴ Diğer taraftan o da selefleri olan halifelerin yaptığı gibi Hz. Peygamber’in (sav) hanımlarına hac yaptırmıştır.

Böylece halifelik yaptığı yılların ilkinde Abdurrahmân b. Avf’ı, sonuncusunda ise Abdullah b. Abbâs’ı hac emîri olarak görevlendiren Hz. Osman, bunun dışında halifelik yıllarının tamamında insanlara bizzat hac yaptırmıştır. Halifeliğin ikinci dönemindeki icraatları sebebiyle eleştirilen Hz. Osman, açıktan eleştirilere muhatap olmuştur. Bu eleştiriler önce fiili bir harekete dönüşüp eyaletlerden gelen isyancıların Medine’de halifeyi muhasara etmesiyle farklı bir hale bürünmüş ve nihayetinde kimsenin tahmin etmediği bir şekilde Halife Hz. Osman’ın evinde şehit edilmesiyle neticelenmiştir. Bu olay aynı zamanda İslam Tarihi’nde uzun süre dinmeyecek olan fitne olaylarının yayılmasına ve binlerce insanın hayatını kaybedeceği çarpışmalara sebebiyet vermiştir.

4.4. Hz. Ali Dönemi

Üçüncü Halife olan Hz. Osman’ın H. 35 / M. 656 yılında Zilhicce ayının 18. gününde şehit edilmesinin ardından kimin halife olacağı hususunda bir ihtilaf ve tereddüt ortaya çıkmıştır. Sahabenin ileri gelenlerinden olan Hz. Ali, Talha ve Zübeyr gibi birkaç kişinin ismi ön plana çıkmış ama kimse böyle zor bir dönemde halifelik makamını üstlenmek istememiştir. Nihayetinde isyancıların ve Medine halkının baskı ve ısrarlarıyla Hz. Ali halifelik vazifesini üstlenmek durumunda kalmıştır. Fakat halifeye biat konusunda diğer halifelerin uygulaması tam yerine getirilememiş, Medine halkının ve diğer vilayetlerin biatleri tam olarak alınmamıştır. Hz. Ali’ye biat etmek istemeyenler Medine’den ayrılıp Mekke’ye gitmişlerdir. Hz. Osman’ın

³²³ Ârızî, *İmâratü'l-Hac*, 107.

³²⁴ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/253, 260; Kalkaşendî, *Subhü'l-A'sa fi Sinaati'l-İnşâ*, 4/279; el-Fâsî, *Şifai'l-Ğarâm*, 1/120.

muhasara altında olduğu dönemde hac için Mekke'ye gidip hacdan sonra Medine'ye dönmekte olan Hz. Aişe ise yolda iken Hz. Osman'ın şehadetini ve Hz. Ali'nin halife olduğunu duyunca kendisine bu haberleri getiren muhaliflerle birlikte Mekke'ye geri dönmüştür. Dolayısıyla Hz. Ali'ye yapılan biat gerek Medine'de gerekse diğer vilayetlerde ilk üç halifeye yapılan biat kadar kabul ve destek görmemiştir.³²⁵

Diğer taraftan görevi istemeden de olsa üstlenmek durumunda kalan Hz. Ali, başta Ümeyyeoğulları ve onların kendi taraflarına çektiği kimseler olmak üzere birtakım gruplar tarafından Hz. Osman'ın kanından sorumlu olan ve onun katillerini teslim etmeyen halife olarak lanse edilmiş ve bu durum İslam Tarihi'nin sonraki dönemlerini etkileyecek olan büyük hadiselerin meydana gelmesine sebebiyet veren olaylar arasında sayılmıştır. Hz. Ali ise bozulan siyasi istikrarı yeniden tesis etme ve başkenti isyancılardan kurtarma sorumluluklarına yönelmek zorunda kalmıştır. Halifeliğini kabul etmeyen Muâviye b. Ebû Süfyân'ın üzerine yürümek için hazırlık yaparken o, Hz. Aişe ve taraftarları sebebiyle ordusunun yönünü Basra'ya çevirmiştir. Hz. Ali ile Hz. Aişe arasındaki mektuplaşmalar ve yapılan müzakerelerde ciddi gelişmeler kaydedilse de Cemâziyelahir H. 36 / M. 657 yılında, kaynaklarımızda Cemel Vakası diye isimlendirilen kanlı bir çarpışmada iki taraf karşı karşıya gelmiştir. Hz. Ali'nin zaferiyle sonuçlanan iki Müslüman grup arasındaki bu ilk çatışmada başta Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm olmak üzere pek çok Müslümanın ölmesi sebebiyle hem Hz. Ali hem de Hz. Aişe'nin çok üzüldüklerini kaynaklarımız kaydetmişlerdir.³²⁶

³²⁵ Seyf b. Ömer, *el-Fitne ve Vak'atü'l-Cemel*, 93-94; İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/29-30; Halife b. Hayyât, *Tarih*, 180-181; *el-İmâme ve's-Siyâse*, 1/65-70; Ebû Hanife Ahmed b. Dâvûd b. Venend ed-Dineverî, *Ahbârü't-Tivâl*, thk. Abdülmün'im Âmir-Cemaleddin eş-Şeyyâl (Bağdad: Mektebetü'l-Müsennâ, ts.), 140-141; Ya'kûbî, *Târih*, 2/178-180; Taberî, *Târih*, 4/427-436, 444-450; İbn A'sem el-Kufî, *el-Fütûh*, 2/434-436; Mehmet Ali Kapar, *İslamın İlk Döneminde Bey'at ve Seçim Sistemi* (İstanbul: Beyan Yayınları), 55-59; Mehmet Bahaüddin Varol, *Siyasallaşma Sürecinde Ehli Beyt* (Konya: Yediveren Kitap, 2004), 85; Ethem Ruhi Fığlalı, "Ali", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/372.

³²⁶ Seyf b. Ömer, *el-Fitne ve Vak'atü'l-Cemel*, 107-108, 179-180; Halife b. Hayyât, *Tarih*, 181-186; *el-İmâme ve's-Siyâse*, 1/71-73, 97-100; Dineverî, *Ahbârü't-Tivâl*, 143-151; Ya'kûbî, *Târih*, 2/180-183; Taberî, *Târih*, 4/539-540; İbn A'sem el-Kufî, *el-Fütûh*, 2/474-477, 484-485; Ebû Bekr el-Malîkî İbnü'l-Arabî, *el-Avasım Mine'l-Kavasım fi Tahkiki Mevâkifi's-Sahabe Ba'de Vefati'n-Nebi (s.a.v.)* (Kahire: Mektebetü's-Sünne es-Selefiyye, 1412), 151-154; Apak, *Asabiyyet*, 192-193; Fayda, *Hulefâ-yı Râsîdîn Devri*, 359-363; Varol, *Siyasallaşma Sürecinde Ehli Beyt*, 90-91; Apak, *İslam Tarihi 2*, 266-282; Ethem Ruhi Fığlalı, "Cemel Vak'ası", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/320-321.

Bu olaydan sonra Halife Hz. Ali'nin, Şam valisi Muâviye ile mücadelesi daha görünür hale gelmiştir. Tarafların anlaşamaması üzerine Zilhicce 36/658'de başlayan Sıffin Savaşı aralıklarla yaklaşık olarak üç ay devam etmiştir. Nihayetinde şiddetlenen çarpışmaların ardından Hz. Ali'nin ordusu zafere çok yaklaşmışken Amr b. el-As'ın teklifiyle Muâviye, Kur'an'ın hakemliğine başvurulmasını istemiş ve ordusunun en ön safında bulunan askerlerin yanlarındaki mushafları mızraklarına bağlamalarını emretmiştir. Hz. Ali bunun bir savaş hilesi olduğunu söylemesine rağmen ordusunu ikna edememiştir. Çünkü Muâviye'nin ordusu, onun etrafında sımsıkı kenetlenmişken; Hz. Ali'nin ordusunda böyle bir kenetlenme söz konusu olmamıştır.³²⁷

Savaşın durdurulup hakemlere başvurulmaya karar verilmesi yeni bir karışıklığa sebebiyet vermiştir. Hz. Ali'nin ordusunda bulunan bir kısım kurrâ yani Kur'an'ın hükümlerini zahirî olarak değerlendiren bir kitle için hakemlere tevdi edilmesine karşı çıkmışlardır. Hatta bu zümre daha sonra Hz. Ali'den ayrılıp Harûrâ denilen bölgeye gitmişlerdir. Hakemlere gidilmesi kararlaştırıldıktan sonra Hz. Ali Kûfe'ye, Muâviye ise Şam'a dönmüştür. Daha sonra Hz. Ali'nin hakemi olan Ebû Musâ el-Eş'arî ile Muâviye'nin hakemi olan Amr b. el-Âs, birincisi Dûmetü'l-Cendel'de (Ramazan H. 37/M. 658) ve ikincisi de Ezruh'ta (Şâban H. 38/M. 659) olmak üzere iki kez bir araya gelmişler ama Amr b. el-Âs'ın kararlaştırılan tahkimnâmeğe uymaması ve hile yaparak Muâviye'yi halife seçtiğini söylemesi sebebiyle Kûfe'de ve Şam'da iki ayrı halife oluşmuş ve durum iyice çıkmaz girmiştir.³²⁸

³²⁷ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 193-196; Dineverî, *Ahbârü't-Tivâl*, 156, 174-178, 188-189; Ya'kûbî, *Târih*, 2/188-189; İbn A'sem el-Kufî, *el-Fütûh*, 3/181-182; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, 2/303-304; Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâil es-Seâlibî, *Simârü'l-Kulûb fi'l-Muzâf ve'l-Mansûb*, ed. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2003), 78; İbnü'l-Arabî, *el-Avasım Mine'l-Kavasım*, 175-176; Muhammed Ferid b. Abdirezzak b. Muhammed Muhammed Kürd Ali, *Hitatü's-Şam* (Dimaşk: Mektebetü'n-Nuri, 1983), 1/105-107; Aycan, *Muâviye b. Ebî Süfyan*, 121; Adnan Demircan, *Ali-Muâviye Kavgası* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2002), 113-116; Varol, *Siyasallaşma Sürecinde Ehli Beyt*, 94; Adem Apak, *İslam Siyaset Geleneğinde Amr b. el-As*. (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001), 154-157; İsmâil Yiğit, "Sıffin Savaşı", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/107-108.

³²⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/30-31; Halife b. Hayyât, *Tarih*, 192; Dineverî, *Ahbârü't-Tivâl*, 199-202; Ya'kûbî, *Târih*, 2/189-190; Taberî, *Târih*, 5/64-66, 67-71; İbnü'l-Arabî, *el-Avasım Mine'l-Kavasım*, 176-178; William Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı (İstanbul: Şa-to Yayıncılık, 2001), 16; Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, 365-369; Yiğit, "Sıffin Savaşı", 37/108; Ahmet Önkâl, "Tahkim Olayı Üzerine Bir Değerlendirme", *İSTEM* 2 (01 Aralık

İşte hilafetinin ilk zamanlarında bütün bu olaylarla karşılaşan Hz. Ali, 36/656 yılında hacca gidememiş ve yerine bir hac emîri tayin etmek durumunda kalmıştır. Kaynaklarımızda bu yılda kimin hac emîri olduğuyla alakalı farklı rivayetler nakledilmiştir. Burada Abdullah b. Abbâs ile Ubeydullah b. Abbâs'ın isimleri öne çıkmıştır. İsmi zikredilen kişilerden Abdullah b. Abbâs'ın Hz. Ali tarafından Basra'ya vali olarak atandığı bilinmektedir. Hz. Ali de Receb ayında Kufe'ye gitmiş ve Muâviye ile yapacağı mücadele için hazırlık yapmaya başlamıştır. Bu arada âmillerine mektup gönderen Hz. Ali, yapacağı mücadele için onlardan destek göndermelerini istemiştir. Basra valisi olan Abdullah b. Abbâs ise yanındaki kuvvetlerle Hz. Ali'yi desteklemek üzere yanına gitmiş ve Muâviye ile mücadele için beraber yola çıkmışlardır. Bu mücadelenin her aşamasında Abdullah b. Abbâs, Hz. Ali'nin yanında yer almış ve onu desteklemiştir. Dolayısıyla Zilhicce ayı boyunca devam eden Sıffin Savaşı'nda Abdullah b. Abbâs'ın savaş meydanında olduğu düşünülürse hac emirliği için Ubeydullah b. Abbâs'ın isminin ön plana çıkması daha doğru olacaktır. Nitekim o, Hz. Ali tarafından Yemen'e âmil olarak atanmıştır. Irak ve Şam bölgesindeki siyasi hareketlilikle kıyaslandığında Yemen bölgesinin siyasi olarak daha istikrarlı olduğu ve Ubeydullah b. Abbâs'ın bu dönemde hac emirliği yapabilme ihtimalinin daha fazla olduğu görülebilir. Dolayısıyla bize göre 36/656 yılında Abdullah b. Abbâs değil de Ubeydullah b. Abbâs'ın hac emirliği yapması daha muhtemeldir.³²⁹

Yine bu yılda Hz. Aişe, Cemel Vakası'ndan sonra Hz. Ali tarafından Basra'dan Medine'ye gönderilmiştir.³³⁰ Hz. Aişe'nin önce Mekke'ye geldiği, hac mevsimine kadar burada kaldığı ve ardından Medine'ye gittiği de ifade edilmiştir.³³¹

37/658 yılına gelindiğinde ise siyasi ortamın çok sıcak olması ve bir taraftan Tahkîm olayıyla meşguliyeti, diğer taraftan da ordusundan ayrılıp Harûra'da toplanan

2003), 33-68; Adnan Demircan, "Ali b. Ebî Tâlib'i, Tahkimi Kabule Zorlayanlar Üzerine", *İSTEM* 6 (01 Aralık 2005), 51-58.

³²⁹ Ebû'l-Fazl et-Temîmî Nasr b. Müzahim el-Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, ed. Abdüsselam Muhammed Harun (Kum: Mektebetü'r-Ravdâ el-Haydariyye, 1418), 116-117, 205, 232; Halife b. Hayyât, *Tarih*, 193-194; *el-İmâme ve's-Siyâse*, 1/105; Dineverî, *Ahbârü't-Tivâl*, 200; Taberî, *Tarih*, 4/543-544, 5/15, 34, 139-140; İbn Abdülber, *el-İstiâb*, 3/1009; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b Şeref b Mürî en-Nevevî, *Tehzibü'l-Esmâ ve'l-Lugât* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 1/312.

³³⁰ Dineverî, *Ahbârü't-Tivâl*, 152; Taberî, *Tarih*, 4/544; Mes'ûdî, *Mürüccü'z-Zeheb*, 2/288-289.

³³¹ Seyf b. Ömer, *el-Fitne ve Vak'atü'l-Cemel*, 182; Taberî, *Tarih*, 4/541-542.

zümre ile ilgilenmesinin gerekliliği sebebiyle Hz. Ali yine hac yaptıramamış, yerine bir hac emîri tayin etmek durumunda kalmıştır. Abdullah b. Abbâs yine halifenin yanında ve mücadelesine destek verenlerin en başında olmak durumunda olduğundan bazı kaynakların iddiasının³³² aksine hac emîri olarak atanmamıştır. Bu sene insanlara hac yaptıran kişinin Ubeydullah b. Abbâs olduğu rivayet edilmiştir.³³³ Yine Kusem b. Abbâs'ın hac emirliği yaptığı da ifade edilmiştir.³³⁴ Ama Mekke valisi olduğu için Kusem b. Abbâs zaten orada bulunduğu düşünüldüğünde dışarıdan gelen Yemen valisi Ubeydullah b. Abbâs'ın hac emîri, Kusem b. Abbâs'ın da ona yardımcı olduğu konusundaki rivayetler bize daha uygun görünmüştür.

38/659 yılında ise siyasi durum halen istikrara kavuşturulamamıştır. Daha önce Harûra'da toplanan Hâricilerle konuşup onları tekrar kendi saflarına davet eden Hz. Ali ve yine davet için gönderdiği Abdullah b. Abbâs'ın gayretleri neticesinde bu topluluktan bir kısmı tekrar Hz. Ali'nin saflarına katılmışlardır. Hz. Ali'nin davetini kabul etmeyenler ise Abdullah b. Vehb er-Râsibî'nin liderliğinde Nehrevan'da toplanmışlardır. Birçok adım atılmasına rağmen kesin netice alınamaması ve Hâricîlerin savaşmaya başlamaları üzerine Hz. Ali'nin ordusu da onlarla savaşmış ve neticede pek çok Hâricî öldürülmüştür (Safer 38/659). Bunların ardından ordusunun Şam'a yürümek konusunda isteksiz olduğunu gören Hz. Ali, Kûfe'ye dönmüş ve Abdullah b. Abbâs'ı görev yeri olan Basra'ya göndermiştir.³³⁵

³³² İbn Habîb, *Muhabber*, 17; İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikât*, 2/297; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/501; Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Zeynî Mekkî Şafîî Dahlan, *Hulasâtü'l-Kelâm fi Beyâni Ümerâi'l-Beledi'l-Harâm Min Zamani'n-Nebi Aleyhisselatu Vesselam ilâ Vaktinâ hâzâ bi't-Temâm* (Kahire: el-Matbaatü'l-Hayriyye, 1305), 14.

³³³ ez-Zübeyrî, *Nesebu Kureys*, 1/27; Ya'kûbî, *Târih*, 2/191-192; Taberî, *Târih*, 5/63-67, 92-93; İbn Abdülber, *el-İstiâb*, 3/1009; Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme Cemmâilî Makdisî İbn Kudâme, *et-Tebyîn fi Ensâbi'l-Kureşiyîn*, ed. Muhammed Naif Duleymî (Bağdad: el-Mektebetü'l-Vataniyye, 1982), 135; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Gabe*, 3/519; en-Nevevî, *Tehzîbü'l-Esmâ ve'l-Lugât*, 1/312; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 20/198; Ebü'l-Fazl Şehabeddin Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, ed. İbrâhim ez-Zeybek-Âdil Murşit (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1905), 3/13; İbn Fehd el-Mekkî, *İthâfü'l-Verâ*, 2/28; Diyarbekrî, *Târihü'l-Hamis*, 1/167.

³³⁴ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 197.

³³⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/30-31; *el-İmâme ve's-Siyâse*, 1/167-170, 173-174; Dineverî, *Ahbârü't-Tivâl*, 203-211; Ya'kûbî, *Târih*, 2/192-193; Taberî, *Târih*, 5/67-71; İbn A'sem el-Kufî, *el-Fütûh*, 3/251-272; Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, 2/314-315; Kalkaşendî, *Measirü'l-İnafe*, 1/103; Diyarbekrî, *Târihü'l-Hamis*, 2/278; Fayda, *Hulefâ-yı Râşidin Devri*, 368-369.

İşte bütün bu kargaşanın yaşandığı bir ortamda Hz. Ali bu yıl da hacca gidememiş ve yerine bir hac emîri tayin etmek durumunda kalmıştır. Bu yıl için Abdullah b. Abbâs ve Kusem b. Abbâs'ın isimleri ön plana çıkmaktadır. Bu yılda Hâricîlerle olan mücadelede Basra valisi Abdullah b. Abbâs'ın aktif bir rol üstlendiği dikkate alındığında, Mekke emîri olan ve bu siyasî kargaşa ortamından uzakta bulunan Kusem b. Abbâs'ın hac emirliği yapması daha uygun düşmektedir.³³⁶ Nitekim kaynaklarımızda Abdullah b. Abbâs'ın, Hz. Ali'nin hilafeti döneminde hacca hiç gidemediği, dolayısıyla hac emirliği yapamadığı da savunulmuştur.³³⁷ Abdullah b. Abbâs'ın isminin hac emirliği için sürekli olarak ileri sürülmesinin atalarını yüceltmek maksadıyla yapıldığı ve Abbâsiler dönemine dayandığı da ifade edilmiştir.³³⁸

Tahkim olayından sonra taraflar istedikleri hedefe ulaşamamışlar ve barış da sağlanamamıştır. Ama siyasal ortam Muâviye'nin lehine değişmeye başlamıştır. Çünkü Hâricî tehdidiyle meşgul olmak zorunda kalan Hz. Ali, Muâviye'ye karşı herhangi bir sefer düzenleyip ilerleme imkânı bulamamıştır. Buna karşılık Muâviye ise Hz. Ali'nin hâkim olduğu bölgeleri ele geçirmek veya en azından onun halk üzerindeki hakimiyetini sarsmak için saldırılar düzenlemeye başlamıştır. Bu amacına ulaşmak için Muâviye'nin ilk yöneldiği bölge yüksek geliriyle öne çıkan Mısır olmuştur ki burası Amr b. el-Âs'ın komutanlığında ve yerel taraftarların desteğiyle kolay bir şekilde ele geçirilmiştir.³³⁹

³³⁶ İbn Habîb, *Muhabber*, 17; Ya'kûbî, *Târih*, 2/192; Taberî, *Târih*, 5/132; İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikât*, 2/298; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 3/726; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 20/202; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/668; İbn Fehd el-Mekkî, *İthâfû'l-Verâ*, 2/29; Diyarbekrî, *Târihu'l-Hamîs*, 2/278; Dahlan, *Târihu Zeynî*, 14.

³³⁷ Taberî, *Târih*, 5/136; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 2/726; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/679.

³³⁸ Demircan, *Ali-Muâviye Kavgası*, 181.

³³⁹ Ya'kûbî, *Târih*, 2/193-195; Taberî, *Târih*, 4/555-557, 5/94-100, 107-109; Mes'ûdî, *Mürüccü'z-Zeheb*, 2/317-318; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/99, 149-150; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 2/726-727; el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî Ebü'l-Fidâ', *Târihu Ebi'l-Fidâ' = el-Muhtasâr fi Ahbâri'l-Beşer*, ed. Muhammed Zeynühum Muhammed Azeb, Yahyâ Seyyid Hüseyin, Muhammed Fahrî el-Vasîf (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1998), 1/222; Ebü Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b Osman Zehebî, *el-İber fi Haberi men Ğaber*, ed. Ebü Hacer Muhammed Zağlûl (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985), 1/32-33; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/654-655; Ebü'l-Mehâsin Cemaleddin Yûsuf b. Tağriberdî İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire fi Mülûki Mısır ve'l-Kahire*, ed. Muhammed Hüseyin Şemsüddîn (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996), 1/126, 136-137, 140-141; Ebü'l-Fazl Celeleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara fi Tarihi Mısır ve'l-Kahire*, ed. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim (Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1967), 1/582-584; Kapar, "Râşid Halifeler Dönemi", 94-95; Apak,

Mısır'ın ele geçirilmesinden sonra Muâviye, Irak ve Cezîre bölgesine yönelmiştir. Netice itibariyle yapılan akınlar geri püskürtülmüşse de Hz. Ali ve kuvvetleri savunma durumunda kalmış ve bölgedeki halk üzerinde Hz. Ali'nin otoritesi zayıflatılmıştır.³⁴⁰ Bu siyasî ve askerî faaliyetlerden sonra Muâviye diğer bir cephe olarak Hicâz ve Yemen bölgesine yönelmiştir. Buraya yapılan askerî sevkiyatı geri püskürten Hz. Ali, Muâviye'nin Yezîd b. Şecere'yi 3000 kişilik bir askerî birlikle hac emîri olarak göndermesine engel olamamıştır.³⁴¹

Dolayısıyla 39/660 yılında devam eden siyasî ve askerî çatışmalar sebebiyle Halife Hz. Ali insanlara hac yaptıramamıştır. Kendi yerine hac emîri olarak Mekke valisi olan Kusem b. Abbâs'ı görevlendirmiştir. Buna mukabil Muâviye de 3000 kişilik atlı bir askerî güçle Yezîd b. Şecere er-Rehâvî'yi görevlendirmiştir. Muâviye bu görevlendirmeyi yaparken ona, kendi adına insanlara hac yaptırması ve kendisi için insanlardan beyat alması gerektiğini ifade etmiştir.

Yezîd b. Şecere'nin 3000 süvarî ile Mekke'ye gelmesi üzerine Mekke valisi Kusem b. Abbâs halka bir hutbe îrâd etmiş ve Yezîd ile mücadele için destek istemiştir. Yine Hz. Ali'ye de haber göndererek destek istemiştir. Burada Kusem'in yanındaki birlikler ve kabilesi ile birlikte Yezîd'e karşı koymaya niyetlendiği hatta Şeybe b. Osman'ın da onun yanında yer aldığı ama Mekke halkından yeterince destek alamadığı ve bu sebeple sitemde bulunduğu rivayet edilmiştir. Harem bölgesi olan Mekke'de durumun çatışmaya gidecek şekilde ısınması üzerine sahabeden Ebû Saîd el-Hudrî iki tarafla diyaloga geçmiştir. Bu amaçla Kusem'e savaş için Mekke'den ayrılmamasını, çarpışma olması durumunda ise yanındakilerle beraber mücadele edebileceğini ifade etmiştir. Diğer taraftan Ebû Saîd el-Hudrî, Yezîd b. Şecere ile de görüşmüş ve onu da sükûnete davet etmiştir. O da Kusem'in zayıf olması sebebiyle gücü yettiği halde Harem'de bir çatışma çıkarmak istemediğini, kendisiyle savaşanlar dışında halkın güvende olduğunu, tek şart olarak da Kusem'in namaz kıldırmasını, buna mukabil

İslam Tarihi 2, 314-318; Abdülkerim Özeydin, "Eşter", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/486-487.

³⁴⁰ el-Minkarî, *Vak'atu Sıffîn*, 12-13; Halife b. Hayyât, *Tarih*, 196-197; Ya'kûbî, *Târih*, 2/195-196; Taberî, *Târih*, 5/110-112, 133-136; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/152-153, 157-159; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 2/724-726; Ârızî, *İmâratü'l-Hac*, 118; Apak, *İslam Tarihi 2*, 321.

³⁴¹ Ya'kûbî, *Târih*, 2/196-197; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 2/726-727; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/679; Demircan, *Ali-Muâviye Kavgası*, 181.

kendisinin de namaz kıldırmayacağını ve bu iş için başka birinin seçilmesini istemiştir. Dolayısıyla ikisi de imamlık yapmayacak ve hac yaptırmayacaktı. Ebû Saîd'in getirdiği bu teklifi Kusem'in kabul etmesi üzerine insanlar imamlık ve hac emîrliği için Şeybe b. Osman'ı seçmişlerdir.³⁴²

Şeybe b. Osman ile amcasının oğlu Osman b. Talha, Mekke'nin fethinde Rasûlullah'ın (sav) kendilerine Kâbe'nin anahtarlarını teslim ettiği, bunu kendilerinden ancak zalim birisinin alacağını ifade ettiği kimselerdir.³⁴³ Yine Rasûlullah (sav), Şeybe'nin "Kâbe için Allah'ın emîni" olduğunu söylemiştir.³⁴⁴ Dolayısıyla Şeybe b. Osman b. Ebû Talha el-Abderî, iki tarafın da kendisine güvendiği ve imamlığına razı olduğu kimsedir. Böylece ilk kez iki tane hac emîri ortaya çıkmış ve bunların dışında üzerinde ittifak sağlanan üçüncü bir kişi insanlara hac yaptırmıştır.³⁴⁵ Fakat bu manevrasıyla Muâviye, Hz. Ali'ye karşı başarı elde etmiş ve halifenin yönetiminde bulunan Mekke'de, onun hac emîrinin görev yapmasını engellemiştir.³⁴⁶ Hz. Ali'nin ise bu durumla alakalı olarak Kufe'de bir konuşma yaparak yapılan işi tenkid etmiş ve destek olmak üzere Mekke'ye 1700 atlı göndermiştir.³⁴⁷

Hac emirliği için daha önce ismi geçen Ubeydullah b. Abbâs ise vali olarak görev yaptığı Yemen'de hem bölge halkı ile birtakım anlaşmazlıklar yaşadığı hem de

³⁴² Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, 198; İbn Habîb, *Muhabber*, 17; *el-İmâme ve 's-Siyâse*, 1/179; Ya'kûbî, *Târih*, 2/213; Taberî, *Târih*, 5/136; Ömer Aktaş, "Süfyaniler Dönemi Emevî Hac Emirleri ve Uygulamaları", *Hac Tarihi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021), 39.

³⁴³ Taberî, *Târih*, 5/136; İbn Abdülber, *el-İstiâb*, 2/712-713; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 2/185.

³⁴⁴ İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Ğabe*, 2/235-236; Ebü't-Tayyib Takıyyüddin Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Fâsî, *el-İkdü's-Semîn f Tarihi'l-Beledi'l-Emîn*, ed. Fuad Seyyid- Muhammed Hâmid (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986), 5/21; Abdulkadir b. Ahmed b. Mustafâ ed-Dûmî ed-Dımaşkî İbn Bedrân, *Tehzibu Tarihi İbn Asâkir*, ed. Ahmed Ubeyd (Dımaşk: el-Mektebetü'l-Arabiyye, 1349), 6/349.

³⁴⁵ Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, 198; İbn Habîb, *Muhabber*, 17; *el-İmâme ve 's-Siyâse*, 1/179; Ya'kûbî, *Târih*, 2/213; Taberî, *Târih*, 5/136; İbn Abdülber, *el-İstiâb*, 3/1009, 4/1577; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/158; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 2/732-733; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Ğabe*, 5/460; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 20/255-256; Zehebî, *el-İber*, 1/33; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/679-680; el-Fâsî, *el-İkdü's-Semîn*, 7/63-64; el-Fâsî, *Şifâü'l-Ğarâm*, 2/214; İbn Hacer el-Askalânî, *İsâbe*, 3/300; İbn Fehd el-Mekkî, *İthâfü'l-Verâ*, 2/29-30; Dahlan, *Târihu Zeynî*, 14-15; İbn Bedrân, *Tehzibu Tarihi İbn Asâkir*, 6/350.

³⁴⁶ Apak, *İslam Tarihi* 2, 321.

³⁴⁷ İbn A'sem el-Kufî, *el-Fütüh*, 4/222; Küçükaşçı, *Haremeyn*, 145.

bölgeyi Muâviye'nin gönderdiği ordudan korumaya çalıştığı için, bölgesinde istikrarı sağlamak amacıyla hacca gitmemiştir.³⁴⁸

Bu yılın hac mevsiminde Hâricî gruplar da hac yapmışlardır. Yaşanan iktidar mücadelesinin hac emîrliği sebebiyle Harem bölgesine de taşınması, pek çok taraftarlarının öldürülmesinden dolayı düşmanlık besleyen Hâricîlerin düşmanlıklarının zirveye ulaşması için bir bahane olmuştur. Ortaya çıkan bu fesadın ancak buna sebep olan kişilerin ortadan kaldırılmasıyla yok olacağını söyleyip Hz. Ali, Muâviye ve Amr b. el-Âs'a yönelik suikast planlamışlardır.³⁴⁹

Diğer taraftan Nehrevan'da pek çok taraftarlarının Hz. Ali ve ordusu tarafından öldürülmesi sebebiyle intikam peşinde olan Hâricîler, planladıkları suikast girişimlerini 17 Ramazan 40/661 tarihinde gerçekleştirmek için harekete geçmişlerdir. Burek b. Abdullah tarafından suikasta uğrayan Muâviye, bu girişimi hafif yaralarla atlatmıştır. Amr b. Bekir tarafından öldürülmek istenen Amr b. el-Âs ise aynı gün rahatsızlandığı için konağından çıkmamış, namaz kıldırması için yerine gönderdiği Hârice b. Ebû Habîbe suikasta kurban gitmiştir. Abdurrahman b. Mülcem tarafından sabah namazına giderken suikasta uğrayan Hz. Ali, başından aldığı zehirli bir kılıç yarasıyla hem ağır yaralanmış hem de zehirlenmiş ve iki gün sonra 19 Ramazan 40/661 günü 63 yaşında iken şehit olmuştur.³⁵⁰

Netice itibariyle hilafeti döneminde iç karışıklıklarla mücadele etmesi sebebiyle Hz. Ali hacca gitme ve hac emirliği yapma imkânı bulamamıştır. Bu sebeple

³⁴⁸ Taberî, *Târih*, 5/139-140; İbn Fehd el-Mekkî, *İthâfî'l-Verâ*, 2/30; Âruzî, *İmâratü'l-Hac*, 119; Mustafa Günal, *Hz. Ali Döneminde İç Siyaset* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1998), 158-166.

³⁴⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/33-34; *el-İmâme ve's-Siyâse*, 1/179-182; Dineverî, *Ahbârü't-Tivâl*, 213; Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, 2/320; Makdisî, *el-Bed' ve't-Tarih*, 5/230-231; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/172; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 2/738; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 11/12-13; Apak, *İslam Tarihi 2*, 329.

³⁵⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/35-37; Halife b. Hayyât, *Tarih*, 199; *el-İmâme ve's-Siyâse*, 1/181-182; Dineverî, *Ahbârü't-Tivâl*, 214-216; Ya'kübi, *Târih*, 2/212-213; Taberî, *Târih*, 5/144-149; Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, ed. Ahmed Emin- Muhammed ez-Zeyn-İbrâhim el-Ebyarî (Kahire: Lecnetü't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1969), 4/359-360; Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, 2/321-322, 324-325; Makdisî, *el-Bed' ve't-Tarih*, 5/232-233; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 2/738-741; Ebü'l-Fidâ', *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, 1/223-224; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 11/14-23; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/176; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 2/647; Hasan İbrâhim hasan, *Tarihü'l-İslam*, 1/223; Mehmet Ali Kapar, "Hz. Ali'nin Öldürülmesi İle İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/3 (1994), 341-346.

her sene kendi yerine bir hac emîri tayin etmiş ve Müslümanlara hac yaptırmıştır. Hilafeti dönemindeki son hac mevsiminde ise Şam'da bağımsızlığını ilan etmiş olan Mâviye de kendi adına hac emîri göndermiştir. Bu vesileyle Muâviye, Hz. Ali'nin hac emîrini etkisiz bir hale getirip üçüncü bir kişinin hac emirliği yapmasını sağlamış ve ona karşı varlığını daha belirgin bir şekilde ortaya koyma imkânı bulmuştur. Diğer taraftan kaynaklarımızda Hz. Ali döneminde hac emirliği için ismi en çok zikredilen kişi olan Abdullah b. Abbâs ise yaşanan iç karışıklarda sürekli aktif bir rol üstlenmesi sebebiyle Hz. Ali'nin şehadetine kadar hacca gitme imkânı bulamamıştır.

4.5. Hz. Hasan Dönemi

Hz. Ali 17 Ramazan 40/661'de suikast sonucu yaralandığında halk kendisinden sonrası için bir halife tayin etmesini istemiştir. Fakat o “Hayır, Rasûlullah'ın sizi bıraktığı gibi bırakıyorum.” diyerek bu teklifi geri çevirmiştir. Yine kendisinden sonrası için Hz. Hasan'ı halife tayin etmesi istendiğinde “Bunu ne emrederim ne de yasaklarım.” diyerek cevap vermiştir. 19 Ramazan'da vefat etmesi üzerine Kûfe halkı halife olarak Hz. Hasan'a biat etmiştir. Fakat onun taraftarları arasındaki ilk fikir ayrılıkları daha biat esnasında ortaya çıkmaya başlamıştır.³⁵¹

Daha sonra Muâviye'nin ordusuyla Şam'dan hareket ettiğini haber alan Hz. Hasan, ordusuyla yola çıkmış ve Medâin³⁵² bölgesine gelmiştir. Ordusunun başına komutan olarak atadığı Ubeydullah b. Abbâs'ın Muâviye'den gelen birtakım teklifleri kabul ederek yaklaşık 8000 kişi ile karşı tarafa geçmesi, öncü birliklerin komutanı olan Kays b. Sa'd'ın öldürüldüğü yönünde yalan haberlerin yayılması Hz. Hasan'ın ordusunda kargaşaya ve ric'ate sebebiyet vermiştir. Bunun üzerine o, Muâviye anlaşma yolunu tercih etmiştir.³⁵³

³⁵¹ *el-İmâme ve's-Siyâse*, 1/184; Dineverî, *Ahbârü't-Tivâl*, 216; Taberî, *Târih*, 5/158; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, 3/5; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 3/5-6; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 11/131; İbn Haldûn, *Târihu İbn Haldûn*, 2/648; Adnan Demircan, *İslâm Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1996), 39-42; Mehmet Bahaüddin Varol, *Hz. Hasan* (Ankara: TDV Yayınları, 2017), 118-122; Mehmet Ali Kapar, “Hz. Hasan'ın Halifeliği ve Hasan-Muâviye Andlaşması”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/7 (01 Ağustos 1997), 67.

³⁵² Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 5/74.

³⁵³ Taberî, *Târih*, 5/158-159; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 5/127; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 3/5-6; İbn Haldûn, *Târihu İbn Haldûn*, 2/648-649; Mehmet Ali Kapar, *Halifeliğin Emevîliğe*

Muâviye de bir anlaşma sağlayarak halifeliği ve Hz. Hasan'ın biatını almak için pek çok konuda fedakârlık yapmaya razı olduğu için bu konuda bir sonuca ulaşmak çok da zor olmamıştır. Nihayetinde belli şartlar karşılığında Hz. Hasan halifeliği devrettiğini ve halife olarak Muâviye'ye biat ettiğini ilan etmiştir. Böylece Hz. Hasan'ın altı aylık halifelik süreci tamamlanmış ve Muâviye de çok istediği halifeliği elde etmiştir. Böylece Müslüman toplum içindeki ihtilaf yeniden kan dökülmesine fırsat verilmeden halledilmiştir. Buna binaen bu yıl “Âmü'l-Cemâa” yani birlik yılı olarak adlandırılmıştır.³⁵⁴

Bütün bu olayların yoğun bir şekilde yaşandığı 40/660 yılında halifelik makamında bulunan Hz. Hasan hacca gidememiştir. Bu sene hac emîri olarak insanlara hac yaptıran kişi Muğîre b. Şu'be'dir. Taberî'de Muğîre b. Şu'be'nin hac emîrliği yapabilmek için Muâviye tarafından yazıldığı izlenimi vererek bir mektup yazdığı ve kendisini hac emîri olarak görevlendirdiği ifade edilmiştir. Bu rivayete göre Muğîre b. Şu'be, Muâviye tarafından hac emîri olarak Utbe b. Ebû Süfyan'ın görevlendirildiğini haber alınca, Utbe'nin Mekke'ye ulaşip kendisinden hac emîrliği vazifesini almasından endişe ederek insanlara hac yaptırmak için acele etmiş ve hacılara Terkiye günü Arafat'ta vakfe yaptırmış, Arefe gününde ise Cem'e (Müzdelife) getirip vakfe yaptırmış ve kurban kestirmiştir.³⁵⁵ Hatta Muğîre'nin bu yaptığına Abdullah b. Ömer gibi ashabdan bazılarının muhalefet ettikleri, insanların çoğunun onlara tabi olduğu, Arafat vakfesini ve diğer menâsiki vaktinde yaptıkları, İbn Ömer ve beraberindekilerin Minâ'dan Arafat'a giderken Muğîre b. Şu'be ile beraberindekilerin de Müzdelife'den

Geçiş Ve Verâsete Dönüşmesi (İstanbul: Beyan), 38; Demircan, *İktidar Mücadelesi*, 50-52, 63-64; Kapar, “Râşid Halifeler Dönemi”, 100-102.

³⁵⁴ Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, 203; *el-İmâme ve's-Siyâse*, 1/184; Fesevî, *el-Ma'rife ve't-Tarih*, 3/410-412; Belâzürî, *Ensâb*, 3/288-289; Ya'kûbî, *Târih*, 2/214-215; Taberî, *Târih*, 6/162-164; İbn A'sem el-Kufî, *el-Fütûh*, 4/290-296; Mes'ûdî, *Mürüccü'z-Zeheb*, 3/8; Makdisî, *el-Bed' ve't-Tarih*, 5/236; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 3/5-8; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 11/133-134; Muhammed Kürd Ali, *Huâtü's-Şam*, 108-110; Apak, *İslam Tarihi 2*, 331; Ethem Ruhi Fırlalı, “Hasan”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/283.

³⁵⁵ İbn Habîb, *Muhabber*, 20; Taberî, *Târih*, 5/160-161; Mes'ûdî, *Mürüccü'z-Zeheb*, 2/210; Ali b Hüseyin b Muhammed Ebü'l-Ferec el-İsfahani, *Kitabü'l-Eğânî*, ed. İhsan Abbâs vd. (Beirut: Dâru Sâdır, 2008), 16/60; Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 1/550; İbn Abdülber, *el-İstiâb*, 1/387; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 3/402; el-Fâsî, *el-İkdü's-Semîn*, 1/183; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 55-56; Henri Lammens, “Muğîre b. Şu'be”, *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979), 8/451.

dönerek ifâza yaptıkları ve birbirleriye karşılaştıkları rivayet edilmiştir.³⁵⁶ Diğer taraftan bu durum hac emîrliğinin toplum nezdindeki itibarını ve insanların bu makama ulaşmak için gösterdikleri gayrete bir örnek teşkil eder.

Konuyla alakalı İbn Kesîr ise böyle bir rivayetin kabul edilemez olduğunu, sahabeden birinin böyle bir şey yapmasının mümkün olmadığını ve bu rivayetin Şifler tarafından uydurulduğunu ifade etmiştir.³⁵⁷ Burada İbn Kesîr'in rivayete yaklaşımının daha doğru olduğunu ifade etmek gerekir. Çünkü her ne kadar sahabe nesli kendi aralarında siyasî konularda ciddi ihtilaflar ve mücadeleler yaşamışlarsa da dinî konularda, özellikle hac gibi en önemli ibadetlerden birini bile yanlış yapmayı göze alarak dünyevi bir makamı elde etmeye girişeceklerini düşünmek doğru olmayacaktır.

Diğer bir sebep olarak günlerin ve ibadetlerle ilgili vakitlerin tespitinde hata yapılmış ve bu konuda anlaşmazlık yaşanmış da olabilir. Bu durumda o yılın Zilhicce ayının hilalinin tespiti konusunda yanlışlık söz konusu olabilir. Muğîre b. Şu'be de hilalin tespitindeki yanlışlığın neticesinde bu hataya düşmüş olabilir.³⁵⁸ Ama sahabeden birinin hac ibadetini yanlış yaptırması pek mümkün görünmemektedir. Ayrıca Muğîre b. Şu'be'nin daha sonraları da valilik görevlerinde bulunması ve halife tarafından bu konuda eleştirildiğine dair bilginin olmaması, yine onun böyle bir sahteciliğe ihtiyacı olmayan bir dahi olması böyle bir fiilin gerçekleşme ihtimalini asgari seviyeye indirdiğini düşündürmektedir. Mekke valisi olan Kusem b. Abbâs ile Ubeydullah b. Abbâs'ın bu yılda hac emîrliği yaptığıyla alakalı kaynaklarımızda bilgi bulunmamaktadır. Muhtemelen Kusem b. Abbâs, Hz. Ali'nin vefatından sonra hac mevsimi gelmeden Mekke'den ayrılmıştır.

Netice itibariyle Hulefâ-i Raşidîn dönemi için genel bir değerlendirme yapıldığında şu tespitler yapılabilir: Bu dönemde Rasûlullah (sav) dönemindeki uygulama aynen korunmaya çalışılmıştır. Medine'den çıkan hac kabileleri genellikle

³⁵⁶ Fesevî, *el-Ma'rife ve't-Tarih*, 3/409; Taberî, *Tarih*, 5/160-161; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/550; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 2/751; el-Fâsî, *Şifâü'l-Ğarâm*, 2/214; İbn Fehd el-Mekkî, *İthâfü'l-Verâ*, 2/31-32; Abdülğani, *Târîhu Ümerâ Mekke*, 114.

³⁵⁷ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 11/133.

³⁵⁸ İbn Fehd el-Mekkî, *İthâfü'l-Verâ*, 2/31; Abdülğani, *Târîhu Ümerâ Mekke*, 114.

Zilkade ayının bitmesine 2-3 gün kala hareket etmişler ve Zilhicce ayının 7'si gibi Mekke'ye ulaşmışlardır. İmkân bulduklarında halifelerin genellikle kendileri hac kafilesinin başında yer alarak insanlara hac yaptırmışlardır. Hz. Ali ise İslam toplumunda yaşanan kargaşa ve çatışmalar sebebiyle halifeliği döneminde hac yapamamış ve insanlara da hac yaptırmaya imkânı bulamamıştır.

Yine bu dönemde özellikle Hz. Ömer ve Hz. Osman tarafından Mescîd-i Harâm'ın genişletilmesi, bu amaca yönelik bir kısım evlerin istimlak edilmesi ve harem sınırlarındaki işaretlerin tespit edilmesi ile ilgili çalışmalar yapılmıştır. Diğer taraftan ehemmiyeti sebebiyle hac emirliği, yaşanan iktidar mücadelelerinin merkezinde yer almıştır. Özellikle Hz. Ali-Muâviye arasında yaşanan mücedelede bu konu çok daha belirgin bir şekilde ortaya çıkmıştır. İlk kez bu dönemde iki ayrı yönetimin hac emirleri Mekke'ye gelmiş ve üçüncü bir isim üzerinde ittifak ederek onun hac emirliği yapmasını kararlaştırmışlardır. Dolayısıyla hac emirliği konusundaki ilk ihtilaf bu dönemde yaşanmıştır.

3. Emevîler Dönemi

3.1. Muâviye Dönemi

Hz. Hasan'ın 25 Rebülevvel 41/661 tarihindeki beyatından sonra İslam beldelerinin tamamından beyat almayı başaran Muâviye b. Ebû Süfyân, rakipsiz bir şekilde iktidarı elde etmiş ve tüm İslâm coğrafyasının tek halifesi olmuştur. Halife olduktan sonra hem iç hem de dış politika yönüyle ülkenin içinde bulunduğu sıkıntıları çözmeyi hedefleyen Muâviye öncelikle iç politika ile ilgilenmiştir. Halife Muâviye iktidara geldiğinde iç politikada kendisine muhalif olan iki tane güçlü grup bulunmaktaydı ki bu gruplar Irak bölgesini merkez almışlardır. Bunlar hâricîler ve Hz. Ali taraftarları idi. Buna karşın o, "Dühât-ı Arab" olarak anılan dört siyasi dehayı vali olarak atamış ve ülkenin içinde asayişini sağlamıştır.³⁵⁹

³⁵⁹ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *Uyumu'l-Ahbâr* (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1925), 1/9; Ya'kûbî, *Târih*, 2/218-219; Taberî, *Târih*, 5/172, 176-180, 216-226; İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, 1/25, 5/7; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, 3/14-17; İbn Abdülber, *el-İstiâb*, 4/1446; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/183-184, 210, 212; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 11/154, 159-160, 168, 222; Abbâs Mahmûd b. İbrâhim Akkâd, *Şahsiyyâtü İslâmiyye*

Diğer taraftan Halife Muâviye, on senedir iç karışıklıklar sebebiyle durmuş olan fetih hareketlerini üç koldan akınlarla başlatmıştır. Böylece hem Hz. Ali ile mücadele ettiği dönemde Bizans'a ödediği vergiden kurtulmuş hem de devlet içinde halkın birliğini fetihler yoluyla sağlamaya yönelmiştir. Buna yönelik ilk cepheyi devletin yeni başkenti olan Şam merkezli olarak Bizans topraklarına 42/662 yılından itibaren seferler başlatmış ve İslamî dönemde yapılacak ilk Konstantiniyye kuşatmalarının yolunu açmıştır. Diğer taraftan Basra merkezli ikinci cephe olarak Horasan ve Sind bölgelerine yönelik fetih hareketleri başlatmış, iç karışıklık döneminde kontrolden çıkan bölgeler yeniden kontrol altına alıp yeni fetihlerin gerçekleştirilmesini sağlamıştır. Üçüncü cephe olarak da İfrikiyye'de fetih hareketlerini başlatıp bölgeyi kontrol altına almış ve daha sonra Mağrib bölgesindeki fetihlerde üs olarak kullanılmak üzere Kayrevan karargâh şehrini kurdurmuştur. Ayrıca bölgedeki Berberîlerin İslam'a girmeleri yolunda başarılar gösterilmiştir.³⁶⁰

41/661 yılında hac emîri olarak Utbe b. Ebû Süfyân gönderilmiştir.³⁶¹ Burada Utbe'nin seçilmesinde birtakım sebepler vardır. O, Muâviye'nin anne-baba bir kardeşi idi ve yöneticilik tecrübesi vardı. Hz. Ömer döneminde Tâif'e vali olarak atanmış, Hz. Osman'ın kuşatıldığı dönemde yanında bulunmuştur. Ayrıca Cemel Vak'asında Hz. Aişe'nin (ra) yanında bulunmuş, Sıffin Savaşına kardeşi Muâviye'nin saflarında katılmıştır. Daha sonra Irak ve Şam ehli arasında yapılan anlaşmaya şahit olmuş ve Muâviye halife seçilince Mekke emîri olarak atanmıştır. Diğer taraftan bu sene yapılan hac, Muâviye'nin halife olarak seçilmesinden sonra yapılan ilk hacdir. Dolayısıyla ümmetin geçirdiği on yıllık bir buhran döneminden sonra halifenin, hac vesilesiyle ülkenin her tarafından gelip bir araya toplanan insanlara kendisini ve halifeliğini daha belîğ bir şekilde anlatacak kucaklayıcı bir dile ihtiyacı vardı. Bu yönüyle Utbe'nin hitabet yeteneğinden halife Muâviye'nin istifade etmek istediği ifade edilmiştir. Nitekim İbn Tağriberdi, Asmaî'nin onu, Abdülmelik b. Mervân ile birlikte Benî

(Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, ts.), 704-705; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 65-66; Münir Muhammed Necib Gadban, *Muâviye b. Ebî Süfyân* (Dimaşk & Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1996), 247-273; Atçeken, "Emevîler Dönemi", 120; Apak, *İslam Tarihi 3*, 37-38.

³⁶⁰ Taberî, *Târih*, 5/172; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/193; Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi* (İstanbul: Çağ Yayınları, 1992), 2/303-306; Atçeken, "Emevîler Dönemi", 120-121; İsmâil Yiğit, "Emevîler", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/89.

³⁶¹ Taberî, *Târih*, 5/171; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 3/17.

Ümeyye'nin iki hatibi arasında saydığını ifade etmiştir. Hatta Ümeyyeoğulları içinde ondan daha hatip birinin bulunmadığı ifade edilmiştir.³⁶² Yine Utbe'nin hac emîri olarak atanmasında onun Basra valiliğini istemesine rağmen Abdullah b. Âmir'in de Basra valiliğini istemesi ve bu konudaki ısrarı üzerine Muâviye'nin Abdullah'ı Basra valiliğine atamasına karşılık Utbe'nin gönlünü kazanmaya yönelik bir hamle olduğu da rivayet edilmiştir.

Bu sene yapılan hacda hac emîri olan Utbe b. Ebû Süfyân'ın ayakta bir hutbe irâd ettiği ve bu konuşmasında tehdit dilinin hâkim olduğu ifade edilmiştir. Bu hutbesinde kendilerine iyilik edenlere karşı mükafatın, suç işleyip cephe alanlara karşı ise cezanın kat kat arttığı bir döneme girildiğini dile getirmiştir. Onun bu şekilde konuşmasının altında siyasi buhran döneminin henüz geçmiş olması, geçirilen bu buhranın etkilerinin devam ediyor olması ve ümmet içindeki ihtilafların yoğun bir şekilde devam ediyor olması yatmaktadır.³⁶³

42/662 yılında da yine Utbe b. Ebû Süfyân insanlara hac yaptırmıştır.³⁶⁴ Bazı ilk dönem kaynaklarında Anbese b. Ebû Süfyân'ın bu sene hac emirliği yaptığı ifade edilmişse³⁶⁵ de Utbe'nin hac emirliği yaptığı görüşü daha uygun görülmüştür. Bunda yukarıda ifade ettiğimiz sebeplerin yanı sıra Anbese'nin bu sene yaz dönemindeki fetih hareketlerinde yer alması Utbe'nin daha fazla ön plana çıkmasına sebebiyet vermektedir.

43/663 yılına gelindiğinde Medine emîri olan Mervân b. Hakem insanlara hac yaptırmıştır.³⁶⁶ Yine bu yılda Halife Muâviye, Hz. Ömer döneminden itibaren

³⁶² İbn Abdülber, *el-İstiâb*, 3/1026; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 11/150; İbn Tağriberdî, *Nücümü'z-Zâhire*, 1/161; es-Suyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, 1/585.

³⁶³ Ebû Abdillâh ez-Zübeyr b. Bekâr b. Abdillâh el-Kureşî el-Esedî ez-Zübeyrî Zübeyr b. Bekkâr, *el-Ahbârü'l-Muaffakiyyât*, ed. Sami Mekki Ani (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1996), 271; Taberî, *Târih*, 5/171; İbn Asakir, *Târihu Medîneti Dimaşk*, 38/268; Ârızî, *İmâratü'l-Hac*, 129-131.

³⁶⁴ Ya'kûbî, *Târih*, 2/239; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, 4/318; İbn Tağriberdî, *Nücümü'z-Zâhire*, 1/161.

³⁶⁵ Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, 205; İbn Habîb, *Muhabber*, 20; Taberî, *Târih*, 5/180; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 3/22; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 20/297; İbn Fehd el-Mekkî, *İthâfü'l-Verâ*, 2/33.

³⁶⁶ Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, 190; İbn Habîb, *Muhabber*, 20; Ya'kûbî, *Târih*, 2/239; Taberî, *Târih*, 5/211; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, 4/317.

(aralıklarla da olsa) Mısır'da valilik yapan Amr b. el-Âs vefat etmiş ve yerine oğlu Abdullah b. Amr'ı vekil atamıştır.³⁶⁷

44/664 yılında Halife Muâviye insanlara hac yaptırmıştır. Şam'dan yola çıkarken beraberinde 3 basamaklı küçük bir minber de getiren Muâviye, onu Mescîd-i Harâm'a koymuş ve üzerine çıkarak insanlara hutbe irad etmiştir. Ondan önceki halife ve valiler Kâbe'nin karşısında ve Hatîm/Hicr'de³⁶⁸ ayakta hutbe irâd etmişlerdir. Böylece Mescîd-i Harâm'a minber koyan ve bu minberin üzerinde hutbe veren ilk kişi Muâviye b. Ebû Süfyân olmuştur. Zamanla hasar gördüğünde tamir edilen bu minberin Abbâsî halifesi Hârun Reşîd'in hacca geldiği zamana kadar kullanıldığı, Halife Hârun Reşîd'in dokuz basamaklı işlemeli bir minber hediye ederek bu minberi değiştirdiği ifade edilmiştir.³⁶⁹

Yine bu yılda Mescîd-i Harâm'da bazı çalışmalar yapılmıştır. Halife Muâviye, Kâbe ve mescid hizmetleri için köleler satın alan ve Kâbe'yi dibâc kumaşı ile giydiren ilk kişi olmuştur.³⁷⁰ Nitekim Hz. Aişe'nin "Beytullah'ın kisvesi ümeraya aittir." dediği ifade edilmiştir.³⁷¹ Diğer taraftan Muâviye bu sene Mekke'de de birtakım tasarruflarda bulunmuştur. Örneğin o, Abdüddâroğullarından Dârünnedve'yi satın almıştır. Bunu duyan Şeybe b. Osman kendisine gelerek şuf'a hakkı sebebiyle Dârünnedve'yi satın alma hakkının kendisine ait olduğunu söylemiş fakat Halife Muâviye, burayı ona satmadan Şam'a gitmiştir.³⁷²

45/665 yılına gelindiğinde Medine valisi olan Mervân b. Hakem hac emirliği yapmıştır.³⁷³ 46/666 yılında ise hac emirliğini Anbese b. Ebû Süfyân yapmıştır. İlk

³⁶⁷ Taberî, *Târih*, 5/181; Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf b. Yakub Kindi, *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât*. (Beyrut: Matbaatü'l-Abai'l-Yesuiyyin, 1908), 34.

³⁶⁸ Hatîm/Hicr: "Kâbe ile hatîm denilen yarım daire şeklindeki duvar arasında kalan ve altın oluğun altına rastlayan yer." Fuat Günel, "Hicr", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/455.

³⁶⁹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 2/100; Halife b. Hayyât, *Tarih*, 1/207; İbn Habîb, *Muhabber*, 20; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 3/58; Ya'kûbî, *Târih*, 2/222; Taberî, *Târih*, 5/215; el-Fâsî, *Şifâü'l-Ġarâm*, 1/242; Makrîzî, *ez-Zehbû'l-Mesbûk*, 24; İbn Fehd el-Mekkî, *İthâfû'l-Verâ*, 2/34.

³⁷⁰ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/254, 260; Ya'kûbî, *Târih*, 2/238; Kalkaşendî, *Subhü'l-A'şâ fi Sinaati'l-İnşâ*, 4/279.

³⁷¹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/254.

³⁷² Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/269-270; el-Fâsî, *Şifâü'l-Ġarâm*, 2/167; İbn Fehd el-Mekkî, *İthâfû'l-Verâ*, 2/34-35.

³⁷³ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 208; Taberî, *Târih*, 5/226; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 3/49; Makrîzî, *ez-Zehbû'l-Mesbûk*, 24.

dönem kaynaklarımızda genellikle Utbe b. Ebû Süfyân'ın bu yılda hac emirliği yaptığı ifade edilmesine karşın³⁷⁴ onun 43/663 veya 44/664 yılında Mısır'da vefat ettiği kabul edilmektedir.³⁷⁵ Nitekim Mısır valisi Amr b. el-As'ın 43/663 yılının Şevvâl ayında vefat etmeden önce kendi yerine oğlu Abdullah'ı naib olarak görevlendirdiği ancak Halife Muâviye tarafından aynı yılın Zilkade ayında Utbe b. Ebû Süfyân'ın Mısır'a vali olarak atandığı ve bir yıl bir ay bu vazifeyi yürütüp orada vefat ettiği ifade edilmiştir.³⁷⁶ Bu sebeple bu sene Utbe'nin hac emirliği yapması mümkün değildir. Anbese ise yine Halife Muâviye'nin baba bir kardeşidir ama Tâif valiliği haricinde siyasi ve idari görevlerde pek bulunmamıştır.³⁷⁷

47/667 yılında da Anbese b. Ebû Süfyân hac emirliği yapmıştır.³⁷⁸ Kaynaklarda genellikle Utbe b. Ebû Süfyân'ın hac emirliği yaptığı ifade edilmişse de onun daha önceden vefat etmesi sebebiyle bu konudaki rivayetlerde hata olduğu anlaşılmaktadır.³⁷⁹ İbn Habîb ise Mervân b. Hakem'in ismini hac emîri olarak zikretmiştir.³⁸⁰

48/668 yılında ise insanlara hac yaptıran kişi Mervân b. Hakem'dir. Bu hacdan kısa bir süre sonra Rebiülevvel ayında o, halife tarafından valilik görevinden azledilmiş yerine Saîd b. el-As görevlendirilmiştir.³⁸¹ Halife b. Hayyât tarafından dile getirilen Saîd b. As'ın hac emirliği yaptığı görüşü ise pek kabul görmemiştir.³⁸²

³⁷⁴ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 208; İbn Habîb, *Muhabber*, 20; Ya'kûbî, *Târih*, 2/239; Taberî, *Târih*, 5/228.

³⁷⁵ Kindi, *Vulât ve'l-Kudât*, 36; İbn Abdülber, *el-İstiâb*, 3/1026; İbn Asakir, *Târihu Medîneti Dimaşk*, 38/272; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Ğabe*, 3/554; İbn Tağriberdî, *Nücümü'z-Zâhire*, 1/167.

³⁷⁶ Kindi, *Vulât ve'l-Kudât*, 35; Ebü'l-Abbâs Şehabeddin Ahmed b. Yahyâ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesalik'ul-Ebsâr fi Memâlik'il-Emsâr*, ed. Kamil Süleyman Cüburî-Mehdî en-Necm (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971), 13/273; İbn Tağriberdî, *Nücümü'z-Zâhire*, 1/161-167; Ebü'l-Hayr İzzeddin Abdülazîz b. Ömer b. Muhammed İbn Fehd, *Çayetü'l-Merâm bi-Ahbari Saltanati'l-Beledi'l-Haram*, ed. Fehim Muhammed Şeltut (Mekke: Câmiatu Ümmi'l-Kurâ, 1986), 1/76-78.

³⁷⁷ ez-Zübeyrî, *Nesebu Kureyş*, 4/126; Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zahirî İbn Hazm, *Cemheretu Ensâbi'l-Arab*, ed. Abdüsselam Muhammed Harun (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1982), 111; İbn Asakir, *Târihu Medîneti Dimaşk*, 47/21; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Ğabe*, 3/554; el-Fâsî, *el-İkdü's-Semîn*, 6/442; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzibü't-Tehzib*, 3/333; Ârızî, *İmâratü'l-Hac*, 134.

³⁷⁸ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 208.

³⁷⁹ Taberî, *Târih*, 5/230; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 3/54; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 11/176.

³⁸⁰ İbn Habîb, *Muhabber*, 20.

³⁸¹ İbn Habîb, *Muhabber*, 20; Ya'kûbî, *Târih*, 2/239; Taberî, *Târih*, 5/231; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 11/179.

³⁸² Halife b. Hayyât, *Tarih*, 209.

49/669 yılına gelindiğinde hac emirliği vazifesini Medine valisi olarak Mervân b. Hakem'in yerine atanan Saîd b. el-As yürütmüştür.³⁸³ Bu yılda Yezîd b. Muâviye komutasındaki Müslümanlar Bizans topraklarında fetihler yapmış ve nihayetinde Konstantiniyye'yi kuşatmışlardır. Bu orduda sahabeden Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Zübeyr ve Ebû Eyyûb el-Ensârî gibi sahabîler yer almıştır.³⁸⁴ Ayrıca Hz. Peygamber'in torunu Hz. Hasan bu yıl vefat etmiştir.³⁸⁵

50/670 yılında Halife Muâviye insanlara hac yaptırmıştır.³⁸⁶ Halife b. Hayyât ve Mes'ûdî ise hac emîri olarak Yezîd b. Muâviye'nin ismini de zikretmişlerdir.³⁸⁷ Bu yılın hac mevsiminde halifenin de hacca gelmesi sebebiyle meydana gelen birtakım olaylara değinilmiştir. Örneğin Rasûlullah'ın (sav) minber ve esasının Medine'den Şam'a nakletme girişimi söz konusu olmuştur. Halife Muâviye, Hz. Osman'ı şehid ettikleri veya şehadetine engel olmadıkları için Medine ahalisine kızmış ve onların Hz. Peygamber'den kalan emanetlere layık olmadığını düşünerek bu emanetleri Şam'a nakletmeye karar vermiştir. Bu duruma ashab-ı kiram ve Medine'deki ahali karşı çıkmalarına rağmen o, bu fikrinde ısrar etmiştir. Nihayetinde minber hareket ettirildiğinde güneş tutulması yaşanmış ve yıldızlar görünecek şekilde hava kararmıştır. Orada bulunan insanlar bu durum sebebiyle korkmuşlar ve bu işin yapılmasına razı olmadıkları gibi şahitlik de etmek istemedikleri için orayı terk etmişlerdir. Bütün bunlardan sonra Halife Muâviye de bu düşüncesinden vazgeçmiştir. Ama minbere beş veya altı basamak ekletmiştir.³⁸⁸ Daha sonraki Emevî halifeleri tarafından da buna benzer girişimler söz konusu olmuştur. İlgili konularda bunlara da değinilecektir.

³⁸³ Ya'kûbî, *Târih*, 2/239; Taberî, *Târih*, 5/233.

³⁸⁴ Taberî, *Târih*, 5/232; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 3/57; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 11/180; Muhammed Eslem, "Emir Muâviyenin Halifeliği Sırasında İstanbul'a Düzenlenen İlk Sefer", *İslam Tarihinde Fetih ve İstanbul* (1. Uluslararası İstanbulun Fethi Konferansı, İstanbul: İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1996), 25-27.

³⁸⁵ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 208; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 3/58; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 11/212.

³⁸⁶ İbn Habîb, *Muhabber*, 20; Ya'kûbî, *Târih*, 2/238; Taberî, *Târih*, 5/238-239.

³⁸⁷ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 211; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, 4/318.

³⁸⁸ Ya'kûbî, *Târih*, 2/238; Taberî, *Târih*, 5/238-239; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 11/213-214; Muhammed b. Hasan İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne* (Medine: Merkezi Buhûs ve Dirâsâtî'l-Medine, 2003), 89; Aktaş, "Süfyâniler Dönemi Emevî Hac Emirleri ve Uygulamaları", 49.

Yine bu yılda Halife Muâviye hac için Mekke'ye geldiğinde Hicâbe görevini yürüten Şeybe b. Osman'ı çağirttırmış ve içerisinde namaz kılmak için Kâbe'nin kapısını açmasını istemiştir. Bunun üzerine Şeybe b. Osman, Dârünnedve'nin satışı ile ilgili daha önce açıkladığımız sebeplerle davete bizzat icabet etmemiş, anahtarı torunu ile göndermiş böylece Halife Muâviye Kâbe'ye girmiştir. Bu ardından halife, Rasûlullah'ın (sav) nerede namaz kıldığını sormak üzere Abdullah b. Ömer'i çağirttırmıştır. Halife Muâviye'nin bu davranışlarını öğrenen Abdullah b. Zübeyr, Kâbe'nin içindeyken yanına gelerek onu sert bir şekilde uyarmıştır. Ama usta bir siyasetçi olan Muâviye bu olayı büyütmemiş ve yatıştırılmıştır.³⁸⁹

Ayrıca o, Kâbe ve Mescîd-i Harâm ile ilgili birtakım görevlendirmeler yapmıştır. Her namaz vakti Kâbe'ye güzel koku sürmek üzere bir görevli ve mescidin hizmetleri için kölelerden oluşan görevliler atanmıştır. Mescidin kandillerine beytûlmalden zeytinyağı koydurmuştur. Ayrıca hac mevsimlerinde ve Recep aylarında mescid ile Kâbe için koku, tütsü ve bu vazifeyi icra edecek hizmetliler göndermiştir. Daha sonraki yöneticiler de ona uymuşlardır. Yine Muâviye, Harem sınırlarına taşlar diktirmiş ve Mekke'ye kapılar yaptırmıştır.³⁹⁰

Daha önce ifade edildiği üzere Muâviye, 44/664 yılında Dârünnedve'yi satın almıştır. Halife Muâviye hac için Mekke'ye geldiğinde Dârünnedve'de konaklamıştır. Bu durum sonraki Emevî halifeleri için de geçerli olmuştur. Onlar da hac için Mekke'ye geldiklerinde burada konaklamışlardır. Yine Halife Muâviye, Mekke'de sıralı bloklar halinde altı adet ev inşa ettirmiştir ki bunlardan birisi Dârülmerâcîl olarak isimlendirilmiş ve hac mevsiminde hacıların ve Ramazan ayının yemekleri buradaki kazanlarda pişirilmiştir.³⁹¹

51/671 yılına gelindiğinde hac emîri olarak Yezîd b. Muâviye görevlendirilmiştir. Bu görevlendirme Halife Muâviye tarafından kendisinden sonra Yezîd'in halife olması için yapılan plan ve çalışmaların bir parçasıdır. Her ne kadar Muâviye, daha önceden böyle bir düşünce içerisinde olsa da özellikle Kûfe valisi

³⁸⁹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/270-271.

³⁹⁰ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/254, 2/129; Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedani İbnü'l-Fakîh, *Muhtasaru Kitâbi'l-Büldan* (Leiden: E.J. Brill, 1885), 20; el-Fâsî, *el-İkdü's-Semîn*, 1/60.

³⁹¹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 2/237-238.

Muğire b. Şube'nin tavsiyesi üzerine kendisinden sonra Yezîd'in halife olması için birtakım faaliyetler içerisine girmiştir.³⁹² Bu manada ümmetin tekrar fitneye düşmemesi vb. kendisince haklı gördüğü sebeplerle kendisinden sonra halife olması için oğlu Yezîd'i veliahd tayin etmek isteyen Muâviye, onu bu göreve hazırlamak ve ahalinin onu kabullenmesini sağlamak, idari ve askeri yeteneklerini göstererek kamuoyu desteğini kazanmak amacıyla önce 49/669 yılında gerçekleştirilen ve Ebû Eyyüb el-Ensârî gibi ileri gelen bazı sahabilerin de katıldığı ilk İstanbul kuşatmasında onu yardımcı komutan olarak görevlendirmiştir. Bu görevden döndükten sonra 51/671 yılındaki hac mevsiminde ise Yezîd'in kötü alışkanlık ve davranışlarını terk etmesi, halkın sevgi ve takdirini kazanması için hac emîri olarak vazifelendirmiştir.³⁹³

Yine Hz. Hasan'ın vefatı üzerine hac yapmak için Mekke'ye gelen Halife Muâviye'nin kendisinden sonra halife olması konusunda oğlu Yezîd için biat alma girişimi söz konusudur. Hz. Hasan ile yaptığı anlaşmaya göre Muâviye kendisinden sonrası için bir veliaht bırakmayacak, halifelik işini müslümanlar arasında şûraya bırakacaktı.³⁹⁴ Fakat o, hedefine ulaşmak için eline geçen bu fırsatı değerlendirip yönetimi oğluna bırakarak saltanata çevirmek istemiş, hac, umre vb. sebeplerle pek çok kez Medine'ye giderek biat almaya çalışmıştır.

Muâviye'nin bu planına, halifelikten saltanata geçildiğini söyleyerek sahabîlerden bir grup karşı çıkmıştır. Bu sahabîler arasında Hüseyin b. Ali, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. Zübeyr ve Abdurrahman b. Ebû Bekir gibi isimler yer almıştır. Sayılan isimler aynı zamanda hilafet konusunda en güçlü rakipler olarak değerlendirilmiş ve Halife Muâviye, oğlunu bu kişiler hakkında uyarmıştır.³⁹⁵ Nihayetinde Muâviye, Yezîd'e biat konusunda rıza göstermeyenleri tehdit edip biat

³⁹² *el-İmâme ve's-Siyâse*, 1/187-193; Ya'kûbî, *Târih*, 2/220; Taberî, *Târih*, 5/301-302; Demircan, *İktidar Mücadelesi*, 161.

³⁹³ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 159; İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, 4/367; Atçeken, "Emevîler Dönemi", 122-123; Kılıç, *Yezîd b. Muâviye*, 163-174.

³⁹⁴ *el-İmâme ve's-Siyâse*, 1/184-185; Filibeli Şehbenderzade Ahmed Hilmi, *İslam Tarihi: Hazreti Peygamberden Zamanımıza Kadar*, çev. Ziya Nur (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1982), 259; Kapar, *Halifeliğin Emevîliğe Geçişi ve Verâsete Dönüşmesi*, 39; Demircan, *İktidar Mücadelesi*, 77.

³⁹⁵ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 213-217; Taberî, *Târih*, 5/303-304, 322-323; İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, 4/367-372; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/285-287; Atvan, *el-Ümeviyyûn ve'l-Hilâfe*, 87; Kapar, *Halifeliğin Emevîliğe Geçişi ve Verâsete Dönüşmesi*, 47-78; Atçeken, "Emevîler Dönemi", 123; Apak, *İslam Tarihi* 3, 71; Demircan, *İktidar Mücadelesi*, 166; Kılıç, *Yezîd b. Muâviye*, 120-139.

etmeleri için zorlamıştır. Adı geçen kişilerin beyat ettiklerini gören halk da Yezîd b. Muâviye'ye biat etmiştir. Böylece Muâviye amacına ulaşmayı başarmış ve Yezîd için -diğer bölgelerden biat aldığı gibi- Hicâz ahalisinden de biat almaya muvaffak olmuştur.³⁹⁶ Bu durum daha sonra Yezîd b. Muâviye döneminde meydana gelecek olan ve İslam Tarihi boyunca olumsuz etkileri yaşanacak olan birtakım olayların da tetikleyicisi durumunda olmuştur. Halife b. Hayyât ve Mes'ûdî ise Halife Muâviye'nin bu sene bizzat hac yaptığını ifade etmişlerdir.³⁹⁷ Nitekim aynı müellifler Yezîd b. Muâviye'nin 50/670 yılında hac emirliği yaptığını söylemişlerdir.

52/672 yılında ise insanlara hac yaptıran kişi Medine valisi Saîd b. el-As olmuştur.³⁹⁸ İbn Habîb ise hac emîri olarak Halife Muâviye ve Saîd b. As isimlerini zikretmiştir.³⁹⁹ 53/673 yılına gelindiğinde ise yine Medine valisi Saîd b. el-As hac emirliği görevini yürütmüştür.⁴⁰⁰ İbn Habîb, bu senenin hac emîrinin Mervân b. Hakem olduğunu ifade etmiştir.⁴⁰¹

54/673 yılına gelindiğinde hac emîri Medine valisi olarak yeniden atanan Mervân b. Hakem olmuştur.⁴⁰² Bu yılın Rebiülevvel ayında Saîd b. el-As Medine valiliğinden azledilmiş ve yerine Mervân b. Hakem atanmıştır. Saîd b. el-As'ın azledilme sebebi olarak Muâviye'nin kendisine bir mektup yollayarak Mervân b. Hakem'in evini yıkmasını emrettiği, onun bu emri yerine getirmemesi sebebiyle tekrar mektup gönderdiği, Saîd b. el-As'ın bu konuda direnmesi üzerine onu azledip yerine Mervân b. Hakem'i atadığı rivayet edilmiştir. Konuyla alakalı başka bir rivayette ise Muâviye'nin mektup göndererek Mervân b. Hakem'in mallarına el konulmasını istediği, Saîd b. el-As'ın ise bundan imtina ettiği ve direndiği için görevden alındığı

³⁹⁶ *el-İmâme ve's-Siyâse*, 1/194-197; Taberî, *Târih*, 5/301-304; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/285-287; Muhammed Kürd Ali, *Hitatü's-Şam*, 109-110; Iş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 159-165; Ârızî, *İmâratü'l-Hac*, 139; Ali Aktan, *İslam Tarihi: Başlangıcından Emeviler'in Sonuna Kadar* (Nobel Akademik Yayıncılık, 2011), 275-277. Yapılan itirazlar ve nedenleri için bkz. Kılıç, *Yezîd b. Muâviye*, 139-155, 156-163.

³⁹⁷ Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, 218; Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, 4/318.

³⁹⁸ Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, 218; Ya'kûbî, *Târih*, 2/239; Taberî, *Târih*, 5/287; Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, 4/318.

³⁹⁹ İbn Habîb, *Muhabber*, 20.

⁴⁰⁰ Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, 222; Ya'kûbî, *Târih*, 2/239; Taberî, *Târih*, 5/292; Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, 4/318.

⁴⁰¹ İbn Habîb, *Muhabber*, 20.

⁴⁰² Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, 223; Ya'kûbî, *Târih*, 2/239; Taberî, *Târih*, 5/298; Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, 4/318.

ifade edilmiştir. Diğer taraftan aynı içerikteki mektupların Medine valisi olduktan sonra Mervân b. Hakem'e geldiği ifade edilmiştir. Nihayetinde Saîd b. el-As vali iken kendisine gelen mektupları, ondan sonra vali olup kendisiyle ilgili gelen emirleri yerine getirmek için harekete geçtiğinde Mervân b. Hakem'e göstererek Muâviye'nin ikisine tuzak kurduğunu söylemiş ve malına el koymaktan onu vazgeçirmiştir. Nitekim Saîd b. el-As, Halife Muâviye'ye bir mektup yazarak onu uyarmış ve kurduğu tuzağın farkında olduğunu göstermiştir.⁴⁰³ Burada Halife Muâviye'nin siyasi bir hamlesini görmek mümkündür. Kendi kabilesi olan Ümeyyeoğullarını Hicâz ve hac emirlikleri dışında fazla görevlendirmeyen Halife Muâviye, görevlendirdiği akrabaların da güçlenerek kendisine karşı bir rakip haline dönüşmemesi için uzun süreli olarak idarede tutmamış ve birbirlerine karşı kışkırtmıştır.

H. 55 / 674 yılında yine Mervân b. Hakem hac emirliği vazifesini yerine getirmiştir.⁴⁰⁴ 56/675 yılında Velîd b. Utbe b. Ebû Süfyân insanlara hac yaptırmıştır. Mekke emîri olan Velîd b. Utbe, Halife Muâviye'nin vefatından önce tayin ettiği son valilerden sayılmıştır.⁴⁰⁵ Mes'ûdî, bu senenin hac emîri olarak Utbe b. Ebû Süfyân'ın ismini zikretmişse de daha önce zikredildiği üzere onun vefat etmiş olması sebebiyle bu ifade hatalıdır.⁴⁰⁶ Ayrıca bu yılın Receb ayında Halife Muâviye umre yapmıştır.⁴⁰⁷

57/676 yılında da hac emirliği vazifesini Velîd b. Utbe yürütmüştür. Mervân b. Hakem bu senenin Zilkade ayında Medine valiliğinden azledilmiş ve yerine Velîd b. Utbe atanmıştır.⁴⁰⁸ Mervân b. Hakem'in 58/677 yılında görevden azledildiği de ifade edilmiştir.⁴⁰⁹ Taberî, bu senenin hac emîri konusunda bir isim zikretmemiştir.

⁴⁰³ Taberî, *Târih*, 5/293-295; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/266-267.

⁴⁰⁴ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 223; Ya'kûbî, *Târih*, 2/239; Taberî, *Târih*, 5/287.

⁴⁰⁵ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 224; Ya'kûbî, *Târih*, 2/239; Taberî, *Târih*, 5/301.

⁴⁰⁶ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, 4/318.

⁴⁰⁷ Ya'kûbî, *Târih*, 2/238; Taberî, *Târih*, 5/301.

⁴⁰⁸ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 225; Ya'kûbî, *Târih*, 2/239; İbn Habîb, *Muhabber*, 20; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 11/311.

⁴⁰⁹ Taberî, *Târih*, 5/309; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/289.

58/677 yılında yine Velîd b. Utbe hac emirliği vazifesini yerine getirmiştir.⁴¹⁰ İbn Habîb ise Osman b. Muhammed b. Ebû Süfyân'ın hac emirliği yaptığını ifade etmiştir.⁴¹¹

59/678 yılına gelindiğinde Osman b. Muhammed b. Ebû Süfyân insanlara hac yaptırmıştır.⁴¹² İbn Habîb, Medine valiliğini yürütmekte olan Velîd b. Utbe b. Ebû Süfyân'ın bu sene de hac emirliği yaptığını ifade etmiştir.⁴¹³ Halife b. Hayyât bu senenin hac emîri olarak Muhammed b. Ebû Süfyân'ın ismini zikretmiştir.⁴¹⁴ Muhtemelen hataen 'Osman' ismi eksik yazılmıştır. Çünkü diğer kaynaklarda Muhammed b. Ebû Süfyân'ın adı zikredilmemiştir.

Genel olarak değerlendirildiğinde Halife Muâviye b. Ebû Süfyân, vilayetlerdeki idareci atamalarını yaparken kabileler arası denge siyaseti izlemiştir. Onun bu konuda uyguladığı sistem Hz. Ömer'in uygulamalarını hatırlatmaktadır. Şöyle ki; ülke genelindeki valiliklere genellikle kabilesi dışındaki kişilerden atama yaparak ülke içinde bir denge siyaseti uygulamıştır. Emevî ailesinden atamaları en alt seviyeye düşürüp diğer kabilelerden geniş perspektifli bir atama yoluna gitmiştir. Yine o, siyasi mücadelede daha çok Kureyş asabiyetini merkeze koymuştur. Hatta bunu dahi aşmış ve idareyi toplumun daha geniş kesimleriyle yürütme yolunu tercih etmiştir. Bu konudaki istisnalar ise daha çok dini ve sembolik yönü bulunan Hicâz valiliği ile hac emirliği vazifesidir. Yani kendi kabilesi olan Ümeyyeoğullarını daha çok Mekke, Medine ve Tâif gibi şehirlerin yani Hicâz bölgesinin idaresinde, dini yönü ağır basan bir emirlik olan hac emirliği konusunda ve idarede sembolik bir seviyede görevlendirdiği ifade edilmiştir. Bu uygulama, onun bu konuya ayrı bir ihtimam gösterdiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca buralarda görevlendirdiği emirleri çok uzun süre görevde tutmamıştır ki bu tutum Emevî ailesi içindeki muhtemel rakiplerin kuvvetlenmesine müsaade etmediği şeklinde yorumlanmıştır. Böylece o, asabiyeti yönetmeyi başararak akrabalarının ve kendisini iktidara taşıyan belli bir kesimin esiri

⁴¹⁰ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 225; Ya'kûbî, *Târih*, 2/239; Taberî, *Târih*, 5/309.

⁴¹¹ İbn Habîb, *Muhabber*, 21.

⁴¹² Ya'kûbî, *Târih*, 2/239; Taberî, *Târih*, 5/321.

⁴¹³ İbn Habîb, *Muhabber*, 21.

⁴¹⁴ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 227.

olmamış, her kabileden istifade etme ve onların desteğini alma imkanını elde etmiştir.⁴¹⁵

İnsanlarla münasebetinde ve siyasi hayatında duygusallıktan ziyade akılla iş yapmayı ilke edinen Halife Muâviye'nin en fazla eleştirilen icraatlarının başında devlet başkanlığında veraset sistemine geçmesidir. Halifelik yaptığı senelerde iki kez hacca gidip insanlara hac yaptıran Muâviye b. Ebû Süfyan, bu iki gidişinde de Rasûlullah'ın minberini Medine'den devletin başkenti olan Şam'a götürmeye çalışmış ama diğer sahabilerin ikna çalışmaları ve yaşanan bir takım doğa olayları sebebiyle bu girişiminden vazgeçmiştir. Fakat Medine'den götüremediği bu minbere 5 basamak ekletmekten de geri durmamıştır. Diğer taraftan Kâbe'ye dîbâc örtüsü giydiren ve Kâbe için hizmetliler satın alan ilk kişi olmuştur. Yine Mekke'ye kapılar yaptırmış, Harem sınırlarına ise taşlar diktirmiştir. Ayrıca Mekke'de evler yaptırmış ve Ramazan ayları ile hac mevsimlerinde insanlara dağıtılmak üzere yemek hazırlatmıştır.

3.2. Yezîd b. Muâviye Dönemi

Emevî devletinin kurucusu olan Halife Muâviye b. Ebû Süfyan'ın 60/679 yılının Recep ayında vefat etmesi üzerine yerine oğlu Yezîd b. Muâviye'ye biat edilmiştir. Bâdiyede bedevî hayat şartlarına göre yetişen Yezîd, fasih Arapça'yı öğrenmenin yanında ata binme ve silah kullanma konularında kendini geliştirmiştir.⁴¹⁶ Diğer taraftan burada kontrolden uzak ve serbest bir hayat yaşayan Yezîd, eğlence dünyasına dalma, içki içme, yarış atları ve av köpekleri edinip bunlarla meşgul olmaya da alışmıştır.⁴¹⁷

60/679 yılında Amr b. Saîd b. el-Âs hac emirliği görevini yürütmüştür. Yezîd b. Muâviye, Hz. Hüseyin vb. kişilerden biat alma konusundaki başarısızlığı sebebiyle Velîd b. Utbe'yi görevden almış ve yerine Amr b. Saîd'i Medine'ye vali atamıştır.⁴¹⁸

⁴¹⁵ el-Minkarî, *Vak'atu Sıffîn*, 206-207, 426-427; Gadban, *Muâviye b. Ebî Süfyan*, 290-310; Aycan, *Muâviye b. Ebî Süfyan*, 154; Apak, *İslam Tarihi 3*, 41-42, 44-45, 47.

⁴¹⁶ Mes'ûdî, *Mürüccü'z-Zeheb*, 3/61-62; Kılıç, *Yezîd b. Muâviye*, 33-45.

⁴¹⁷ Atçeken, "Emevîler Dönemi", 122; Ünal Kılıç, "Yezîd I", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/43/513. Tenkitler için bkz. Kılıç, *Yezîd b. Muâviye*, 396-412.

⁴¹⁸ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 229; Ya'kûbî, *Târih*, 2/253; Taberî, *Târih*, 5/343, 399; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/329.

Yine bu yılda Hz. Hüseyin'in, sonu Kerbelâ faciasıyla bitecek olan yolculuğu başlamıştır. Kûfelilerden yoğun bir şekilde davet mektupları alan Hz. Hüseyin, önce Müslim b. Akîl'i kendi adına süreci yönetmesi için göndermiş, daha sonra da bu yılın hac mevsiminde Zilhicce ayının 8. Terviye gününde insanlar Minâ'ya doğru hareket ettiğinde Mekke'den ayrılmıştır. O, Mekke'den ayrılmadan önce umre yaparak Kâbe'yi tavaf etmiş ve Safâ ile Merve arasında sa'y yapmıştır. Daha sonra saçlarını kısaltıp ihramdan çıkmış ve Kûfe'ye doğru yola koyulmuştur.

Hz. Hüseyin, Mekke'den ayrılırken Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. Ömer gibi bazı sahabiler kendisiyle görüşmüş ama onu yola çıkmaktan alıkoyamamıştır.⁴¹⁹ Nihayetinde 61/680 yılının Muharrem ayının 10. günü (Aşûrâ günü) Kerbelâ hadisesi meydana gelmiş ve başta Hz. Hüseyin olmak üzere kendisiyle beraber kafilde bulunanlar şehit edilmiş ve şehitlerin kesik başları ile esir alınanlar önce Kûfe'ye ardından da Yezîd'in huzuruna çıkarılmak üzere Şam'a getirilmiştir.⁴²⁰ Bu olayın ardından Yezîd b. Ebû Süfyân'a muhalif olan Abdullah b. Zübeyr kendi adına biat almaya başlamıştır. Yine o, Mescîd-i Harâm'a sığınmış ve kendisini Âiz-i bi'l-beyt (Beytullah'a sığınan) olarak isimlendirmiştir.⁴²¹

61/680 yılında ise Velîd b. Utbe insanlara hac yaptırmıştır. Nitekim bu yılın Zilhicce ayının başlangıcında Halife Yezîd, Abdullah b. Zübeyr konusunda yumuşak davrandığı ve isterse Abdullah b. Zübeyr'i yakalayıp kendisine teslim edebileceği halde bunu yapmadığı iddiasıyla Amr b. Saîd b. el-Âs'ı Hicâz emirliğinden azletmiş ve Velîd b. Utbe'yi tayin etmiştir.⁴²²

⁴¹⁹ Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, 231, 234-235; Dineverî, *Ahbârü't-Tivâl*, 243-246; Ya'kûbî, *Târih*, 2/242; Taberî, *Târih*, 5/382-384; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 147-149; Mustafa Âsım Köksal, *Hz. Hüseyin ve Kerbelâ Faciası* (İstanbul: Köksal Yayıncılık, ts.), 46-96, 97-107.

⁴²⁰ Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, 234-235; Ya'kûbî, *Târih*, 2/243-245; Taberî, *Târih*, 5/385-399, 400 vd.; Ahmet Turan Yüksel, *İhtirastan İktidara Kerbelâ* (Yediveren Kitap, 2001), 71-106; Ali Delice, "Ubeydullah b. Ziyâd'ın Siyâsî Faaliyetleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (15 Aralık 1999), 326-333; Ahmet Turan Yüksel, "Ubeydullah b. Ziyâd", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/29-30; Hakkı Dursun Yıldız, "Ubeydullah b. Ziyâd", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1986), 13/3-4.

⁴²¹ Ya'kûbî, *Târih*, 2/247; Taberî, *Târih*, 5/474-476; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/347.

⁴²² Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, 235; Ya'kûbî, *Târih*, 2/253; Taberî, *Târih*, 5/474-477; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/347-348; Abdülğani, *Târîhu ümerai'l-Medîneti'l-Münevvere*, 58.

62/681 yılına gelindiğinde yine Velîd b. Utbe insanlara hac yaptırmıştır.⁴²³ Halife b. Hayyât, bu senenin hac emîrinin Osman b. Muhammed b. Ebû Süfyân olduğunu ifade etmiştir.⁴²⁴ Diğer taraftan bu yıl Emevîlerin resmi hac emîrinin yanında başka hac emirleri bulunduğu ifade edilmiştir. Nitekim Abdullah b. Zübeyr ve Yemâme bölgesinde başkaldıran Necde b. Âmir el-Hanefî de kendi taraftarlarına hac yaptırmıştır. Her grup kendi ashabıyla beraber vakfe ve ifaza yapmıştır. Hiçbir grup diğer gruba katılıp beraber hareket etmemiştir.⁴²⁵ Bazı kaynaklar Necde b. Âmir'in Abdullah b. Zübeyr'e pek çok övgüde bulunduğunu ve neredeyse ona biat edeceğini söylemiştir.⁴²⁶ İbn Fehd el-Mekkî ise bu olayın 61/680 yılında meydana geldiğini ifade etmiştir.⁴²⁷

Emevî Devleti'nin resmi hac emîri olan Velîd b. Utbe'den Abdullah b. Zübeyr ve Necde b. Amir'in taraftarlarının ayrılmaları ve kimsenin buna müdahale etmemesi manidardır. Çünkü bu durum özellikle Abdullah b. Zübeyr'in Emevî hilafeti karşısında kendi hilafetini ilan ettiğini ve onların hilafetini kabul etmediğini de ortaya koymaktadır. Yine bu durum kendilerini gizlemeyi tercih eden Haricîlerin açık bir şekilde ortaya çıkmalarını ve açık ilanlarını da ifade etmektedir.⁴²⁸

63/682 yılında Abdullah b. Zübeyr insanlara hac yaptırmıştır.⁴²⁹ Halife b. Hayyât, bu sene hac yaptıran kişi ile ilgili Abdurrahman b. Zeyd b. el-Hattab'ın da adını zikretmiştir.⁴³⁰

63/682 yılı aynı zamanda Hicâz'da Abdullah b. Zübeyr'in de isyanının başlangıcıdır. Bu durum onun Haccâc b. Yûsuf tarafından öldürerek Abdülmelik b. Mervân'ın hilafetini istikrara kavuşturmasına kadar devam etmiştir. Ayrıca bu yılın

⁴²³ Ya'kûbî, *Târih*, 2/253; Taberî, *Târih*, 5/481.

⁴²⁴ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 236.

⁴²⁵ Belâzürî, *Ensâb*, 5/334; Taberî, *Târih*, 5/479; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 8/608.

⁴²⁶ Taberî, *Târih*, 5/479; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 3/203; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 20/519.

⁴²⁷ İbn Fehd el-Mekkî, *İthâfü'l-Verâ*, 2/56.

⁴²⁸ Ârızî, *İmâratü'l-Hac*, 147-148.

⁴²⁹ Ya'kûbî, *Târih*, 2/268; Taberî, *Târih*, 5/494; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 3/219.

⁴³⁰ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 251.

Zilhicce ayının sonlarına doğru Harre vakası meydana gelmiştir. Medine ahalisini yenilgiye uğratan Şam ordusu yönünü Mekke'ye çevirmiştir.⁴³¹

Mekke'ye gelen Husayn b. Nümeyr, İbn Zübeyr'i Yezîd'e biat etmeye ikna edemeyince onu muhasaraya başlamıştır. Bu muhasara Hz. Peygamber'in (sav) risaletinden sonra yapılan ilk muhasaradır ve müslümanlara karşı yine müslümanlar tarafından yapılmıştır. 64/683 yılının Rebiülevvel ayının başlarında mancınık kurulup Kâbe ve çevresi taşlanmaya başlanmış ve harem sınırları içerisinde kan dökmenin haram olması hükmü çiğnenmiştir. Yapılan bu kuşatma, Kâbe'nin ciddi zarar görüp tahrip olmasına ve yanmasına sebebiyet vermiştir. Abdullah b. Zübeyr'i bu muhasaradan kurtaran şeyler, Kâbe'nin tehdit altında olduğunu görüp Mekke ahaliyle beraber Kâbe'yi korumaya ve Abdullah b. Zübeyr'e destek olmaya gelen Muhtar es-Sekafi taraftarları, Haricîler ile Medine'den kaçıp Mekke'ye gelenler ve yine bu ay içinde Yezîd b. Muâviye'nin vefat haberinin Mekke'ye ulaşması olmuştur. Ayrıca halifelik için Şam'a davet edilen Abdullah b. Zübeyr'in bunu kabul etmemekle halifeli kaybettiği ifade edilmiştir.⁴³²

Bu dönemde Kerbelâ, Harre ve Kâbe'nin mancınıkla taşlanması gibi hadiselerin meydana gelmesi müslümanların kalbinde Yezîd'e ve Emevî iktidarına karşı derin bir üzüntü ve nefret meydana getirmiş ve bu olaylar yıllar sonra Emevî Devleti'nin yıkılmasında bile etkili olmuşlardır.

3.3. Muâviye b. Yezîd Dönemi

Yezîd b. Muâviye vefat edince H. 64 / 683 yılının Rebiülevvel ayının 14. günü yerine II. Muâviye olarak da isimlendirilen oğlu Muâviye b. Yezîd hilafete geçmiştir. Muâviye el-Asğar olarak da bilen Muâviye b. Yezîd, Emevî devletindeki Süfyanîler

⁴³¹ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 236-250; Belâzürî, *Ensâb*, 5/337-355; Taberî, *Târih*, 5/478-481, 482-494; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 3/211-219; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 11/614-632; Mustafa Sabri Küçükbaşcı, "Harre Savaşı", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/245-246; Kılıç, "Yezîd I", 43/513-514. Harre vakasıyla alakalı rivayetlerin değerlendirilmesi için bkz. Ahmet Önkâl, "İslam Tarihiçiliğinde Tarafsızlık Problemi", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 6/3 (1992), 189-197.

⁴³² Halife b. Hayyât, *Tarih*, 252; Belâzürî, *Ensâb*, 5/357-363; Ya'kûbî, *Târih*, 2/251-252; Taberî, *Târih*, 5/497-499; İbn Fehd el-Mekkî, *İthâfû'l-Verâ*, 2/60-63; Hasan İbrâhim Hasan, *Tarihü'l-İslam*, 1/234-235; Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, çev. Hakkı Dursun Yıldız (İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009), 94-95; İrfan Aycan - İbrâhim Sarıçam, *Emeviler* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 34; Hüseyin Algül, *İslam Tarihi* (İstanbul: Gonca Yayınevi, 1986), 3/89-90.

kolundan olan halifelerin sonuncusudur. Babası Yezîd, henüz hayattayken onu veliaht olarak tayin etmiştir.⁴³³ Kısa süren hilafet süresi hakkında 20 gün ile 4 ay aralığında farklı rivayetler bulunmaktadır. Çok kısa süren bu halifeliği döneminde o, hastalığı sebebiyle devlet işleriyle uğraşma imkânı bulamamıştır.⁴³⁴

Salih bir kimse olarak değerlendirilen Muâviye b. Yezîd, 64/683 yılının Rebûlâhir ayının 25. gününde genç yaşta vefat etmiş ve yerine bir veliaht bırakması konusundaki ısrarlara rağmen herhangi bir veliaht tayin etmemiştir. Böylece dedesi ve babasının uygulamaya koyduğu saltanat sistemine muhalefetini ortaya koymuştur. Bu durum Emevî hilafeti için siyasî istikrarsızlığa sebebiyet vermiştir.⁴³⁵ Muâviye b. Yezîd'in halifeliği süresinde hac mevsimi yaşanmadığı için hac emri görevlendirmesi söz konusu olmamıştır.

3.4. Mervân b. Hakem Dönemi

Muâviye b. Yezîd'in kısa süreli halifeliğinden sonra genç yaşta vefat etmesi ve veliaht olarak kimseyi tayin etmemesi Emevî hanedanlığı için zor bir süreci başlatmış, Abdullah b. Zübeyr için ise ortamı yumuşatmış ve hâkimiyet alanını genişletme imkânı sağlamıştır. Böylece Emevî hanedanlığı içinde iktidar mücadeleleri artmış, bu mücadeleler birtakım ihtilaflara da yol açmıştır. Nihayetinde 64/684 yılı Zilkade ayının başında Câbiye'de Benî Ümeyye arasında bir toplantı yapılmış ve burada halife olarak Mervân b. Hakem'in seçilmesine karar verilmiştir. Şüphesiz onun halife seçilmesinde sahip olduğu devlet tecrübesi ve ilerlemiş yaşının etkisi olmuştur. Yine

⁴³³ Belâzürî, *Ensâb*, 5/379; Ya'kûbî, *Târih*, 2/254; Taberî, *Târih*, 5/501; Ahmed b Yûsuf el-Karamânî, *Ahbârü 'd-Düvel ve Âsârü'l-Üvel fi't-Târih*, ed. Ahmed Hatit - Fehmi Sa'd (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1992), 2/15; Hüseyin Atvan, *Mülâmehe min'eş-Şûrâ fi Asri'l-Ümevi* (Beyrut: Dârü'l-Cil, 1991), 83-84.

⁴³⁴ Belâzürî, *Ensâb*, 5/379-380; Taberî, *Târih*, 5/503; es-Suyûtî, *Tarihü'l-Hulefâ*, 347; Mehmet Ali Kapar, "Muâviye b. Yezîd", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/335-336.

⁴³⁵ Belâzürî, *Ensâb*, 5/382; Taberî, *Târih*, 5/530-531. Geniş bilgi için bkz. İsmâil Hakkı Atçeken, "Muâviye b. Yezîd Üzerine Bir Araştırma", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/7 (01 Ağustos 1997), 423-425; Adnan Demircan, "Muâviye b. Yezîd ve Halifeliği", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (1996), 121-122; Saim Yılmaz, "Muâviye b. Yezîd'in Halifelikten Ayrılması ve Halifeliğin Mervânîlere İntikâli", *İSTEM* 8 (01 Aralık 2006), 193-198.

bu toplantı ile Emevî devletindeki Süfyânî iktidarı son bulmuş ve yerine Mervânî iktidarı başlamıştır.⁴³⁶

64/684 yılında Abdullah b. Zübeyr insanlara hac yaptırmıştır.⁴³⁷ Emevî devletinin yeni halifesi olan Mervân b. Hakem ise hem II. Muâviye'den sonra oluşan siyasî istikrarsızlık ve bu ortamda halife seçilmek için çalışmalar içinde bulunması hem de Hicâz bölgesinde Abdullah b. Zübeyr'den kaynaklanan siyasi sebeplerle bu yıl hac yapmamıştır.

Ayrıca bu senede Kâbe, Abdullah b. Zübeyr tarafından yeniden yapılmıştır. Husayn b. Nümeyr komutasındaki Şam askerlerinin Mekke'yi kuşatıp Kâbe'yi mancınıklarla taş yağmuruna tutması esnasında Kâbe ve Mescîd-i Harâm yanıp harap olmuştur. Bu dönemde Mekke'ye gelen Haricîler de bu konuda Abdullah b. Zübeyr'e kızmış ve Kâbe'yi böyle bir duruma düşürmemesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Bu konuda Abdullah b. Zübeyr'in 64 yılı Rebûlevvel ayında onlara Kâbe'nin yıkılıp yeniden yapılması veya düzgün bir şeklide onarılmasıyla ilgili istişarede bulunduğu, aralarında Abdullah b. Abbâs'ın da bulunduğu bazı sahabilerin, daha sonraki dönemler için olumsuz bir örnek teşkil eder endişesiyle, Kâbe'nin yıkılmasına karşı çıkıp onarılmasını istemeleri üzerine İbn Zübeyr "Vallahi hiçbiriniz anne-babanızın evinin yamalı olmasına razı olmazsınız, ben Beytullah'ın yamalı olmasına nasıl razı olayım?" diye karşılık vermiştir. Günlerce yapılan istişarelerden sonra Kâbe'nin yıkılıp yeniden yapılmasına karar verilmiştir.

Abdullah b. Zübeyr, bu süreçte Rasûlullah'ın Hz. Aişe'ye söylediği şekliyle Kâbe'yi Hz. İbrâhim'in belirlediği temeller üzerine inşa etmek istemiştir. Buna göre Hicr, Kâbe'ye dahil edilecek ve kapılar yere kadar indirilecekti. Nihayetinde Kâbe yıkılmış, Abdullah b. Abbâs'ın teklifiyle insanların kıblesiz kalmamaları için etrafına

⁴³⁶ Dineverî, *Ahbârü'r-Tıvâl*, 285; Ya'kûbî, *Târih*, 2/255-256; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 11/668-672; Muhammed Kürd Ali, *Hitatü's-Şam*, 1/115-117; Claude Cahen, *İslamiyet: Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar*, çev. Esat Nermi Erendor (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1990), 58; İrfan Aycan, "Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39/1 (12 Nisan 2019), 160-162; Yılmaz, "Muâviye b. Yezîd'in Halifelikten Ayrılması ve Halifeliğin Mervânîlere İntikâli", 198-204.

⁴³⁷ İbn Habîb, *Muhabber*, 22; Taberî, *Târih*, 5/582; Ebü'l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Â'yan ve Enbau Ebnai'z-Zaman* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1968), 3/71-72.

bir set çekilip üstü örtülmüş, insanlar da setin ardından tavaf yapmaya devam etmişlerdir. Hacerülesved ise atlas bir örtüye sarılıp bir sandukaya konularak Darünnedve’de koruma altına alınmıştır. Yine Kâbe’de bulunan zinet aşyaları da Şeybe b. Osman’ın evinde yer alan Kâbe’nin hazinesine konulmuştur. Nihayetinde Rebülevvel ayında başlayan Kâbe’nin yeniden inşa süreci aynı yılın Cemâziyelahir ayında tamamlanmıştır. Böylece Kâbe’nin kapı sayısı arttırılarak ikiye çıkarılmış, Hicr Beytullah’a dahil edilerek genişletilmiş, boyu daha da yükseltilmiş bir şekilde yeniden inşası tamamlanmıştır. Daha sonra üzerine Kıbtiyye kumaşı giydirilmiş ve Abdullah b. Zübeyr’in davetiyle ahali şükür için Ten’im’e giderek umre ihramına girmiş, sadakalar verilmiş, kurbanlar kesilmiş ve köleler azat edilmiştir.⁴³⁸ Kaynaklarımızda bunun 65/684 yılında meydana geldiği hakkında da rivayetler bulunmaktadır.⁴³⁹

65/684 yılının Ramazan ayında vefat eden Mervân b. Hakem, halifelik için oğulları Abdümelik ile Abdülazîz’i veliaht olarak belirlemiştir. Böylece Emevî hilafetindeki Mervânî saltanatını başlatmış ve bu süreç Emevî devletinin sonuna kadar devam etmiştir. Diğer taraftan veliaht değişikliği konusundaki bu ilk uygulama, sonraki dönemler için örnek oluşturmuştur.⁴⁴⁰ Cesur ve akıllı bir kişi olmasının yanı sıra kurnaz bir karakter sergileyen Mervân b. Hakem, aynı zamanda hırslı ve aşırı Emevî milliyetçiliği ile bilinen bir kişidir. Onun bu politikaları “zulme dayalı militarizm” olarak isimlendirilmiştir.⁴⁴¹ Mervân b. Hakem 27 Ramazan 65/7 Mayıs 685 tarihinde Şam’da vefat etmiştir.⁴⁴²

3.5. Abdümelik b. Mervân Dönemi

Mervân b. Hakem’in vefatı üzerine 65/684 yılının Ramazan ayında yerine birinci veliaht olarak tayin edilen oğlu Abdümelik b. Mervân halife olmuştur.

⁴³⁸ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/204-210, 211-221, 2/69-71; Ya’kûbî, *Târih*, 2/260; İbn Fehd el-Mekkî, *İthâfû'l-Verâ*, 2/67-75; Peters, *The Hajj*, 61; İlgili hadisler için bkz. Müslim, *Sahih-ü Müslim*, “Hac”, 70; Nesaî, *Sünen*, “Menâsik”, 125.

⁴³⁹ Belâzürî, *Ensâb*, 5/369-370.

⁴⁴⁰ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 261-262; Taberî, *Târih*, 5/610; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 11/713.

⁴⁴¹ Mes’ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, 3/78-79; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 3/479; İhsan Süreyya Sırma, *Hilâfetten Saltanata Emeviler Dönemi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2012), 78.

⁴⁴² Ya’kûbî, *Târih*, 2/257; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 11/713; Ünal Kılıç, *Mervân b. el-Hakem* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995), 75-80; İrfan Aycan, “Mervân I”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/225-227.

Gençliğinde bir takım askerî ve idarî görevler üstlenmiş olan Abdülmelik, halife olduğunda kendisine sadece Suriye ve Mısır bölgeleri biat etmiştir.⁴⁴³ O, halifeliği üstlendiğinde devlet iç siyasette ciddi sıkıntılar içinde bulunmaktaydı. Bir taraftan Abdullah b. Zübeyr, diğer taraftan Muhtar es-Sekafî devlet için tehlike arz etmekteydi. Bunlara ilaveten Haricîler pek çok bölgede etkinliklerini devam ettirmekteydiler. Dolayısıyla siyasi durum Hz. Osman'ın şehadetinden sonraki kaos dönemine benzemektedir.⁴⁴⁴

Halife Abdülmelik'in, genelde devleti, özelde Irak bölgesini yönetirken Emevî devletinin kurucusu olan Muâviye'yi örnek aldığı ifade edilmiştir. Kelbîler ile Kaysîler arasındaki mücadeleyi de belli bir denge politikası ile kontrol altında tutmayı başarmıştır.⁴⁴⁵

65/884 yılında hac emirliğini Abdullah b. Zübeyr yapmıştır.⁴⁴⁶ 66/685 yılına geldiğinde Abdullah b. Zübeyr insanlara hac yaptırmıştır.⁴⁴⁷ Halife b. Hayyât, bu sene Necde b. Âmir'in kendisine tabi olanlarla, Muhammed b. Hanefiyye'nin de kendisine tabi olanlarla, Abdullah b. Zübeyr'in ise diğer insanlarla hac yaptığını ifade etmiştir. Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân ise bu sene hacca gitmemiş ve Şam'da kalmıştır.⁴⁴⁸ Bu yılda Muhtar es-Sekafî'nin taraftarlarının Mekke'ye gelerek hac yaptıkları da ifade edilmiştir. Bu gelenlerin lideri Ebû Abdullah el-Cedelî idi. Onlar Abdullah b. Zübeyr'e beyat etmeyip Muhtar es-Sekafî'yi desteklemelerine rağmen ayrı bir sancak / liva taşımıyorlardı. Bunun sebebi ise Abdullah b. Zübeyr'in bu dönemde çok güçlü olması ve Muhammed b. Hanefiyye'nin fitneye sebebiyet verir korkusuyla onları bundan men etmesidir.⁴⁴⁹

⁴⁴³ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 202; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 11/715; Hakkı Dursun Yıldız, "Abdülmelik b. Mervân", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 1/266-270.

⁴⁴⁴ Apak, *İslam Tarihi* 3, 113.

⁴⁴⁵ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 218; Apak, *İslam Tarihi* 3, 131; Fatih Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 186-200.

⁴⁴⁶ İbn Habîb, *Muhabber*, 24; Taberî, *Târih*, 5/622.

⁴⁴⁷ Ya'kûbî, *Târih*, 2/278; Taberî, *Târih*, 6/80.

⁴⁴⁸ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 263.

⁴⁴⁹ Ârızî, *İmâratü'l-Hac*, 154.

67/686 yılında insanlara hac yaptıran kişi yine Abdullah b. Zübeyr olmuştur. Halife Abdülmelik b. Mervân da yine Şam'da kalmış ve hacca gitmemiştir.⁴⁵⁰ Diğer taraftan bu yıl ikisinin de ortak bir rakibi olan Muhtar es-Sekafi, Mus'ab b. Zübeyr ile yaptığı savaşta öldürülmüştür. Böylece o, yönetimine karşı çıkan iki önemli isimden birinden savaş yapmadan kurtulmuş, diğeri ise ciddi bir güç kaybetmiştir.⁴⁵¹

68/687 yılının hac mevsimi tarihte ilk kez gerçekleşecek bir olaya sahne olmuştur. Bu sene ilk kez dört adet hac emîri kendi livalarıyla / sancaklarıyla birbirinden bağımsız bir şekilde kendi taraftarlarına hac yaptırmışlardır. Daha önceki senelerde ihtilaflar yaşanmış ve farklı gruplar hac yapmış olmalarına rağmen ilk kez birden fazla sancak açılmıştır. Abdullah b. Zübeyr ile herkesin kendi taraftarlarına namaz kıldırması, vakfe yaptırmaları ve çatışmadan uzak durulması hususlarında anlaşma yapılmıştır. Hac emîri olarak kendi sancağı altında hac yaptıran kimseler; Abdullah b. Zübeyr, Muhammed b. Hanefiyye, Necde b. Âmir el-Harurî ve Benî Ümeyyenin hac emîridir. Kaynaklarda Benî Ümeyye adına hac yaptıran kişinin ismi zikredilmemiştir. Diğer taraftan dört adet liva açılmasına rağmen kaynaklar bu senenin hac emîri olarak Abdullah b. Zübeyr'i kabul etmişlerdir. Bunun nedeni olarak da onun, Hicâz bölgesinde siyasî olarak egemen durumda olması, Arafat'ta vakfe yaparken imam makamında (teamül olarak hac emirlerinin Arafat'ta buldukları yerdir ki Cebelürrahme tepesinin eteğinde bulunmaktadır) bulunması ve bunlara ilaveten en kalabalık hacı topluluğunun onun etrafında bulunması gösterilmiştir. Ayrıca Abdullah b. Ömer gibi sahabiler de onun yanında vakfe yapmışlardır.⁴⁵²

Arafat'taki konumları itibariyle dört sancak altında hac yaptıran bu kimselerden Abdullah b. Zübeyr yukarıda ifade edildiği üzere imam makamında, Muhammed b. Hanefiyye Müşât dağının yanında konumlanmıştır. Muhammed b.

⁴⁵⁰ İbn Habîb, *Muhabber*, 24; Ya'kûbî, *Târih*, 2/278; Taberî, *Târih*, 6/118.

⁴⁵¹ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 264; *el-İmâme ve's-Siyâse*, 2/32; Dineverî, *Ahbârü't-Tivâl*, 306-308; Ya'kûbî, *Târih*, 2/263-264; Taberî, *Târih*, 6/93-116; İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, 4/405-406; Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, 3/86-87; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/63-66; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 3/331-339; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12/58-63; Julius Wellhausen, *İslamiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*, çev. Fikret İşıltan (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989), 121-146; Patricia Crone, "The Rise of Islam in the World", 16; İsmâil Yiğit, "Muhtâr es-Sekafi", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/54-55.

⁴⁵² Ya'kûbî, *Târih*, 2/263, 278; Taberî, *Târih*, 6/138; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/70-71; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 3/354.

Hanefiyye daha sonra yanındakilerle beraber ilerlemiş ve İbn Zübeyr'in yakınında vakfe yapmıştır. Necde b. Âmir ise yanındakilerle beraber bu ikisinin arkasında vakfe yapmıştır. Beni Ümeyye'nin sancağı da onların sol tarafında yer almıştır. Arafat vakfesinden sonra beraberindekilerle ilk ayrılan kişi Muhammed b. Hanefiyye olmuştur. Ondan sonra Necde b. Âmir, ardından Benî Ümeyye ve en son ise Abdullah b. Zübeyr olmuştur. Hatta İbn Zübeyr'in yanında vakfe yapan Abdullah b. Ömer, onun geç kalmasını eleştirmiş ve onun cahiliye anlayışıyla hareket ettiğini söyleyerek kendisi Arafat'tan ayrılmak için yola koyulmuştur. Onun hareket etmesinin ardından Abdullah b. Zübeyr de beraberindekilerle birlikte yola çıkmıştır. Bu sene siyasi rakiplerin dört ayrı sancak altında ayrı ayrı vakfe ve hac yapmalarına rağmen aralarında bir çatışma yaşanmamıştır. Muhammed b. Cübeyr gibi sözü dinlenen insanlar araya girip çatışma yaşanmaması konusunda ittifak sağlamışlardır. Bu anlaşmadaki tek istisna ise bir başkası tarafından saldırıya uğramaktır. Yani taraflardan biri saldırıya uğradığında kendini savunma ve karşı tarafa mukabelede bulunma hakkının mahfuz olduğunu ifade etmişlerdir. Yine bu gruplar içinde en sakin olanının ise İbnü'l-Hanefiyye taraftarları olduğu belirtilmiştir.⁴⁵³

Bu sene hac mevsiminde dört ayrı sancağın var olması, o dönemin siyasi durumu hakkında da bize bir fikir vermektedir. Her ne kadar Abdullah b. Zübeyr Hicâz bölgesinde hükümrانlık sahibi olup çevre bölgelerin pek çoğundan beyat almış olsa bile onun bu hükümrانlığı mutlak bir hükümrانlık anlamına gelmemektedir. Bunun en büyük delili de hac mevsiminde kendisine tabi olmayan 3 sancağın var olmasıdır. Nitekim kendisi dışındaki üç sancaktan birini temsil eden Necde b. Amir bu dönemde gücünün ve nüfuzunun zirvesine ulaşmış, Bahreyn, Yemen ve Hadramut bölgelerinde hâkimiyet sağlayıp biat almış zekât gelirlerini toplamak için amil atamıştır. Zaten bu durumu gören Abdülmelik b. Mervân, İbn Zübeyr ile olan çekişmesi sebebiyle kendisinden istifade etmek istemiş ve bir elçi gönderip kendisine biat etmesine karşılık onu Yemame'ye atadığını, topladığı zekât gelirlerini kendisine bıraktığını ve döktüğü kanlar sebebiyle kendisinden hesap sorulmayacağını söyleyerek teklif sunmuştur. Ama o, bu teklifleri kabul etmemiş ve hac mevsimi için kendi taraftarlarının sayısını

⁴⁵³ Ya'kûbî, *Târih*, 2/268; Taberî, *Târih*, 6/138-139; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/70-71.

çoğaltmaya çalışmıştır. Hatta o, hac mevsiminden sonra Abdullah b. Zübeyr'in zayıflığından faydalanarak Medine'nin hakimiyetini ele geçirmeye ve Mekke ile Medine arasındaki yiyecek/ticaret akışını kesmeye çalışmış fakat daha sonra bir takım dini sebeplerle bunu yapmaktan vazgeçmiştir. Bütün bunlar Necde b. Âmir'in, Abdullah b. Zübeyr ve Abdülmelik b. Mervân için küçümsenmeyecek bir rakip olduğunu da ortaya koymaktadır.⁴⁵⁴

Muhammed b. Hanefiyye'nin taraftarları ile birlikte ayrı bir sancak altında haccettiği hususu ile ilgili olarak onun böyle yapmasının özellikle Abdullah b. Zübeyr'e biat etmemiş olmasından kaynaklandığı ifade edilmiştir. İbn Zübeyr, Muhtar'ı bertaraf ettikten sonra İbnü'l-Hanefiyye üzerinde daha fazla baskı kurmaya başlamıştır. İbn Zübeyr, kardeşi Urve'yi elçi olarak İbnü'l-Hanefiyye'ye göndermiş ve kendisine beyat etmesini, aksi takdirde kendisine savaş açacağını söylemiştir. İbnü'l-Hanefiyye ise cevap olarak Allah'ın gazabını celbedecek konulara yönelmesinin kendisi için kötü olacağını söylemiştir. Muhammed b. Hanefiyye, İbn Zübeyr'in beyate zorlama konusunda ihmalkâr davranmayacağını anladığı için kendisi destekleyecek yeni kuvvetler istihdam etmek zorunda kalmıştır. Burada Abdullah b. Abbâs ile Muhammed b. Hanefiyye'nin, Abdullah b. Zübeyr'e biat etmekten imtina etmelerinin sebebi herkesin ona biat etmemesidir.

Abdullah b. Zübeyr, İbnü'l-Hanefiyye'yi biate zorlamak veya biat etmediği takdirde Mekke'den çıkarmak için baskı yapmak amacıyla şöyle bir yöntem izlemiştir. Kardeşi Mus'ab'a haber göndererek İbnü'l-Hanefiyye'nin taraftarı olan erkeklerin hanımlarını Irak'tan göndermesini istemiştir. Bunun üzerine Muhammed b. Hanefiyye, 66/685 yılındaki olaydan itibaren yanında olan taraftarlarını, kendisiyle beraber kalmaları veya ayrılmaları konusunda muhayyer bırakmış ve ayrılanların kınanmayacağını söylemiştir. Ama taraftarları kendisinden ayrılmayacaklarını ifade etmiş ve onu desteklemeye devam etmişlerdir. Daha sonra da İbnül Hanefiyye Tâif'e gitmiş ve Emevî ordusuyla beraber Haccâc'ın gelip İbn Zübeyr ile savaşmasına kadar burada kalmaya devam etmiştir. 73/692 yılında Abdullah b. Zübeyr öldürüldükten

⁴⁵⁴ Taberî, *Târih*, 6/138; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/70-71; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 3/281-284, 354; İbn Fehd el-Mekkî, *İthâfî'l-Verâ*, 2/84-85; Ârizî, *İmâratü'l-Hac*, 156-157; Adem Tutar - Hacı Ataş, "Hac Emirliği Kurumunun Siyasi Amaçlı Kullanımı", 80.

sonra Muhammed b. Hanefiyye, Abdülmelik b. Mervân'dan kendisi ve yakınları için emân almış ve ardından da ona biat etmiştir. Hatta Abdullah b. Abbâs'ın, İbnü'l-Hanefiyye'nin Mekke'den çıkarılması sebebiyle İbn Zübeyr ile sert bir şekilde tartıştığı ve ardından onun da Tâif'e gittiği rivayet edilmiştir.⁴⁵⁵

İşte yaşanan bu ihtilaflar sebebiyle İbnü'l-Hanefiyye ayrı bir sancakla hac yapmıştır. Nitekim onun, İbn Zübeyr'in sancağı altında hac yapması, İbn Zübeyr'in egemenliğini kabul etmesi anlamına gelirdi. Aynı durum Beni Ümeyye ve Necde b. Amir için de geçerlidir. O, herkesin ortak bir şekilde biat etmediği bir kimseye biat etmemiş ve sancağı altında hac yapmak istememiştir. Nitekim Muhammed b. Hanefiyye, bu yıldan sonraki hac mevsimlerinde bir daha kendi sancağı ile hac yapma imkânı bulamamıştır. Çünkü o, bunu yapmak için gerekli olan güce sahip olamamıştır.

Abdülmelik b. Mervân ise devletin içinde bulunduğu sıkıntılı durum sebebiyle hac emirliği konusunda yeni bir maceraya girecek imkanının olmadığını farkında idi. Ancak Abdullah b. Zübeyr'in bu dönemde otorite konusunda yaşadığı zaaf lar ve Irak bölgesindeki olayların sebebiyet verdiği siyasi sıkıntılardan istifade eden Abdülmelik b. Mervân, bu hac mevsiminde Benî Ümeyye'nin kendi sancağı altında müstakil bir şekilde hac yapması için bir heyet gönderme imkânı bulmuştur. Nitekim o da sonraki senelerde Abdullah b. Zübeyr'in Hicâz hakimiyeti boyunca bir daha hac yapmak için heyet gönderememiştir.⁴⁵⁶

Halife Abdülmelik b. Mervân, İbn Zübeyr'in Hicâz bölgesindeki egemenliği ve hac emirliği konusunda tek başına söz sahibi olması sebebiyle yapacağı propagandadan etkilenip onun tarafına geçmeleri korkusuyla Şam bölgesindeki halkı hac yapmaktan ve Mekke'ye gitmekten alıkoymaya çalışmıştır. Çünkü Abdullah b. Zübeyr, hac için Mekke'ye gelenlerden kendisi için biat almakta ve Ümeyyeoğulları aleyhinde propaganda yapmaktaydı. Şam ahalisinin aralarında bulunduğu pek çok kişi de onun belîğ hitabetinden etkilenerek ona yönelmekteydi. Bu durumu farkederek Abdülmelik b. Mervân, Kubbetü's-sahre'yi inşa ettirmiş ve insanların hac için Mekke'ye gitmelerini engellemiştir. Halkın bu durum karşısında sesini yükseltip karşı

⁴⁵⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 3/320-321.

⁴⁵⁶ Ârızî, *İmâratü'l-Hac*, 157-158.

çıkması üzerine halife, hadis alimi İbn Şihâb e-Zührî'yi de şahit göstererek Rasûlullah'ın “(İbadet için) sadece şu üç mescide yolculuk yapılır: Mescîd-i Harâm, Mescîd-i Aksâ ve bu mescidim.”⁴⁵⁷ hadisini delil göstermiş ve Mescîd-i Aksa'nın önemiyle alakalı argümanlar ortaya koyarak Mescîd-i Harâm yerine buraya gitmeyi teşvik etmiştir. Böylece Kubbetü's-Sahra sebebiyle Mekke'ye gitmeyen Şam ahalisini Mekke'den, dolayısı ile İbn Zübeyr'den vazgeçirmeye çalışmıştır. Abdullah b. Zübeyr bu durumu Ümeyyeoğulları aleyhine kullanmış ve onları kibleyi İsrailoğullarının kiblesine geri döndürmekle itham etmiştir.⁴⁵⁸ Ya'kûbî, bu sene hac yaptıran kişiyle alakalı olarak Yahya b. Safvan el-Cumahî'nin de ismini zikreder.⁴⁵⁹ Bu sene yani H. 68 yılının hac mevsiminde Abdülmelik b. Mervân Şam'da kalmıştır.⁴⁶⁰

69/688 yılında da Abdullah b. Zübeyr insanlara hac yaptırmıştır.⁴⁶¹ Yine bu yılda Minâ'da Hayf Mescîdi bölgesinde Haricîler tarafından bir mahkeme kurulmuş ve verilen hüküm Cemerât bölgesinde icra edilerek suçlu bulunan bir kişi öldürülmüştür.⁴⁶²

70/689 yılında Abdullah b. Zübeyr hac emriği yapmıştır.⁴⁶³ Bu senede Bizanslıların Müslümanlar aleyhine harekete geçmeleri üzerine Abdülmelik b. Mervân onlarla anlaşma yapmak durumunda kalmıştır. Yine bu yılda Mus'ab b. Zübeyr Mekke'ye yüklü miktarda mal getirip ahali arasında taksim etmiştir.⁴⁶⁴

71/690 yılında da Abdullah b. Zübeyr insanlara hac yaptırmıştır.⁴⁶⁵ Ayrıca bu yılda Mus'ab b. Zübeyr, Irak'ın ileri gelenlerini yanına alarak hac yapmak üzere Mekke'ye gelmiştir. Mus'ab, bu kimseleri Abdullah b. Zübeyr'in yanına götürüp

⁴⁵⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 12/116; Buhârî, *Sahihü'l-Buhârî*, “Savm”, 67; Müslim, *Sahih-ü Müslim*, “Hac”, 74, 95.

⁴⁵⁸ Ya'kûbî, *Târih*, 2/261; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12/41; Kalkaşendî, *Measirü'l-İnafe*, 1/129; Ârizî, *İmâratü'l-Hac*, 159; Petra M. Sijpesteijn, “An Early Umayyad Papyrus Invitation for the Hajj”, *Journal of Near Eastern Studies* 73/2 (2014), 187.

⁴⁵⁹ Ya'kûbî, *Târih*, 2/268.

⁴⁶⁰ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 265.

⁴⁶¹ Ya'kûbî, *Târih*, 2/278; Taberî, *Târih*, 6/149.

⁴⁶² Halife b. Hayyât, *Tarih*, 265; Taberî, *Târih*, 6/148-149.

⁴⁶³ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 266; Ya'kûbî, *Târih*, 2/278; Taberî, *Târih*, 6/150.

⁴⁶⁴ Taberî, *Târih*, 6/150; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/101; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12/130.

⁴⁶⁵ İbn Habîb, *Muhabber*, 24; Ya'kûbî, *Târih*, 2/278; Taberî, *Târih*, 6/166.

onunla tanıştırmış, onların kendisine itaat eden kimseler olduğunu ve onlara ikramda bulunmasını söylemiştir. Fakat o, Irak'tan gelen bu kimselere iltifat etmemiş ve iyi davranmamıştır. Hatta Şam ehlinin bunlardan daha üstün olduğunu ve onlardan on kişinin Şam ahalisinden bir kişiye denk olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine onlar da ondan ayrılmış ve Abdülmelik b. Mervân'a biat mektubu göndermişlerdir.⁴⁶⁶

Muhtar es-Sekafî ile yaptığı savaşta güç kaybı yaşayan Mus'ab b. Zübeyr ile mücadeleyi başlatan Halife Abdülmelik, Şam ordusunu onun üzerine yollamıştır. Deyrû'l-Câselîk⁴⁶⁷ mevkiinde iki taraf arasında şiddetli çarpışmalar yaşanmış ve nihayetinde Iraklı bazı komutanların askerleriyle birlikte ordudan ayrılmasının ardından Mus'ab b. Zübeyr, yanında kalan askerleriyle beraber savaşmaya devam etse de öldürülmekten kurtulamamıştır.⁴⁶⁸

72/691 yılında Mus'ab b. Zübeyr'in öldürülmesinden ve Abdülmelik b. Mervân'ın Kûfe'ye girip oradan biat alması ve böylece en önemli güç merkezlerinden birini ele geçirmesinden sonra siyasi şartlar Abdullah b. Zübeyr'in aleyhine dönmeye başlamıştır. Yine bu yılda Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî bin beşyüz atlı bir birlikle Hicâz'a yönelmiş ve bu yılın Şâban ayında Tâif'e ulaşmıştır. Oradan hem Mekke'ye giden yolları kontrol altına almış hem de süvari birliğini İbn Zübeyr'in Arafat'ta bulunan süvari birliğinin üzerine göndererek ve taciz saldırıları düzenleyerek onun gücünü sınamak istemiştir. Böylece daha kuşatma başlamadan karşı tarafı psikolojik olarak yıpratmaya çalışmıştır.

Haccâc b. Yûsuf, İbn Zübeyr'in kuvvetlerinin zayıfladığını anlayınca Abdülmelik'e bir mektup göndererek İbn Zübeyr'i muhasara edip Harem'e girmek için izin istemiştir. Onun taraftarlarının yorulup ondan ayrıldığını ifade eden Haccâc, takviye kuvvetlerle kendisine destek istemiştir. Abdülmelik b. Mervân ona beş bin kişilik bir kuvvetle takviye göndermiştir. O da Zilkade ayının girişiyile Tâif'ten ayrılmış ve Bi'r-i Meymûn'a⁴⁶⁹ giderek hac için ihrama girmiştir. Daha sonra kuşatma

⁴⁶⁶ *el-İmâme ve's-Siyâse*, 2/32-33; İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, 4/406.

⁴⁶⁷ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 2/503.

⁴⁶⁸ *el-İmâme ve's-Siyâse*, 2/36-37; Dineverî, *Ahbârü't-Tıvâl*, 311-313; Ya'kûbî, *Târih*, 2/265-266; Taberî, *Târih*, 6/151-162; İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, 4/410-412; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/110-112; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12/135-143.

⁴⁶⁹ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 1/302.

için harekete geçmiştir. Bu manada Ebû Kubeys tepesine mancınık kurmuş ve şehre taş ve ateş yağdırmaya başlamıştır. Zilhicce ayının başlarında da Şam'dan gelen takviye birlikler onun ordusuna katılmıştır. Böylece Yezîd döneminden sonra ikinci kez Mekke kuşatma altında kalmıştır.⁴⁷⁰

Bütün bunlar, dünyanın dört bir tarafından hac farızasını yerine getirmek için gelen duyufurrahman yani hacılar Mekke'de iken gerçekleşmiştir. Bundan dolayı Haccâc, bu yaptıkları sebebiyle insanlar tarafından kınanmıştır. Onu kınayanlar arasında bu sene hac için Mekke'ye gelen sahabeden Abdullah b. Ömer de yer almıştır. İbn Ömer, Haccâc b. Yûsuf'a haber göndermiş ve Allah'tan korkarak insanlara taş atmaktan vazgeçmesini, haram ayda ve haram beldede bulduklarını, duyufurrahmanın yeryüzünün değişik beldelerinden hac için geldiklerini ve dünyalıkları terk ederek hayır işlerine yöneldiklerini, buna karşın mancınıkla atılan taşların onları Mekke'de hac sebebiyle yapmak zorunda oldukları tavaf ve ibadetten alıkoyduğunu söylemiş ve bu işler bitinceye kadar mancınıkla taş atmaktan vazgeçmesini istemiştir. Haccâc bu talebe müsbet cevap vermiş ve hac ibadetinin bitişine kadar saldırıları durdurmuştur. Buna karşın kuşatma devam ettiği için ticaret vs. durma noktasına gelmiş, şehirde kıtlık meydana gelmiştir. Buna rağmen Mekke ahalisi ve dışarıdan gelen hacılar İbn Zübeyr'i desteklemeye devam etmişlerdir. İşte bu yılın hac ibadeti bu şartlar altında yapılmıştır. Abdullah b. Ömer'in, Abdullah b. Zübeyr'i de hac mevsiminde bilhassa Harem'de taşkınlığa sebebiyet vermemesi konusunda uyardığı fakat bu uyarısının dikkate alınmadığı ifade edilmiştir.⁴⁷¹

Diğer taraftan Abdullah b. Zübeyr, haccın menasiklerini tamamlamak, Arafat, Müzdelife ve Minâ'ya çıkmak için Haccâc b. Yûsuf'tan izin talebinde bulunmasına rağmen red cevabı almıştır. Bu sebeple o da Haccâc b. Yûsuf ve ordusuna Kâbe'yi tavaf etme ve Safâ ile Merve arasında sa'y yapma konularında izin vermemiştir.

⁴⁷⁰ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 268-269; *el-İmâme ve's-Siyâse*, 2/37-39; Dineverî, *Ahbârü't-Tivâl*, 314-315; Ya'kûbî, *Târih*, 2/266-267; Taberî, *Târih*, 6/174-175; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/119-120, 124-127; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 3/399-400; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12/164-165; Ârizî, *İmâratü'l-Hac*, 162.

⁴⁷¹ Dineverî, *Ahbârü't-Tivâl*, 314-315; Taberî, *Târih*, 6/174-175; İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, 4/414-419; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 3/398-400; Ahmet Turan Yüksel, "Emevîler Döneminde Abdullah b. Ömer", *İSTEM* 4/8 (2006), 35; Hakkı Dursun Yıldız, "Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 1/146.

Haccâc ise İbn Zübeyr'i öldürünceye kadar güzel koku sürünmeyeceğine ve kadınlara yaklaşmayacağına dair yemin etmiştir. Bu kısıtlamalar Haccâc b. Yûsuf ile ordusunda bulunanlar ve Abdullah b. Zübeyr ve ordusunda bulunanlar için karşılıklı olarak geçerli olmuştur. Normal hacılara gelince onlar herhangi bir yerde engellemeye tabi tutulmamış, Arafat'ta vakfe yaparken, Müzdelife ve Minâ'da silahlı bir halde ihramda bulunan Haccâc b. Yûsuf'a tabi olmalarına rağmen Kâbe'yi tavaf ederken ve sa'y yaparken İbn Zübeyr'e tabi olarak hac menasikini tamamlamışlardır.

Bu sene kimin hac emîri olduğuyula alakalı olarak da farklı düşünceler söz konusu olmuştur. Kaynaklarımız genellikle Haccâc b. Yûsuf'un hac emirliği yaptığını ifade etmektedir. Bu düşüncüyü destekleyen argümanlar da şunlardır: Hacılara Arafat'ta vakfe yaptıran, Müzdelife'ye ifaza ve vakfe yaptıran, Cemerât'ta şeytan taştırtıran ve Minâ'da kurban kestirme işlerini yaptıran Haccâc b. Yûsuf olmuştur. Fakat aynı zamanda o, dinen yasak olmasın rağmen askerleri ile birlikte silahlı olarak ihrama girmiştir. Yine o, Mekke'nin içinde yapılması gereken Kâbe'yi tavaf etme ve Safâ ile Merve arasında sa'y gibi haccın erkânı arasında yer alan menasikleri yerine getirememiştir. Buna karşın Abdullah b. Zübeyr ise, taraftarlarıyla Kâbe'yi tavaf etme ve Safâ ile Merve arasında sa'y yapma gibi menasikleri yapmasına rağmen hacıları Arafat'a götürüp vakfe, Müzdelife'ye doğru ifaza ve vakfe yaptıran, Cemerât'ta şeytan taşlama ve Minâ'da kurban kesme gibi haccın erkânı arasında yer alan menasikleri yaptıramamıştır.⁴⁷²

Bütün bunlar göz önünde bulundurulduğunda ve hac emîrinin haccın bütün menasıklarında hacıların başında bir imam olarak bulunması gerektiğini değerlendirdiğimizde aslında her ikisinin de tam olarak hac emirliği yapamadığını müşahade etmiş oluruz. Çünkü haccın temel rükünlerinin edasına güç yetirememesi hac emirliği vazifesini düşürmektedir. Bu durum her ikisi için de geçerli olmuştur. Dolayısıyla 72/691 yılında insanlara iki kişi hac yaptırmasına karşın hac emîrinin kim olduğu tartışmalı bir konu olmuştur. Çağdaş araştırmacılardan el-Ârızî de bu yılın hac emirliği ile ilgili olarak Haccâc b. Yûsuf ve Abdullah b. Zübeyr'in şartları tam

⁴⁷² Ya'kûbî, *Târih*, 2/266-267; Taberî, *Târih*, 6/175; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/119-120; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 3/398-399; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12/165; Ârızî, *İmâratü'l-Hac*, 161-164.

sağlamadığını ifade etmiştir.⁴⁷³ Diğer taraftan hac ibadetinin olmazsa olmaz rüknünün Arafat vakfesi olduğu ve bu vazifeyi Haccâc b. Yûsuf'un yerine getirdiği, diğer taraftan Abdullah b. Zübeyr'in Arafat vakfesini yapamadığı için hac yapmış olamayacağı, hac yapmayan kişinin de hac emri olamayacağı düşünüldüğünde, bu yılın hac emrinin Haccâc b. Yûsuf olduğu söylenebilir. Nitekim ilk dönem kaynakları da bu yılın hac emrinin Haccâc b. Yûsuf olduğunu ifade etmişlerdir.⁴⁷⁴

Hac mevsiminin sonu yaklaştığında Haccâc b. Yûsuf'un münadisi hacılara seslenerek onların memleketlerine dönmelerini, bundan sonra İbn Zübeyr ve taraftarlarının üzerine mancınkla taş atacaklarını duyurmuştur. Nitekim kısa bir süre sonra iki taraf arasında çatışmalar başlamış, Haccâc b. Yûsuf mancınkla attığı taşlarla İbn Zübeyr'i alt etmeye çalışmıştır. İki taraf arasındaki çatışmalar İbn Zübeyr'in öldürülmesine kadar devam etmiştir. Mancınkla taş atılması esnasında yıldırımların düşmesi ve insanları öldürmesi sebebiyle Şam ordusundaki askerler korksalar da bu durum Haccâc'ı durduramamıştır. Haccâc b. Yûsuf tarafından gerçekleştirilen bu muhasara uzadıkça ticarî hayatın durması sebebiyle Mekke'de gıda fiyatları ciddi şekilde artmış, açlık baş göstermiş ve sosyal hayat felce uğramıştır. Abdullah b. Zübeyr'in direnişini kıran en önemli unsurlardan birinin de ambargo sebebiyle yaşanan bu sıkıntı olduğu ifade edilmiştir.

Tabii bu süreçte Abdullah b. Zübeyr'in yanında yer alan ve onu destekleyen kişilerin sayısında da azalmalar meydana gelmeye başlamış ve insanlar Haccâc'dan eman dilemeye başlamışlardır. Nihayetinde Abdullah b. Zübeyr, annesi Esmâ bint Ebû Bekir ile istişare ettikten sonra yaklaşık yedi ay kadar devam eden Mekke kuşatmasının sonunda, kendisiyle birlikte kalan az sayıdaki taraftarlarıyla Şam ordusuna karşı bir huruc hareketi gerçekleştirmiştir. Ümitsizce yapılan bu hareket neticesinde Abdullah b. Zübeyr, yanındaki destekçileriyle beraber şehit edilmiştir.

⁴⁷³ Ârızî, *İmâratü'l-Hac*, 163.

⁴⁷⁴ Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, 278; İbn Habîb, *Muhabber*, 24; Ya'kûbî, *Târih*, 2/281; Taberî, *Târih*, 6/178; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, 4/318.

Böylece onun Hicâz bölgesindeki 10 yıla yakın süren (64-73/683-692) hâkimiyeti sona ermiştir.⁴⁷⁵

Harem bölgesi başta olmak üzere pek çok bölgeye hâkim olan en güçlü rakibinden kurtulan Abdülmelik b. Mervân, artık İslam Devletinin tamamında hükmü geçen bir halife olmuş ve yönetimde siyasi birliği ve istikrarı sağlamıştır. Halife Abdülmelik gerçekleştirdiği muhasarada muzaffer olan Haccâc b. Yûsuf'u, Mekke, Medine, Yemâme ve Yemen'i içine alan Hicâz valiliği ile ödüllendirmiştir.⁴⁷⁶ Diğer taraftan Muhammed b. Hanefiyye de Abdullah b. Zübeyr'in öldürülmesinden sonra Halife Abdülmelik'e bir mektup yazarak kendisi ve beraberindekiler için eman istemiş, halifenin kendisine gönderdiği eman mektubunu alınca da gidip biat etmiştir.⁴⁷⁷

73/692 yılına gelindiğinde hac emirliğini Haccâc b. Yûsuf yapmıştır.⁴⁷⁸ Hicâz bölgesinde Emevî hakimiyetini sağlayan Haccâc b. Yûsuf önce Mekke'ye sonra da Hicâz bölgesinin tamamına vali olmuştur. Onun valiliği Abdullah b. Zübeyr'le savaşmak için geldiği Tâif'teki süre dahil toplam üç yıl sürmüştür. Daha sonra 75/694 yılında Halife Abdülmelik tarafından Irak bölgesine vali olarak gönderilmiştir. Onun valiliğinin karakteristik özelliği şiddet ve zulüm olmuştur.⁴⁷⁹

74/693 yılında yine Hicâz valisi Haccâc b. Yûsuf hac emirliği yapmıştır.⁴⁸⁰ İbn Habîb ise Halife Abdülmelik'in bu sene hac yaptırdığını ifade etmiştir.⁴⁸¹ Haccâc b. Yûsuf'un, insanlara hac yaptırmaya gidecekken irad ettiği bir hutbede şöyle dediği belirtilmiştir: “Ey insanlar! Ben hac yapmak istiyorum ve yerime de oğlumu vekil

⁴⁷⁵ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 269; *el-İmâme ve 's-Siyâse*, 2/37-39; Dineverî, *Ahbârü't-Tıvâl*, 314-315; Taberî, *Târih*, 6/187-192; İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, 4/414-420; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/124-127; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 3/400-407; Aycan - Sarıçam, *Emeviler*, 49; Yıldız, “Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm”, 1/145-146.

⁴⁷⁶ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 269-270; *el-İmâme ve 's-Siyâse*, 2/39; Ya'kûbî, *Târih*, 2/269; Taberî, *Târih*, 6/194; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/127, 130; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 3/410.

⁴⁷⁷ İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, 4/400-401; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 3/321.

⁴⁷⁸ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 270; İbn Habîb, *Muhabber*, 24; Taberî, *Târih*, 6/194.

⁴⁷⁹ Ali Delice, “Haccâc b. Yûsuf (Hayatı ve Faaliyetleri)”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1998), 446-459; Sebahattin Çelik, “Emevi Devlet Otoritesinin Tesisinde Haccâc b. Yûsuf es-Sakafi'nin Fonksiyoner Rolü”, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/1 (2003), 23-34.

⁴⁸⁰ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 270-271; Ya'kûbî, *Târih*, 2/281; Taberî, *Târih*, 6/201.

⁴⁸¹ İbn Habîb, *Muhabber*, 24.

bırakıyorum. Ben oğluma, Rasûlullah'ın (sav) Ensar'a yaptığı tavsiyenin tersini yapmasını tavsiye ediyorum. Rasûlullah (sav) şöyle tavsiyede bulunmuştu: “Size iyilik yapana mukabelede bulunun, kötülük yapanı ise terk edin.” Ben ise şöyle emrediyorum: “Sana iyilik yapana mukabelede bulunma, kötülük yapanı ise terk etme.” Yine o, “Siz benden sonra, benim korkum dışında ızharını engelleyecek bir şeyin olmadığı sözler söyleyeceksiniz. Benden sonra “Allah onun arkadaşlığını iyi etmesin.” diye söyleyeceksiniz. Ancak ben size cevap verme konusunda aceleciyim (yani siz daha söylemeden ben cevabınızı vereyim) Allah size hilafeti hayırlı etmesin.” demiş ve minberden inmiştir.⁴⁸²

Haccâc b. Yûsuf'un valiliği döneminde Mekke'de imar faaliyetleri yapılmıştır. Abdullah b. Zübeyr'i bertaraf ettikten sonra Halife Abdülmelik'e bir mektup yazarak Kâbe'ye yapılan ilaveleri ve yeniden inşa edilmesinden sonraki durumunu bildirmiştir. Halife Abdülmelik ise İbn Zübeyr'in yaptığı ilavelerin yıkılması, yapılan ikinci kapının kapatılması ve Kâbe'nin eski haline döndürülmesi konusunda talimat vermiştir. Bunun üzerine Haccâc, verilen talimata uyarak Hatîm'i Kâbe'nin dışına çıkarmış ve ilave edilen kapıyı kapatmıştır. Dolayısıyla o, mancınıklarla taşıyıp harap ettiği Kâbe'nin binasında İbn Zübeyr'in yaptığı ilaveleri kaldırarak onu yeniden inşa etmiştir. Bu imar faaliyetleri tamamlandıktan sonra durum halifeye bildirilmiştir. Halife Abdülmelik'in Hz. Aişe'den gelen rivayeti duyduktan sonra Abdullah b. Zübeyr'in yaptığı şekli değiştirdiğine pişman olduğu ifade edilmiştir.⁴⁸³

75/694 yılında Halife Abdülmelik b. Mervân insanlara hac yaptırmıştır. O, siyasi istikrarın sağlanıp düzene girmesi ve rakiplerinden kurtulmasından sonra bu yılda hacca gitme kararı almıştır.⁴⁸⁴ İbn Habîb, bu yılda Ebân b. Osman'ın hac yaptırdığını söylemiştir.⁴⁸⁵

Abdülmelik b. Mervân hac için Mekke'ye giderken Medine'ye uğramıştır. Burada Allah Rasulü'nün (sav) minberine çıkıp hutbe irad etmiştir. Medine'de babası

⁴⁸² *el-İmâme ve's-Siyâse*, 2/245; İbn Kuteybe, *Uyunu'l-Ahbâr*, 2/245; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, 3/121-122.

⁴⁸³ Ezrakî, *Ahbârü Mekke*, 1/210-213; Ya'kûbî, *Târih*, 2/272; Taberî, *Târih*, 6/195.

⁴⁸⁴ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 272-273; Ya'kûbî, *Târih*, 2/281; Taberî, *Târih*, 6/209, 215.

⁴⁸⁵ İbn Habîb, *Muhabber*, 25.

Mervân'ın evinde birkaç gün kalmıştır. Daha sonra yanındaki kabileyle birlikte hac ibadetini ifa etmek üzere Mekke'ye doğru yola çıkmıştır. Zülhuleyfe'ye geldiklerinde Ebân b. Osman kendisine, Beydâ'da ihrama girmesini söyleyince burada ihrama girmiştir.⁴⁸⁶

Halife Abdülmelik Mekke'ye girdikten sonra Harem'e gidip Kâbe'yi tavaf edip ve telbiye getirmeye başlamış ve ibadetini tamamlayıp duruncaya kadar telbiyeye devam etmiştir. Bu durumu Abdullah b. Ömer'e anlatınca o, bunları müşahede ettiğini, kendisinin ise telbiye yerine tekbir getirdiğini ifade etmiştir. Yaptırdığı bu hac boyunca Halife Abdülmelik, dört tane hutbe irad etmiştir. Bunlar; Terviye'den önceki gün, Arefe günü, Bayramın ikinci günü ve birinci nefr günü.⁴⁸⁷

Halife Abdülmelik b. Mervân'ın bu haccında irad ettiği hutbelerden birinde kendisinden önce malları yiyen halifeler geldiğini (İbn Zübeyr'i kastederek), bu ümmetin ilacının kılıç olduğunu, kendisinin (Hz. Osman gibi) zayıf, (Muâviye gibi) iki yüzlü ve (Yezîd gibi) ahmak bir halife olmadığını söylemiş, kendisine boyun eğinceye kadar bu ümmeti ancak kılıçla tedavi edeceğini ve kendilerine isyan bayrağı açılmadığı sürece ahaliden gelen bütün sıkıntılara katlanacağını ifade etmiştir. Yine o, ahalinin onlara muhacirlerin amellerini yüklediği halde kendilerinin bunu yapmadıklarını, onlara takvayı emredip kendilerini unuttuklarını söylemiş ve bu makama geçtikten sonra kendisine takvayı emreden kişinin boynunu vuracağını ifade etmiştir.⁴⁸⁸

Ayrıca bu dönemde Ali b. Abdullah b. Abbâs halifeye gelerek kendisine biat etmedikleri için İbn Zübeyr'in babasına ve ailesine yaptıklarını anlatmış ve babasının halifeye tabi olmasını tavsiye ettiğini söylemiştir. Halife de onu iyi karşılamış ve ailesiyle beraber başkent Şam'a götürmüştür. Haccın ardından Mekke'den ayrılmadan Kâbe'nin yanına giden Halife Abdülmelik, kendisinin Kâbe hususunda aslında bir şey

⁴⁸⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/226.

⁴⁸⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/226-227; Ârızî, *İmâratü'l-Hac*, 167-168.

⁴⁸⁸ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 273; Belâzürî, *Ensâb*, 7/212-213.

yapmak istemediğini ve İbn Zübeyr'i yüklediğiyle başbaşa bırakmayı istediğini söylemiştir.⁴⁸⁹

Yine bu haccında Halife Abdülmelik, Huzâa, Kureyş, Benî Bekir gibi kabilelerden yaşlı olan kimselere haber göndererek Harem'i ve sınırlarını yenilemeleri istemiştir. Böylece Mescîd-i Harâm'ın duvarlarını yükseltmiş ve tavanı sâc ağacı ile örtmüştür. Ayrıca o, Kâbe'nin kapısını altın kaplama ile süsleyen ilk kişidir.

Haccın tamamlanmasının ardından dönüş yoluna koyulan Halife Abdülmelik b. Mervân, 76/695 yılının başında Medine'ye girmiştir. Orada yine Rasûlullah'ın (sav) minberi üzerinde hutbe irad eden Halife Abdülmelik, Medine ahalisine sert sözler söylemiş ve karşı çıkanlara da katı bir muamelede bulunmuştur. Yine o, Rasûlullah'ın (sav) minberini Medine'den Şam'a nakletmeye çalışmıştır. Ancak başta sahabe olmak üzere Medine ahali buna karşı çıkmıştır. Ayrıca tabiinden fakih ve muhaddis Kabîsa b. Züeyb şöyle diyerek onu uyarmıştır: “Sana Allah'ı hatırlatarak bunu yapmamamı söylüyorum. Muâviye onu hareket ettirdiğinde güneş tutulmuştu.” Bütün bunlardan sonra Halife Abdülmelik, minberin Şam'a naklinden vazgeçmiş ve Medine'de üç gün kaldıktan sonra da Şam'a hareket etmiştir.⁴⁹⁰

76/695 yılında hac emirliğini Medine fakihlerinden sayılan ve bu yılın Recep ayında Medine'ye vali atanan Ebân b. Osman yapmıştır.⁴⁹¹ İbn Habîb, bu yılın hac emîri olarak Abdülmelik b. Mervân'ın da ismini zikretmiştir.⁴⁹² Halife b. Hayyât ise bu senenin olayları içinde hac emîri olarak herhangi bir isim zikretmemiş, Abdülmelik b. Mervân döneminin sonunda görevlileri arasında Ebân b. Osman'ın ismini zikretmiştir.⁴⁹³

77/696 yılında yine Ebân b. Osman hac emirliği yapmıştır.⁴⁹⁴ İbn Habîb, 76-79 yıllarında hac yaptıran kişi olarak Abdülmelik b. Mervân'ı da zikrettikten sonra Ebân

⁴⁸⁹ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 273; Belâzürî, *Ensâb*, 7/212-213; Ya'kûbî, *Târih*, 2/273-274; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 3/434-435; el-Makrizî, *en-Nizâ' ve't-Tahâsum*, 37.

⁴⁹⁰ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 2/130; İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/228-230; Belâzürî, *Ensâb*, 7/214; Ya'kûbî, *Târih*, 2/274; İbn Fehd el-Mekkî, *İthâfü'l-Verâ*, 2/105; Ârızî, *İmâratü'l-Hac*, 168.

⁴⁹¹ Ya'kûbî, *Târih*, 2/281; Taberî, *Târih*, 6/256; Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, 4/318.

⁴⁹² İbn Habîb, *Muhabber*, 25.

⁴⁹³ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 298.

⁴⁹⁴ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 276; Ya'kûbî, *Târih*, 2/281; Taberî, *Târih*, 6/318.

b. Osman'ın ismini zayıf bir şekilde zikretmiştir.⁴⁹⁵ Fakat bu pek mümkün görünmemektedir. Nitekim kaynaklarımız Ebân b. Osman'ın ismi üzerinde ittifak etmişlerdir.

78/697 yılında ise Velîd b. Abdülmelik insanlara hac yaptırmıştır.⁴⁹⁶ Böylece Halife Abdülmelik b. Mervân, kendisinden sonra hilafete atayacağı oğlunu hac mevsimi vesilesiyle insanlara tanıtmış ve halifeliğinin yolunu açmıştır. Bu manada Velîd b. Abdülmelik, H. 77/696 yılında Bizans üzerine gönderilen orduya komutan olarak atanmıştır. İbn Habîb, Ya'kûbî ve Mes'ûdî ise bu senenin hac emîrinin Ebân b. Osman olduğunu savunmuşlardır.⁴⁹⁷ Muhtemelen Ebân b. Osman, hac emirliği yapan Velîd b. Abdülmelik'e bu görevi süresince refakat etmiştir.

79/698 senesinde de Ebân b. Osman hac emirliği yapmıştır.⁴⁹⁸ Ayrıca bu sene Şam bölgesinde, insanları gazvelerden alıkoyacak kadar şiddetli bir tâun meydana gelmiştir.⁴⁹⁹

80/699 yılında yine Ebân b. Osman hac emîri olarak görev yapmıştır.⁵⁰⁰ Taberî bu senede Süleyman b. Abdülmelik'in hac yaptığı hususunda rivayetlerin olduğunu da zikretmiştir.⁵⁰¹ İbn Habîb de bu yılda hac yaptıran kişi olarak Süleyman b. Abdülmelik'in yanında Ebân b. Osman'ın ismini zikretmiştir.⁵⁰²

Bu sene Mekke'de hacıları alıp götüreren, evleri basan ve Cuhâf diye isimlendirilen bir sel hadisesi meydana gelmiştir. Nitekim bu sel önüne çıkan her şeyi kürüyüp götürdüğü için bu seneye Âmu'l-Cuhâf denilmiştir. Rivayetlere göre sel Terviye günü sabah namazından önce meydana gelmiş, çok şiddetli olduğu için hacıları ve yükleriyle beraber develeri sürüklemiştir. Mekke evlerini su basmış, sel suları Mescîd-i Harâm'ın içine dolmuş ve insanlar korunmak için dağlara çıkmıştır. Bu afet sebebiyle yıkılan evlerden sürüklenen taşlar pek çok kişinin vefat etmesine

⁴⁹⁵ İbn Habîb, *Muhabber*, 25.

⁴⁹⁶ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 277; Taberî, *Târih*, 6/321.

⁴⁹⁷ Ya'kûbî, *Târih*, 2/281; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, 4/318.

⁴⁹⁸ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 279; Ya'kûbî, *Târih*, 2/281; Taberî, *Târih*, 6/324.

⁴⁹⁹ Taberî, *Târih*, 6/322.

⁵⁰⁰ Taberî, *Târih*, 6/329.

⁵⁰¹ Taberî, *Târih*, 6/329.

⁵⁰² İbn Habîb, *Muhabber*, 25.

sebebiyet vermiştir. Durumun Halife Abdülmelik'e bildirilmesi üzerine onun bundan endişe duyduğu ve ciddi miktarda para gönderip sellere karşı setler yapılmasını emrettiği, büyük kayalar getirilerek bu setlerin yapıldığı rivayet edilmiştir.⁵⁰³

81/700 yılında hac emîri Süleyman b. Abdülmelik olmuştur.⁵⁰⁴ Arızî, Halife Abdülmelik'in bu tercihte bulunmasında İbn Eş'as hareketinin etkili olduğunu savunmuştur. Abdullah b. Zübeyr ile olan tecrübesi sebebiyle Halife Abdülmelik'in bu harekettten ciddi olarak endişe ettiğini, özellikle hac mevsiminde yapılan propagandanın hacılar üzerindeki etkisinden, emir konumunda olan kişinin İbn Eş'as'a destekçi olmasından ve İbn Eş'as'ın Hicâz'ı ele geçirip ikinci bir İbn Zübeyr haline gelmesinden korkmuştur. Yine Süleyman b. Abdülmelik, kendisi için Rasûlullah'ın sîret ve meğâzisini yazmasını Ebân b. Osman'dan istemiştir. Ebân b. Osman da bu isteği yerine getirmiştir.⁵⁰⁵

82/701 yılında Ebân b. Osman insanlara hac yaptırmıştır.⁵⁰⁶ Ebân b. Osman bu sene Cemâziyelâhir ayında Medine emirliğinden azledilmiş yerine Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî atanmıştır.⁵⁰⁷ Arızî, Ebân b. Osman'ın bu sene resmi bir görevlendirme olmaksızın hac emirliği yaptığını ifade etmiştir. Buna sebep olarak Halife Abdülmelik'in, İbn Eş'as isyanının tehlikeleri başta olmak üzere diğer meselelerle meşguliyeti sebebiyle hac emirliği için herhangi bir görevlendirme yapmayı ihmal ettiğini söylemiştir. Yine o, Ebân b. Osman'ın Medine valiliğinden azledilmesine rağmen daha önceki görevlendirmelere dayanarak insanlara hac yaptırmak üzere Mekke'ye doğru yola çıktığını ancak Mekke valisi Hâris b. Hâlid el-Mahzûmî'nin, kendisine onun hac emirliğine atandığına dair halifeden bir atama yazısı gelmediğini söyleyerek ona engel olmaya çalıştığını, ikisi arasında yaşanan çekişmede Ebân b. Osman'ın nesebi ve insanların kendisini desteklemeleri sebebiyle galip gelip hac emirliği vazifesini icra ettiğini ifade etmiştir.⁵⁰⁸

⁵⁰³ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 2/168-169; Taberî, *Târih*, 6/325.

⁵⁰⁴ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 281; İbn Habîb, *Muhabber*, 25; Ya'kûbî, *Târih*, 2/281; Taberî, *Târih*, 6/341.

⁵⁰⁵ Arızî, *İmâratü'l-Hac*, 171; Ataş, *Hac Emirliği*, 167.

⁵⁰⁶ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 288; İbn Habîb, *Muhabber*, 25; Ya'kûbî, *Târih*, 2/281; Taberî, *Târih*, 6/356.

⁵⁰⁷ Taberî, *Târih*, 6/355.

⁵⁰⁸ Arızî, *İmâratü'l-Hac*, 171-172.

83/702 yılında hac emîri Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî olmuştur.⁵⁰⁹ Halife Abdülmelik onu 82/701 yılının Cemâziyelâhîr ayında Ebân b. Osman'ın yerine Medine'ye vali atamıştır. Hişâm b. İsmâil, kızını halife ile evlendirerek onunla akrabalık bağı kurmuştur. Kızı da Hişâm b. Abdülmelik'in annesidir. İbn Habîb, bu senenin hac emîriyle ilgili herhangi bir bilgi vermemiş ancak dipnotta kitabın muhakkiki tarafından Hişâm b. İsmâil'in ismi eklenmiştir.⁵¹⁰

84/703 yılında hac emîri Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî olmuştur.⁵¹¹ Bu yılda Mekke'de büyük bir sel meydana gelmiş, Mescîd-i Harâm'ın içine kadar ulaşmış ve Kâbe'yi kuşatmıştır. Bu selden sonra ahali hastalanmış, vücutlarında ve dillerinde rahatsızlıklar meydana gelmiştir. Hatta bu hastalık insanları delirtircesine zihinlerini çok etkilediği için bu sele 'Seylü'l-Muhabbel' adı verilmiştir.⁵¹²

85/704 yılında yine Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî hac emirliği vazifesini icra etmiştir.⁵¹³ Bu yılda Halife Abdülmelik, veliaht olan kardeşi Abdülazîz b. Mervân'ı veliahtlıktan azledip yerine oğulları adına biat almayı düşünmüştür. Çevresindekilerin bunu yapmaması konusundaki telkinleri sonucu bunu yapmaktan vazgeçmiştir. Ancak bu yılın Cemâziyelevvel ayında veliaht Abdülazîz b. Mervân Mısır'da vefat edince Halife Abdülmelik, oğulları Velîd ve Süleyman'ın veliahtlıkları konusunda ahalden biat almıştır.⁵¹⁴ İbn Habîb, bu senenin hac emîriyle ilgili yine herhangi bir bilgi vermemiş ancak dipnotta kitabın muhakkiki tarafından Hişâm b. İsmâil'in ismi eklenmiştir.⁵¹⁵

Halife Abdülmelik b. Mervân 86/705 yılının Şevval ayında vefat etmiştir. Ebû'l-Mulûk olarak isimlendirilen Halife Abdülmelik, iktidarının ilk yedi yılını iç karışıklıklarla mücadele ile geçirmiş nihayetinde Haccâc b. Yûsuf'un Kâbe'yi

⁵⁰⁹ Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, 289; Ya'kûbî, *Târih*, 2/281; Taberî, *Târih*, 6/384.

⁵¹⁰ İbn Habîb, *Muhabber*, 25.

⁵¹¹ Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, 290; İbn Habîb, *Muhabber*, 25; Taberî, *Târih*, 6/388.

⁵¹² Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 2/170; el-Fâsî, *Şifâü'l-Ğarâm*, 2/262; İbn Fehd el-Mekkî, *İthâfü'l-Verâ*, 2/112.

⁵¹³ Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, 291; Ya'kûbî, *Târih*, 2/281; Taberî, *Târih*, 6/417.

⁵¹⁴ Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, 289-290; Taberî, *Târih*, 6/412-417; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/261-263; M. Ali Kapar, "Emevî Valilerinden Abdülazîz b. Mervân (ö.86/705)", *İSTEM* 8 (01 Aralık 2006), 47-48.

⁵¹⁵ İbn Habîb, *Muhabber*, 25.

mançınıkla taş yağmuruna tutarak Abdullah b. Zübeyr'i öldürmesiyle rakipsiz bir hale gelmiş, ülke içinde hâkimiyeti ve istikrarı sağlamıştır. Bunun yanında devletin kurumsallaşmasında ciddi gayretler göstermiştir. Bu manada o, ilk kez Müslümanların kendi parasını dinar ve dirhem olarak bastırması, dîvan kayıtlarının diğer dillerden Arapça'ya çevrilmesi, vergi sisteminin yeniden düzenlenmesi, berîd teşkilatının yeniden tanzim edilmesi, hâcipliğin kurumsal olarak geliştirilmesi, nüfus sayımının yapılması, Kur'an-ı Kerîm'in harekelenmesi ve noktalaması gibi çok önemli hizmetleri yerine getirmiştir. Yine o, Kubbetü's-Sahrâ'nın inşa edilmesi, Vâsıt şehrinin kurulması, sulama kanallarının açılması, köprü ve yolların yapılması gibi imar faaliyetlerine de ehemmiyet vermiştir.⁵¹⁶

Diğer taraftan devletin hakimiyet alanını Suriye ve Mısır bölgelerinden alıp Ceyhun nehri kıyılarına ve Atlas okyanusuna kadar olan bir alana çıkarmıştır.⁵¹⁷ Dolayısıyla o, 21 yıl süren hilafet süresinde bir taraftan siyasi istikrarı sağlarken diğer taraftan hem devletin sınırlarını genişletmek için fetih hareketlerini sürdürmüş hem de kurumsallaşma faaliyetlerini etkin bir şekilde yürütmüştür.

3.6. Velîd b. Abdülmelik Dönemi

Babasının vefatından sonra Şevval 86/Ekim 705'te hilafet makamına Velîd b. Abdülmelik b. Mervân geçmiştir. Babası Halife Abdülmelik -bazı halifelerin yaptığı gibi- askeri tecrübe elde etmesi ve halkın özellikle de Hicâz ahalisinin kendisini tanımaları, dolayısıyla halifelik konusunda önünün açılması için onu, önce Bizans üzerine gönderilen orduya komutan (77/696), ardından bir sene sonra da hac emîri

⁵¹⁶ Robert Mantran, *İslamın Yayılış Tarihi : (VII-XI. yüzyıllar)*, çev. İsmet Kayaoğlu (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1981), 105-107; Atçeken, "Emevîler Dönemi", 130-133; Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi*, 345-418; Muhammed Kürd Ali, *Hitatü'ş-Şam*, 1/131; Ahmed el-Hasenî, *İslâm'da Para*, çev. Adem Esen (İstanbul: İz Yayıncılık, 1996), 64-66; Mehmet Şimşir, *İlk Dönem İslam Divanlarının Tarihi Gelişimi (Başlangıcından Abdülmelik b. Mervân Dönemi Sonuna Kadar)* (Ankara: Hüner Yayınevi, 2019), 60-66; Fatih Erkoçoğlu, "Abdülmelik b. Mervân'ın Para Reformu", *İSTEM* 8 (01 Aralık 2006), 174-183.

⁵¹⁷ Ebü'l-Ferec Barhebraeus Yuhanna İbnü'l-İbrî, *Abu'l-Farac Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987), 1/187; Ömer Ebü'n-Nasr, *Abdülmelik b. Mervân* (Beyrut: Mektebetü'z-Zehabiyye, 1962), 100-174, 202-266; Muhammed Ziyaüddin er-Rayyis, *Abdülmelik b. Mervân ve 'd-Devletü'l-Ümeviyye* (yy.: Mutabi' Sicli'l-Arabî, 1969), 97-194, 196-227; Muhammed Süheyl Takkûş, *Târîhü'd-Devleti'l-Ümeviyye* (Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 2010), 91-98; Iş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 210-240; Ahmet Lütfi Kazancı, *Abdülmelik b. Mervân Üzerine Bir Araştırma (Basılmamış Araştırma)*, (Erişim 17 Kasım 2021), 103-111, 131-158; Yıldız, "Abdülmelik b. Mervân", 1/266-267.

olarak atamıştır (78/697). Bu uygulama yani komutan olarak tayin etme ve hac emîri olarak görevlendirme veliahtların veya veliahtlık makamına tayin edilecek olanların askerî yönden deneyim elde etmeleri ve yapacakları ihsanlarla vs. halkın özellikle de Hicâz ahalisinin kendilerini daha yakından tanıyıp kabullenmeleri için ilk Emevî halifesi Muâviye döneminden itibaren bazı Emevî halifeleri tarafından kullanılmıştır.⁵¹⁸

86/705 yılında Medine valisi Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî hac emirliği yapmıştır.⁵¹⁹ Mes'ûdî ise bu senenin hac emîrinin Abbâs b. Velîd b. Abdümelik olduğunu ifade etmiştir.⁵²⁰ İbn Habîb, bu senenin hac emîriyle ilgili yine herhangi bir bilgi vermemiş ancak dipnotta kitabın muhakkiki tarafından Hişâm b. İsmâil'in ismi eklenmiştir.⁵²¹

87/705 yılında Rebiülevvel ayında Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî Medine valiliğinden azledilip yerine 25 yaşlarındaki Ömer b. Abdülazîz tayin edilmiştir ve bu yıl Ömer b. Abdülazîz hac emirliği görevini yerine getirmiştir.⁵²² İbn Habîb, bu sene hac yaptıran kişinin yine Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî olduğunu ifade etmiştir.⁵²³

88/706 yılına gelindiğinde Medine valisi Ömer b. Abdülazîz hac emîri olarak Medine'den yola çıkmıştır.⁵²⁴ Yanında kurbanlık hayvanlarını götürmüş ve Zülhuleyfe'de hacılarla ihrama girmişlerdir. Mekke'ye yaklaştıklarında, Mekke'de suyun az olduğu ve hacıların susuz kalmalarından endişe edildiği hususunun haber verilmesi üzerine Ömer b. Abdülazîz “Gelin Allah'a dua edelim.” diyerek insanları yağmur duasına davet etmiştir. O ellerini açıp dua etmiş, insanlar da onunla beraber dua etmişlerdir. Rivayetlere göre Beytullah'a ulaşmadan yağmur yağmaya başlamıştır.

⁵¹⁸ Atçeken, “Emevîler Dönemi”, 134.

⁵¹⁹ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 299; Ya'kûbî, *Târih*, 2/291; Taberî, *Târih*, 6/426.

⁵²⁰ Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, 4/318.

⁵²¹ İbn Habîb, *Muhabber*, 25. Ayrıca bkz. Taberî, *Târih*, 6/426.

⁵²² Halife b. Hayyât, *Tarih*, 301; Ya'kûbî, *Târih*, 2/291; Taberî, *Târih*, 6/427, 443.

⁵²³ İbn Habîb, *Muhabber*, 25.

⁵²⁴ Taberî, *Târih*, 6/437; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 21/315; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12/415.

Mekke vadisinde sular sel akarcasına çoğalmıştır. İnsanlar yağmurun sele dönüşmesinden endişe etmişlerdir.⁵²⁵

Bu yılın hac emîri hakkında farklı rivayetler de bulunmaktadır. İbn Habîb ve Taberî, Ömer b. Abdülazîz'i zikrettikten sonra Ömer b. Velîd b. Abdülmelik'in ismini de zikretmişlerdir.⁵²⁶ Halife b. Hayyât da Ömer b. Velîd b. Abdülmelik'in hac emîri olduğunu söylemiştir.⁵²⁷ Ya'kûbî ise bu yılın hac emîrinin halifenin kendisi yani Velîd b. Abdülmelik olduğunu ifade etmiştir.⁵²⁸ Mes'ûdî de Velîd b. Abdülmelik'in hac emîri olduğunu zikretmiştir.⁵²⁹

Yine bu yılda Halife Velîd Medine valisi Ömer b. Abdülazîz'e imar faaliyetleriyle ilgili bazı emirler bildirmiştir. Bunlar arasında Mescîd-i Nebevî'nin çevresindeki evlerin istimlak edilip mescide dahil edilmesi, genişletmeye kible istikametinden başlanması, bu genişletme neticesinde mescidin en ve boy olarak 200 arşın ebatlarında olması ve yine Ezvâc-ı Nebî hücrelerinin de yıkılarak mescide dahil edilmesi hususları yer almıştır. Diğer taraftan Mekke'ye vali olarak atanan Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'ye de 30.000 dinar göndererek Kâbe ve Mescîd-i Harâm ile ilgili bakım ve onarım çalışmalarının yapılmasını emretmiştir. Nitekim Kâbe'yi altınla süsleyen ilk halife unvanı da ona aittir. Ayrıca Şam Ümeyye Camii'nin inşasına da yine bu dönemde (87/705-706) başlanmıştır.⁵³⁰

89/707 senesinde insanlara hac ibadetini Ömer b. Abdülazîz yaptırmıştır.⁵³¹ Yine bu yılda Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin Mekke emirliğine atandığı rivayet edilmiştir. O da halifenin emri ile kuyu kazdırmış ve tatlı su bulunmuştur. Bu kuyunun suyu da üstünlüğü anlaşılın diye getirilip Zemzem kuyusunun yanında bulunan bir havuza doldurulmuştur. Burada pek çok kaynakta geçen bir rivayete göre Hâlid b. Abdullah şöyle bir konuşma yapmıştır: “Ey insanlar! Bir kişinin halifesi mi daha

⁵²⁵ Taberî, *Târih*, 6/437-438; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/288; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 4/15; İbn Fehd el-Mekkî, *İthâfî'l-Verâ*, 2/113-114.

⁵²⁶ İbn Habîb, *Muhabber*, 25-26; Taberî, *Târih*, 6/438.

⁵²⁷ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 302.

⁵²⁸ Ya'kûbî, *Târih*, 2/291.

⁵²⁹ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, 4/318.

⁵³⁰ Ya'kûbî, *Târih*, 2/283; Taberî, *Târih*, 6/435-436; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 4/13-14; Atçeken, “Emevîler Dönemi”, 134.

⁵³¹ Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, 302; İbn Habîb, *Muhabber*, 26; Ya'kûbî, *Târih*, 2/291; Taberî, *Târih*, 6/441.

büyüktür yoksa elçisi mi? Vallahi siz halifenin üstünlüğünü bilmiyorsanız (şunu söyleyeyim ki) Hz. İbrâhim Allah'tan su istedi, Allah da ona tuzlu ve acı bir su verdi. Halife ondan su istedi, ona da tatlı ve güzel bir su verdi.” Rivayete göre bu kuyu kurumuş ve ortadan kaybolmuştur.⁵³² İbn Kesîr bu rivayetin senedinin garîb olduğunu ve buna ihtiyatlı yaklaşmak gerektiğini çünkü -eğer doğruysa- bu ifadelerin küfür içerdiğini yani söyleyeni küfre götürdüğünü, Hâlid b. Abdullah'ın böyle bir söz söyleyeceğini düşünmediğini ifade etmiştir. Aynı sözün Haccâc b. Yûsuf tarafından söylendiğine dair rivayet bulunduğunu da söylemiştir.⁵³³

90/708 yılında da Halife Velîd'in Mekke, Medine ve Tâif valisi olan Ömer b. Abdülazîz hac emirliği görevini yerine getirmiştir.⁵³⁴

91/709 senesine gelindiğinde Halife Velîd b. Abdülmelik insanlara hac yaptırmıştır.⁵³⁵ O, hac yolculuğunda öncelikle Medine'ye uğramıştır. Burada onu, vali Ömer b. Abdülazîz ve Kureyş'ten 20 kişilik bir grup karşılamıştır. Burada Mescîd-i Nebevî'yi ziyarete gitmeden önce mescitteki herkes çıkarılmasına rağmen Saîd b. Müseyyeb çıkmayı reddetmiş ve her zamanki vaktinde çıkacağını söylemiştir. Ona, halifeyi karşılamak için ayağa kalkması teklif edilmişse de Saîd b. el-Müseyyeb bu teklifleri kabul etmemiştir. Nihayet halife onun yanına gidip kendisini selamlamıştır. Halife Velîd, Mescîd-i Nebevî'ye de Kâbe'ye giydirdiği dibâc örtüsü giydirmiş ve güzel kokular sürdürmüştür. Yine o, Saîd b. Müseyyeb'e haber göndererek Rasûlullah'ın (sav) hac konusundaki hutbelerini yazmasını istemiştir. Saîd b. Müseyyeb de onların dört adet olduğunu kendisine bildirmiştir. Ayrıca halife Medine'de pek çok ihsanda bulunmuş ve Cuma hutbesi irâd etmiştir.⁵³⁶ Ayrıca o, Mescîd-i Nebevî ile ilgili yaptırdığı ilaveleri ve yapılan işleri yerinde denetleme

⁵³² Taberî, *Târih*, 6/440; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 4/18; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 21/316; İbn Fehd el-Mekkî, *İthâfü'l-Verâ*, 2/114-115.

⁵³³ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12/419-420.

⁵³⁴ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 303; İbn Habîb, *Muhabber*, 26; Taberî, *Târih*, 6/447.

⁵³⁵ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 303; Ya'kûbî, *Târih*, 2/291; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, 4/318.

⁵³⁶ Taberî, *Târih*, 6/465-467; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 4/33; Muhammed el-Hudarfî Bek, *Muhadaratu Tarihi'l-Ümemi'l-İslâmiyye : ed-Devletü'l-Ümeviyye* (Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabi, ts.), 2/168-169.

imkânı da bulmuştur.⁵³⁷ İbn Habîb, bu yılda da hac emirliğini Ömer b. Abdülazîz'in yaptığıı ifade etmiştir.⁵³⁸

Halife Velîd b. Abdülmelik Arafat'ta bulunduğu sırada sofralar kurdurarak hacılara yemek ikramında bulunmuştur. Mekke valisi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî de bu sofralardan sorumlu olarak bulunmuştur.⁵³⁹ Yine bu yılda Halife Velîd ile birlikte Ümmü Benin de hac yapmış, Yemen'den hacca gelen Muhammed b. Yûsuf es-Sekafî'nin getirdiği hediyeleri, halktan zulümle aldığıı gerekçe göstererek reddetmiştir.⁵⁴⁰

92/710 yılında hac emirliğini Ömer b. Abdülazîz yapmıştır.⁵⁴¹ İbn Habîb bu sene hac yaptıran kişi olarak Velîd b. Abdülmelik'in ismini zikrettikten sonra doğru kişinin Abdülazîz b. Velîd b. Abdülmelik olduğunu ifade etmiştir.⁵⁴² Halife b. Hayyât ise bu senenin hac emîrini, Velîd b. Abdülmelik'in döneminin sonunda hac emirleri arasında Ömer b. Abdülazîz olarak zikretmiştir.⁵⁴³

Rivayetlere göre Ömer b. Abdülazîz, Medine valiliği esnasında hac yapmak istediğinde yanına o esnada Medine'de bulunan Enes b. Malik gelmiştir. Ömer b. Abdülazîz ona "Ey Ebu Hamza! Bize Rasûlullah'ın (sav) hutbelerini anlatır mısın?" dedi. O ise buna "Rasûlullah (sav) Mekke'de Terviye'den bir gün önce, Arefe günü Arafat'ta, Kurban Bayramı'nın 2. günü Minâ'da ve Nefr gününden sonraki gün hutbe irâd etmiştir." diyerek cevap vermiştir.⁵⁴⁴

Mısırlı hacıların ihrama girdiği mikat olan Cuhfe Mescîdini Ömer b. Abdülazîz inşa ettirmiştir. İbn Abdülhakem, Süheyl b. Salih'ten şöyle nakletmiştir: "Ben Arafat'ta sabahleyin babamla beraber idim ve vakfe yapıyorduk. Hac emîri olan Ömer b. Abdülazîz'e bakıyorduk. Dedim ki "Ey Ebtâh! Vallahi görüyorum ki Allah, Ömer'i seviyor." "Niye?" diye sorunca dedim ki "Onu gördüğümde anlıyorum ki Allah, onun

⁵³⁷ Aktaş, "Mervânîler Dönemi Emevî Hac Emirleri ve Uygulamaları", 887.

⁵³⁸ İbn Habîb, *Muhabber*, 26.

⁵³⁹ Ya'kûbî, *Târih*, 2/284-285.

⁵⁴⁰ Belâzürî, *Ensâb*, 8/79; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/301.

⁵⁴¹ Ya'kûbî, *Târih*, 2/291; Taberî, *Târih*, 6/468.

⁵⁴² İbn Habîb, *Muhabber*, 26.

⁵⁴³ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 312.

⁵⁴⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/325-326.

sevgisini insanların kalbine koyuyor. Senin de Ebû Hureyre'den işittiğine göre Rasûlullah şöyle demiştir: “Allah bir kulu sevdiğinde Cebrail’e seslenir, Allah falanca kişiyi sevdi, siz de onu sevin.” der.⁵⁴⁵

Irak valiliğini zulüm ve şiddetle yürüten Haccâc b. Yûsuf'tan kaçan insanlar, Ömer b. Abdülazîz'in valiliği döneminde adaletle yönetilen Medine'ye sığınmışlardır. Bunlar arasında tabiin alimlerinden Mücahid ve Saîd b. Cübeyr de yer almıştır. Ömer b. Abdülazîz de bu sebeple sürekli Haccâc'ı şikâyet etmiştir. Haccâc, bu durumdan haberdar olunca onu Halife Velîd'e şikâyet etmiş ve yedi yıldır görevde olan Ömer b. Abdülazîz'in 93/711 senesinde valilik görevinden azledilmesini sağlamıştır.⁵⁴⁶

93/711 yılında hac emîri Abdülazîz b. Velîd olmuştur.⁵⁴⁷ İbn Habîb bu senenin hac emîriyle alakalı hem Ömer b. Abdülazîz'i hem de Velîd b. Abdülmelik'i zikretmiştir.⁵⁴⁸ Ya'kûbî de Ömer b. Abdülazîz'in hac emîri olduğunu ifade etmiştir.⁵⁴⁹ Mes'ûdî ise hem Osman b. Velîd b. Abdülmelik'in ismini hem de Abdülazîz b. Velîd b. Abdülmelik'in ismini zikretmiştir.⁵⁵⁰

94/712 yılında hac emîri olarak Mesleme b. Abdülmelik görev yapmıştır.⁵⁵¹ İbn Habîb ise Bişr b. Velîd b. Abdülmelik b. Mervân, Velîd b. Abdülmelik, Abdülazîz b. Velîd ve Mesleme b. Abdülmelik'in isimlerini zikretmiştir.⁵⁵² Ayrıca Medine ahalisinden pek çok fıkıh aliminin vefatı sebebiyle bu seneye “fakihler senesi” denildiği de rivayet edilmiştir.⁵⁵³ Yine bu sene en büyükleri Antakya'da olmak üzere Şam bölgesinde her tarafı harabeye çeviren ve 40 gün boyunca devam eden şiddetli depremler olmuştur.⁵⁵⁴

⁵⁴⁵ Ârızî, *İmâratü'l-Hac*, 177.

⁵⁴⁶ Taberî, *Târih*, 6/481-482; Ali Muhammed Muhammed Sallabi, *Ömer b. Abdülazîz* (Kahire: Dâru't-Tevzi' ve'n-Neşr el-İslâmî, 2006), 28-29; Atçeken, “Emevîler Dönemi”, 135, 140.

⁵⁴⁷ Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, 305; Taberî, *Târih*, 6/482.

⁵⁴⁸ İbn Habîb, *Muhabber*, 26.

⁵⁴⁹ Ya'kûbî, *Târih*, 2/291.

⁵⁵⁰ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, 4/318.

⁵⁵¹ Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, 306; Ya'kûbî, *Târih*, 2/291; Taberî, *Târih*, 6/491.

⁵⁵² İbn Habîb, *Muhabber*, 26.

⁵⁵³ Taberî, *Târih*, 6/491.

⁵⁵⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/318; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 21/324.

95/713 yılında ise Bişr b. Velîd b. Abdülmelik insanlara hac yaptırmıştır.⁵⁵⁵ Ya'kûbî ise bu senenin hac emîri olarak Ebû Bekir b. Muhammed b. Amr b. Hazm'ın ismini zikretmiştir.⁵⁵⁶ Ayrıca Emevî iktidarı zulmüyle meşhur olan valisi Haccâc b. Yûsuf bu senenin Ramazan ayında kendisinin kurduğu Vâsıt şehrinde ölmüştür.⁵⁵⁷

Halife Velîd b. Abdülmelik 96/714 yılının Cemâziyelâhir ayının ortalarında vefat etmiştir. Babası Abdülmelik döneminde sağlanan siyasi birlik sebebiyle Halife Velîd dönemi çok önemli fetihlere sahne olmuştur. Bu yönüyle onun dönemini Hz. Ömer döneminden sonra “ikinci büyük fetihler dönemi” olarak isimlendirmek mümkündür. Çünkü bu fetihler hem Arap ve İslam Tarihi hem de dünya tarihi için çok mühim olaylar olarak değerlendirilmiştir. Bütün bunlar Velîd b. Abdülmelik döneminin Emevîlerin en güçlü seviyeye ulaştıkları bir dönem olarak değerlendirilmesine sebebiyet vermiştir.⁵⁵⁸

Kültür ve medeniyet alanında ise daha önce Ebû Ubeyde b. Cerrah tarafından camiye çevrilen Dimaşk'ta bulunan Emevî Camii yeniden inşa edilmiştir.⁵⁵⁹ Ayrıca Kudüs'te bulunan Mescîd-i Aksâ⁵⁶⁰ da inşa edilmiştir. İlâveten Mescîd-i Nebevî genişletilmiş, Mescîd-i Harâm'a bakım ve onarımlar yapılmıştır. Ayrıca Mescîd-i Nebevî ve Ümeyye Camii'deki çalışmalar için Bizans imparatorundan usta ve

⁵⁵⁵ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 309; İbn Habîb, *Muhabber*, 26; Taberî, *Târih*, 6/493.

⁵⁵⁶ Ya'kûbî, *Târih*, 2/291.

⁵⁵⁷ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 308; Taberî, *Târih*, 6/493.

⁵⁵⁸ Taberî, *Târih*, 6/495; es-Suyûtî, *Tarihü'l-Hulefâ*, 369; Muhammed el-Hudari Bek, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 2/170-175; Iş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 246-251; Atçeken, “Emevîler Dönemi”, 136-137. Geniş bilgi için bkz. İsmâil Hakkı Atçeken, *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2002), 23-83; Câsim el-Ubûdî, “Mûsâ b. Nusayr”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/224-225; Mevlüt Koyuncu, “Velîd I”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/30-31; Nadir Özkuyumcu, “Ukbe b. Nâfi”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/64-66; İsmâil Hakkı Atçeken, “Târik b. Ziyâd”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/24-25; İqtidar Husain Siddiqui, “Muhammed b. Kâsim es-Sekaff”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/548-549; İsmâil Yiğit, “Kuteybe b. Müslim”, *DİA* (Ankara: DİA, 2002), 26/490-491; Hasan Kurt, “Mesleme b. Abdülmelik”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/318-319.

⁵⁵⁹ İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, 4/424; Ömer Ferruh, *Târihu Sadri'l-İslâm ve'd-Devletü'l-Ümeviyye* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melayin, 1970), 162-163; Tâlib Yazıcı, “Emeviyye Camii”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/108-109.

⁵⁶⁰ Taberî, *Târih*, 6/496; Nebi Bozkurt, “Mescîd-i Aksâ”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/268-271; Engin Beksaç, “Emevîler”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/105-106.

malzeme istenmiştir. Yine bu dönemde yeni su kuyuları ve yeni yollar açılmış, camiler, hastaneler ve kütüphaneler inşa edilmiştir.⁵⁶¹

Ayrıca Halife Velîd, Mescîd-i Harâm'ı da imâr etmiştir. O, mescide mermer sütunlar koyan ilk kimsedir. Bu mermer sütunlara kemer koydurmuş ve tavanlarını işlemeli sâc ağacı ile kaplamıştır. Sütunların başlarına da sarı pirinçten levhalar yerleştirmiştir. Mescidin içini mermer, kemerlerin yüzünü ise mozaikle kaplamış ve Mescid için şerefeler yaptırmıştır.⁵⁶²

Velîd b. Abdülmelik, babası ve dedesinin yaptığı gibi, veliahdı değiştirmek istemiştir. Bu manada Irak valisi Haccâc b. Yûsuf'un ve çevresindeki valilerin desteğini alarak kardeşi Süleyman b. Abdülmelik'i veliahdlıktan azledip yerine oğlunu veliaht tayin etmek istemiş ama yeni veliahdta beyatlar henüz tamamlanmamışken halifenin ölmesi bu planı akamete uğratmış ve kardeşi Süleyman halife olmuştur.⁵⁶³

3.7. Süleyman b. Abdülmelik Dönemi

Halife Velîd b. Abdülmelik'in vefatının ardından babası Abdülmelik'in veliahtlık vasiyeti sebebiyle hilafete kardeşi Süleyman b. Abdülmelik b. Mervân 96/715 yılının Şâban ayında geçmiştir.⁵⁶⁴

Bahsi geçen politikanın ilk yansımaları olarak devletin kuruluşundan itibaren titizlikle yürütülen kabileler arası (Yemenî ile Kaysi) denge politikasını Yemenîler lehine bozmuştur. Böylece devletin politikasında asabiyetin hâkim olmasına sebep

⁵⁶¹ İbn Kuteybe, *Uyunu'l-Ahbâr*, 1/199; Dineverî, *Ahbârü't-Tıvâl*, 326; Ya'kûbî, *Târih*, 2/284; Taberî, *Târih*, 6/496-498; Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebu Bekr el-Benna el-Beşşarî el-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlim*, ed. Muhammed Emin ed-Dannavî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 139-141; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 4/13-15, 70; Makrîzî, *ez-Zehbû'l-Mesbûk*, 30; Ebü'l-Hasan Nureddin Ali b. Abdullah b. Ahmed es-Semhudî, *Vefâü'l-Vefâ bi-Ahbari Dari'l-Mustafâ*, ed. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1984), 2/518-519; Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed b. Abdullah Tancî İbn Battuta, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, çev. A. Sait Aykut (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004), 135, 177; Casim Avcı, *İslam-Bizans İlişkileri* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2003), 210-217; Apak, *İslam Tarihi* 3, 166-169; Koyuncu, "Velîd I", 43/30-31.

⁵⁶² Ezrakî, *Ahbârü Mekke*, 1/211-212; İbn Fehd el-Mekkî, *İthâfû'l-Verâ*, 2/119-120.

⁵⁶³ Taberî, *Târih*, 6/498-499; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 4/71; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12/613; Apak, *İslam Tarihi* 3, 187.

⁵⁶⁴ Taberî, *Târih*, 6/495, 505; es-Suyûtî, *Tarihü'l-Hulefâ*, 370; İsmâil Yiğit, "Süleyman b. Abdülmelik", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/80-81.

olmuştur. Bu durum hac emirlerinin belirlenmesinde de etkili olmuştur.⁵⁶⁵ Ardından da Halife Velîd'in atadığı bütün bürokratları, kendisinin veliahtlıktan azledilme girişimine destek verdikleri için görevden almaya başlamıştır.⁵⁶⁶

96/714 yılında hac emirliği görevini Medine valisi olan Ebû Bekir b. Muhammed b. Amr b. Hazm el-Ensârî yürütmüştür.⁵⁶⁷ Bu yılda İmam-ı Azam Ebû Hanife'nin hac yaptığı rivayet edilmiştir.⁵⁶⁸

97/715 yılında Halife Süleyman b. Abdülmelik insanlara hac yaptırmıştır.⁵⁶⁹ Bu haccında onunla beraber Ömer b. Abdülazîz de bulunmuştur. Halife Süleyman, hac mevsiminde hacıların çokluğunu görünce Ömer b. Abdülazîz'e şöyle demiştir: “Sayılarını ancak Allah'ın sayabileceği ve rızıklarını da ondan başkasının veremeyeceği bu kalabalık hakkında ne dersin?” Ömer b. Abdülazîz cevap olarak “Ey mü'minlerin emîri! Onlar bugün senin reâyandırlar ama yarın (kıyamette) senin davacılarındırlar.” deyince Halife Süleyman çok ağlamış sonra da “Allah'tan yardım diliyorum.” demiştir.⁵⁷⁰

Yine bu hac esnasında şiddetli yağmur, gök gürültüsü ve şimşek gibi olaylara maruz kalmaları üzerine Halife Süleyman korkmuştur. Bunun üzerine Ömer b. Abdülazîz “Ey mü'minlerin emîri, bu onun rahmetidir, azabı nasıl olur acaba?” diye söylemiştir.⁵⁷¹

Halife Süleyman'ın bu haccı esnasında kendisine Ömer b. Abdülazîz ile beraber Musa b. Nusayr da refakat etmiştir. Ayrıca kendisine rafakat eden Ömer b. Abdülazîz'e ve Muhammed b. Ka'b el-Kurazî'ye Kâbe'nin İbn Zübeyr döneminde yeniden yapıldığındaki halini sormuş, Ömer b. Abdülazîz de İbn Zübeyr'in yaptığı

⁵⁶⁵ Dûrî, *İlk Dönem İslam Tarihi*, 115-166; Apak, *İslam Tarihi 3*, 188; Apak, *Asabiyet*, 249-250.

⁵⁶⁶ Ebû'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*, ed. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 1995), 232-241; *el-İmâme ve's-Siyâse*, 2/98-99, 104-109; Ya'kûbî, *Târih*, 2/294-296; Taberî, *Târih*, 6/506-522; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7/18-19; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 4/114-116; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12/615; Atçeken, *Mûsâ b. Nusayr*, 85-114.

⁵⁶⁷ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 313; Ya'kûbî, *Târih*, 2/300; Taberî, *Târih*, 6/522.

⁵⁶⁸ İbn Fehd el-Mekkî, *İthâfü'l-Verâ*, 2/129; Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâidi'l-Munazzama*, 1/275.

⁵⁶⁹ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 314; Ya'kûbî, *Târih*, 2/300; Taberî, *Târih*, 6/529.

⁵⁷⁰ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12/643-644; İbn Fehd el-Mekkî, *İthâfü'l-Verâ*, 2/131-132.

⁵⁷¹ Ya'kûbî, *Târih*, 2/298.

değişikleri ve Haccâc'ın onları yıkıp eski haline döndürmesini, ayrıca Kâbe'nin içiyle alakalı bilgileri kendisine anlatmıştır. Muhammed b. Ka'b da Kâbe'nin ebatlarıyla ilgili bilgi vermiştir.⁵⁷²

Mekke'ye yaklaştığında fakihlerden oluşan bir topluluk halifeyi karşılamada hazır bulunmuş, halife haccın nasıl yapılacağını onlara sormuştur. Onların kendi aralarında ihtilaf etmeleri ve ortak bir görüşün çıkmaması üzerine Halife Süleyman, babası Abdülmelik'in nasıl hac yaptırdığını sormuş ve onun yaptığı gibi yapılmasını söylemiştir. Orada bulunanlara da ihtilafı terk etmelerini emretmiştir.⁵⁷³

Bu hac mevsiminde halife büyük mallar ve atâlar dağıtmıştır. Halife Süleyman, "Ey Ebû Hafs, yaptıklarımızı nasıl görürsün?" diye sorunca Ömer b. Abdülazîz "Görüyorum ki zengin ahaliye dağıttın, fakir ahaliyi fakirliklerine terk ettin." şeklinde cevap vermiştir.⁵⁷⁴ Rivayetlere göre Süleyman b. Abdülmelik'in bu haccı esnasında elbiselerini 170 ya da 190 devenin taşımıştır. Ayrıca bu yılda bazı alim ve fakihler bir araya gelip Medine'yi ziyaret etmişlerdir.⁵⁷⁵

Velîd b. Abdülmelik döneminde Mekke ve Medine valisi olan Ömer b. Abdülazîz tarafından satın alınıp yapılması emredilen bir konağın, daha sonra Süleyman b. Abdülmelik döneminde yapımı tamamlanmıştır. Bu dönemde hacca gelen Ömer b. Abdülazîz eve bakmış fakat burada konaklamamıştır. Bu konağı hacılar ve umreciler için vakfeden Ömer b. Abdülazîz, ilgili vakfiyeyi şahitler tutarak yazdırmış ve Kâbe'nin hazinesine koydurmuştur.⁵⁷⁶

Yine bu yılda Mesleme b. Abdülmelik komutasındaki ordu Konstantiniyye kuşatması için teçhiz edilmiştir.⁵⁷⁷

⁵⁷² İbn Fehd el-Mekkî, *İthâfü'l-Verâ*, 2/129-130.

⁵⁷³ Ya'kûbî, *Târih*, 2/298.

⁵⁷⁴ Ârızî, *İmâratü'l-Hac*, 181-182.

⁵⁷⁵ İbn Fehd el-Mekkî, *İthâfü'l-Verâ*, 2/132.

⁵⁷⁶ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 2/240-241.

⁵⁷⁷ Taberî, *Târih*, 6/530-531; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 21/347.

98/716 yılında hac emirliğini Mekke valisi Abdülazîz b. Abdullah b. Hâlid b. Esîd b. Ebû'l-Âs yerine getirmiştir.⁵⁷⁸ İbn Habîb bu senenin hac emriyle alakalı Ebû Bekir b. Muhammed b. Amr b. Hazm el-Ensâri ve Abdülazîz b. Abdullah b. Hâlid b. Esîd isimlerini zikretmiştir.⁵⁷⁹

Bu dönemin en önemli olaylarından birisi olarak bu yılda halifenin emri ile Mesleme b. Abdülmelik komutasındaki Emevî ordusu Bizans'ın başkenti olan Konstantiniyye'yi kuşatmıştır. Yoğun çarpışmaların gerçekleştiği bu kuşatmada Mesleme b. Abdülmelik'in yaptığı bir takım stratejik hatalar sebebiyle Emevî ordusu çok ciddi kayıplar vermiş, ağır geçen kış şartları altında erzak sıkıntısıyla mücadele etmek durumunda kalmıştır. Nihayet 99/717 yılında halife Süleyman b. Abdülmelik'in vefatı ve yerine halife olan Ömer b. Abdülazîz'in emriyle Emevî ordusu başarısızlığa uğramış bir şekilde geri dönmek zorunda kalmıştır. Böylece üçüncü İstanbul kuşatması Emevîler'in en büyük başarısızlıklarından biri olarak kayıtlara geçmiştir.⁵⁸⁰

Yine bu dönemde insanların geceleri daha rahat sa'y yapmalarını sağlamak amacıyla Halife Süleyman b. Abdülmelik'in talimatıyla Mekke valisi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî tarafından ilk kez Safâ ve Merve arasında hac aylarında ve Receb ayında kandiller yakılmıştır.⁵⁸¹

⁵⁷⁸ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 316; Ya'kûbî, *Târih*, 2/300; Taberî, *Târih*, 6/545; Mes'ûdî, *Mürüccü'z-Zeheb*, 4/318.

⁵⁷⁹ İbn Habîb, *Muhabber*, 26.

⁵⁸⁰ Taberî, *Târih*, 6/553; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 4/86-87, 99; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12/657; İbnü'l-İbrî, *Abu'l-Farac Tarihi*, 1/192-194; Auguste Bailly, *Bizans Tarihi*, çev. Haluk Şaman (İstanbul: Tercüman Gazetesi, ts.), 1/158-159; Hitti, *İslâm Tarihi*, 2/322; Marius Canard, "Tarih ve Efsaneye Göre Arapların İstanbul Seferleri", çev. İsmâil Hami Danişmend, *İstanbul Enstitüsü Dergisi* 2 (1956), 226-229; Takkûş, *Târihü'd-Devleti'l-Ümeviyye*, 130-133; Şahin Uçar, *Anadoluda İslam-Bizans Mücadelesi* (İstanbul: İşaret Yayınları, 1990), 108-117; Avcı, *İslam-Bizans İlişkileri*, 79-81; İbrâhim Sarıçam, "Arapların İstanbul Kuşatmaları", *550. Yılında Fetih ve İstanbul = The Conquest and İstanbul in 550th anniversary : İstanbul, 14-15 Haziran 2003 [550. Yılında Fetih ve İstanbul (2003 : İstanbul)]*, Türk Tarih Kurumu yayınları; XI. dizi-sayı 12 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007), 56-60; Mehmet Azimli, "Mesleme b. Abdülmelik ve Futuhâtı", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/ (2000), 94-97; Mücahit Yüksel, "Süleyman b. Abdülmelik Dönemine İlişkin Bazı Tespitler", *Mütefekkir: Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 3/6 (2016), 440-441.

⁵⁸¹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/287; Aktaş, "Mervânîler Dönemi Emevî Hac Emirleri ve Uygulamaları", 887.

Ayrıca Bizans devletinin elinde bulunan Müslüman esirlerin ibadet etmeleri için Mesleme b. Abdülmelik'in isteğiyle İstanbul'da Mesleme Camii ismiyle bir mescid inşa edildiği ifade edilmiştir.⁵⁸²

Genel olarak Süleyman b. Abdülmelik dönemi, şahsi hamaseti sebebiyle selefi olan Halife Velîd'in atadığı vali ve komutanların cezalandırılması nedeniyle fetih hareketlerinin durduğu, kabile mücadelelerinin ortaya çıktığı ve Emevî Devleti'nin duraklamaya girdiği bir dönem olmuştur. Diğer taraftan o, halifelik makamına oturmayı bekleyen kardeşleri varken Recâ b. Havle'nin de etkisiyle kendi yerine Ömer b. Abdülazîz'i halife olarak belirlemiştir. Ondan sonrası için de Yezîd b. Abdülmelik'i veliyaht tayin etmiştir. Halife Süleyman b. Abdülmelik, H. 99 / 717 yılının Safer ayında vefat etmiştir.

3.8. Ömer b. Abdülazîz Dönemi

99/717 yılının Safer ayında Halife Süleyman'ın vasiyeti üzerine Ömer b. Abdülazîz b. Mervân'a biat edilmiştir. Her ne kadar o bu görevden ağır mesuliyeti sebebiyle kaçmak istese de oluşan şartlar nedeniyle halifeliği kabul etmek zorunda kalmıştır.⁵⁸³ Babası Abdülazîz b. Mervân tarafından bir alim olarak yetişmesi için Medine'deki ilim adamlarının yanına yerleştirilmiştir. O da burada tedrisatını tamamlamış ve amcası Abdülmelik b. Mervân'ın kızı Fatıma ile evlenmiştir. Hocaları arasında Salih b. Keysân, Enes b. Mâlik ve Saîd b. Müseyyib gibi alimler yer almıştır.⁵⁸⁴

⁵⁸² el-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim*, 132-133; Canard, "Arapların İstanbul Seferleri", 232-233; Necdet Öztürk, "Fetih Öncesi Osmanlılar'ın İstanbul Kuşatmaları", *İstanbul Armağanı I: Fetih ve Fatih*, ed. Mustafa Armağan (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1995), 40; İsmâil Yiğit, "Emeviler Zamanında Gerçekleştirilen İstanbul Seferi", *İslam Tarihinde Fetih ve İstanbul* (2. Uluslararası İstanbulun Fethi Konferansı, İstanbul: İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1997), 40; Adem Apak, "Fethinden Önce İstanbul Üzerine Müslüman Seferleri: Emeviler Dönemi", Eyüp Belediyesi kültür yayınları (Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüpsultan Sempozyumu, İstanbul: Eyüp Belediyesi Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2003), VII: Tebliğler/229; Ahmet Ağırakça, "Konstantiniyye Fethi Hadisinin İslam Fetih Hareketlerine Etkisi ve Oluşturduğu Motivasyon", *İslam Tarihinde Fetih ve İstanbul* (1. Uluslararası İstanbulun Fethi Konferansı, İstanbul: İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1996), 93.

⁵⁸³ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12/651-653.

⁵⁸⁴ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Sîretü ve Menâkıbu Ömer b. Abdülazîz el-Halîfetu'z-Zâhid*, ed. Naim Zerzur (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-

Velid b. Abdülmelik döneminde yaklaşık yedi yıllık Medine valiliği döneminde adil ve yetenekli bir idareci olduğu konusunda rüştünü ispat eden Ömer b. Abdülazîz, halife seçilmesinde herhangi bir kabilenin veya siyasi grubun nüfuzunu kullanmadığı için hilafeti boyunca hiçbir siyasi gruba veya kabileye ayrıcalık tanımamıştır. Kucaklayıcı politikaları sebebiyle mutlak muhalefet pozisyonunda olan Haricîlerden bile kabul görmüş olan Halife Ömer b. Abdülazîz, Emevî Devleti'nde kimseye nasip olmayan bir kamuoyu desteğiyle hareket etmiştir. Bu sebeple de uygun olmayan davranışlar sergileyen komutan ve valileri hatta hanedan mensuplarını vazifeden rahatlıkla azledebilmiştir.⁵⁸⁵

Diğer taraftan Ömer b. Abdülazîz, hilafete geldiğinde devam eden fetih hareketlerini durdurmuş ve daha çok iç politikalarla ilgilenmeye çalışmıştır. Bunun nedeni olarak ülke sınırlarının çok genişlemesine rağmen kronikleşmiş iç problemlerin devletin temellerini sarstığını fark etmesidir. Bu manada kabileler arası çekişmelere ve asabiyete karşı çıkmış, Mevâliler de dahil olmak üzere Müslüman halkın eşit olduğunu ve vergi konusunda adaleti savunmuştur.⁵⁸⁶ Gerçekleştirilen bu toplumsal restorasyon ve barış anlayışı kısa sürede etkisini göstermiştir. Hz. Ali'ye hutbelerde hakaret edilmesi uygulamasını kaldırması, Ehl-i Beyt'e yakın davranması ve Fedek arazisini onlara iade etmesi Hz. Ali taraftarları üzerinde olumlu etkisini göstermiştir. Yine uygulanan adaletli politikalar ve kendilerinin halifenin sarayına davet edilmeleri sebebiyle Haricîler de isyan faaliyetlerine ara vermişlerdir.⁵⁸⁷ Keza bu dönemde gayri-i müslim toplumun da haklarını koruma altına almış ve kendisinden önce el konulmuş

İlmiyye, 1984), 13-14; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12/676; Sallabi, *Ömer b. Abdülazîz*, 15, 19-23; Atçeken, "Emevîler Dönemi", 140.

⁵⁸⁵ İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, 2/401-403; İbnü'l-Cevzî, *Ömer b. Abdülazîz*, 67, 76-77; Ebû Muhammed Abdullah b. Abdülhakem İbn Abdülhakem, *Siretu Ömer b. Abdülazîz ala ma ravahü'l-İmam Malik.*, ed. Ahmed Ubeyd (Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1984), 75, 79-80; Atvan, *el-Ümeviyyün ve'l-Hilâfe*, 179-189; Sallabi, *Ömer b. Abdülazîz*, 127-135; Apak, *Asabiyet*, 252.

⁵⁸⁶ Taberî, *Târih*, 6/568; Sir Thomas Walker Arnold, *İntişar-ı İslam Tarihi*, çev. Hasan Gündüzler (Ankara: Akçağ Basım Yayım Pazarlama A.Ş., 1971), 134; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 126-127; Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, 81-84; Karl Wilhelm Zettersteen, "Ömer b. Abdülazîz", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1964), 463-464.

⁵⁸⁷ *el-İmâme ve's-Siyâse*, 2/134-136; Taberî, *Târih*, 6/555-556; İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, 4/435; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, 3/152, 157-159; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7/33-34; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 4/98, 102-104; Apak, *İslam Tarihi* 3, 201-202; Mehmet Bahaüddin Varol, "Emevîler'in Hz. Ali ve Taraftarlarına Hakaret Politikası Üzerine", *İSTEM* 8 (01 Aralık 2006), 95-99.

malları ve ibadethaneleri onlara iade etmiştir. Yine ağır vergileri de kaldırmıştır.⁵⁸⁸ Uygulanan bu geniş tabanlı reform politikaları Mâverâünnehir bölgesinde Türklerin, Kuzey Afrika bölgesinde ise Berberîlerin İslâm'a girmelerini ciddi anlamda hızlandırmıştır.⁵⁸⁹

99/717 yılında Medine valisi Ebû Bekir b. Muhammed b. Amr b. Hazm el-Ensârî hac emirliği görevini yürütmüştür.⁵⁹⁰ Halife Ömer b. Abdülazîz, hac emîri Ebû Bekir b. Muhammed b. Amr b. Hazm el-Ensârî'ye de bir mektup yazarak onu hac emîri olarak görevlendirmiş ve yapması gereken ilk işinin Terviye gününden bir gün önce insanlara namaz kıldırması, ikinci işinin de Minâ günlerinin sonunda güneşin iyice eğilmesini beklemesi olduğunu bildirmiştir.⁵⁹¹

Halife Ömer b. Abdülazîz, hilafete geldikten sonra kendi döneminde uygulayacağı siyaset hakkında insanları bilgilendirmek istemiş, dünyanın dört bir tarafından Müslümanların biraraya geldiği hac mevsiminin bunun için uygun olacağını düşünmüştür. Fakat devletin içinde bulunduğu ahval kendisinin hacca gitmesine müsaade etmediği için meramını bir mektupla hacılara bildirmek istemiştir. Bu münasebetle hac emîrinin hacılara okuması amacıyla yazdığı mektubunda; içinde buldukları haram aya, haram beldeye ve haccı ekber gününe yemin ederek onlara zulmedenlerin zulmünden ve düşmanlık yapanların adavetinden berî olduğunu, bunu emretmediğini ve buna rıza göstermediğini ifade etmiştir. Ayrıca o, her mazlumun güvencesi olduğunu, kendi amillerinden birisinin onlara muamelesinde haktan ayrılması, kitap ve sünnetle amel etmemesi halinde o amile itaatle yükümlü olmadıklarını ve zulme uğrayan kişinin hakkını zulmedenden alacağını ifade etmiştir.

⁵⁸⁸ Taberî, *Târih*, 6/572; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 4/120; Atçeken, "Emevîler Dönemi", 141; Zettersteen, "Ömer b. Abdülazîz", 463-464; İrfan Aycan, "Ömer b. Abdülazîz ve Gayrı Müslimler", *Dini Araştırmalar* 1/3 (01 Haziran 1999), 65-80.

⁵⁸⁹ Gerlof Van Vloten, *Emevi Devrinde Arab Hakimiyeti, Şia ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırmalar*, çev. Mehmed Said Hatiboğlu (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986), 37-39; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 143-147; Kübra Ayhan, *Ömer b. Abdülazîz'in Horasan ve Maveraünnehir Siyaseti* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014) ((TDV İslâm Araştırmaları Merkezi)), 77-84.

⁵⁹⁰ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 320; Ya'kûbî, *Târih*, 2/308; Taberî, *Târih*, 6/554.

⁵⁹¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/352.

Yine o, malın zenginler arasında dönüp durmaması ve fakirlerin horlanmayıp sahiplenilmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁵⁹²

Mescîd-i Harâm'ın hacipleri, halifeye mektup yazarak kendinden önceki halifelerin yaptıkları gibi Kâbe'ye örtü örtülmesi konusunda talimat vermesini istemişlerdir. Onlara cevaben halife Ömer, bunun için yapılacak olan masrafla ihtiyaç sahibi olan kimseleri doyurarak fakirlerle ilgileneceğini ve bunun daha evlâ olacağını ifade etmiştir.⁵⁹³

100/718 yılında yine Medine emîri Ebû Bekir b. Muhammed b. Amr b. Hazm el-Ensârî insanlara hac yaptırmıştır.⁵⁹⁴ Halife Ömer b. Abdülazîz insanların su içmeleri ve sikayeleri için kuyular kazdırmaya ihtimam göstermiştir. İlaveten yollarda hanlar da yaptırmıştır.⁵⁹⁵

Aynı yılda (100/718) Halife Ömer b. Abdülazîz, Mekke emîri Abdülazîz b. Abdullah b. Hâlid b. Esîd'e bir haber göndererek Mekke evlerinin kiralanmasını ve Minâ'da bina inşa edilmesini yasaklamıştır.⁵⁹⁶ Ayrıca o, bu dönemde devletin çeşitli bölgelerinden hac için yola çıkanlara maddi yardım yapılması konusunda valilere emirler göndermiştir.⁵⁹⁷

Yoğun çatışmalarla geçen Emevî Devleti içerisinde müstesna bir yere sahip olan Ömer b. Abdülazîz'in hilafet dönemi, diğer Emevî halifelerine göre siyasi ve şahsi olarak farklılık arz ettiği için "Beşinci Râşid Halife" ve "II. Ömer" dönemi olarak nitelendirilmiştir.⁵⁹⁸ Onun döneminde, daha önceki dönemlerin aksine şiir ve eğlence faaliyetlerinin sarayda yapılmasına müsaade edilmemiş, buna karşın saray bir ilmi toplantı merkezine dönüştürülmüştür. Bu manada yapılan en önemli ilmi çalışma

⁵⁹² el-İsfâhanî, *Hilyetü'l-Evliya*, 5/292-293; İbnü'l-Cevzî, *Ömer b. Abdülazîz*, 90; İmadüddin Halil, *Melamihü'l-İnkılâbi'l-İslâmî fî Hilafeti Ömer b. Abdülazîz* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 72.

⁵⁹³ İbnü'l-Cevzî, *Ömer b. Abdülazîz*, 94; Ahmed Eminoğlu, *Ömer b. Abdülazîz: V. Raşid Halife* (İstanbul: İnkılab Yayınları, 1984), 221.

⁵⁹⁴ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 321; Ya'kûbî, *Târih*, 2/308; Taberî, *Târih*, 6/567.

⁵⁹⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/339; Taberî, *Târih*, 6/567.

⁵⁹⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/569; Eminoğlu, *Ömer İbn Abdülazîz*, 155.

⁵⁹⁷ Taberî, *Târih*, 6/569; Eminoğlu, *Ömer İbn Abdülazîz*, 203-204.

⁵⁹⁸ İbnü'l-Cevzî, *Ömer b. Abdülazîz*, 72-73; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-Tarih*, 4/119; Apak, *İslam Tarihi* 3, 198.

bizzat halifenin teşvikiyle İmam Zührî tarafından hadis tedvin faaliyetlerinin başlatılmasıdır.⁵⁹⁹

Bu dönem, devletin daha çok dahili bir restorasyona girdiği bir dönem olmuş, hatta yürütülen bu faaliyetlerin devletin ömrünü uzattığı ifade edilmiştir. Ömer b. Abdülazîz iki buçuk yıl süren halifeliğinin ardından, her ne kadar halifeliği tekrar şûra yoluyla belirleyip ehil olanın halife olması için gayret göstermişse de Emevî hanedanının şiddetli muhalefeti sebebiyle bu amacını gerçekleştirilmeden ve bir veliaht tayin edemeden 101/720 yılında vefat etmiştir.⁶⁰⁰

3.9. Yezîd b. Abdülmelik Dönemi

101/719 senesinin Recep ayının sonlarında Halife Ömer b. Abdülazîz vefat etmiş ve kendisinden sonra Yezîd b. Abdülmelik b. Mervân, kardeşi Süleyman'ın vasiyeti ile halifeliği üstlenmiştir. Yezîd b. Abdülmelik dönemi, selefî Ömer b. Abdülazîz'in dönemindeki sükûnetin tam aksine iç karışıklıkların yoğun bir şekilde yaşandığı bir dönem olmuştur. Bunda Yezîd b. Abdülmelik'in hem kişiliği hem de yönetim anlayışıyla selefine olan zıtlığı etkili olmuştur. Bunun ilk işaretleri önceki halife tarafından atanan valilerin azledilmeleri şeklinde ortaya çıkmıştır. Yine sarayın yeniden şiir, müzik ve eğlence merkezi haline geldiği bir dönem olmuştur. Hatta kendinden önceki halifeler halka namaz kıldırılmalarına rağmen o namaz kıldırılmaya gitmemiş ve kendi yerine kardeşi Mesleme'yi göndermiştir. Ayrıca bu dönemde, Süleyman b. Abdülmelik zamanında başlayan ama Ömer b. Abdülazîz ile dindirilen kabilecilik anlayışının yeniden yönetime hâkim olmuştur.⁶⁰¹

101/719 senesinde hac emîri, Medine valisi Abdurrahman b. Dahhâk b. Kays el-Fihri olmuştur.⁶⁰² Bu yılın Ramazan ayında Medine'ye vali atanan Abdurrahman b.

⁵⁹⁹ *el-İmâme ve's-Siyâse*, 2/132-134; İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, 2/91-96; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7/35-42; Apak, *İslam Tarihi* 3, 206-207; İsmâil Yiğit, "Ömer b. Abdülazîz", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/54.

⁶⁰⁰ Takkûş, *Târihü'd-Devleti'l-Ümeviyye*, 139-144; Yûsuf el-İş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 258-277; Atçeken, "Emevîler Dönemi", 141-142.

⁶⁰¹ Ya'kûbî, *Târih*, 2/310; İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, 4/441; Atçeken, "Emevîler Dönemi", 142-143; Bahriye Üçok, *İslâm Tarihi: Emeviler-Abbasiler* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1968), 66.

⁶⁰² Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, 325; Ya'kûbî, *Târih*, 2/314; Taberî, *Târih*, 6/589.

Dahhâk, 103/721 yılında Mekke ve Tâif valiliklerine de atanarak Hicâz valisi olmuştur. 104/722 yılının Rebiulevvel ayında yerine Abdülvâhid b. Abdullah en-Nadrî atanıncaya kadar da Hicâz valiliğini devam ettirmiştir.⁶⁰³ Mesûdî, bu yıl hac yaptıran kişinin Mekke emîri Abdülazîz b. Abdullah olduğunu ifade etmiştir.⁶⁰⁴

102/720 yılında yine Medine valisi Abdurrahman b. Dahhâk b. Kays insanlara hac yaptırmıştır.⁶⁰⁵ Ayrıca Halife II. Yezîd'in kabileci politikalarının etkisiyle isyan başlatan Yezîd b. Mühelleb el-Ezdî bu yılın Safer ayında ortadan kaldırılmıştır.⁶⁰⁶

103/721 yılında da aynı şekilde Abdurrahman b. Dahhâk b. Kays hac emîri olarak görev yapmıştır.⁶⁰⁷ Mesûdî, bu yıl hac yaptıran kişinin Abdullah b. Ka'b b. Umeyr en-Nadrî olduğunu ifade etmiştir.⁶⁰⁸

104/722 yılında hac emîri Abdülvâhid b. Abdullah en-Nadrî olmuştur⁶⁰⁹ ki o, Yezîd b. Abdülmelik zamanında Tâif amili idi. Abdurrahman b. Dahhâk b. Kays'ın Fatıma b. Hüseyin b. Ali'ye talip olması ve onu evlenmeye zorlaması üzerine durum Halife Yezîd b. Abdülmelik'e bildirilince 104/722 yılında Halife Yezîd, Abdurrahman b. Dahhâk b. Kays'ı azletmesinden sonra onu Medine'ye vali olarak atamıştır.⁶¹⁰ Mes'ûdî ise bu sene hac yaptıran kişinin Abdullah b. Ka'b b. Umeyr en-Nadrî olduğunu ifade etmiştir.⁶¹¹

Yezîd b. Abdülmelik'in dört yıllık iktidarlık dönemi, iç karışıklıkların yeniden alevlendiği, sarayın yeniden israf ve eğlence merkezi haline dönüştüğü, kabilecilik anlayışının yükselişe geçtiği, halkın zalim valilerin insafına terk edildiği, Haricîlerin ve Hz. Ali taraftarlarının yönetime karşı yeniden harekete geçtiği, mevaliye ikinci sınıf vatandaş muamelesi yapıldığı ve fetihlerin durduğu bir dönem olarak tarih kaynaklarına geçmiştir.

⁶⁰³ Ârizî, *İmâratü'l-Hac*, 186-187.

⁶⁰⁴ Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, 4/319.

⁶⁰⁵ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 327; Ya'kûbî, *Târih*, 2/314; Taberî, *Târih*, 6/617.

⁶⁰⁶ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 325-326; Taberî, *Târih*, 6/590-602.

⁶⁰⁷ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 328; Ya'kûbî, *Târih*, 2/314; Taberî, *Târih*, 6/620.

⁶⁰⁸ Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, 4/319.

⁶⁰⁹ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 327; İbn Habîb, *Muhabber*, 28; Ya'kûbî, *Târih*, 2/314; Taberî, *Târih*, 7/20.

⁶¹⁰ Ya'kûbî, *Târih*, 2/312-313; Taberî, *Târih*, 7/12-14; el-Ezdî, *Tarihü'l-Mevsıl*, 17.

⁶¹¹ Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, 4/319.

3.10. Hişâm b. Abdülmelik Dönemi

105/723 yılının Şâban ayında Halife Yezîd b. Abdülmelik vefat etmiş ve ondan sonra hilafeti kardeşi Hişâm b. Abdülmelik b. Mervân üstlenmiştir. Muâviye ve Abdülmelik ile beraber o, Emevî Devletinde en uzun süre halifelik yapan üç kişiden biridir.⁶¹²

Onun, Velîd b. Abdülmelik döneminde hacca gittiği ama hac emirliği yapmadığı ifade edilmiştir. Hişâm b. Abdülmelik'in gençliğinde yaptığı hac ile ilgili olarak, hacda iken Mescîd-i Harâm'da Hacerü'l-Esved'e dokunmak için çok gayret göstermesine rağmen buna imkan bulamadığı ve yüksekçe bir yere çıkarak tavaf eden insanları seyrettiği, bu sırada heybetli birisinin mescide girip Hacerü'l-Esved'e yöneldiği, ahalinin heybeti ve yüceliği nedeniyle o kişiye yol verdiği ve onun da Hacerü'l-Esved'i öptüğü rivayet edilmiştir. Bunun üzerine Hişâm'ın kızıp bu kişinin kim olduğunu sorduğu ve şair Ferezdak'ın onun Ali b. Hüseyin Zeyne'l-Abidîn olduğunu söylediği ve onu öven bir şiir okuduğu, bunun üzerine Hişâm'ın kızarak Ferezdak'ı hapsedtiği, bir süre sonra kızgınlığı geçince serbest bıraktığı ve bu durumdan haberdar olan Ali b. Hüseyin'in Ferezdak'a ihsanda bulunduğu ifade edilmiştir.⁶¹³

Bu döneme kabilecilik politikaları yönetime hâkim olmuş bir şekilde girilmiştir. Siyaset Yezîd b. Abdülmelik döneminde Kaysî öncelikli hale gelmiş, bürokrat ve valiler bu anlayış gözetilerek tayin edilmişlerdir. Halife Hişâm ise kabileciliğe kayan devletin yönetim anlayışından kurtulmaya ve siyaseti (Ömer b. Abdülazîz döneminde olduğu gibi) merkeze çekip kabileler arası bir denge siyaseti izlemeye gayret göstermiştir.⁶¹⁴

⁶¹² Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, 3/174; Ebü'l-Abbâs Şehabeddin Ahmed b. Ali b. Ahmed Kalkaşendî, *Nihayetü'l-Ereb Fî Ma'rifeti Ensâbi'l-Arab.*, ed. İbrâhim Ebyari (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-Lübnanî, 1980), 83-84; Atçeken, *Hişâm b. Abdülmelik*, 43; Karl Vilhelm Zettersteen, "Hişâm", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1987), 540; Nadir Özkuyumcu, "Hişâm b. Abdülmelik", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/148.

⁶¹³ Ebü İshak Şihabüddin İbrâhim b. Abdullah b. Ali el-Hemdanî İbn Ebü'd-Dem, *et-Tarihu'l-İslâmî = et-Tarih'ul-Muzafferî* (Kahire: Dâru's-Sekâfe, 1989), 317-319; el-Yafîî, *Mir'atü'l-Cenân*, 1/187-190; Karamânî, *Ahbârü'd-Düvel*, 1/329-330; Atçeken, *Hişâm b. Abdülmelik*, 22.

⁶¹⁴ Atvan, *el-Ümeviyyûn ve'l-Hilâfe*, 195; Ira M. Lapidus, *İslâm Toplumları Tarihi*, çev. Yasin Aktay (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 1/108; Apak, *Asabiyet*, 254-261.

Diğer taraftan bu dönemde sosyal, siyasal ve dini sebeplere dayanan isyanlar söz konusu olmuştur. Bu manada Berberi isyanları, Zeyd b. Ali isyanı ve Haricîlerin çıkardığı isyanlar hem devleti ciddi anlamda meşgul etmiş hem de pek çok insanın kanının dökülmesine sebebiyet vermiştir.⁶¹⁵

Ayrıca bu dönemde mali politikalar gözden geçirilmiş, devletin yaşadığı iktisadi sıkıntılarının aşılması için harcamalar kısıtlanmış ve gelir-gider dengesi kurulmaya çalışılmış, bu sebeple halifeye ‘cimri’ lakabı verilmiştir. Fakat mali disiplinin sağlanması için mevâliye yüklenen vergilerin arttırılması ülke içerisinde ayaklanmalara sebebiyet vermiştir.⁶¹⁶ Bunların yanı sıra pek çok bölgede kabileler arası savaşlar da söz konusu olmuştur.⁶¹⁷

Yine bu dönemde askeri faaliyetlerde canlanma yaşanmış ve Yezîd b. Abdülmelik döneminde durma noktasına gelen fetih hareketleri yeniden başlamıştır. Bu bağlamda Mâverâünnehir bölgesinde Türklerle, Kafkasya bölgesinde Hazarlarla, Anadolu bölgesinde Bizansla ve Endülüs bölgesinde Avrupalılarla savaşlar yapılmıştır. Fakat Puvatya (Belâtu’ş-Şuhedâ) savaşında İslam ordusu yenilmiş ve Müslümanlar’ın Güney Avrupa’daki fetihleri durmuştur. Bu manada Halife Hişâm döneminde Emevîler’in en geniş sınırlarına ulaştığı yönünde de görüşler dile getirilmiştir.⁶¹⁸

⁶¹⁵ Taberî, *Târih*, 7/40, 130-134, 137-138; Atçeken, *Hişâm b. Abdülmelik*, 114-118; Adnan Demircan, *Haricîler’in Siyasi Faaliyetleri* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1996, Beyan yayınları no; 229), 146, 211-213; İsa Doğan, *İmam Zeyd b. Ali* (Ankara: TDV Yayınları, 2015), 113-114; Gülgün Uyar, “Zeyd b. Ali İsyanı”, *İslam Tarihi ve Medeniyeti: Emeviler*, ed. Adnan Demircan, Siyer yayınları; 104 (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 130-139.

⁶¹⁶ Belâzürî, *Fütûhu’l-Büldân*, 211; Ya’kûbî, *Târih*, 2/328; Taberî, *Târih*, 7/205; Mes’ûdî, *Mürûcü’z-Zeheb*, 3/170, 175; Atçeken, *Hişâm b. Abdülmelik*, 201-2015, 239-244.

⁶¹⁷ Apak, *İslam Tarihi* 3, 223, 236; İsmâil Hakkı Atçeken, “Ömer b. Abdülazîz Dönemi Sonrası Emevî İdarecilerinin Mevâlî Politikaları”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/13 (01 Şubat 2002), 73-84.

⁶¹⁸ Belâzürî, *Fütûhu’l-Büldân*, 601-604; Ya’kûbî, *Târih*, 2/316-319; Taberî, *Târih*, 7/21, 32-35, 40-42; Apak, *İslam Tarihi* 3, 225-236; Atçeken, *Hişâm b. Abdülmelik*, 160-163; Uçma, *Anadoluda İslam-Bizans Mücadelesi*, 120-124; Ferruh, *Târihu Sadri’l-İslâm*, 179-188; Efdâleddin b. el-Cevâd Tekiner, *Muhtasar İslam Tarihi*, çev. Mustafa İyidoğan (Kahramanmaraş: SAMER: Siyer-i Nebi Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi, 2020), 253-255; Mustafa Bey Necib, *Humâtü’l-İslâm*, ed. Muhammed Zeynhum-Mustafa Azb (Cîze: Mektebetü ve Matbaatü’l-Ğad, 1999), 163; İsmâil Hakkı Atçeken, “Puvatya (Balâtu’ş-Şuhedâ) Savaşı Ve Etkileri Üzerine Bir Araştırma”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/8, 249-258; Levi Della Vida, “Emeviler”, *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993), 246.

105/723 senesinde hac emîri Halife Hişâm'ın dayısı olan İbrâhim b. Hişâm el-Mahzûmî olmuştur.⁶¹⁹ Halife onu 106/724 yılında Medine valiliğine atamış ve 114/732 yılına kadar bu görevde tutmuştur.⁶²⁰ Halife b. Hayyât ise bu senenin hac emîrinin yine Halife Hişâm'ın dayısı olan Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî olduğunu ifade etmiştir.⁶²¹

Rivayete göre İbrâhim b. Hişâm el-Mahzûmî bu sene hac yaptığında Atâ b. Ebî Rebâh'a "Mekke'de ne zaman hutbe vereyim?" diye haber göndermiştir. Atâ b. Ebî Rebâh da "Terviye gününden bir gün önce öğleden sonra." diye cevap yollamıştır. O, öğleden önce hutbe vermiş ve şöyle demiştir: "Elçim, Ata'dan bana böyle emir getirdi." Bunun üzerine Ata: "Ben ancak öğleden sonrası için söyledim." demiştir. Bu durum sebebiyle İbrâhim b. Hişâm'ın mahcubiyet duyduğu rivayet edilmiştir.⁶²²

106/724 yılında Halife Hişâm b. Abdülmelik insanlara hac yaptırmıştır. Halife Hişâm, haccetmeye gittiğinde Medine'ye varmadan önce meşhur alimlerden Ebû'z-Zinâd'a haber göndererek kendisi için haccın sünnetlerini yazmasını istemiştir. Ebû'z-Zinâd da onun bu isteğini yerine getirmiştir. Hac vakti geldiği zaman halife Medine'ye uğramıştır. Medine ahâlisinin ileri gelenleri ile birlikte Ebû'z-Zinâd da onu karşılayanlar arasında yer almıştır. Yine kendisini karşılayanlar arasında yer alan Saîd b. Abdullah b. Velîd b. Osman b. Affân, Ebû Turâb'a yani Hz. Ali'ye lanet etmesi gerektiğini söyleyince, Halife Hişâm kızmış ve kendisinin buraya hacı olarak geldiğini, kimseye sövmek veya lanet etmek için gelmediğini ifade ederek bu talebi reddetmiştir. Bu durum da onun bir halife olarak akl-ı selim ile hareket etmesinin güzelliğini ortaya koymuştur.⁶²³ Makrîzî ise Emevî halifeleri içinde halife olarak hacca giden son kişinin Hişâm b. Abdülmelik olduğunu ifade etmiştir.⁶²⁴ El-İmame ve's-

⁶¹⁹ İbn Habîb, *Muhabber*, 29; Ya'kûbî, *Târih*, 2/328; Taberî, *Târih*, 7/26.

⁶²⁰ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 13/17; Atçeken, *Hişâm b. Abdülmelik*, 40; Ârzî, *İmâratü'l-Hac*, 189.

⁶²¹ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 360.

⁶²² Taberî, *Târih*, 7/26; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 4/167; el-Fâsî, *el-İkdü's-Semîn*, 3/268; İbn Tağriberdî, *Nücümü'z-Zâhire*, 1/324; Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâidi'l-Munazzama*, 1/277.

⁶²³ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 336; İbn Habîb, *Muhabber*, 2; Ya'kûbî, *Târih*, 2/328; Taberî, *Târih*, 7/35-36; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 4/172-173; Atçeken, *Hişâm b. Abdülmelik*, 41.

⁶²⁴ Makrîzî, *ez-Zehbü'l-Mesbûk*, 36.

Siyâse’de ise onun halifeliği döneminde on bir defa hacca gittiği nakledilmiştir.⁶²⁵ Fakat bu görüş kaynaklarımızda kabul görmemiştir.

Hişâm b. Abdülmelik, bu sene Arafat’ta Sâlim b. Abdullah’ı kilo almış bir şekilde, iki elbise içinde ve yalnız olarak görünce ona yiyeceğinin ne olduğunu sormuştur. O da “Ekmek ve yağ” diye cevap verince halife bunları yemeye nasıl güç yetirebildiğini sormuştur. Salim b. Abdullah da mayalayarak yediğini söylemiştir. Ubeydullah b. Ömer b. Hafs, Salim b. Abdullah’ın o gün rahatsızlandığını ve bu rahatsızlığının Medine’ye gelinceye kadar devam ettiğini ifade etmiştir.⁶²⁶

Yine bu haccında halife, Salim b. Abdullah b. Ömer ile Kâbe’de karşılaşmış ve ona şöyle demiştir: “Ey Salim! Benden ihtiyacını iste.” O da cevaben: “Ben Allah’ın evinde bulunurken başkasından bir şey istemekten haya ederim.” demiştir. Salim çıkınca Halife Hişâm da peşinden çıkmış ve “Şimdi sen Beytullah’tan dışarı çıktın, benden ihtiyacını iste.” demiştir. Salim ise “Dünya ihtiyaçlarından mı yoksa ahiret ihtiyaçlarından mı isteyeyim?” diye sorunca Halife Hişâm “Dünya ihtiyaçlarından iste.” demiştir. Bunun üzerine Salim “Bu dünyayı sahibinden bile istemiyorum, sahibi olmayandan nasıl isteyeyim.” diye cevap vermiştir.⁶²⁷

Bu hac mevsiminden sonra Zilhicce ayının sonlarında Salim b. Abdullah b. Ömer Medine’de vefat etmiştir. Bu esnada haccını tamamlayıp dönüş yolunda olan Hişâm b. Abdülmelik de Medine’ye gelmiş ve cenaze namazını kıldırmıştır. Salim b. Abdullah’ın cenazesine katılanların çokluğunu gören Halife Hişâm, insanları 4000 kişilik gruplara ayırmış ve cenaze namazını Bakî’ kabristanında kıldırmıştır. Bu nedenle bu yılı “Senetü Erbaati Âlâf” (dörtbinler yılı) denilmiştir.⁶²⁸

Yine meşhur fakihlerden Tâvus b. Keysân da bu sene hac mevsiminde Terviyeye gününden bir gün önce Mekke’de yetmiş küsur yaşında vefat etmiş ve onun da cenaze namazını Hişâm b. Abdülmelik kıldırmıştır.⁶²⁹

⁶²⁵ *el-İmâme ve’s-Siyâse*, 2/143.

⁶²⁶ İbn Sa’d, *Tabakât*, 7/199.

⁶²⁷ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7/114-115; İbn Fehd el-Mekkî, *İthâfî’l-Verâ*, 2/139.

⁶²⁸ İbn Sa’d, *Tabakât*, 1/199; Halife b. Hayyât, *Tarih*, 246.

⁶²⁹ İbn Sa’d, *Tabakât*, 8/102; İbn Sa’d, *Tabakât*, 7/29; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7/112-115.

Ayrıca bu hacda Halife Hişâm, Hicr'de namaz kıldığı esnada İbrâhim b. Muhammed b. Talha ona gelip Ömer b. Abdülazîz dışındaki halifelerin evini kendisinden alarak ona zulmettiğini ve bu zulmün kaldırılmasını talep etmiştir.⁶³⁰ Bu hacı esnasında Hişâm b. Abdülmelik'le beraber meşhur hadis alimi Zührî'nin de hacca gittiği ifade edilmiştir. Yine Hişâm b. Abdülmelik'in Şam ile Mekke arasındaki yollara ihtimam gösterdiği rivayet edilmiştir.⁶³¹

107/725 yılında hac emîri İbrâhim b. Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî olmuştur.⁶³² Rivayetlere göre bu yılda Şam'da ahaliyi korkutan şiddetli bir taun meydana gelmiştir.⁶³³ 108/726 yılında yine İbrâhim b. Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî hac emirliği yapmıştır.⁶³⁴

109/726 senesinde de İbrâhim b. Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî insanlara hac yaptırmıştır.⁶³⁵ Bu haccında Kurban Bayramının ertesi günü öğleden sonra Minâ'da hacılara hutbe irad etmiş ve kendisinden daha bilgili birisine soru soramayacaklarını dolayısıyla sorusu olanların ona soru sormasını söylemiştir. Bunun üzerine Irak ahalisinden bir kişinin ayağa kalktığı ve ona kurban kesmenin hükmünü yani vacip olup olmadığını sorduğu, onun ise soruyu sorana bir cevap veremediği ve hutbeden indiği ifade edilmiştir.⁶³⁶

110/728 yılında da hac emirliğini Hicâz emîri İbrâhim b. Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî olmuştur.⁶³⁷ 111/729 senesinde ise Hicâz emîri İbrâhim b. Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî insanlara hac yaptırmıştır.⁶³⁸

112/730 yılında yine İbrâhim b. Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî hac emirliği görevini ifa etmiştir.⁶³⁹ el-Cezîrî, ed-Dürerü'l-Ferâid'il-Munazzame isimli eserinde bu

⁶³⁰ Taberî, *Târih*, 7/36; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 13/21; İbn Fehd el-Mekkî, *İthâfî'l-Verâ*, 2/140-141.

⁶³¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/432; Atçeken, *Hişâm b. Abdülmelik*, 235.

⁶³² Halife b. Hayyât, *Tarih*, 337; İbn Habîb, *Muhabber*, 29; Ya'kûbî, *Târih*, 2/328; Taberî, *Târih*, 7/42.

⁶³³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7/117; İbn Tağriberdî, *Nücümü'z-Zâhire*, 1/332.

⁶³⁴ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 338; İbn Habîb, *Muhabber*, 29; Ya'kûbî, *Târih*, 2/328; Taberî, *Târih*, 7/45.

⁶³⁵ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 339; İbn Habîb, *Muhabber*, 29; Ya'kûbî, *Târih*, 2/328; Taberî, *Târih*, 7/53.

⁶³⁶ Taberî, *Târih*, 7/53; İbn Tağriberdî, *Nücümü'z-Zâhire*, 1/341; Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâidi'l-Munazzama*, 1/277.

⁶³⁷ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 340; İbn Habîb, *Muhabber*, 29; Ya'kûbî, *Târih*, 2/328; Taberî, *Târih*, 7/66.

⁶³⁸ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 341; İbn Habîb, *Muhabber*, 29; Ya'kûbî, *Târih*, 2/328; Taberî, *Târih*, 7/69.

⁶³⁹ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 343; İbn Habîb, *Muhabber*, 29; Ya'kûbî, *Târih*, 2/328; Taberî, *Târih*, 7/87.

senenin hac emîrinin Süleymân b. Hişâm b. Abdülmelik olduğunu ifade etmişse de kaynaklarımız İbrâhim b. Hişâm ismi üzerinde ittifak etmişlerdir. Taberî de bunu zayıf olarak rivayet etmiştir.⁶⁴⁰

113/731 senesinde Süleyman b. Hişâm b. Abdülmelik hac emirliği yaptığı rivayet edilmiştir.⁶⁴¹ Meşhur hadis alimlerinden Zührî'nin bu sene Süleyman b. Hişâm b. Abdülmelik ile beraber hac yaptığı ifade edilmiştir. Minâ'ya vardıklarında Zührî, alışveriş yapılan şeylerin tamamının mescitten çıkarılmasını emretmiş ve bunların tamamı çıkarılmıştır.⁶⁴² Bu sene hac emîrinin İbrâhim b. Hişâm olduğu da ifade edilmiştir.⁶⁴³ Yine bu yılda güneş tutulması olayının yaşandığı, ikindi namazından sonra gerçekleşen bu olay esnasında Mekke'de bulunan pek çok alimin de ayağa kalkarak dua ettikleri rivayet edilmiştir.⁶⁴⁴

114/732 senesinde hac emîri Hâlid b. Abdülmelik b. el-Hâris b. el-Hakem olmuştur.⁶⁴⁵ Bu yılda Hişâm b. Abdülmelik, İbrâhim b. Hişâm el-Mahzûmî'yi Hicâz valiliğinden azletmiş ve Hâlid b. Abdülmelik'i Medine valisi olarak atamıştır. O, Rebiülevvel ayının ortasında Medine'ye gelmiş ve bu görevde yedi sene kalmıştır. Hâlid b. Abdülmelik döneminde yağmurlar azalmış, onun valilik yılları şiddetli kıtlık yılları olmuştur. Bu sebeple "Hâlid'in seneleri" diye meşhur olmuştur.⁶⁴⁶ Yine Taberî'de İbrâhim b. Hişâm'dan sonra Mekke ve Tâif valisi olarak atanan Muhammed b. Hişâm'ın da bu sene hac emirliği yaptığı rivayet edilmiştir. Fakat Hâlid b. Abdülmelik rivayetinin daha doğru olduğu da ifade edilmiştir.⁶⁴⁷

115/733 senesinde Halife Hişâm'ın dayısı olan Mekke ve Tâif valisi Muhammed b. Hişâm el-Mahzûmî insanlara hac yaptırmıştır.⁶⁴⁸ Muhammed b. Hişâm, emirliği döneminde kadınların erkeklerle beraber aynı anda tavaf yapmalarını

⁶⁴⁰ Taberî, *Târih*, 7/87; Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâidi'l-Munazzama*, 1/277.

⁶⁴¹ Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, 341; İbn Habîb, *Muhabber*, 29; Ya'kûbî, *Târih*, 2/328; Taberî, *Târih*, 7/89.

⁶⁴² İbn Bedrân, *Tehzibu Tarihi Ibn Asâkir*, 6/287; Ârzî, *İmâratü'l-Hac*, 193.

⁶⁴³ Taberî, *Târih*, 7/89; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7/154; İbn Tağrıberdî, *Nücümü'z-Zâhire*, 1/349; İbn Fehd el-Mekkî, *İthâfû'l-Verâ*, 2/148.

⁶⁴⁴ Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâidi'l-Munazzama*, 1/277.

⁶⁴⁵ Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, 346; İbn Habîb, *Muhabber*, 29; Ya'kûbî, *Târih*, 2/328; Taberî, *Târih*, 7/90.

⁶⁴⁶ Taberî, *Târih*, 7/90.

⁶⁴⁷ Taberî, *Târih*, 7/91.

⁶⁴⁸ Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, 346; Ya'kûbî, *Târih*, 2/328; Taberî, *Târih*, 7/92.

yasaklamıştır. Bu uygulamayı tabî'n devrinin meşhur alimlerinden olan Atâ b. Ebû Rebâh kabul etmemiştir. Ancak valinin kibrinden dolayı bu fetvayı uygulamadığı rivayet edilmiştir.⁶⁴⁹ Ezrakî ise bu yasaklama işinin Abdülmelik b. Mervân döneminde Mekke emirliğine atanan Hâlid b. Abdullah el-Kasrî tarafından uygulandığını, bu dönemde elinde kamçı olan bekçilerin Beytullah'ın her köşesinde bulunduğunu ve kadınlarla erkekleri tavafta ayırdıklarını ifade etmiştir.⁶⁵⁰

İbn Habîb, bu senenin hac emîrinin Velîd b. Yezîd b. Abdülmelik olduğunu ifade etmiştir.⁶⁵¹ İbnü'l-Cevzî ise Muâviye b. Hişâm b. İsmâil'in ismini hac emîri olarak zikretmiştir.⁶⁵² Ayrıca bu yılda meşhur alimlerden Atâ b. Rebâh'ın vefat ettiği ve Şam'da şiddetli bir taun meydana geldiği de rivayet edilmiştir.⁶⁵³

116/734 yılında hac emîri veliaht makamında bulunan Velîd b. Yezîd b. Abdülmelik olmuştur.⁶⁵⁴ İbn Habîb, bu senenin hac emîri hakkında bilgi vermemiştir. Ancak kitabın musahhihi dipnotta Taberî'ye atıf yapmıştır.⁶⁵⁵ Halife Hişâm, Velîd'in gayr-ı ahlakî ve eğlenceye düşkün yaşantısını ıslah etmek istemiş ve onu 116/734 yılında hac mevsimine atamıştır. Fakat Velîd yaşantısında hiçbir şey değiştirmemiştir. Hacca giderken yanında içinde av köpeklerinin olduğu sandıklar götürmüş ve içki ile eğlence aletlerini de yanına almıştır. Ayrıca Kâbe seviyesinde bir kubbe yaptırmış, Şam'dan Mekke'ye deve sırtında taşıtmış, Kâbe'nin üstüne bu kubbeyi dikmeyi ve arkadaşlarıyla beraber burada içki içmek için oturmayı düşünmüş ama arkadaşları onu korkuttuğu için bunu yapamamıştır. Namazları ise azatlısı olan İsâ b. Muksim onun yerine kıldırılmıştır.⁶⁵⁶

O, bu davranışlarıyla dinî değerleri ve ibadetleri küçümsemiş ve haram belde ile haram ayların saygınlığını hafife almıştır. Bu sebeple durumdan rahatsız olan bir

⁶⁴⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 3/720.

⁶⁵⁰ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 2/20.

⁶⁵¹ İbn Habîb, *Muhabber*, 29.

⁶⁵² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7/164.

⁶⁵³ Ezdî, *Tarihü'l-Mevsil*, 35; Muhammed b. Ali el-Halebî el-Azîmî, *Târihu Haleb*, ed. İbrâhim Za'rûr (Dimaşk: yy., 1984), 207; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7/165; İbn Tağrıberdî, *Nücümü'z-Zâhire*, 1/352.

⁶⁵⁴ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 347; Ya'kûbî, *Tarih*, 2/328; Taberî, *Tarih*, 7/98.

⁶⁵⁵ İbn Habîb, *Muhabber*, 29-30; Taberî, *Tarih*, 7/209.

⁶⁵⁶ Taberî, *Tarih*, 7/209; el-Ezdî, *Tarihü'l-Mevsil*, 37; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 4/284-285; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 13/160; Ârızî, *İmâratü'l-Hac*, 194-195.

topluluk onu ve beraberindekileri öldürmeye karar vermişlerdir. Bu konuda Velîd'i, aralarında Hâlid b. Abdullah el-Kasrî de olmak üzere pek çok insan uyarmıştır. Ama Velîd, kendi hatasını kabullenip düzeltme yolunda gayret göstereceğine, bu düşüncede olanların kim olduklarının peşine düşmüş ve hatta kendisine bu kişilerin isimlerini vermesi için Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'ye işkence etmiş ve onu Yûsuf b. Ömer es-Sekafî'ye teslim etmekle tehdit etmiştir.⁶⁵⁷

Ayrıca bu konuyla alakalı Muhammed b. Halef b. Hayyân Veki'nin *Ahbârü'l-Kudât* isimli eserinde konu detaylı bir şekilde anlatılmıştır. Burada Velîd b. Yezîd'in demirden bir kubbe yapılmasını emrettiği ve ailesinden sevdiği ile beraber hac yaptığında gölgelenmek, insanların da onların ardında tavaf yapmaları için Kâbe'nin üzerine kurulmasını ve kanatlarının gölgelemek için açılmasını emrettiği, ayrıca bu kubbeyi Şam'dan deve sırtında taşıdığı ve yanında bin atlı ile Medine'ye geldiği, bu kubbeyi Rasullah'ın namazgâhına kurduğu rivayet edilmiştir. Hatta bu sebeple halkın galeyana geldiği ve Medine kadısı Sa'd b. İbrâhim ile beraber bu kubbeyi yakmak istedikleri ama askerlerden korktukları için bunu yapamadıkları ifade edilmiştir.⁶⁵⁸

Bazı kaynaklar Halife Hişâm'ın, veliaht olan Velîd'i hac emîri tayin etmekle, onun düşkünlüğünü ve sapkınlığını insanların önünde umumi olarak göstermek ve böylece zaman içinde onu azledip oğlu Mesleme'yi veliaht tayin etme konusunda kendisine bir gerekçe sağlamak istemiş olabileceğini ifade etmişlerdir.⁶⁵⁹ Nitekim Halife Hişâm ile veliaht Velîd'in arasının daha sonraları bozulmasının sebebi de Velîd'in eğlence ve içki düşkünlüğü olması ve fisku fücra dalan bir yapıda olmasıdır.⁶⁶⁰

⁶⁵⁷ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 13/173.

⁶⁵⁸ Ebû Bekr Muhammed b. Halef b. Hayyan ed-Dabbî Veki', *Ahbârü'l-Kudât* (Beyrut: Alemü'l-Kütüb, ts.), 1/161-162; İbn Fehd el-Mekkî, *İthâfû'l-Verâ*, 2/149-151.

⁶⁵⁹ Taberî, *Târih*, 7/209; Atçeken, *Hişâm b. Abdülmelik*, 42, 256-259.

⁶⁶⁰ Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbub el-Kinanî el-Leysî Câhız, *Kitâbü't-Tac fî Ahlâki'l-Mülûk*, ed. Ahmed Zekî Paşa (Kahire: el-Matbaatü'l-Emiriyye, 1914), 150; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7/236; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 3/129; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 166; Hüseyin Atvan, *Siretü'l-Velîd b. Yezîd* (Kahire: Dârü'l-Maârif, 1980), 208-214.

117/735 yılında hac emirliğine Halife Hişâm, Medine emîri olan Hâlid b. Abdülmelik b. el-Hâris b. el-Hakem b. Ebi'l-Âs'ı tayin etmiştir.⁶⁶¹ Mes'ûdî, bununla birlikte Mesleme b. Abdülmelik'in ismini de zikretmiştir.⁶⁶²

118/736 yılında ise hac emirliğine Mekke, Medine ve Tâif emîri Muhammed b. Hişâm el-Mahzûmî'yi tayin etmiştir. Bu sene Halife Hişâm, Hâlid b. Abdülmelik'i Medine valiliğinden azletmiş ve yerine Muhammed b. Hişâm b. İsmâil'i atamıştır.⁶⁶³ Yakûbî'nin Tarih'inde bu sene ile ilgili olan kısım silinmiştir.⁶⁶⁴ Ayrıca Hâlid b. Abdülmelik'in ismi de kaynaklarımızda yer almıştır.⁶⁶⁵

119/737 yılına gelindiğinde ise Ebû Şakir künyesiyle de bilinen Mesleme b. Hişâm b. Abdülmelik insanlara hac yaptırmıştır. Ona menasikleri öğretmek için İbn Şihâb ez-Zührî de onunla beraber hac yapmıştır.⁶⁶⁶ Mes'ûdî, bununla birlikte Halife Hişâm'ın kardeşi Mesleme b. Abdülmelik'in ismini de zikretmiştir ki muhtemelen bu isimlerde bir karışıklık olmuştur.⁶⁶⁷ İbn Habîb ise Süleyman b. Hişâm b. Abdülmelik'in hac emîri olduğunu ifade etmiştir.⁶⁶⁸

Rivayetlere göre Halife Hişâm, Velîd b. Yezîd'in içki ve zevk talebindeki ısrarı sebebiyle ona sert davranmış ve şöyle demiştir: “Ey Velîd, yazıklar olsun sana. Vallahi senin Müslüman olup olmadığını bile bilmiyorum. Sen utanmadan ve gizlemeden ne kadar münker varsa onu işlersin.” Velîd ise cevaben şiir yazarak şöyle demiştir: “Ey bizim dinimizi soran, biz Ebû Şâkir'in dini üzereyiz. Biz bazen içkiyi saf olarak, bazen de sıcak veya soğuk su katarak içeriz.” Bunun üzerine Halife Hişâm, oğlu Mesleme'ye kızmış ve ona şöyle demiştir: “Ben seni hilafete aday gösterirken Velîd seninle beni ayıplıyor.” Yine onu edepli olma konusunda sert bir şekilde uyarılmış ve bir cemaat hazırlayarak 119/737 yılının hac mevsiminde onu hac emîri tayin etmiştir. O da

⁶⁶¹ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 348; İbn Habîb, *Muhabber*, 29-30; Ya'kûbî, *Târih*, 2/328; Taberî, *Târih*, 7/107.

⁶⁶² Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, 4/319.

⁶⁶³ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 349; İbn Habîb, *Muhabber*, 29-30; Taberî, *Târih*, 7/138; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, 4/319.

⁶⁶⁴ Ya'kûbî, *Târih*, 2/328.

⁶⁶⁵ İbn Tağriberdî, *Nücûmü'z-Zâhire*, 1/358.

⁶⁶⁶ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 349; Ya'kûbî, *Târih*, 2/328; Taberî, *Târih*, 7/138; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7/196; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 4/243.

⁶⁶⁷ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, 4/319; Ayrıca bkz. İbn Tağriberdî, *Nücûmü'z-Zâhire*, 1/362.

⁶⁶⁸ İbn Habîb, *Muhabber*, 30.

ibadetler, yumuşaklık ve vakar konusunda ızharda bulunmuş, Mekke ve Medine’de mal dağıtmıştır. Medine ahalisinden bir mevali Velîd’e tariz yaparak şöyle demiştir: “Ey bizim dinimizi soran kişi, biz Ebu Şâkir’in dini üzereyiz. Bize mal yığarak hibe eden, zındık ve kâfir değildir.”⁶⁶⁹ Bu ifadeler, Halife Hişâm’ın Mesleme’yi hac emîri olarak görevlendirmesinde, onun toplum nezdindeki imaj ve itibarını düzeltme ile ilgili amacına ulaştığını gösterir.

120/737 yılında hac emirliği vazifesine Mekke, Medine ve Tâif emîri olan Muhammed b. Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî atanmıştır.⁶⁷⁰ Bu senenin hac emîri olarak Muhammed b. Hişâm’a ilaveten Süleyman b. Hişâm ve Yezîd b. Hişâm’ın isimleri de zikredilmiştir.⁶⁷¹ Ayrıca bu yılın başlarında Mekke’de sel olayı meydana gelmiş ve Mescîd-i Harâm’ın içine kadar ilerlemiştir. Mesleme b. Abdülmelik’in hac emirliğinden sonra meydana geldiği⁶⁷² veya çok telaşa kapıldığı için bu sele Ebû Şâkir seli denilmiştir.⁶⁷³

121/738 senesinde insanlara hac yaptıran kişi Muhammed b. Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî olmuştur.⁶⁷⁴ 122/738 yılında da hac emirliğini Muhammed b. Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî yapmıştır.⁶⁷⁵ Ayrıca bu yılda Emevî iktidarına karşı isyana girişen Zeyd b. Ali öldürülmüş ve isyan akamete uğramıştır.⁶⁷⁶

123/740 senesinde Yezîd b. Hişâm b. Abdülmelik insanlara hac yaptırmıştır.⁶⁷⁷ Onunla beraber bu yıl İbn Şihab ez-Zührî de hac yapmıştır.⁶⁷⁸ Kaynaklarımızda bu hac esnasında Zührî’nin Mâlik b. Enes ve Süfyân b. Uyeyne ile görüştüğü rivayeti yer

⁶⁶⁹ Taberî, *Târih*, 7/210; İbnü’l-Esir, *el-Kâmil fi’t-Tarih*, 4/485-486; İbn Kesir, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, 13/161; Cezîrî, *ed-Dürerü’l-Ferâidi’l-Munazzama*, 1/278; Atçeken, *Hişâm b. Abdülmelik*, 258-259.

⁶⁷⁰ Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, 350; İbn Habîb, *Muhabber*, 30; Ya’kûbî, *Târih*, 2/328; Taberî, *Târih*, 7/159.

⁶⁷¹ Taberî, *Târih*, 7/159; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7/201; İbnü’l-Esir, *el-Kâmil fi’t-Tarih*, 4/254; İbn Kesir, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, 13/97; Cezîrî, *ed-Dürerü’l-Ferâidi’l-Munazzama*, 1/278.

⁶⁷² Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 2/311; el-Fâsî, *el-Ikdü’s-Semîn*, 1/206; İbn Fehd el-Mekkî, *İthâfü’l-Verâ*, 2/153; Cezîrî, *ed-Dürerü’l-Ferâidi’l-Munazzama*, 1/278-279.

⁶⁷³ Eyüb Sabri Paşa, *Mir’atü’l-Haremeyn*, 2/788.

⁶⁷⁴ Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, 352; İbn Habîb, *Muhabber*, 30; Ya’kûbî, *Târih*, 2/328; Taberî, *Târih*, 7/179.

⁶⁷⁵ Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, 354; İbn Habîb, *Muhabber*, 30; Ya’kûbî, *Târih*, 2/328; Taberî, *Târih*, 7/191.

⁶⁷⁶ Taberî, *Târih*, 7/180-191; İbnü’l-Esir, *el-Kâmil fi’t-Tarih*, 4/266-270.

⁶⁷⁷ Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, 354; Ya’kûbî, *Târih*, 2/328; Taberî, *Târih*, 7/197.

⁶⁷⁸ Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, 354; Halit Özkan, “Zührî”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/545.

almıştır.⁶⁷⁹ İbn Habîb ve Mes'ûdî, bu senenin hac emirliği için Muhammed b. Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî'nin ismini zikretmişlerdir.⁶⁸⁰

124/741 senesinde ise hac emîri olarak Muhammed b. Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî atanmıştır.⁶⁸¹ Yine bu senede Abdülazîz b. el-Haccâc b. Abdülmelik'in, Hişâm b. Abdülmelik'in kızı olan hanımı Ümmü Seleme ile birlikte hacca geldiği ve insanlara hac yaptırdığı da rivayet edilmiştir. Bu rivayetlerde Hicâz valisi Muhammed b. Hişâm'ın Ümmü Seleme'nin kapısında beklediği, ona hediyeler verip nazik davrandığı ve kusurlar sebebiyle özürlerini ifade ettiği, buna karşın Ümmü Seleme'nin bunlara iltifat etmediği ifade edilmiştir.⁶⁸²

Emevî Devletinin son dönemlerinde halifeliği üstlenmiş olan Hişâm b. Abdülmelik, devletin en zor zamanlarından birinde dahili ve Harecî politikalar yürütürken tedbirli ve basiretli davranarak devleti yeniden ayağa kaldırmaya gayret etmiştir.⁶⁸³ Hatta onun hilafeti, Emevîlerin üçüncü yükselme dönemi olarak değerlendirildiği için Halife Hişâm, Muâviye ve Abdülmelik ile birlikte Emevî Devleti'nin en büyük halifeleri arasında yer almıştır.⁶⁸⁴

Fakat özellikle iç çatışmalar ve yapılan hatalarla çözümsüzlüğe mahkûm edilmiş problemler, halifenin gayretlerinin mükâfatını almasını engellemiştir. Nihayet Hişâm b. Abdülmelik'in vefatından sonra yaşanan kargaşa ile devlet yıkılma sürecine girmiştir.

3.11. Velîd b. Yezîd Dönemi

125/743 yılının Rebûlâhir ayında Halife Hişâm vefat etmiştir. 6 Rebûlâhir 125/6 Şubat 743 tarihinde halifelik otuz beş yaşındaki Velîd b. Yezîd b. Abdülmelik b. Mervân'a babasından bir vasiyet ile geçmiştir. Devletin içinde bulunduğu

⁶⁷⁹ İbn Tağriberdî, *Nücûmü'z-Zâhire*, 1/370.

⁶⁸⁰ İbn Habîb, *Muhabber*, 30; el-Ezdî, *Tarihü'l-Mevsil*, 50; Mes'ûdî, *Mürüçü'z-Zeheb*, 4/319.

⁶⁸¹ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 356; İbn Habîb, *Muhabber*, 30; Ya'kûbî, *Tarih*, 2/328; Taberî, *Tarih*, 7/199.

⁶⁸² Taberî, *Tarih*, 7/199; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 13/131; Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâidi'l-Munazzama*, 1/279.

⁶⁸³ Ya'kûbî, *Tarih*, 2/328; Salâhuddin Muhammed b. Şakir b. Ahmed ed-Dârani Kütübî, *Fevatü'l-Vefeyat*, ed. İhsan Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdır, 1973), 4/238-239; Apak, *İslam Tarihi* 3, 236.

⁶⁸⁴ el-Makrizî, *en-Nizâ' ve't-Tahâsum*, 35; Mes'ûdî, *Mürüçü'z-Zeheb*, 3/174; Atçeken, *Hişâm b. Abdülmelik*, 43.

sıkıntılarla ilgilenip çözüm aramak yerine babası II. Yezîd'in yolundan giderek eğlence hayatına dalmıştır. Amcası Hişâm döneminde uzun bir veliahtlık dönemi yaşamış olması sebebiyle onunla inişli çıkışlı ilişkileri olmuştur. Hatta hilafete geçtiği zaman sabık halife Hişâm b. Abdülmelik'in ve ailesinin (Velîd'e iyi davranması için babasıyla görüşen Mesleme b. Hişâm hariç) mal varlıklarına tedbir koydurmuş, mallarını ellerinden alarak onları sıkıntıya sokmuştur.⁶⁸⁵

125/743 senesinde Halife Velîd'in dayısı ve Haccâc b. Yûsuf'un kardeşinin oğlu olan Yûsuf b. Muhammed b. Yûsuf es-Sekafî insanlara hac yaptırmıştır.⁶⁸⁶ Halife Velîd onu Cemâziyelevvel ayında Muhammed b. Hişâm b. İbrâhim el-Mahzûmî'nin yerine Medine'ye vali atamıştır. Yine halife Velîd'in emriyle Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî'nin iki oğlu İbrâhim ve Muhammed'i yakalamış ve Irak valisi Yûsuf b. Ömer es-Sekafî'ye göndermiştir. Orada yapılan işkenceler neticesinde de vefat etmişlerdir. Fakat Medine'deki valiliği uzun sürmemiş 126/744 yılında bu görevinden azledilmiştir.⁶⁸⁷ Bu senenin hac emirliği ile ilgili Halife b. Hayyât, Yûsuf b. Ömer ismini zikretmiştir.⁶⁸⁸ Yakûbî ise Muhammed b. Mûsa es-Sekafî'nin hac emirliği yaptığını ifade etmiştir.⁶⁸⁹

Netice itibariyle gerek hanedan içinde ve gerekse devletin iç politikasında yapmış olduğu hatalar sebebiyle Velîd b. Yezîd, karşısında ciddi bir muhalefet blokunun oluşmasına neden olmuştur. Bunun neticesinde ise Yezîd b. Velîd b. Abdülmelik liderliğinde ihtilal gerçekleşmiştir. 27 Cemâziyelâhir 126/16 Nisan 744 tarihindeki bu ihtilalde Halife Velîd öldürülmüş yerine Yezîd b. Velîd geçmiştir. Böylece Emevî Devletinde ihtilaller sayfası açılmıştır. Bu da devletin sonunu hazırlayan olaylardan birisi olmuştur.⁶⁹⁰

⁶⁸⁵ Taberî, *Târih*, 7/209-215, 232-234; İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, 4/452; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, 3/177-180; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 4/287-288; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 13/160.

⁶⁸⁶ İbn Habîb, *Muhabber*, 31; Taberî, *Târih*, 7/228; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, 4/319; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 4/292.

⁶⁸⁷ Taberî, *Târih*, 7/226-227; Abdülğanî, *Târihu Ümerai'l-Medîneti'l-Münevvere*, 99-100; İsmâil Hakkı Atçeken, "Yûsuf b. Ömer es-Sekafî", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/22-23.

⁶⁸⁸ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 362.

⁶⁸⁹ Ya'kûbî, *Târih*, 2/334.

⁶⁹⁰ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 363-365; *el-İmâme ve's-Siyâse*, 2/153-155; Dineverî, *Ahbârü't-Tivâl*, 348-349; Ya'kûbî, *Târih*, 2/331-335; Taberî, *Târih*, 7/231-254; İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, 4/461-

3.12. Yezîd b. Velîd Dönemi

126/743 yılının Cemâziyelâhir ayında Halife Velîd b. Yezîd öldürülmüş, yerine halifelik için Yezîd b. Velîd b. Abdülmelik b. Mervân'a Recep ayında biat edilmiştir. Halife Yezîd, ihtilal yaparak yönetimi devralan ilk Emevî halifesi olmuştur. Böylece hilafetin kutsallığı, hanedan ailesinin meşruiyeti sorgulanır hale gelmiştir. Ayrıca Emevî ailesi arasında da ayrılıklar vuku bulmaya başlamıştır. Bu manada sabık halife Velîd tarafından hapsedilen Süleyman b. Hişâm b. Abdülmelik, onun öldürülmesinden sonra isyan etmiştir. Diğer taraftan kabile asabiyyetinin artık iktidarı bile değiştirebilecek bir güce eriştiği de ortaya çıkmıştır.⁶⁹¹

126/743 yılında yapılan hacda Ömer b. Abdullah b. Abdülmelik b. Mervân hac emirliği yapmıştır.⁶⁹² Taberi ise bu senenin hac emîri olarak önce Yûsuf b. Muhammed es-Sekafi'nin yerine Mekke, Medine ve Tâif'e vali olarak atanan Abdülazîz b. Ömer b. Abdülazîz'in ismini zikretmiş, daha sonra ikinci bir rivayet olarak Ömer b. Abdullah b. Abdülmelik'in Halife II. Yezîd tarafından gönderildiğini, Abdülazîz b. Ömer b. Abdülazîz'in de onunla beraber hacca gittiğini ifade etmiştir.⁶⁹³ Halife b. Hayyât bu senenin hac emîriyle ilgili bir isim zikretmemiştir.

Altı aylık bir dönemde halifelik görevini yürüttükten ve rahatsızlandığı için kendisinden sonra hilafete geçmesi için kardeşi İbrâhim b. Velîd için biat aldıktan sonra Halife Yezîd 19 Zilhicce 126/744 tarihinde vefat etmiştir.

3.13. İbrâhim b. Velîd Dönemi

Yezîd b. Velîd'in vefatı üzerine kardeşi İbrâhim b. Velîd halife olmuştur. Fakat Şam bölgesi dışında diğer bölgeler tarafından tanınmadığı için meşruiyet sıkıntısı

463; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7/248-249; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 4/302-306; İsmâil Hakkı Atçeken, "Emevîlerin Siyasî Tarihi", *İslam Tarihi ve Medeniyeti -3- Emevîler*, ed. Mehmet Şeker, thk. Adnan Demircan (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 64; İsmâil Hakkı Atçeken, "Velîd II", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/31-33.

⁶⁹¹ Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, 3/183; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 4/309; Apak, *İslam Tarihi* 3, 243; Ali Aksu, "Yezîd b. Velîd'in Hayatı ve Halifeliği", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (15 Aralık 2000), 298-301.

⁶⁹² İbn Habîb, *Muhabber*, 32; Ya'kûbî, *Târih*, 2/336; el-Ezdî, *Tarihü'l-Mevsûl*, 61; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, 4/319.

⁶⁹³ Taberî, *Târih*, 7/299; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7/253; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 4/329; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 21/505.

yaşamıştır.⁶⁹⁴ Üç ay kadar devam eden yönetimi döneminde iç karışıklıklar daha da artmış ve merkezi yönetimin otoritesi zayıflamıştır. Buna ilaveten daha önce Yezîd b. Velîd'e isyan eden Mervân b. Muhammed yeniden isyan etmiş ve Cezire bölgesindeki Mudarî kabileler ile Hıms ahalisinin desteğiyle merkeze yürümüş ve Dımaşk'a girerek yönetimi ele geçirmiştir. Böylece Emevî Devleti'nde yönetim bir kez daha ihtilalle değiştirilmiştir. Mervân b. Muhammed, kendisine biat etmesi sebebiyle İbrâhim b. Velîd'e emân vermiştir.⁶⁹⁵ Esasen Emevîler zamanında yönetimin güç kullanılarak elde edildiği dönemleri Muâviye b. Ebû Süfyan, Mervân b. Hakem, Yezîd b. Velîd ve Mervân b. Muhammed olarak değerlendirmek mümkündür.⁶⁹⁶

Bu dönemde hac emirliği ile ilgili bir atama yapılmamıştır.

3.14. Mervân b. Muhammed Dönemi

Yaptığı ihtilalle yönetimi İbrâhim b. Velîd'den devralan Mervân b. Muhammed b. Mervân b. Hakem'e 127/744 yılının Safer ayında halife olarak biat edilmiştir. Beş yıllık iktidarı döneminde devletin içinde meydana gelen isyan ve karışıklıklarla mücadele etmek durumunda kalmış fakat tüm gayretlerine rağmen devletin yıkılışını engelleyememiştir.

Emevîler'in son halifesi II. Mervân, hilafeti devraldıktan sonra eyaletlerdeki valileri değiştirmiş daha sonra da devletin başkentini Dımaşk'tan Harran'a taşımıştır. Harran hem yeni halifenin yıllardır valilik yaptığı Cezîre bölgesinin merkeziydi hem de yönetimde güç sahibi olan Mudarî/Kaysî kabilelerin hâkimiyetindeydi.⁶⁹⁷

⁶⁹⁴ Ya'kûbî, *Târih*, 2/337; Taberî, *Târih*, 7/299; İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, 4/465-466; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 4/322-323; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 13/205.

⁶⁹⁵ Dineverî, *Ahbârü't-Tivâl*, 351; Ya'kûbî, *Târih*, 337-338; Taberî, *Târih*, 7/311-312; İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, 4/446-468; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7/257-259; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 4/329-333; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 13/205-208; İbrâhim Sarıçam, "İbrâhim b. Velîd", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/359.

⁶⁹⁶ Yıldız, *Büyük İslam Tarihi*, 2/558; Atçeken, "Emevîlerin Siyasî Tarihi", 57-59; Ali Aksu, "Emevî Devletinin Yıkılışı ve Temel Özellikleri", *İslam Tarihi ve Medeniyeti -3- Emevîler*, ed. Mehmet Şeker, thk. Adnan Demircan (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 534-538; Mehmet Çakırtaş, *Emevîler Dönemi Şiddet Hareketleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), 191-212.

⁶⁹⁷ Ya'kûbî, *Târih*, 2/338; Taberî, *Târih*, 7/312-316; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, 3/194; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 4/333; İbn Asakir, *Târihu Medîneti Dımaşk*, 57/327-328; Ali Delice, "Emevi Devletinin Yıkılış Nedenleri Üzerine Bazı Mülahazalar", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

127/744 senesinde hac emîrliği görevini Halife Mervân b. Muhammed'in Mekke, Medine ve Tâif emîri olarak görevinde devam ettirdiği Ebû Muhammed Abdülazîz b. Ömer b. Abdülazîz ifa etmiştir.⁶⁹⁸ İbn Habîb, bu senenin hac emîri konusunda bir isim zikretmemiştir.

128/745 yılında hac emîri yine Abdülazîz b. Ömer b. Abdülazîz olmuştur.⁶⁹⁹ Bu hac mevsimi asıl ismi Muhtâr b. Avf el-Ezdî es-Sülemî olan ve bundan önce her sene hacca gelip Emevî iktidarı aleyhine propaganda yapan Ebu Hamza el-Haricî ile Talibu'l-İlm lakaplı Abdullah b. Yahya el-A'ver el-Kindî'nin buluşmasına şahitlik etmiştir. Ebû Hamza el-Haricî insanları Halife Mervân b. Muhammed ve genel olarak Emevî hilafeti aleyhine kışkırtıyordu. Bu buluşmada Abdullah b. Yahya onun güzel şeyler anlatıp hakka davet ettiğini, kendisinin de kavmi içinde itaat edilen bir lider olduğunu söylemiş ve onu kendi saflarına katılmaya davet etmiş, Ebû Hamza da halifelik konusunda ona biat edip saflarına katılmıştır.⁷⁰⁰

129/746 yılında hac emirliğini Mervân b. Muhammed döneminde Mekke, Medine ve Tâif emîri olarak atanan Abdülvahid b. Süleyman b. Abdülmelik b. Mervân yapmıştır. Aynı zamanda Ebû Hamza el-Hâricî de taraftarlarına hac yaptırmıştır.⁷⁰¹

Bu sene Tâlibü'l-Hak Abdullah b. Yahya adına hac yaptırmak üzere Ebû Hamza el-Haricî yaklaşık yedi yüz kişi ile Tâif yoluyla Mekke'ye gelmiş ve sancak ile mızraklarının ucunda dalgalanan siyah sarıklarla Arafat'a çıkmışlardır. Burada vakfe yapan hacılar bu şekilde gelen kalabalık bir topluluğu görünce korkmuşlardır. Nitekim neden böyle davrandıkları hususu kendilerine sorulunca, Mervân ve ailesinin muhalifleri ve onlardan da berî olduklarını ifade etmişlerdir.

Dergisi 3 (15 Aralık 1999), 308-309; Fikret Işıltan, "Mervân II", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979), 7/779; Hasan Kurt, "Mervân II", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/227-229.

⁶⁹⁸ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 378; Ya'kûbî, *Târih*, 2/348; Taberî, *Târih*, 7/329; Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, 4/319; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 4/345.

⁶⁹⁹ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 382; İbn Habîb, *Muhabber*, 32; Ya'kûbî, *Târih*, 2/348; Taberî, *Târih*, 7/347; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 4/353-354.

⁷⁰⁰ Taberî, *Târih*, 7/348; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 4/353-354; Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâidi'l-Munazzama*, 1/279-280; Hasan Kurt, "Mervân II", 29/228.

⁷⁰¹ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 389; İbn Habîb, *Muhabber*, 33; Ya'kûbî, *Târih*, 2/348; Taberî, *Târih*, 7/376; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 4/374.

O sırada Hicâz emîri ve hac emîri olan Abdülvahid b. Süleyman onlarla sukûneti sağlamak için elçi göndermiştir. Çünkü onun hac emîri olarak menasiklerini tamamlayana kadar hacıların emniyet ve selametini sağlama görevi olmasına ilaveten Hicâz emîri olarak da Haricîlerle karşılaşma konusunda askeri yönden hazırlıklı olması gerekirken bu hazırlığı yapamamıştır. Bunun için barış konusunda onlarla yazışmıştır. Onlar da bu konuyla alakalı olarak kendi hac ibadetlerine yoğunlaştıklarını ve ibadet etmeye çalıştıklarını söylemişlerdir. Bunun üzerine nefr-i ahîr yapıncaya kadar bir arada ve emniyet içerisinde olma konusunda onlarla anlaşma sağlamıştır. Böylece hacılar Arafat'ta vakfelerini beraber ama ayrı gruplar halinde yapmışlardır.⁷⁰²

El-Arızî'ye göre Abdülvahid b. Süleyman hem Hicâz emîri hem de hac emîri olması ve Ebû Hamza'nın bu şekilde gelişine hazırlıksız yakalanması sebebiyle insanları koruyacak bir imkân olmadığı için anlaşma yapmak durumunda kalmıştır. Diğer taraftan haram beldede ve haram ayda olmaları ve hacıların silahsız olarak Arafat'ta vakfede olmaları bu konuda ona bir bahane sağlamıştır.⁷⁰³

Ebû Hamza, Haricî kuvvetlerinin geri kalmasıyla birleşince, askeri kuvvetleri az olduğu halde Haricîlerle mücadele etmediği, hacıları da yanına alarak onları bastırabileceği halde anlaşma yaparak onların takviye kuvvet almasına imkân tanıdığı konusunda Mekke emîri Abdülvahid'e eleştiriler yöneltmiştir.⁷⁰⁴

Hac emîri olan Abdülvahid, hacıları Arafat'tan yola çıkararak Minâ'ya getirmiş ve sultanın konak yerinde konaklamıştır. Minâ'da olduklarında Abdülvahid, Hulefâ-i Râşidînin torunlarından bir heyeti, anlaşmayı devam ettirme veya bozma konusundaki düşüncesini öğrenmek için Ebû Hamza'ya göndermiştir. Bunun üzerine Ebû Hamza anlaşmayı bozmaktan Allah'a sığındığını ve başı kesilse bile böyle bir şey yapmayacağını fakat anlaşmanın iki taraflı olduğunu ifade etmiştir. Bunun üzerine heyet dönerek Abdülvahid'e durumu bildirmişlerdir. Fakat yine de ilk nefir gerçekleştiğinde Abdülvahid Minâ'dan ayrılarak Mekke'ye gelmiş ve daha sonra hac günlerinin bitmesinin ardından Mekke'yi terk ederek Medine'ye gitmiş ve insanların

⁷⁰² Belâzürî, *Ensâb*, 9/289; Ya'kûbî, *Târih*, 2/339; Taberî, *Târih*, 7/374-375; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 4/371.

⁷⁰³ Ârızî, *İmâratü'l-Hac*, 205-206.

⁷⁰⁴ Taberî, *Târih*, 7/375.

atâlarını onar dirhem arttırarak askeri hazırlığa başlamıştır. Böylece Ebû Hamza herhangi bir çatışma yaşamadan Mekke'ye girmiş ve kendilerini Mekke ahalisine anlatan bir hutbe irad etmiştir.⁷⁰⁵

Fakat Ebû Hamza ile karşılaşma konusunda yeterli hazırlık yaptığını düşünen Abdülvahid'in aslında anlaşmayı bozma niyetiyle bu heyeti gönderdiği de rivayet edilmiştir. Diğer taraftan Abdülvahid'in eşya ve çadırını bırakarak birinci nefirde Minâ'dan ayrılıp Mekke'ye geldiği hac günlerinin bitmesiyle de kaçarcasına Medine'ye gittiği ve bu konuda hicvedildiği ifade edilmiştir.⁷⁰⁶

Normalde hac emîrinin hacıları Minâ'da bırakıp birinci nefirde ayrılarak Mekke'ye gelmesi uygun değildir. Çünkü hac emîri ikinci nefir gerçekleşikten ve irâd edilmesi gereken hutbe ile hacıları bilgilendirdikten sonra yine hacılarla birlikte Mekke'ye gelmeli, hacıların beldelerine dönme hususunda hazırlıklarını yaptırmalı ve onları önce Medine'ye daha sonra da beldelerine götürmelidir. Burada hac emîri olan Abdülvahid, vazifesinin gereğini tam olarak yerine getirmemiştir.

Mekke üzerine hâkimiyet kurmasının ardından Ebû Hamza, Hicâzı hâkimiyetine katabilmek için çalışmalarına başlamıştır. Bu sebeple H. 130 / 747 yılında Mekke'ye yakınlığı sebebiyle Tâif'e yönelmiş ve sıkıntı yaşamadan hâkimiyeti altına almıştır. Bundan sonra bu senenin Safer ayında yapılan Kudeyd savaşıyla Medine'de hâkimiyet sağlamıştır.⁷⁰⁷ Ayrıca bu yılda Hicâz bölgesinde ortaya çıkan bu karışıklıklar sebebiyle insanlar fitneden korktukları için Ukâz panayırını terk etmişlerdir.⁷⁰⁸

⁷⁰⁵ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 385-386; Belâzürî, *Ensâb*, 9/290-294; Taberî, *Târih*, 7/375-376; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 4/372; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 13/233-234; Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâidi'l-Munazzama*, 1/280-281.

⁷⁰⁶ ez-Zübeyrî, *Nesebu Kureyş*, 5/166; el-Ezdî, *Tarihü'l-Mevsil*, 102-103; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 21-531-532; Ârızî, *İmâratü'l-Hac*, 206.

⁷⁰⁷ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 391-392; Belâzürî, *Ensâb*, 9/294-295; *el-İmâme ve's-Siyâse*, 2/339; Taberî, *Târih*, 7/393-399; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 4/383-384; el-Fâsî, *Şifâü'l-Garâm*, 2/175.

⁷⁰⁸ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/190.

130/747 senesinde Mekke, Medine ve Tâif emîri Muhammed b. Abdülmelik b. Mervân insanlara hac yaptırmıştır.⁷⁰⁹ Halife b. Hayyât ve İbn Habîb bu sene hac yaptıran kişinin Muhammed b. Abdülmelik b. Muhammed b. Atiyye es-Sa'dî olduğunu ifade etmiştir.⁷¹⁰ Ya'kûbî ise Abdülmelik b. Muhammed b. Mervân ismini zikretmiştir.⁷¹¹

Hac mevsimi yaklaştığında, Hadramut'ta Haricîlerle savaştığı esnada halifenin kendisini hac emîri atadığına ve hac emirliği konusunda acele etmesini emrettiğine dair mektubu Abdülmelik b. Atiyye'ye ulaşmıştır. Nihai zaferin gerçekleşmesinin yaklaşmasına rağmen o, Hadramut ahalisinden sulh talebinde bulunmuş ve onların şartlarını kabul etmek durumunda kalmıştır. Yerine kardeşinin oğlu Abdurrahman b. Yezîd'i bırakan Abdülmelik b. Atiyye 15 kişiyle beraber hac günleri başlamadan önce Mekke'ye ulaşmak için aceleyle yola çıkmıştır. Rivayetlere göre bu yolculuğunda yanına 40.000 dinar almıştır. El-Curf⁷¹² bölgesine geldiklerinde arkadaşlarıyla beraber konakladıkları sırada çetecilik ve hırsızlık yapan Cemâne el-Muradiyyin'in çocukları ve beraberindekilerin saldırısına maruz kalmışlardır. Abdülmelik b. Atiyye, hac mevsimindeki emirliği konusunda halife Mervân b. Muhammed'in fermanını göstererek kimliğini ispat etmek için çaba göstermişse de onları buna inandıramamıştır. Çıkan muharebede İbn Atiyye ve yanındakiler mücadele etmişlerse de öldürülmekten kurtulamamışlardır. Böylece ilk kez hac emîri olarak atanan bir kimse görev yerine ulaşip vazifesini yerine getiremeden öldürülmüştür. Durum Abdurrahman b. Yezîd'e bildirilince intikam almak üzere kuvvet göndermiş ve acımadan pek çok kişiyi öldürtmüştür.⁷¹³

Arızî, Halife II. Mervân'ın, İbn Atiyye'ye böyle önemli bir dönemde mektup yazarak hac emirliğine atadığına pişman olduğunu ifade etmiştir. Nitekim İbn Atiyye bu dönemde Haricîlerle savaşmış ve nihai zafer elde etmeye yaklaşmıştı. Diğer taraftan

⁷⁰⁹ Taberî, *Târih*, 7/402; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, 4/319; el-Azîmî, *Târihu Haleb*, 215; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7/279; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 4/387; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 21/537; İbn Fehd el-Mekkî, *İthâfû'l-Verâ*, 2/164; Cezirî, *ed-Dürerü'l-Ferâidi'l-Munazzama*, 1/281.

⁷¹⁰ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 395; İbn Habîb, *Muhabber*, 33.

⁷¹¹ Ya'kûbî, *Târih*, 2/348.

⁷¹² Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 2/128.

⁷¹³ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 394-395; Belâzürî, *Ensâb*, 9/305-306; Ya'kûbî, *Târih*, 2/340; Taberî, *Târih*, 7/400; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 4/382; İbn Fehd el-Mekkî, *İthâfû'l-Verâ*, 2/164.

Halife II. Mervân'ın da Abdülmelik'e yanındaki konumunu hissettirmek ve siyasi mücadelesinde yaptığı yardımlarının mükâfatlarını bu senede hac emirliği atamasıyla vermek istemiştir. Bu manada hac emirliğinin statü olarak ne kadar üst düzey bir görev olduğu da bir kez daha ortaya çıkmıştır.⁷¹⁴

131/748 yılında Velîd b. Urve b. Muhammed b. Atiyye es-Sa'dî insanlara hac yaptırmıştır. Daha önce geçtiği üzere Halife II. Mervân, Yemen bölgesinde bulunan Abdülmelik b. Atiyye es-Sa'dî'ye mektup göndererek onu hac emîri tayin ettiğini söylemiştir. Mekke'ye gelirken yolda Abdülmelik b. Atiyye es-Sa'dî'nin öldürülmesi üzerine zaten amcasına vekâleten Hicâz valiliği görevini yürütmekte olan yeğeni Velîd b. Urve b. Muhammed b. Atiyye es-Sa'dî'ye amcası adına bir mektup yazılarak onun hac emîri olarak görevlendirildiği ifade edilmiştir. Ya'kûbî, bu senenin hac emîrinin Muhammed b. Abdülmelik b. Atiyye es-Sa'dî olduğunu ifade etmiştir.⁷¹⁵

Yine Abbâsî davetini yürüten İbrâhim b. Muhammed b. Ali'nin bu sene ailesiyle birlikte hac yaptığı ifade edilmiştir.⁷¹⁶

132/750 yılında, Emevî halifeliği ortadan kalkmış, yerine Benî Abbâs'ın hilafeti kurulmuş ve bu hadise hac mevsiminden önce gerçekleşmiştir. Bu senenin Hac Emirliği de ilk Abbâsî halifesi Ebû'l-Abbâs es-Seffâh'ın amcası ve Abbâsî devleti adına ilk kez Hac Emirliği yapan Dâvud b. Ali b. Abdullah b. el-Abbâs tarafından yürütülmüştür.⁷¹⁷

Netice itibariyle Emevîler dönemindeki hac emirliği için genel bir değerlendirme yapıldığında şu tespitler yapılabilir: Emevîler, hac emirliği kurumunu genellikle siyasi yönüyle kullanmışlardır. Bu durum gerek veliahtların halk tarafından tanınıp benimsenmesi gerekse otoritenin kabulü yönüyle gerçekleşmiştir.

Bu dönemde atanan hac emirleri genellikle Ümeyyeoğullarından seçilmiştir. Nitekim Emevîler döneminde valilikler konusu incelendiğinde özellikle Hicâz valileri

⁷¹⁴ Ârızî, *Îmâratü'l-Hac*, 208; Belâzürî, *Ensâb*, 9/307.

⁷¹⁵ Ya'kûbî, *Târih*, 2/348.

⁷¹⁶ el-Ezdî, *Tarihü'l-Mevsıl*, 118.

⁷¹⁷ Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, 404; İbn Habîb, *Muhabber*, 33; Ya'kûbî, *Târih*, 2/362; Taberî, *Târih*, 7/458; Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, 4/320; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 4/35.

ile hac emirlerinin genellikle aile içinden görevlendirildikleri müşahede edilmiştir. Hatta bu görevlere getirilen kişilerin de çok uzun süre bu görevlerde kalmalarına müsaade edilmemiştir. Bununla aile içinden birilerinin valilikler vasıtasıyla güç elde edip hanedan ailesine rakip olabilecek bir konuma yükselmelerinin engellenmesi amaçlanmıştır.

İslâm Târihinde ilk kez bu dönemde aynı anda birden fazla hac emîri, kendi sancakları ile kendi taraftarlarına hac yaptırmışlardır. Daha önce sadece Hz. Ali döneminde hac emirliği konusunda bir ihtilaf yaşanmış ama iki tarafın razı olduğu üçüncü bir kişi (Şeybe b. Osman) insanlara hac yaptırmıştır.

Yine bu dönemde yaşantısı ve ahlaki durumu sıkıntılı olan kişilerin bu durumlarını düzeltmeleri ve ıslah olmaları için hac emîri olarak görevlendirilmeleri de söz konusu olmuştur.

Emevîler döneminde halifeler veya veliaht konumunda bulunan kişiler hac emîri olarak görevlendirildiklerinde dönemin alimlerinden hac ibadetiyle alakalı olarak bilgi aldıkları, bazen de yine dönemin alimlerinin kendilerine refakat ettikleri müşahede edilmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

HAC EMİRLİĞİ: KURUMSAL ÇERÇEVE VE GÖREVLER

Bir din olarak ortaya çıkan İslâm, önce bir devletleşme ve hemen ardından da bir medeniyete dönüşme sürecine girmiştir. Daha sonra da dünya kültür ve medeniyetiyle beraber tarihine de yön veren bir medeniyete tekâmül etmiştir.

Hiçbir medeniyet kendi başına ortaya çıkmaz, gelişip olgunlaşamaz. Mutlaka başka medeniyetlerin tesiri söz konusu olmuştur. İslâm medeniyeti de temelinde tevhid inancı bulunan İslâm dinine yani tarih boyunca Müslümanlar için ilham kaynağı olan Yüce Allah'ın kitabı Kur'an-ı Kerim'e ve Hz. Peygamber'in (sav) Sünnet'ine dayanmakla beraber kendisinden önce oluşmuş olan ve birçok kıtada yaşayan, aynı zamanda çevresinde bulunup komşusu olan pek çok ulusun ve inancın gelenek ve kültür miraslarından etkilenmiş olsa da bunları kendi bünyesinde özgülendirerek nevi şahsına mahsus bir medeniyet olarak yükselmiş, zamanla etrafında bulunan ve kendisinden sonra ortaya çıkan medeniyetleri etkileyecek bir güce erişmiş, özellikle M. 7 ile M. 19. asırlar arasında dünya çapında önemli roller oynamıştır. Günümüzde de özellikle İslâm toplumları üzerinde gücünü ve etkinliğini sürdürmektedir.⁷¹⁸

Medeniyetlerin kök salması için kaçınılmaz olay şeylerden birisi de müesseseleşmedir. İslam kurumlarının oluşmasında da -dinin hayatın her alanını kuşatan bir yapıda olması sebebiyle- İslâm dininin etkisi temelde yer alır.

Müesseseleşme, hayatın olağan akışı içerisinde zorunlu olan olgulardandır. Hayatın temel alanlarında, toplumların ortaya koydukları ortak eylemler, beraberinde birtakım sıkıntıları da getirebilmektedir. Bu sıkıntıların izalesi, birtakım kural ve

⁷¹⁸ Wilhelm Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, çev. M. Fuad Köprülü (Ankara: Akçağ Basım Yayım Pazarlama A.Ş., 2004); Abdülazîz Dürî, *İslam Kurumları Tarihi*, çev. Kasım Koç (İstanbul: Albaraka Yayınları, 2019), 15-31; İsmet Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1985), 9-10; Eyüp Baş, "İslam Kurumları Tarihine Giriş", *İslam Kurumları Tarihi: El Kitabı*, ed. Eyüp Baş, Grafiker Yayınları: 123 (Ankara: Grafiker Yayınları, 2013), 9-13; Ziya Kazıcı, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi* (İstanbul: İFAV (Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı) Yayınları, 2015), 40-44; Sarıçam - Erşahin, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 9-28.

ilkelerin belirlenip uygulamaya konulmasıyla mümkündür ki bu durum müesseseleşmeyi zorunlu kılmaktadır. Tarihsel süreç içinde toplumların karşılaşılabileceği sıkıntılar ve çözüm yöntemleri değişkenlik arz edeceği için müesseselerin camid değil dinamik ve sürekli gelişen bir yapıda olmalarının kaçınılmaz hale getirmektedir.

Her toplumda oluşan müesseseler, o toplumun örfü ve kültürü içinde kendine özgü bir yapıya bürünebilmektedir. Çünkü her toplumun sorunları çözme yöntemi farklı olabilir. Her ne kadar daha önce başka toplumlar tarafından oluşturulmuş müesseseler söz konusu olsa da Müslüman toplumlar, İslâm dinini referans alarak kendi müesseseleşme çabalarını devam ettirmişlerdir. Çünkü bir medeniyetin devamlılığı, o medeniyetin her alanda kendi kurumlarını oluşturmasıyla yakından alakalıdır.

İslâm kurumlarının oluşumu, bu dinin peygamberi ve kurucusu olan Hz. Muhammed (sav) döneminden itibaren başlamış, Hulefâ-i Râşidîn ve özellikle Hz. Ömer döneminde ciddi bir ivme kazanmıştır. Daha sonra gelen Emevî ve Abbâsi devletlerinde de hem yeni kurumlar oluşmuş hem de var olan kurumlar ıslah edilerek ilerleme sağlanmıştır. Bu durum daha sonraki devletlerde de sürmüştür ve günümüze kadar devam etmiştir.

Sonuç itibariyle oluşturulan kurumlar İslâm dinini esas aldığı ve Müslüman toplumlarda gelişim gösterdiği için “İslâm Kurumları”, bu müesseselerin tarihi gelişimini inceleyen bilim dalı da “İslâm Kurumları Tarihi” olarak isimlendirilmiştir. İslam Kurumları Tarihi bir bilim dalı olan “İslam Tarihi”nin bir bölümü olarak değerlendirilmektedir.⁷¹⁹

İslâm müesseseleri hayatın her alanıyla yakından alakalı olduğu için bu alanların tamamıyla alakalı kültür ve medeniyet unsurlarını barındırır. Siyasi, idari, mali, adli, dini, ilmi vb. pekçok alanda faaliyet gösteren İslâm müesseseleri, içerik itibariyle kaynaklarda; halifelik, vezirlik, haciplik, beytülmal, vergi, divanlar, valilik,

⁷¹⁹ Dûrî, *İslam Kurumları Tarihi*, 10; Subhi Salih, *İslam Kurumları* (Ankara: Fecr Yayınları, 1999), 15, 43-44; Baş, “İslam Kurumları Tarihine Giriş”, 10-11, 49-51.

kadılık, ordu, şurta, berid, ribat, kervansaray, para, camii, hac emirliği, hisbe, vakıf, şifahâne, medrese vb. pekçok başlık içermektedir. Bizim araştırma konumuz olan “Hac Emirliği” kurumu da İslam Kurumlar Tarihi’nin bir bölümü olarak kaynaklarımızda yerini almıştır.

Çalışmamızın bu bölümünde Hac Emirliği’nin kurumsal yapısı, hac emîri olarak atanacak kişinin özellikleri, yardımcıları, toplumsal statüsü ve idari hiyerarşideki konumu; ayrıca hac emîrinin siyasi ve idari görevleri ile dini görevleri ele alınacaktır.

1. Hac Emîri: Özellikler ve Yardımcılar

1.1. Özellikleri

İdarî, siyasi ve dinî görevleri yürütecek olması sebebiyle hac emîrinin birtakım vasıflara sahip olması gerekli görülmüştür. Çünkü hac kfilesinin belli bir disiplin içerisinde sevk ve idaresi bir siyaset ve liderlik gerektirmektedir. Bu münasebetle hac emîrliğini yapacak olan kişide birtakım genel ve özel şartlar aranmıştır.

Özel emirlik bağlamında değerlendirildiği için Hac Emirliği için aranan genel şartlar, özel emirlikte aranan şartlarla aynıdır. Özel emirlik için aranan şartların ise Tenfiz (Yürütme) Vezirliğinde aranan şartlarla aynı olduğu ifade edilmiştir. Ancak bunlara 2 şart daha eklenir: Müslüman olmak ve hürriyet.⁷²⁰ Hac Emirliği için aranan genel şartlar şunlardır:⁷²¹

- 1- Emanet / Güvenilirlik
- 2- Doğru sözlülük
- 3- Tamahkar olmamak
- 4- Kin ve düşmanlıktan uzak olmak

⁷²⁰ Mâverdî, *el-Ahkâmü’s-Sultâniyye*, 58, 66.

⁷²¹ Tenfiz Vezirliği için aranan şartlarla aynı olduğu için bu başlık altındaki şartlar sıralanmıştır. Bkz. el-Mâverdî, *el-Ahkâmü’s-Sultâniyye*, 56-59.

- 5- Kuvvetli hafıza
- 6- Zekâ ve anlayış
- 7- Hevâ ehli olmamak
- 8- Tecrübe
- 9- Erkek olmak
- 10- Mükellef olmak

Bu şartlar her ne kadar Tenfiz vezirliğinde veya Özel Emirlikte aranmasa da Hac Emirliği'nde aranmalıdır. Bir kişiye hac ibadetinin farz olmasının şartları şunlardır:⁷²²

- 1- Müslüman olmak
- 2- Akıllı olmak
- 3- Buluğa ermiş olmak
- 4- Hür olmak
- 5- İmkân sahibi olmak
- 6- Sağlıklı olmak
- 7- Haccın farz olduğunu bilmek

Hac ibadetiyle mükellef olmak için gereken bu şartları taşımayan birisinin hac kafilisine rehberlik ve önderlik etmesi düşünülemez. Kaynaklarda yer alan yol güvenliğinin bulunması, haccın eda edildiği vakte yetişmek, kadınların can, mal ve namus güvenliğinin sağlanmış olması, eşi ölmüş veya boşanmış kadınların iddet

⁷²² Karagöz vd., *Hac İlmihali*, 28-40.

süresini doldurmuş olmaları gibi şartlar doğrudan Hac Emirliği'nin şartları arasında yer almadığı için bunları değerlendirme gereği görmüyoruz.

Bütün bu saydığımız temel vasıflara ilaveten kaynaklarda Hac emirliği yapacak olan kişide aranan “Özel Şartlar” şu şekilde sıralanmıştır⁷²³:

- 1- Sözü dinlenen biri olmak
- 2- İleri görüşlü olmak
- 3- Şecaat sahibi olmak
- 4- Heybetli olmak
- 5- Hidayetli olmak

Bu şartlarla beraber emirlik (dolayısıyla Hac Emirliği) yapacak kişinin ehîl, emîn, âdil ve ahlâklı olması, bu vazifenin sorumluluğunu yerine getirecek derecede bilhassa hac ibadeti ile ilgili konularda ilim sahibi olması gibi şartlar da dile getirilmiştir.⁷²⁴

Sayılan bütün bu şartların her biri çok büyük bir ehemmiyet arz etmekle birlikte özellikle ilim konusunu ele almakta fayda mülâhaza ediyoruz. Zira Hac ibadeti hakkında nitelikli bir ilme sahip olmayan hac emîrlerinin, bu ibadeti ifa etme esnasında hem kendilerinin hem de kabilede bulunan insanların çok ciddi sıkıntılar yaşamalarına sebebiyet vermeleri kaçınılmazdır. Çünkü hac meşakkatli bir ibadettir. Bu sebeple hacca niyet ederken “Allah’ım! Haccetmek istiyorum. Onu bana kolaylaştır ve kabul buyur.”⁷²⁵ denilmektedir. Niyet ederken kolaylığın istendiği başka bir ibadet de bulunmamaktadır. Dolayısıyla böyle meşakkatli bir ibadeti yaptıracak olan kişinin (hac emîrinin) hac ibadetinin menâsiki ve ahkâmını bilmeden, haccın mîkât yerleri ve günleriyle ilgili nitelikli bir bilgiye sahip olmadan bu vazifeyi başarması mümkün

⁷²³ Mâverdî, *el-Ahkâmü’s-Sultâniyye*, 172; Ahmed Reşîdî, *Hüsnü’s-Safâ ve’l-İbtihac bi-Zikri men Vulliye İmarete’l-Hac*, ed. Leyla Abdullatif Ahmed (Kahire: Mektebetü’l-Hancı, 1980), 74-75.

⁷²⁴ Özalp, “Emîr”, 2/95-96.

⁷²⁵ Karagöz vd., *Hac İlmihali*, 50.

görünmemektedir.⁷²⁶ Nitekim 109/726 yılında İbrâhim b. Hişâm el-Mahzûmî'nin, kendisine sorulan soruya cevap veremediği rivayeti ilim şartının önemini gösterir.⁷²⁷

Nitekim Emevîler döneminde veliahd durumunda bulunanlar veya valiler hac emirliği yapacağı zaman kendilerine dönemin alimlerinden yardım almaları ve hac ile ilgili hususlarda fetva verirken bu kimselere danışmaları tavsiye edilmiştir. Bu manada Haccâc b. Yûsuf hac emîri olarak atandığında halife Abdülmelik b. Mervân kendisine hac menasiki konusunda ashab-ı kiramdan olan Abdullah b. Ömer'e danışmasını ve ondan yardım alması gerektiği söylenmiştir.⁷²⁸

İfade ettiğimiz bu durum halifeler için bile söz konusu olmuştur. Nitekim Emevî halifelerinden Hişâm b. Abdülmelik 106/724 yılında halifeliği esnasında hacca gittiğinde (hac emirliği yaptığında) tabiin alimlerinden Ebu Zinâd'dan Medine'ye girmeden önce kendisini karşılamasını ve hac menasiki ile ilgili kendisine bilgi vermesini istemiştir. Ayrıca meşhur muhaddis Zührî'nin de Hişâm b. Abdülmelik ile beraber hacca gitmiştir. Yine Zührî'nin 116/734 yılında hac emirliğine getirilen Mesleme b. Hişâm'a ve 123/740 yılında hac emîri olarak tayin edilen Yezîd b. Hişâm'a refakat ettiği rivayet edilmiştir.⁷²⁹ Bu ve benzeri örnekler hac emirliği için ilim şartının yani insanlara yol gösterebilecek, sordukları sorulara cevap verebilecek ilmi yetkinliğe sahip olmanın (her ne kadar ilk dönem kaynaklarında açıkça ifade edilmese de) gerekli hatta vazgeçilmez olduğunu ortaya koymuştur.

Yine hac emîrinde bulunması gereken çok önemli bir özellik de adalet vasfıdır. Çünkü insanların önderleri olan peygamberlerin beş temel özelliğinden birisi âdil olmaktır. Bunun yanında Kur'an-ı Kerim'in de bizlere sıkça hatırlattığı erdemlerden birisidir.⁷³⁰ Haddizatında âdil olma özelliği sadece idarecileri ilgilendiren bir vasfı değildir. Bütün Müslümanların bizzat taşımakla mükellef olduğu en temel özelliklerden birisidir ve bütün Müslümanların, -akıl baliğ olduktan sonra-

⁷²⁶ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 174; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 112.

⁷²⁷ Taberi, *Târih*, 7/53; İbn Tağriberdî, *Nücûmü'z-Zâhire*, 1/341.

⁷²⁸ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12/177; Küçükaşçı, *Haremeyn*, 143; Yüksel, "Abdullah b. Ömer", 38.

⁷²⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/432-433; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 13/20; İsmâil Hakkı Atçeken, *Hişâm b. Abdülmelik* (Ankara: Ankara Okulu, 2001), 234-235.

⁷³⁰ en-Nahl, 16/90.

hayatlarının her döneminde ve her durumda taşımak ve korumak durumunda oldukları bir vasıftır. Nitekim hac emirlerinin, yeri geldiğinde hüküm verme görevinin bulunduğunu düşündüğümüzde bu vasfın ehemmiyeti daha da belirginleşir. Bütün Müslümanların taşımakla mükellef olduğu bir erdemın hac emîrinde aranmaması düşünülemez.

Bir de bu şartların yanında yine kaynaklarda açıkça ifade edilmemesine rağmen uygulamada var olan bazı şartlar bulunmaktaydı ki bunlar teâmül veya fiilî şartlar olarak da adlandırılabilir. Atanan hac emirleri incelendiğinde bu durumun gerçekliği net bir şekilde tespit edilebilir. Bu şartların başında “Arap olmak” vardı. İslam ile ilk muhatap olan toplumun Arap olması, ilk atanan emîrlerin de Arap olmasını beraberinde getirmiştir. Özellikle Emevîler döneminden itibaren Arap olma şartı Hac Emirliğinin yanında diğer emirliklerde de aranan bir şart haline gelmiştir. Çünkü Muâviye'nin temellerini attığı Emevî Devleti'nin işleyişinde ve teşkilatlanmasında Arap unsurunun payı çok fazla ve hep ön planda olmuştur. Muâviye ile başlayan bu anlayış diğer Emevî halifeleri tarafından da aynı şekilde devam ettirilmiştir.⁷³¹

Muhtemelen bu anlayışın yerleşmesinde Rasûlullah'ın (sav) vefatından sonra Benî Saîde gölgeğinde bir araya gelen Ensar ve Muhacir çekişmesinde dile getirilen “İmamlar Kureyş'tendir.”⁷³² ifadesinin etkisi söz konusu olmuştur. Nitekim yöneticilerin Kureyş kabilesinden olması gerektiği fikri zaman ilerledikçe daha da pekişmiş ve bir nevi vazgeçilmez bir şart haline gelmiştir.⁷³³ Daha sonra ise sadece Arap olma şartıyla kalınmamış, yönetim taraftarı bir Arap olma şartı aranmıştır. Nitekim atanan hac emirlerine bakıldığında, şartlara daha uygun olan kimseler olmasına rağmen bunlar atanmamış; daha az şartı taşımalarına rağmen yönetim

⁷³¹ Hasan, *İslam Tarihi*, 2/132-133; Temir, *Valilik*, 39-42.

⁷³² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/199 (No: 18); Belâzürî, *Ensâb*, 2/623; Cem Zorlu, *İslam'da İlk İktidar Mücadelesi* (Konya: Yediveren, 2002), 115; Ahmet Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası* (Ankara: Otto Yayınları, 2016), 54-83; Ethem Ruhi Fığlalı, “‘Sakîfe’ Olayı veya Hz. Ebu Bekir'in Halife Seçimi”, *İslâm Medeniyeti Mecmuası* 5/3 (1982), 25; Mehmet Âkif Aydın, “İslam Hukukunda Devlet Başkanının Tayin Usulü”, *Osmanlı Araştırmaları* 10 (1990), 181-184; Ahmet Akbulut, “Hariciliğin Siyasi Görüşlerinin İtikadileşmesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31/ (1989), 340-341; Ali Bakkal, “Ebû Bekir'in Halife Seçilmesinde ‘İmamlar Kureyş'tendir’ Hadîsinin Rolü Üzerine”, *İSTEM* 3/6 (2005), 87-103.

⁷³³ Geniş bilgi için bkz. Mehmed Said Hatiboğlu, *Hilafetin Kureyşiliği İslam'da İlk Kavmiyetçilik* (Ankara: Otto Yay., 2016), 65-109. Ayrıca bkz. Zorlu, *İlk İktidar Mücadelesi*, 105-126; Mustafa Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, 112-116.

taftarı olan kimseler atanmışlardır. Hatta bu durum bir süre sonra asabiyyetin etkisiyle daha da ileri götürülmüş ve halifenin ailesinden olup veliahd konumunda olan kişilerin seçilmesine kadar vardırılmıştır. Nitekim Emevîlerin ilk halifesi olan Muâviye b. Ebû Süfyân, atadığı hac emirlerinin tamamının kendi ailesinden olmasına dikkat etmiştir.⁷³⁴ Dolayısıyla Arap olma şartı var olmuş ama bu şarttan her kabilenin veya her Arap'ın aynı oranda istifadesi mümkün olamamıştır.⁷³⁵

İşte bütün bu şartlar Hac Emîrliği için aranan vasıflardır. Elbette her dönemde bu şartların tamamına uyulduğunu söylemek veya bunu beklemek pek de mümkün değildir. Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere çeşitli dönemlerde farklı uygulamalar söz konusu olmuş olabilir. Bizim burada ortaya koymaya çalıştığımız husus, Hac Emîrliği konusunda gerekli olan şartların tespitidir. Bu şartlara uyulup uyulmadığı hususu ile ilgili örnekler çalışmamızın birinci bölümünde değerlendirilmiştir.

1.2. Tayin ve Azli

Hac emîrinin ataması, devlet başkanı olması hasebiyle halife tarafından yapılır. Nitekim İslam Tarihi'nde ilk hac emîri Rasûlullah (sav) tarafından atanmıştır.⁷³⁶ Daha sonra da kendisi bizzat hacıların başında bu vazifeyi Vedâ Haccı'nda ifa etmiştir.⁷³⁷

Rasûlullah'ın (sav) ahirete irtihalinden sonra Raşid Halifeler de bu vazifeyi bizzat yapma imkânı bulduklarında kendileri yapmışlardır. Kendileri hacca gitmediklerinde ise yerlerine bir hac emîri tayin ederek bu alanda bir yönetim boşluğu oluşmasına fırsat vermemişlerdir.⁷³⁸

Emevîler döneminde ise Hac Emîrliği daha stratejik bir konuma yükselmiştir. Halifeler hacca gittiklerinde -ki nadiren gitmişlerdir- bu vazifeyi bizzat yerine getirmişlerdir. Kendileri hacca gitmediklerinde ise yerlerine halife olmasını istedikleri veliahtlarını görevlendirerek bu vazife ile onları daha fazla ön plana çıkarmaya, halk

⁷³⁴ Apak, *Asabiyyet*, 240-241.

⁷³⁵ Zeydan, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 1/115-127; Ali Aksu, "Emevîler Döneminde Sosyal Tabakalar", *İSTEM* 8 (01 Aralık 2006), 63-82; Temir, *Valilik*, 37-42.

⁷³⁶ Taberi, *Târîh*, 3/122; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 7/223-224.

⁷³⁷ Taberi, *Târîh*, 3/138; İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/162.

⁷³⁸ Atalar, "Emîr-i Hac", 11/131.

tarafından veliahdın tanınıp kabul görmesini sağlamaya çalışmışlar veya da Hicâz valilerini atamışlardır. Bu manada hac emirlerinin atamaları genellikle halife yapmıştır.⁷³⁹

Yine hem halifenin hem de çeşitli grupların ayrı ayrı hac emîri belirlediği, ortaya çıkan ihtilaf sebebiyle şura yapıldığı ve bu atanan hac emirlerinin dışında farklı bir hac emîrinin belirlenip kabul edildiği durumlar da söz konusu olabilmıştır.

Çalışmamızın kapsamı dahilinde yer alan dönemler içinde 39/659 senesinde Hz. Ali hac emîri olarak Kusem b. Abbâs'ı atamış, diğer taraftan Muâviye de Yezîd b. Şecere'yi hac emîri olarak göndermiştir. İki hac emîri arasında ihtilaf çıkmış, yapılan istişareler neticesinde Şeybe b. Osman üzerinde ittifak edilmiş ve o, hac emirliği yapmıştır.⁷⁴⁰

Bunun dışında bir de istisnâ olarak, halifenin atamasını yaptığı hac emîrinin dışında çeşitli gruplar tarafından hac emirleri belirlenebilmiştir. Bu daha çok ihtilafli durumların yoğun olduğu ve muhalif hareketlerin güçlü ve etkin olduğu dönemlerde gerçekleşmiştir. Çünkü hac emirliği sadece dinî bir görev olarak telakki edilmemiş aynı zamanda siyasî olarak liderlik / halifelik iddiasının varlığı anlamını da taşımıştır.⁷⁴¹ Zira hac emîrinin ataması halife tarafından yapılmıştır. Dolayısıyla bir grup tarafından, halifenin atadığı hac emîrinin dışında başka bir hac emîrinin belirlenmesi, o grubun yönetim konusunda siyasî bir iddiasının olduğunu da ortaya koymuştur.

Bu manada 68/687 yılında dört ayrı grup, başlarında bulunan dört liva ve dört hac emîriyle hac ibadetlerini yerine getirmişlerdir. Bunlar Abdullah b. Zübeyr, Muhammed b. Hanefiyye, Necde b. Amir el-Haruri ve Beni Ümeyye'nin livaları olmuştur. Bu yıl her grup kendi hac emîrinin yönetiminde hac ibadetini yerine getirmiş ve herhangi bir kan dökülme olayı vs. söz konusu olmamıştır.⁷⁴²

⁷³⁹ Küçükaşçı, *Haremeyn*, 144.

⁷⁴⁰ Taberi, *Târîh*, 4/136.

⁷⁴¹ Aycan, *Muâviye b. Ebî Süfyan*, 136.

⁷⁴² Taberi, *Târîh*, 6/138-139.

Yine 129/746 senesinde hac emîrlîği yapan Mekke, Medine ve Tâif valisi Abdülvâhid b. Süleyman b. Abdülmelik'in yanı sıra Ebû Hamza el-Haricî de yanında bulunan yedi yüz kişiye hac yaptırmıştır. Haricî grup kendi sancakları altında ve resmî hac emîrine tabi olmadan Arafat'a çıkmış ve hac ibadetlerini tamamlamışlardır. İki grup arasında herhangi bir çatışma vs. yaşanmadığı kaynaklarımızda yer almıştır.⁷⁴³

1.3. Maaşı

Hac emîrinin, emirlik vazifesi sebebiyle herhangi bir maaş alıp almadığı ve aldıysa ne kadar maaş aldığıyla alakalı incelediğimiz dönem kapsamında kaynaklarımızda herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Kaynaklarda karşımıza bu konuyla alakalı çıkan bilgi nadiren de olsa hac emirlerine vazifeleri esnasında kullanmaları için verilen tahsisattır ki bunun da maaş olarak değerlendirilemeyeceği aşikardır. Hac emirlerine verilen bu tahsisatlar konusunda Rasûlullah'ın (sav) Hz. Ebû Bekir'e hac esnasında kesilmeleri için verdiği develer örnek olarak gösterilebilir.⁷⁴⁴

Hulefâ-i Râşidîn dönemine gelindiğinde genellikle halifelerin bizzat hac yaptırmaya çalıştıkları müşahede edilmiştir. Lakin kaynaklarımızda Hulefâ-i Râşidîn dönemindeki hac emirlerine herhangi bir ücretin verildiği ile ilgili bir bilgiye ulaşılamamıştır. Sadece hac mevsiminde yapılan harcamalara değinen rivayetlerle iktifa edilmiştir. Bu manada Hz. Ömer'in hac mevsiminde yaptıkları harcamaları anlatan rivayetler kaynaklarımızda yer almıştır.⁷⁴⁵

Emevîler dönemindeki hac emirleri genellikle Ümeyye ailesine mensup olan kişi ve idareciler veya o dönemde görev yapan valilerden atanmıştır. Dolayısıyla bunlara ayrıca bir maaş/ücret verildiğine dair bir bilgiye kaynaklarımızda rastlanmamıştır.

Kaynaklarımızda hac emîrine herhangi bir maaş ödendiğine dair net bir bilginin olmayışı, (özellikle ilk dönemlerle alakalı) böyle bir maaş verme uygulamasının olmadığını da gösterebilir. Bu taktirde Hac Emirliği'nin maaş ve

⁷⁴³ Ya'kûbî, *Târih*, 2/339; Taberi, *Târih*, 7/374-375; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 4/371.

⁷⁴⁴ Taberi, *Târih*, 3/122; Vâkîdî, *Kitâbu'l-Meğâzî*, 3/1077.

⁷⁴⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/259, 287.

menfaat için yapılan bir idarecilik değil, daha çok dinî ve sosyal prestij yönüyle yapılan bir idarecilik olduğu anlamına gelir.

Bu konuyla alakalı incelediğimiz Kitabü'l-Emvâl ve Kitabü'l-Harâc isimli kaynaklarda ve yine konuyla alakalı çağdaş kitaplarda valilere verilen maaşlar mevzu bahis olsa da hac emirlerinin maaş almaları hususunda bir bilgiye ulaşılamamıştır.⁷⁴⁶

1.4. Yardımcıları

Sosyal bir varlık olmaları sebebiyle insanlar hem yerleşik hayatlarında hem de yolculukları esnasında çevrelerindeki insanlarla sürekli bir münasebet ve iletişim içinde bulunurlar. Hac yolculuğu ise hem uzun süreli olması hem de birtakım zorlukları barındırması sebebiyle olumlu ve olumsuz pek çok olayın yaşanması konusunda olasılıklar barındırır.

1.4.1. Kadı

Hac kfilesinin Mekke'ye doğru yola çıkışından itibaren hem yolculuk esnasında hem de hac ibadetinin ifası esnasında kafilede bulunan hacılar arasında meydana gelebilecek her türlü nizâ ve anlaşmazlıklarda hüküm vermek üzere kafilede bir kadının görev yaptığı ifade edilmiştir.⁷⁴⁷

Kafilede bulunan kadı, yolculuk esnasında meydana gelebilecek hırsızlık, kavga vb. durumlarda suçluların cezalandırılması ve gerekirse had cezalarının uygulanması hususlarında da yetkilendirilmiştir. Yine hac günlerinde hacıların karşılaştıkları dinî meselelerde başvuracakları görevlinin kafilede bulunan kadı olduğu ifade edilmiştir. Çünkü hac emîrinin hüküm ve fetva vermesi aslî vazifeleri arasında sayılmamıştır. Hatta kaynaklarımızda aslî vazifesi olmamasına rağmen eğer

⁷⁴⁶ Kasım b. Sellâm el-Herevî el-Ezdi Ebû Ubeyd, *Kitabü'l-Emvâl* (İstanbul: Düşünce Yayınları, 1981); Ya'kub b. İbrâhîm b. Habîb b Sa'd Kûfi Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*. (Ankara: Akçağ Basım Yayım, 1982); Ayrıca bkz. Cengiz Kallek, *İslam Medeniyetinde İktisat Düşüncesi Tarihi: Harac ve Emval Kitapları* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015); Ahmet Güzel, *Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İdarî Yapı: (Dört Halife'nin Devlet Yönetimi)*. (İstanbul: Nüve Kültür Merkezi, 2011), 203-204.

⁷⁴⁷ Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâidi'l-Munazzama*, 1/167.

hac emîri fakîh⁷⁴⁸ bir kimse ise o zaman kafilesinde yer alan kimselerin sorularına cevap verebileceği ifade edilmiştir.⁷⁴⁹

Özellikle Hulefâ-i Raşidîn döneminden sonra hac emirliği vazifesine atanan kimselerin genellikle Ümeyye ailesine mensup kimselerden seçilmesi ve idare tarafından, bu vazifenin dinî bir görev olmasının yanında siyasî bir görev olarak telakki edilmesi sebebiyle, atanan emirlerin ilmî yeterliliği konusundaki hassasiyetin azaldığı da göz önünde bulundurulursa hac kafilesine bir fıkıh aliminin (kadı) eşlik etmesinin ehemmiyeti daha da belirgin hale gelir.

1.4.2. Emniyet Görevlileri

Hac kafilesi, Mekke'ye gidiş ve dönüş yolculuğu esnasında gerek kafile içinde yaşanabilecek gerekse kafile dışından gelebilecek sıkıntılarla karşı karşıyadır. Kafile içinde meydana gelebilecek bir huzursuzluk, kavga vb. olayın yaşanması durumunda kavga edenlerin ayrılması ve kafiledeki hacıların korunması vazifesi emniyet görevlilerine aittir.

Yine hac kafilesine dışarıdan gelebilecek saldırılara karşı kafiledeki hacıların korunması, hacıların yanlarında taşıdıkları para, kıymetli eşya, kumaş, baharat ve erzakın çalınması veya yağmalanmasına karşı emniyet görevlileri, güvenlik vazifelerini yerine getirmek durumundadırlar. Nitekim kafileye yapılan saldırılarda özellikle hac dönüş yolculuğunda hacıların yanlarında getirdikleri baharatlar, kıymetli kumaşlar ve hediyelik eşyalar en büyük etken olmuştur.⁷⁵⁰

Kafilde görev yapan emniyet görevlilerinin bir kısmı merkezi otorite (halife) tarafından görevlendirilmiş, diğer bir kısmı ise hac emîrinin kendisine ait görevlilerinden teşekkül ettirilmiştir. Bunların yanında bir de yol üzerindeki

⁷⁴⁸ **Fakîh:** "Fıkıh bilgini. Fıkıh ilmine hakkıyla vâkıf ve sahip olduğu ictihad melekesiyle şerî hükümleri istinbâta muktedir kimse, müctehid. İstinbat melekesine sahip olmayan kişiye pek çok fikhî mesaili ezberlemiş olsa bile fakih denmez. Ancak zamanla bu şart aranmaksızın fıkıh ile iştiğal eden herkese fakih denmeye başlanmıştır." Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri*, 134.

⁷⁴⁹ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 178; Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâidi'l-Munazzama*, 1/167.

⁷⁵⁰ Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâidi'l-Munazzama*, 1/137.

karakollarda vs. bulunan görevliler de eklenmiştir. Bazen de hac kafilesinin geçiş güzergâhında bulunan arabî kabilelerle anlaşmalar yapılarak koruma sağlanmıştır.

El-Cezîrî, güvenliği sağlayan arabîlerin fesat, eziyet ve hırsızlık gibi şeylere ancak beytûlmalden kendilerine verilen tahsisatlar kesildiğinde teşebbüs ettiklerini ifade etmiştir. Hükümdarlar bu ücretleri ancak hac yolunun durumunun istikamet kazanması, bu yolda seyreden kervanların yolculuklarında bir sıkıntı çıkmaması, güven ve emniyet içerisinde seyredebilmeleri için verdiklerini ifade etmiştir.⁷⁵¹

Kafilenin hacca gidiş ve dönüş yolculuklarında yol üzerindeki eşkıyanın ve arabî grupların pek çok tehlikeli saldırıları söz konusu olabilir. Kafilenin gece konaklamalarında yapılabilecek baskınlarda insan, hayvan ve malların kaçırılmaları mümkündür. Yine kafilenin geçiş güzergahında bulunan dar geçitler bu tür baskınlar için çok tehlikeli konumlardır. Emniyet görevlilerinin her türlü güvenlik ve istihbarat tedbirlerini almaları ve bunu hac emîrine bildirmeleri gerekir.⁷⁵²

Ayrıca yolculuk esnasında güvenlik sebebiyle önden bir keşif ekibi gönderilmelidir. Keşif ekibi ile kafilenin birbirlerinden çok uzaklaşmalarına da fırsat verilmemelidir. Keşif ekibinin kafilenin görüş mesafesinde ve gerektiğinde seslerini duyurabilecek bir mesafede olmalarının güvenlik açısından önem arz ettiği gözardı edilmemelidir.⁷⁵³

Ayrıca sefer esnasında kafiiledaki hacıların erzak ve sularının azalması, yine hayvanların ot ve sularının tükenmesi durumunda hac emîrinin belirlediği güzergahlarda gerekirse zırhlı bir şekilde gerekli önlemleri alarak rehberlerle beraber erzak, su ve ot aramaya çıkmaları gerekir.⁷⁵⁴

⁷⁵¹ Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâidi'l-Munazzama*, 1/154.

⁷⁵² Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 172; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 109; Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâidi'l-Munazzama*, 1/151.

⁷⁵³ Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâidi'l-Munazzama*, 1/138.

⁷⁵⁴ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 172; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 109; Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâidi'l-Munazzama*, 1/149.

Halifenin hac kafilesinin başında yola çıktığı durumda hacılarla beraber özellikle halifenin ve ileri gelen devlet görevlilerinin korunması vazifesi de emniyet görevlilerine aittir.

İşte saydığımız bütün bu hususlarda emniyet görevlilerine düşen çok önemli vazifeler bulunmaktaydı. Farklı güvenlik ekiplerinden oluşan emniyet görevlilerinin gerekli önlemleri alarak huzur ve emniyeti sağlamaları gerekmektedir.

1.4.3. Rehberler

Yolculuğa çıkan her kafilede olduğu gibi hac kafilesinin seyahati esnasında da yolların durumu hakkında bilgi ve tecrübe sahibi olan rehberler kafilede görev yapmışlardır.

Kafiledeki rehberlerin vazifelerinin kapsamı hakkında şunlar söylenebilir:

Rehberle, kafilenin yolculuk esnasında doğru ve güvenli bir güzergahtan götürülmesini sağlamalıdır. Çünkü yukarıda da ifade ettiğimiz üzere yolculuk esnasında bir takım eşkıya ve çapulcular kafileye dadanıp insan, hayvan ve mal kaçırmaya teşebbüs edebilecekleri unutulmamalıdır. Kafiledeki rehberler, bu yönde alınan istihbaratı emniyet görevlileriyle istişare ederek hac emîrinin koordinesinde ve en uygun yollardan kafileyi götürmeye gayret etmek durumundadırlar. Yine rehberlerin bir diğer görevi ise kafileyi suyu ve otu bol olan, yolculuğa elverişli güzergahlara yönlendirmektir. Kafileyi suyun ve otun olmadığı sarp ve çetin yollarda yürümeye zorlamamalıdırlar.⁷⁵⁵

Ayrıca yola hazırlıklı çıkılsa bile sonradan ortaya çıkan birtakım sıkıntılar söz konusu olabilir. İşte yolculuk esnasında kafiledeki erzak, su ve hayvanlar için otların tükenmesi gibi sıkıntılar baş gösterdiğinde bunların temini için rehberlerin doğru yönlerde ve güzergahlarda suyun ve otun aranmasını sağlamaları gerekir.⁷⁵⁶ Bu konuda emniyet görevlilerine ve özellikle hac emîrine doğru ve nitelikli bilgiler

⁷⁵⁵ Mâverdü, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 172; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 109; Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâidi'l-Munazzama*, 1/151.

⁷⁵⁶ Mâverdü, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 172; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 109; Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâidi'l-Munazzama*, 1/148-149.

vererek kafilenin içinde bulunduğu veya karşı karşıya kaldığı sıkıntıyı en kolay şekilde atlatmasına katkı sağlaması gerekir. Bu manada kafiiledaki rehberler de bu kutsal yolculukta çok önemli bir vazife icra etmektedirler.

Saydığımız bu görevlilerin dışında da özellikle İslam Tarihi'nin ilk dönemlerinden sonraki dönemlerde başka birtakım görevlilerin de hac kafilesinde görev yaptıklarını söyleyebiliriz. Fakat ilk dönem kaynaklarımızda bu konudaki bilgilerin sınırlı olması sebebiyle bu açıklamalarla iktifa ediyoruz.⁷⁵⁷ Diğer taraftan kafiiledaki görevli sayısının dönemin ihtiyacına göre artabileceğini ifade etmekte fayda görüyoruz.

1.5. İdari Hiyerarşideki Konumu

İslam Kurumlar Tarihi içerisinde yer alan kurumlar arasındaki hiyerarşik yapıda Hac Emirliğinin konumunun ne olduğuyla alakalı olarak kaynaklarımızda nitelikli bir ifadeye rastlamak pek mümkün değildir. Ancak bu konuda her ne kadar bir kapalılık söz konusu olsa da tarihî olayları incelediğimizde Hac Emirliğinin yöneticilik konumunun üst seviyelerde yer aldığını müşahede etmek mümkündür.

Örneğin ilk hac emîri olan Hz. Ebû Bekir, yanındaki 300 kişilik bir kafileyle Mekke'ye doğru yola çıkmıştır. Daha sonra Rasûlullah (sav) tarafından Berae (Tevbe) Suresi'ndeki ilk altı ayeti kendi adına tebliğle görevlendirilen Hz. Ali yola çıkmış ve kafileye yetişmiştir. Onu Hz. Ebû Bekir karşılamış ve kendisine: “Âmir olarak mı görevlendirildin yoksa memur olarak mı?” şeklinde bir soru yönelmiştir. Hz. Ali bu soruya “Memur olarak görevlendirildim.” diye cevap vermiş ve yöneticiliğin Hz. Ebû Bekir'de olduğunu ortaya koymuştur.⁷⁵⁸

Eğer Hac Emirliği alt seviyede bir yöneticilik görevi olsa Rasûlullah (sav) adına tebliğ vazifesi ile görevli olan Hz. Ali, hac emîri olan Hz. Ebû Bekir'le karşılaştığında kendisinin daha üst düzey bir vazifeye gönderildiğini, dolayısıyla kendisine tabi olması gerektiğini ifade ederdi. Ya da Rasûlullah (sav), Hz. Ali'yi

⁷⁵⁷ Daha sonraki dönemlerde kafilede vazife icra eden görevlilerle alakalı olarak bkz. el-Cezirî, *Dürrü'l-Ferâidi'l-Munazzama*, 1/163-187.

⁷⁵⁸ Taberi, *Târîh*, 3/122-123; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 7/223-224.

görevlendirirken böyle yapması gerektiğini söylerdi. Burada Hz. Ali'nin, Hz. Ebû Bekir'e tabi olması Hac Emirliğinin idari hiyerarşide üst düzey bir görev olduğunu ortaya koyar.

Bu konuda bir başka örnek ise Emevîler döneminde yaşanmıştır. Emevî halifesi Muâviye b. Ebû Süfyân, kendisinden sonra hilafete geçmesi için oğlu Yezîd'i veliahd tayin edeceği sırada o, babasından birtakım isteklerde bulunmuştur. Yezîd babasından kendisini ordunun başında fetih için komutan olarak görevlendirmesini bir de hac emîri olarak hac kafilesinin başında göndermesini talep etmiştir.⁷⁵⁹ Eğer Hac Emirliği idarî hiyerarşide üst düzey bir vazife olmasaydı daha başka pek çok görev varken Yezîd babasından böyle bir istekte bulunmazdı. Bu husus da hac emirliğinin önemli bir vazife ve emirlik olduğunu ortaya koymuştur. Nitekim oğlunun hem devlet ricali içinde hem de halk nezdinde kabul görmesini sağlamak üzere Muâviye, Yezîd'i önce ordu komutanı olarak daha sonra da hac emîri olarak görevlendirmiştir.

Babası Halife Abdülmelik döneminde askeri tecrübe elde etmesi ve halkın, özellikle de Hicâz ahalisinin kendisini tanımaları, dolayısıyla -bazı halifelerin yaptığı gibi- halifelik konusunda önünü açmak için veliaht Velîd, önce Bizans üzerine gönderilen orduya komutan yapılmış (77/696), ardından bir sene sonra da hac emîri olarak atanmıştır (78/697). Bu uygulama başka Emevî halifeleri tarafından da kullanılmıştır.⁷⁶⁰

Yine hac emîri olarak görevlendirilen kimselerin dönemin Hicâz (Mekke-Medine) valileriyle birtakım yetki mücadelelerine girişmeleri ve bazı sıkıntılar yaşamaları hac emirliği vazifesinin önemini gösterir. Aksi halde önemsiz bir vazife olarak addedilse eyalet valileriyle böyle bir mücadele söz konusu dahi olmazdı. Ya da valiler görevi kendileri yerine getirip hac emîrini azletme durumunda olurlardı. Zaten hac emirlerinin bizzat devlet başkanı / halife tarafından atanmaları da kurumsal anlamda Hac Emirliği'nin önemini ortaya koymaktadır.⁷⁶¹

⁷⁵⁹ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 11/639; Süleyman Salih Kemâl, *İmâratü'l-Hac fi Asri'l-Abbâsî* (Mekke: Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1988), 36-37.

⁷⁶⁰ Atçeken, "Emevîler Dönemi", 134.

⁷⁶¹ Şenyayla, "Hac Emirliği Tecrübesi", 405.

Konuyla alakalı olarak her dönemde hac emirliği vazifesini üstlenmek için ciddi mücadelelerin verildiğini de ifade etmekte yarar görüyoruz.⁷⁶²

1.6. Toplumsal Statüsü

Hac emîri, ifa ettiği vazifenin dinî bir hüviyet taşıması sebebiyle her dönemde toplum içinde saygı gören ve değer verilen bir konumda bulunmuştur. Çünkü Hac ibadeti gibi İslam dininin beş temel esasından birinin yerine getirilmesinde yönetici konumunda ve kilit bir rolde bulunmak durumundadır. İncelediğimiz dönemi göz önüne aldığımızda başta Allah Resulü'nün bizzat hacca gitmesi, Hulefâ-i Râşidîn ve Emevî halifelerinin hacca gitme ve hac ibadetini yönetme konusundaki gayretleri bu görevin önemini ortaya koymaktadır.⁷⁶³

Ayrıca özellikle Hulefâ-i Râşidîn'in sonuncusu olan Hz. Ali döneminden itibaren hac emirliği vazifesi hususunda çeşitli mücadelelerin söz konusu olduğu müşahade edilmiştir. Örneğin 39/659 senesinde Mekke valisi Kusem b. Abbâs halife Hz. Ali tarafından hac emîri olarak atanmıştır. Buna karşılık üçüncü halife Hz. Osman'ın şehit edilmesini ileri sürerek iktidar mücadelesi içerisinde bulunan Şam valisi Muâviye b. Ebî Süfyân tarafından da Yezîd b. Şecere hac emîri olarak gönderilmiştir. Burada dikkat çeken bir hususu dile getirecek olursak; Muâviye, Yezîd b. Şecere'yi hac emîri olarak görevlendirirken kendisine birtakım talimatlarda bulunmuştur: 'Hac ibadeti için gittiği Mekke'de insanları itaat altına alması, hac emirliğini yapması ve imkân bulması durumunda Hz. Ali'nin valisini kan dökmeden uzaklaştırması' gibi. Bu emirlerini yerine getirebilmesi için de kendisiyle beraber üç bin seçkin asker de göndermiştir. Nitekim yaşanan ihtilaflar sebebiyle yapılan istişareler neticesinde Kusem b. Abbâs'ın ve Yezîd b. Şecere'nin Hac Emirliği yapmamasına, bunların yerine Şeybe b. Osman'nın bu vazifeyi yerine getirmesine karar verilmiştir. Burada Muâviye b. Ebû Süfyân'ın iktidar mücadelesinde kısmî bir başarı gösterdiğini ortaya koymak gerekir. Çünkü halife Hz. Ali tarafından atanan Kusem b. Abbâs'ın hac emirliği vazifesini yerine getirmesine engel olmuş ve iktidar

⁷⁶² Taberi, *Târîh*, 4/136, 5/160-161, 6/138-139; Küçükaşçı, *Haremeyn*, 145-146.

⁷⁶³ Kemâl, *İmâratü'l-Hac fi Asri'l-Abbâsî*, 36.

mücadelesinde söz sahibi olduğunu ortaya koymuştur. Böylece iktidar mücadelesine ortak olduğunu da kabul ettirmiştir.⁷⁶⁴

Yine bir önceki başlıkta kısaca ifade ettiğimiz üzere Emevîlerin kurucusu ve ilk halifesi olan Muâviye b. Ebû Süfyân, yerine veliaht olarak tayin edeceği oğlu Yezîd'in toplum nezdinde kabul görmesini sağlamak için onu ordu komutanı olarak görevlendirdikten sonra hac emîri olarak da görevlendirmiştir.⁷⁶⁵

Bir başka Emevî halifesi olan Hişâm b. Abdülmelik, bir takım kötü alışkanlıkları olması sebebiyle halk tarafından seilmeyen bir kimse olan ama aynı zamanda veliaht konumunda bulunan Velîd b. Yezîd'i 116/734 yılında kötü alışkanlıklarından kurtulması, toplum nezdinde sevilen ve kabul gören biri haline gelmesi için hac emîri olarak görevlendirmiş ve bu minvalde kendisine tavsiyelerde bulunmuştur.⁷⁶⁶

Ayrıca 68/687 yılında Arafat'ta birden fazla livâ ve hac emîrinin bulunması ve her grubun kendileri için atanan hac emîrine tabi olmaları yine bu vazifenin önemini ve toplumsal statüsünü anlamamıza yardımcı olur. Çünkü burada Hac Emirliği vazifesi bir anlamda her grubun iktidar mücadelesinin bir göstergesi ve Arafat da bu güç gösterisinin sergilendiği bir meydan haline gelmiştir.

Bütün bu ve benzeri örnekleri incelediğimizde hac emirliğinin sıradan bir valilik / emirlik olmadığını, gerek idarî hiyerarşi gerekse toplumsal statü olarak ön planda olduğunu, kimi dönemlerde iktidar ve hilafet iddiasının bir göstergesi haline dahi geldiğini müşahede etmek mümkündür.

⁷⁶⁴ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 198; *el-İmâme ve 's-Siyâse*, 1/179; Taberî, *Târih*, 5/136; İbn Abdülber, *el-İstiâb*, 3/1009, 4/1577; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi 't-Tarih*, 2/732-733; İbn Kesir, *el-Bidâye ve 'n-Nihâye*, 10/679-680; Aycan, *Muâviye b. Ebî Süfyân*, 136.

⁷⁶⁵ Aycan, *Muâviye b. Ebî Süfyân*, 202-205.

⁷⁶⁶ İbn Kesir, *el-Bidâye ve 'n-Nihâye*, 13/161; Atçeken, *Hişâm b. Abdülmelik*, 257; Atçeken, "Emevîler Dönemi", 152.

2. Görevleri

2.1. Siyasi ve İdari Görevleri

Hac emîrinin görevleri genel olarak iki ana başlık altında toplanabilir. Bunlardan birincisi “Siyasi ve İdari Görevleri”, ikincisi ise “Dini Görevleri”dir.

Siyasi ve idari görevleri de beş başlık altında toplanabilir:

1. Seyahatle İlgili Görevleri
2. Fitneyi Engelleme ve Güvenliği Sağlama Görevleri
3. İhtilafları Giderme Görevi
4. Suçluları Cezalandırma Görevi
5. Su ve Yiyeceklerle İlgili Görevleri

Siyasi ve idari görevleri genel olarak incelediğimizde özet olarak aşağıdaki hususlar ön plana çıkar:

- 1- Hacı adaylarını ve kabileyi yolculuk esnasında ve konakladıkları yerlerde toplamak, dağılmalarını önlemek, koruyup kollamak ve gerekli tedbirleri almak.⁷⁶⁷
- 2- Kafilenin seyri esnasında ve konaklama yerlerinde hacı adaylarını belli bir düzen - intizama koymak.
- 3- Yolculuk esnasında hacı adaylarına arkadaşlık etmek.
- 4- Sefer esnasında otu ve suyu bol olan geniş yolları tercih etmek. Sarp, otsuz ve kurak olan yolları tercih etmekten kaçınmak.
- 5- Kafiledeki hacı adaylarının suyu tükendiğinde ve hayvanların otlakları azaldığında ihtiyaçların giderilmesi için gayret göstermek.

⁷⁶⁷ Mâverdi, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 172; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 109; Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâidi'l-Munazzama*, 1/136.

6- Hac kafilesini yolculuktan engelleyecek kişilere ve durumlara mâni olmak ve müdafaa etmek.⁷⁶⁸

7- Kafilede anlaşmazlığa düşmüş olan kimselerin aralarını bulmak ve arabuluculuk yapmak.⁷⁶⁹

8- Hac kafilesi içinde ihanette bulunanları te'dib edip cezalandırmak.

9- Hac yolculuğu için geniş vakit gözetmek.⁷⁷⁰

10- Bu görevleri gidiş yolculuğunda olduğu gibi dönüş yolculuğunda da devam ettirmek.⁷⁷¹

Hac Emîrinin siyasî ve idarî görevlerini, görevin sınırlarını özet olarak ortaya koyduktan sonra şimdi de başlıklar altında açıklamaya çalışalım.

2.1.1. Seyahatle İlgili Görevleri

'Kafile Reisliği' olarak da isimlendirilen bu görevlerini altı başlıkta inceleyebiliriz:

2.1.1.1. Hacıların Dağılımlarını Önlemek ve Konaklama Yerlerini Belirlemek

Hacı adaylarını ve kafileyi yolculuk esnasında ve konakladıkları yerlerde toplamalı, dağılımlarını önlemelidir. Kendilerinin ve mallarının kaybolmamaları, helak olmamaları ve başlarına herhangi bir sıkıntı gelmemesi için gerekli tedbirleri almalıdır.⁷⁷² Özellikle hırsızlar ve bedevilerden oluşan bozgunculara karşı dikkatli ve tedbirli olmalıdır.⁷⁷³

⁷⁶⁸ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 172; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 109.

⁷⁶⁹ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 172-173; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 110.

⁷⁷⁰ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 173; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 110.

⁷⁷¹ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 174; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 111.

⁷⁷² Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 172; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 109; Vicdân Ferîk İnâd el-Ârızî, *İmâratü'l-Hac*, 48; Süleyman Salih Kemâl, *İmâratü'l-Hac fi Asri'l-Abbâsî* (Mekke: Ümmü'l-Kurâ Üniv., Yüksek Lisans Tezi, 1998), 47-48.

⁷⁷³ Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâidi'l-Munazzama*, 1/136.

Hac emîrinin, hac kafilesinin yola çıkacağı zamanda kullanılan yolların ve geçitlerin nereler olduğunu çok iyi bilmesi gerekir. Yani yollar hakkındaki güncel bilgiye sahip olması gerekir.

Özellikle de bu kutsal yolda bilinen, meşhur konaklama yerleri hakkında bilgi sahibi olması ve kafilenin herhangi bir sıkıntı yaşamadan geceleyeceği güvenli yerleri tercih etmesi gerekir. Böylece kabile bu yerlerde geceleyin fecrin doğuşuna yani gece sabaha kadar rahat içerisinde konaklayabilir.⁷⁷⁴

2.1.1.2. Kafilenin Düzenini Sağlamak

Kabile reisinin, kafilenin seyri esnasında ve konaklama yerlerinde kabileyi ve hacı adaylarını tertip etmesi, belli bir düzen içerisinde hareket etmesini sağlaması ve bunun için gruplar oluşturarak her bir grup için bir lider ve uygun konum belirleme yoluna gitmesi gerekir. Dolayısıyla kabilede bulunan her bir grup, kafilenin seyri esnasında ve konaklama yerlerinde kendi rehberlerini ve konumlarını bilme imkanına sahip olur. Böylece kabiledeki gruplar bu konuda herhangi bir kargaşaya ve anlaşmazlığa düşmezler. Ayrıca gruplarını kaybetme gibi bir sıkıntıyla karşı karşıya kalmazlar.⁷⁷⁵

Abdü'l-Kadir b. Muhammed el-Cezîrî bu görevin “tertîb ve ta’kîb” olarak isimlendirilebileceğini ifade etmiştir. Çünkü bu görevin hacıların maslahatlarını gözetmek için ve izdiham, çarpışma, yolunu kaybetme ve her türlü fitne durumlarına karşı hacıların rahat etmeleri için çok büyük bir ehemmiyeti haiz olduğunu belirtmiştir.⁷⁷⁶

2.1.1.3. Hacılara Şefkatli Davranmak (Rıfk)

Hac emîri yolculuk esnasında kabiledeki hacı adaylarına arkadaşlık eder. Böylece hac kafilesindeki zayıf olanların yürüyüşten aciz kalmasına ve beklenmeyen

⁷⁷⁴ Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâidi'l-Munazzama*, 1/136.

⁷⁷⁵ Mâverdi, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 172; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 109; Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâidi'l-Munazzama*, 1/138; Âişe Mâni' Abîd el-Abdelî, *İmâratü'l-Hac fi Asri'd-Devleti'l-Memlûkiyye* (Mekke: Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1999), 28; Sâmi es-Sakkâr, “İmâratü'l-Hac fi't-Târîhi'l-İslâmî”, *Mecelletü'l-Hedyi'l-İslâm* 10 (2003 1424), 58.

⁷⁷⁶ el-Cezîrî, *Dürerü'l-Ferâidi'l-Munazzama*, 1/138.

bir durumla karşılaşanların yolculuktan geri kalıp yollarını şaşımalarına mâni olur.⁷⁷⁷ Buna kafiide bulunan hacılara karşı rıfk yani şefkat gösterme de denir.⁷⁷⁸

Nitekim Hz. Peygamber'in (sav) *'Zayıflar, kafilenin reisidir.'*⁷⁷⁹ manasındaki ifadeleri de kafilenin, binek hayvanı en zayıf olan kişinin yürüyüşüne göre hareket etmesi gerektiğini ortaya koyar.⁷⁸⁰ Bu durum yani zayıfların geride bırakılmaması Hac emîrinin bir görevi olmasının yanında kafiide yer alan bütün Müslümanların da ahlâkî bir sorumluluğudur.

Bu manada eğer vakit mutad zamanın yani mevsim normallerinin dışında hava çok sıcak veya çok soğuk ise dinlenmelerine ve vaktin normale dönmesine yetecek kadar bir süre yolculuğa ara vermeleri hususunda onlara sabretmesi ve yolculuk yaptırmaması gerekir. Eğer yolculuk yapılan yol dar veya engebeli ise hac emîri yolculuklarının kolaylaşması için yavaşlamalı ve sıkıntıları yumuşaklıkla azar azar gidermelidir. Yine hac kafilesinin bilumum izdihamlara girmesine, çarpışmalar yaşamasına ve kafiidekilerin kavga etmelerine engel olur. Eğer bizatihi kendisi yapamıyorsa bunu güvendiği görevliler ve has adamları vasıtasıyla yerine getirir ve onları yönetir.

Ayrıca kafiide bulunan hacılardan güvendiği kimselere hacıların durumlarını sorup şikayetleri tespit ve izale eder. Tehlikesiz, sıkıntısız ve düzgün bir yolculuk için sıkıntı çıkarıcıların ve zulmedenlerin zulmüne engel olur. Hac emîrinin böyle

⁷⁷⁷ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 172; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 109.

⁷⁷⁸ Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâidi'l-Munazzama*, 1/147.

⁷⁷⁹ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 172; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 109. Ferrâ'da yer alan (المضعف أمير الرفقة) sözünün Hz. Ömer'e ait olduğu ifade edilmiştir. Mâverdî'nin Ahkam-ı Sultaniyye'sinde geçen (الضعيف أمير الرفقة) rivayetinin ise tam lafzı kaynaklarımızda geçmese de (الضعيف أمير الركب) gibi benzer hadis rivayetlerinin var olması sebebiyle mana olarak doğru olduğu ifade edilmiştir. Konuyla ilgili olarak bkz. Ebû's-Seadat Mecdüddin Mübarek b. Muhammed İbnü'l-Esir, *en-Nihaye fî Ğaribi'l-Hadis ve'l-Eser*, ed. Ali b. Hasan b. Ali b. Abdülhamîd el-Halebî el-Eserî (Daru İbn'ül-Cevzî, 2000), 545; Ebû Muhammed Muhyissünne Hüseyin b. Mesud el-Beğavî, *Şerhü's-Sünne*, thk. Şuayb el-Arnaut, Muhammed Züheyr eş-Şaviş (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1983), 10/174. Aynı manayı ifade eden benzer rivayetler için bkz. Ebû Dâvûd, *Sünen*, "Cihâd", 159 ve "Diyât", 11; Beyhakî, *Sünenü'l-Kübrâ*, "Cirâh", 7; Beğavî, *Şerhü's-Sünne*, 10/172.

⁷⁸⁰ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 172; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 109.

davranması ona dünyada iken gök kubbede hoş bir sadâ bırakmasına ve ahirette Cenab-ı Hakk'ın huzurunda sevabın çokluğuna vesile olur.⁷⁸¹

Hac için yolculuğa başlamadan evvel memleketlerinde iken öncelikle yolculuk ilanı yapılır. Bu ilandan sonra yolculuğa katılacak olan kimselerin sefer için uygun bir duruma geldiklerini araştırmak ve bu anlamda ihtiyaç ve eksikliklerini tamamlamak için kendilerine mühlet vermek hac emîrinin, kafilesinde yer alan kimselere şefkatinin bir göstergesi olarak değerlendirilir. Kaynaklarımızda bazı hac emirlerinin sefer çağrısından sonra hacılara ihtiyaçlarını giderecek kadar süre verdikleri görülür. Bu durum onlara son derece merhametli davranıldığına da göstergesidir. Yine bu husus sadece yola çıktıkları ilk zamanla ilgili değildir. Aynı şekilde yoldaki konaklamalarda da aynı hassasiyetin gösterilmesi gerekir. Aksi taktirde özellikle geceleri şaşkın olmaları sebebiyle insanların, develerin taşıdığı yükleri ve diğer birtakım eşyaları memleketlerinde veya konakladıkları yerlerde gaflet ve unutkanlıkla geride bırakmaları pek muhtemeldir.⁷⁸²

Hac emîrinin bizzat yerine getirdiği en önemli hususlardan biri de kafiledeki fakirlerin ve muhtaçların bindirilmeleri görevidir. Özellikle biniti olmadığı için yürümek zorunda kalanlar, kötürümler, hastalar ile yürüyüşün ve yorgunluğun takatlerini kestiği kişiler bu başlık altında değerlendirilebilir. Bütün bu sayılanlar konusunda hac emîrinin azami dikkat etmesi ve gayret sarf etmesi gerekir.

Hac emîrinin, kervanın yolculuğu esnasında muhtaçların durumlarını da araştırması gerekir. Genellikle bu durumda olanlar kafilenin sonunda kendilerini gösterir çünkü kafilenin sonu bu ve benzeri durumların çok olduğu, olmasının beklendiği bir yerdir. Yine konaklama yerleri ve ağaçlıkların altı de bu durumda olanların yoğun olduğu yerlerdir. Ayrıca konaklama yerlerindeki ağaçların altı vahşi ve zehirli hayvanlar sebebiyle tehlikeli olabilmektedir. Kafilede yer alanların bu hususta uyarılmaları gerekir.

⁷⁸¹ Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâidi'l-Munazzama*, 1/147; İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'atü'l-Haremeyn*, 2/298; Sâmi es-Sakkâr, "İmâratu'l-Hac fi't-Târîhi'l-İslâmî", 57.

⁷⁸² Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâidi'l-Munazzama*, 1/147.

Eğer vakit, sıcaklığın çok yüksek olduğu bir döneme denk gelmişse susayan kimselere içirmek için su dolu kırbaları yani su kaplarını beraberinde götürür. Erzaklarının azlığı sebebiyle acıkmış olanları dinlenmeleri ve eski kuvvetlerini kazanmaları için gözetir ve bitkin durumda olanları bineklere bindirir. Eğer bir fakirin vefat durumu söz konusu olursa onun yıkanmasını, kefenlenmesini ve defnedilmesini emreder. Çünkü daha önce ifade edildiği üzere hacılar onun tebâsıdır ve her çoban güttüklerinden sorumludur.⁷⁸³

Yine aşırı sıcakların olduğu kaylule vakitlerinde, hava ve rüzgârın aşırı şiddetli olduğu vakitlerde ve bunlara benzer meşakkatli durumlarda kafileyi dinlendirmelidir. Bilinmelidir ki bu yolculuk, binek hayvanları ve insanlar için büyük bir meşakkattir. Özellikle ağır yük taşıyan binitler için çok meşakkatlidir. Hac emîrinin, kafilesindekilerin durumlarını gözetme hususunda kollayıcı olması gerekir.⁷⁸⁴

Hac emîrinin, kafilesinde yer alan hacı adaylarından meşru mazerete binaen geri dönmek isteyen kimselere de kolaylık sağlaması gerekir. Çünkü hac yolculuğuna çıktıktan sonra, elinde olmadığı halde insanların geri dönmesini gerektirecek birtakım olaylar gelişebilir. Normalde geri dönmek hususunda herhangi bir niyeti bulunmayan hacı adayları, aniden gelişen bu olaylar sebebiyle geri dönmek isteyebilir. İşte hac emîrinin, meşru mazerete binaen geri dönmek isteyen hacı adaylarına kolaylık sağlaması ve hatta gerektiğinde geri dönüş için destek olması gerekir. Haddizatında bu görev sadece hac emîrinin değil, aynı zamanda kafilde bulunan Müslümanların da dini ve ahlaki bir vazifesidir.

Özetle, Hac emîri kafileye sıkıntı veren en ufak bir meşakkatin farkına vardığında gecikmeden sıkıntıyı izale etmeli ve kafileyi dinlendirmelidir ki bu durum yolculuğun ileri safhalarında daha büyük ve baş edilemez bir probleme dönüşmesin.

⁷⁸³ Cezîrî, *ed-Dürerü 'l-Ferâidi 'l-Munazzama*, 1/157.

⁷⁸⁴ Cezîrî, *ed-Dürerü 'l-Ferâidi 'l-Munazzama*, 1/148-149.

2.1.1.4. Geniş Yolları Seçmek

Hac emîrinin giderken ve dönerken yolculuk yapılabilecek en açık, en geniş ve seyahat için uygun olan yolları tercih etmesi gerekir. Bu hususta kafilenin durumunu gözeterek şekilde hareket etmelidir. Kafilenin sıkıntı yaşabileceği, yolculuğun zor olduğu yolları, dar ve sarp geçitleri mümkün olduğunca tercih etmemesi gerekir. Eğer yolculuk yapılan yol dar veya engebeli ise kabile reisinin, hacılara itidalli bir yürüyüşle yolculuk yapmalarını, kılavuzlara da itidalli davranmalarını emretmesi ve kendisinin de sabırlı olup yolculuğu kolaylaştırması gerekir.⁷⁸⁵

Yine gidiş ve dönüş yolunda hangi bölgelerin ve geçitlerin konaklama için elverişli olduğunu, nerelerin tehlikeli olup dikkat edilmesi gerektiğini iyi bilmelidir. Konuyla alakalı olarak, bu yolları ve güzergahları sürekli kullanan kişi ve kabilelerin bilgisine başvurmalıdır. Yollar ve yol üzerindeki halk ile ilgili nitelikli bilgileri temin etmenin imkanlarını araştırmalıdır.⁷⁸⁶

2.1.1.5. Geniş Bir Vakit Seçmek

Kabile başkanı, yola çıkarken hac günlerinin kaçırılmayacağından emin olacak şekilde vaktin geniş olmasına dikkat etmelidir. Dolayısıyla kabileyi dar bir zaman diliminde zorlu bir yürüyüşe sevk etmemelidir.⁷⁸⁷ Hac emîri seferin en başından itibaren haccı kaçırmaktan emin olmak ve yolculuk hususunda herhangi bir darlık yaşanıp acele edilmemesi için vaktin geniş olmasını gözetir, seferi son ana sıkıştırmaz.⁷⁸⁸

⁷⁸⁵ Cezîrî, *Ed-Dürerü'l-Ferâidi'l-Munazzama*, 1/136; İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'atü'l-Haremeyn*, 2/298; Sâmi es-Sakkâr, "İmâratu'l-Hac fi't-Târîhi'l-İslâmî", 57.

⁷⁸⁶ Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâidi'l-Munazzama*, 1/136; İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'atü'l-Haremeyn*, 2/298; Sâmi es-Sakkâr, "İmâratu'l-Hac fi't-Târîhi'l-İslâmî", 58.

⁷⁸⁷ Mâverîdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 173; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 110; Reşîdî, *Hüsni's-Safâ ve'l-İbtihâc*, 74; Sâmi es-Sakkâr, "İmâratu'l-Hac fi't-Târîhi'l-İslâmî", 58.

⁷⁸⁸ Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâidi'l-Munazzama*, 1/156. El-Cezîrî bu konuda kendi dönemindeki uygulamayı anlatır. Buna göre adet olduğu üzere Kahire'den hac kafilesinin Şevval ayının 18. günü hareket ettiğini ifade eder. Eğer bunu geciktirip Şevval'in 20. gününde Kahire'den yola çıkarlarsa ve Birke'den de Şevval'in 25. gününde yola çıkarlarsa vaktin daralacağını ve bunun da ileride onları hızlı yürümeye mecbur edeceğini ifade eder ki bu da yolculuğun meşakkate dönüşmesi demektir. Geniş bilgi için bkz. Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâidi'l-Munazzama*, 1/156.

Hac kafilesine, memleketinden yola çıkmadan önce mutlaka gerekli ilanların yapılması gerekir. Bu ilanın ardından yolculuğa katılacak olan kimselerin sefer için gerekli hazırlıklarını yapıp yapmadıklarını araştırmak, ihtiyaç ve noksanlıkları gidermek üzere onlara süre tanımak gerekir. Böyle davranmanın, kafilede yer alan hacılara şefkatin bir gereği olduğu da ifade edilmiştir. Bu anlamda bazı hac emirlerinin bu hazırlık süresini daha uzun tuttukları da kaynaklarımızda geçmektedir.⁷⁸⁹ Ayrıca bu müsamahanın sadece yolculuğun ilk anında değil, Mekke'ye varıncaya kadar yol üzerindeki bütün konaklama yerlerinde de gösterilmesi gerekir.

Mîkat mahalline ulaştıklarında kafiledekilerin gerektiği şekilde ihrama girmeleri, ibadetle ilgili görevlerini tam olarak yerine getirmeleri ve ibadet ederken kalplerinin mutmain olması için hac emîri, hacılara geniş vakit tanınmalıdır.⁷⁹⁰

Tabii bütün bunlara müsaade etmesi için vaktin geniş olması gerekir ki vakit hususuna seferin en başından itibaren azami dikkat edilmesi gerekir. Ancak o zaman hacı adaylarına mîkat mahalli gibi yerlerde rahatça hazırlanmaları için müsaade edebilir. Aksi taktirde vakit daralmışsa hacılara mikat mahalli vb. yerlerde hazırlanmaları ve ibadet için geniş zaman veremez.⁷⁹¹

Yine bu başlık altında değerlendirilmesi gereken bir başka mesele de kafilenin süratli bir şekilde seyahat ettirilmemesi hususudur. Bir günlük yolculuk süresinde iki günlük yolculuk yaptırılmaması yani yolculuğun süratli olmamasına dikkat etmesi gerekir. Yol üzerindeki konaklamalarda vs. bir kısım görevliler ve kılavuzlar hac emîrini bu konuda cahilce ve gözüne girmek için cesaretlendirebilirler. Fakat bir günde iki konaklık mesafe yürümenin hem binitlere hem de yolculara ağır geleceği şüphe götürmez bir husustur.⁷⁹² Ağır şartlarda yapılan yolculuk uzun vadede çok ciddi sağlık vb. sorunların ortaya çıkmasına sebebiyet verir. Bu da hastaları ve kötürüm durumdakileri gözetmekle yükümlü olan hac emîrinin iş yükünü çok daha fazla arttırır.

⁷⁸⁹ Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâidi'l-Munazzama*, 1/147.

⁷⁹⁰ Mâverdi, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 173; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 110; Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâidi'l-Munazzama*, 1/147.

⁷⁹¹ Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâidi'l-Munazzama*, 1/156.

⁷⁹² Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâidi'l-Munazzama*, 1/148. Müellif kendi dönemindeki bir kısım emirlerin böyle yaptıklarını ifade etmiştir.

2.1.1.6. Namazlara Dikkat Etmek

Hac emîrinin seyahatle ilgili vazifelerinden birisi de namazların vaktinde kılınmasını sağlamaktır. Bu manada kafilende bulunanlara namazlarını vaktinde kılmalarına dikkat etmelerini emretmesi gerekir. Cem edilebilecek iki vaktin namazını bir yerde cem etme şeklinde bile olsa bu hususu ihmal etmemelidir. Ama bir kişiye gece namazını gündüz vaktinde kılma, gündüz namazını da gece vaktinde kılma hususunda ruhsat veremez. Yine bineğinin sırtında farz namazlarının kılınmasına ruhsat veremez. Ancak kafilenden ve arkadaşlarından kopma korkusu yaşayan veya can korkusu taşıyan kimselere ruhsat verebilir.⁷⁹³

Hac emîrinin beş namaz vaktinde, namazın vaktinde kılınması gerekliliği sebebiyle kafilayı ve rehberi bekletmesi gerekir. Bir münâdiye “Ey hacılar! Haydi namaza!” şeklinde ilan etmesini emreder. Kafiladaki askerlere namaz kıldırması hususunda da müstakil bir imam tayin etmesi gerekir. Tayin edilen bu imam, aynı zamanda hac emîrine ilmî meselelerde arkadaşlık da edecektir. Yine hac emîrinin kafildekileri nafîle ibadetler ve özellikle gece ibadetleri hususunda da teşvik edici olması gerekir.⁷⁹⁴

Ayrıca kafildekilerin abdest konusuna da dikkat etmelerini sağlamalıdır. Örneğin abdest alma hususunda imkân sağlamalı, abdest için imkanları varken teyemmümlerine yetinmelerine müsaade etmemelidir.⁷⁹⁵

Bu yolculuğun ardından hac kafilesi Mekke-i Mükkereme’ye ulaşarak Arafat, Müzdelife ve Minâ’daki hac menasikini yerine getirir. Ardından Mescîd-i Harâm’da ziyaret tavafını da yaparak hac farızasını tamamlamış olur.⁷⁹⁶ Bunların ardından geri dönüş için hazırlanırken kafilende yer aldığı halde geri dönmek istemeyen yani Mekke’de kalmak isteyen kimseler için kabile başkanının yani hac emîrinin seyahatle ilgili yöneticilik görevi tamamlanmış olur. Yine hac kafilesinden olup kabileyle birlikte

⁷⁹³ Hasta ile suyun ve çamurun içinde bulunan kişinin, bineğin üzerinde namaz kılması hususunda ulema arasında meşhur bir ihtilafın olduğu ve Ahmed b. Hanbel’den bu hususta iki rivayet bulunduğu ifade edilmiştir. Geniş bilgi için bkz. Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâidi'l-Munazzama*, 1/148.

⁷⁹⁴ Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâidi'l-Munazzama*, 1/147.

⁷⁹⁵ Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâidi'l-Munazzama*, 1/148.

⁷⁹⁶ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 173-174; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 111.

dönmek isteyenler için hac emîrinin yöneticilik görevi devam eder. Bu kişilerin hac emîrine itaate devam etmeleri gerekir.⁷⁹⁷

2.1.2. Güvenlikle İlgili Görevleri

2.1.2.1. Güvenliği Sağlamak

Hac emîri, seyahat esnasında ve konaklama yerlerinde kafiledeliklerin güvenliklerini sağlamalı, hac kafilesini her türlü tehlikelere karşı korumalı ve tam manasıyla yönetimi altına almalıdır. Böylece bozgunculuk yapan insanların adam kaçırmalarına ve hırsızların kafileye dadanıp mal çalmalarına engel olmalıdır.⁷⁹⁸

Hac emîri, konakladıkları zaman kafiledeliklerin güvenliklerini sağlamalı ve bir yerde ikamet ettikleri zaman onları kuşatıp koruma altına almalıdır. Böylece hırsızlığa teşebbüs eden kimselerin onları kaçırmalarına ve soymasına müsaade etmemelidir. Yine yollarda sürekli yolculuk yapanlara, yollar hakkında sorular sorup bilgi almalıdır. Ayrıca bu yollar konusunda uzman ve tecrübe sahibi olan kimselerden, bozguncular ve yol kesicilerin yoğun oldukları yerleri sorup gerekli tedbirleri almalıdır.⁷⁹⁹

Böyle tehlikeli yerlere varılmadan önce hac emîri, gerekli gördüğünde, bir kısım atlıları zırhlarını giydirerek önden göndermelidir. Ciddi risk olmayıp zırh gerekmeyen yerlere ise sadece silahlı atlıları gönderir. Böylece hacılar bu konak yerine uğrayıp burada dinlendiklerinde veya buradan ayrılıncaya ve tehlike geçinceye kadar kafile için gerekli tedbirleri almış ve kendilerine gelebilecek tehlikelere karşı onları korumuş olur.⁸⁰⁰ Kısaca hac emîri yol güvenliği hakkında gerekli istihbaratı toplamalı ve gerekli önlemleri nitelikli bir şekilde almalıdır.

⁷⁹⁷ Mâverdi, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 173-174; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 111; Kemâl, *İmâratü'l-Hac fi Asri'l-Abbâsî*, 30.

⁷⁹⁸ Mâverdi, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 172; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 109; İbrahim Rıfat Paşa, *Mir'atü'l-Haremeyn*, 2/298.

⁷⁹⁹ Cezîrî, *Ed-Dürerü'l-Ferâidi'l-Munazzama*, 1/151; İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'atü'l-Haremeyn*, 2/298; Sâmi es-Sakkâr, "İmâratü'l-Hac fi't-Târîhi'l-İslâmî", 57.

⁸⁰⁰ Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâidi'l-Munazzama*, 1/151.

2.1.2.2. Yolculuk Engellerini Ortadan Kaldırmak

Hac kafilesini yolculuktan engelleyecek kişilere ve durumlara mâni olmalı, kafileyi hac yolculuğundan alıkoyacak hususlara karşı müdafaa etmelidir. Bu durumu, güç yetirebilirse çarpışarak ve mücadele ile yahut da kafiledeki hacı adaylarının onaylarıyla ve onlardan aldığı mal ve para ile gerçekleştirmelidir.⁸⁰¹

Hac emîri kafilenin seyahat etmesini sıkıntıya düşürecek olan kimseleri gerekirse ve güç yetirebilirse savaşarak bile olsa engeller. Eğer güç yetiremiyorsa mal vererek engellemeye çalışır. Çünkü kafilenin hac emîrine ihtiyaç duyacağı en önemli durumlardan birisi budur. Bu durumda verilecek olan malı kafilde seyahat eden hacılardan toplayacaksa onların rızasını alması gerekir. Eğer kafilde seyahat edenler güvenlik konusunda ücret ödemekten imtina ederlerse hac emîrinin onları buna zorlaması uygun değildir. Herkes ancak isteyerek ve gönül rızasıyla buna iştirak etmelidir. Çünkü kafilenin güvenliğini sağlamayla ilgili olarak mal sarf etmek ve ücret ödemek hususunda kafiledekilerin bir yükümlülükleri yoktur. Dolayısıyla hiç kimse onları ücret ödemeye zorlayamaz. Kafile başkanının hacı adaylarından mal ve para toplayarak savunma gücü oluşturması da uygun görülmez.⁸⁰² Buradaki sorumluluk devlete aittir.

Güvenlik için ödenecek ücretin çok düşük olduğu durumlarda hac emîrinin kafileyi bu ücreti ödemeye zorlayabileceği hususunda bazı görüşler olduğu da ifade edilmiştir.⁸⁰³

El-Ceziri, güvenliği sağlayan arabîlerin fesat, eziyet ve hırsızlık gibi şeylere ancak beytûlmalden kendilerine verilen tahsisatlar kesildiğinde teşebbüs ettiklerini ifade etmiştir. Hükümdarların bu ücretleri ancak hac yolunun durumunun istikamet kazanması, bu yolda seyreden kervanların yolculuklarında bir sıkıntı çıkmaması, güven ve emniyet içerisinde seyredebilmeleri için verdiklerini ifade etmiştir.⁸⁰⁴

⁸⁰¹ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 172; İbrahim Rıfat Paşa, *Mir'atü'l-Haremeyn*, 2/298.

⁸⁰² Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 172.

⁸⁰³ Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâidi'l-Munazzama*, 1/153.

⁸⁰⁴ Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâidi'l-Munazzama*, 1/154.

Bu durum yol üzerinde yer alan arabîlere bir kısım tahsisatın verildiğini gösterir ki bu, hac kafilesinin durumunun istikameti ve bu şerefli yollarda kafilenin emniyet üzere geçmesi için yapılmış olan güzel bir uygulamadır. Yine el-Cezîrî, bazı hac emirlerinin kendilerine tahsis edilen bütçeden bunları ödeme adetini kesip sadece merkezi bütçeden yani beytûlmalden ödeme adetine yöneldiklerini, dolayısıyla genel olarak para ve ticarî mala tamâh ettiklerini dile getirmiştir. Hatta bu kişilerin hac emirliği vazifesini de bu gibi sebeplerle talep ettiklerini ifade etmiştir.⁸⁰⁵

Ayrıca o, böyle tamahkâr olan emirlere bunların bile yetmediğini, para ve mal hırsının gözlerini kör etmesi sebebiyle olayların neticelerini düşünmeden hareket ettiklerini, nihayetinde korumaları altında yer alan kafiledeki hacılara ve yolun güvenliğini sağlayan arabîlere eziyet ve kötü muamelede bulduklarını veya yapılan kötü muameleyi görmezden geldiklerini ifade etmiştir. Yapılanlara örnek olarak da binitler için hayvan yemine veya kafiledekilerin azık olarak kullandıkları una ihtiyaç duyulduğunda kendilerine cimri davranılmasını gösterir. İşte bütün bu yanlış ve tamâhkâr davranışların, yol üzerindeki Arabilerîn bozgunculuğa yönelmelerine ve bozgunculuk konusunda ittifak yapmalarına sebebiyet verdiğini ifade etmiştir.⁸⁰⁶

Bu arada yol üzerinde bir takım güvenlik ekiplerinin ve güvenlik bölgelerinin oluşturulduğu da belirtilmiştir. Söz konusu güvenlik ekiplerinin kendi bölgelerini gözettikleri ve korudukları dile getirilmiştir. Bunların kafile ile birlikte Hicâz beldelerine kadar yolculuk yaptıkları ve kendileri dışındaki kafilelere sıkıntı verip hırsızlık yaptıkları da ifade edilmiştir. Abdülkadir el-Cezîrî, bu konudaki tecrübe ve elde ettiği bilgilere dayanarak kendi döneminde hırsızların hac kafilesine sıkıntı çıkarmalarının ve eziyete yeltenmelerinin genellikle dönüş yolunda el-Müveylih menzilineki gece konaklamalarında olduğunu ifade etmiştir. Yine hırsızların hac kafilesini genellikle dönüş yolunda takibe alıp saldırıya yeltenmelerinin, tüccarların yanlarında taşıdıkları kumaş ve baharatlar sebebiyle olduğunu belirtmiştir. Ayrıca

⁸⁰⁵ Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâidi'l-Munazzama*, 1/154.

⁸⁰⁶ Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâidi'l-Munazzama*, 1/154.

hacıların dönüş yolunda yanlarında getirdikleri hediyelerin de bu konuda müessir olduğunu ifade etmiştir.⁸⁰⁷

Bu sebeple özellikle Akabe duraklarındaki konaklamalarda ve yine dönüş yolunda el-Müveylih'teki gecemelerde, bir de güvenlik ekiplerinin bulunmadığı veya az olduğu ya da güvenliğin ihtilafı olduğu yani güvenliği kimin sağladığı belli olmayan bölgelerde hac emîrinin çok dikkatli olması gerekmektedir.⁸⁰⁸

Ayrıca yolculuk esnasında güvenlik sebebiyle önden bir keşif ekibi gönderilmelidir. Keşif ekibi ile kafilenin birbirlerinden çok uzaklaşmaları da doğru değildir. Keşif ekibinin kafilenin görüş mesafesinde ve gerektiğinde seslerini duyurabilecek bir mesafede olmalarının güvenlik açısından önem arz ettiği ifade edilmiştir.⁸⁰⁹

Hülasa sayılan sebeplerden dolayı hac emîrinin çok dikkatli ve uyanık olması gerekmektedir. Bütün işlerinde ileri görüşlü olmalı, bilgili ve tecrübeli kişilerden bölgenin halkı, yolları, geçitleri, devriyeleri ve güvenliği hakkında teferruatlı bilgi ve istihbarat temin etmeli ve bu konuda gerekli tedbirleri zamanında almalıdır.⁸¹⁰

2.1.3. İhtilafları Giderme Görevi

2.1.3.1. Arabuluculuk ve Sulh

Kafilede anlaşmazlığa düşmüş olan kimselerin aralarını bulmalı ve görüş ayrılığı içinde bulunanların arasında arabuluculuk yapmalıdır. Bu kişilerin arasında zorla hüküm vermeye veya verdiği hükmü zorla kabul ettirmeye çalışmamalıdır. Ancak kendisine hüküm vermesi hususunda bir yetki verilmişse, kendisine yetki veren otoritenin ülke vatandaşları arasındaki anlaşmazlıklarda hüküm verebilir. Verdiği bu hükümler de hukuken muteberdir. Eğer hac kfilesi, yöneticisi bulunan farklı bir beldenin topraklarına girmişse hem kafile başkanının hem de o beldenin yöneticisinin anlaşmazlık hususunda hüküm verme yetkisi vardır. Hangisi hüküm verirse onun

⁸⁰⁷ Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâidi'l-Munazzama*, 1/137.

⁸⁰⁸ Geniş bilgi için bkz. Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâidi'l-Munazzama*, 1/137.

⁸⁰⁹ Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâidi'l-Munazzama*, 1/138.

⁸¹⁰ Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâidi'l-Munazzama*, 1/137.

hükmü geçerlidir. Ancak anlaşmazlık kafiide bulunan biri ile o belde halkından birisi arasında vuku bulmuşsa bu davaya ancak bu beldenin hâkimi bakabilir ve sadece onun hükmü geçerlidir.⁸¹¹

Hac emîri sefer boyunca konaklamalarda vs. hacılarıyla beraber oturup kalkmalıdır. Böylece kafiiden şikâyeti olanlar şikâyetlerini hac emîrine kolaylıkla ulaştırabilirler ve o da kendisine bildirilen şikâyet konularını daha çabuk çözüme kavuşturma imkânı bulur. Yine birbirleriyle anlaşmazlık yaşayan kişiler ona sıkıntılarını arz ederler ve o da bu kişilerin aralarını sulh etme imkânı elde etmiş olur. Eğer hüküm verilecek olay şer'î yani dinî bir konu ise hac emîri, mesenin dinî tarafını daha iyi bildiği için olayı kafilenin kadısına havale eder. Eğer konu siyasi bir mesele ise ve suçlu da ta'zîri⁸¹² gerektiren bir suç işlemişse ta'zîri kendisi uygular. Ancak normalde şer'î meselelerde hüküm verme durumu olmamasına rağmen hac emîri eğer içtihad edebilecek ilmi bir birikime sahipse kendisinden fetva da istenir yani fetva verir.⁸¹³ Ayrıca hac emîri hacılardan hiçbir şeyi gizlememeli, kararlarını onlarla istişare ederek almalı ve alınan kararların uygulanmasında onlardan fikir ve destek almalıdır. Yani çevresinde bulunan özellikle ilim ve tecrübe sahibi kimselerle istişare ederek karar vermelidir. Böylece yanlış bir karar ve uygulamadan olabildiğince sakınmış olur.⁸¹⁴ Zaten bu, dinimizin de bir emridir.⁸¹⁵

2.1.3.2. Tercüman Kullanmama

Yine bu başlık altında değerlendirilmesi gereken bir başka husus ise hac emîrinin tercüman kullanması meselesidir. Kaynaklarımızda hac emîrinin kafilesinde bulunan kişilerle konuşurken herhangi bir tercüman kullanmaması gerektiği belirtilmiştir. Bu durumun istisnası olarak eğer hac emîri Arapça dilini (yani yöneticilik yaptığı kafiideki hacıların dilini) bilmiyorsa tercüman kullanabileceği ifade edilmiştir. Fakat hac emîri Arapçayı (yöneticilik yaptığı kafiideki hacıların

⁸¹¹ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 172-173; İbrahim Rifat Paşa, *Mir'atü'l-Haremeyn*, 2/299.

⁸¹² **Ta'zîr**: "Hakkında belli bir ceza, bir şer'î had bulunmayan suçlardan dolayı tertip ve tatbik edilecek olan te'dib ve ceza." Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri*, 551.

⁸¹³ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 173; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 110.

⁸¹⁴ Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâidi'l-Munazzama*, 1/155.

⁸¹⁵ eş-Şûrâ, 42/38.

dilini) bilmesine rağmen yine de insanlarla tercüman aracılığıyla konuşuyorsa, bu durumda Allah'ın misafirlerini tahkir etmiş olacağı, onlara karşı kendini büyük görüp kibirlendiği ve onları doğrudan muhatap almadığı için büyük bir günah işlemiş olacağı ifade edilmiştir.⁸¹⁶

Çünkü tercüman hac emîrinin ve hacıların bütün dediklerini tüm açıklığıyla tercüme edemeyebilir. Bunu kasten veya başka bir amaç sebebiyle ya da tercümedeki bir kusur sebebiyle de yapabilir. Bu durum sebebiyle kafileden bulunan hacılar hak kaybına uğrayabilirler. Halbuki Allah'ın rızasını kazanmak için ibadet maksadıyla yola çıkan kafileden hacılar hac emîrinin yönetimi altındadır ve o da bu heyetten mesuldür. Nitekim Rasûlullah (sav) *“Hepiniz çobansınız ve hepiniz güttüklerinizden (yönettiklerinizden) mesulsünüz.”*⁸¹⁷ hadisi de yöneticinin sorumluluğunu hatırlatmaktadır.⁸¹⁸

Hac emîrinin tercüman kullanmaması ve kafiledekilerin dilini bilmesi hem kafileden meydana gelebilecek anlaşmazlıklarda ihtilafların çözüme kavuşturulması konusunda hem de tercümanın bilerek ya da bilmeyerek bir ihanete alet olması sebebiyle oluşabilecek güvenlik zafiyetlerine imkân verilmemesi konusunda ehemmiyet arz eder.

2.1.4. Suçluları Cezalandırma Görevi

Bütün insan topluluklarında olduğu gibi hac kafilesinde de suç işleyen kimseler olabilir. Bu manada uzun süren (aylarca devam eden) hacca gidiş ve dönüş yolculuğu esnasında kafileden bulunanlardan suç işleyenlerin ve kafileye ihanet edenlerin cezalandırılmaları gerekir. Bu cezalandırmalarda dikkat edilecek husus ise cezaların tâzir ile sınırlı olup had⁸¹⁹ cezası seviyesine çıkmamasıdır. Yani normal şartlarda hac

⁸¹⁶ Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâidi'l-Munazzama*, 1/155.

⁸¹⁷ Buhârî, *Sahihü'l-Buhârî*, “Ahkâm”, 1, “Cuma”, 11, “İstikrâz”, 20, “İtk”, 19, “Vesâyâ”, 9, “Nikâh”, 81, 90; Müslim, *Sahih-ü Müslim*, “İmâret”, 5; Tirmizî, *Sünen*, “Cihâd”, 27; Ebû Dâvûd, *Sünen*, “İmâret”, 1.

⁸¹⁸ Cezîrî, *Ed-Dürerü'l-Ferâidi'l-Munazzama*, 1/155.

⁸¹⁹ **Had:** *“Bizzat Şari tarafından belirlenmiş miktarı belli cezalar. Bunlar, suçu işleyen için de caydırıcı bir mahiyet arzeder. Hadler; hadd-i zina, hadd-i şürib, hadd-i sekr, hadd-i kazif, hadd-ı kat'-ı tarik adıyla altı neve ayrılır ve bunlara hudûd-ı hâlisa 'da denir.”* Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri*, 166.

emîri İslam Hukuku'ndaki had cezalarını tatbik edemez. Ancak had cezalarını uygulama konusunda kendisini atayan otorite / halife tarafından özel olarak yetkilendirilmişse had cezalarını uygulayabilir.⁸²⁰

Öldürme şeklindeki had cezalarının uygulanması hususunda hac emîri sadece kanunun ölüm cezası verdiği kişilere bu cezayı uygulayabilir. Yani burada kendi görüşüne göre bir hüküm verip uygulayamaz.⁸²¹ Öldürme şeklindeki had cezalarında Mâide sûresinin 33. ayetini esas alır. Kaynaklarımızda çalışma yaptığımız dönem ile ilgili hac kabileleri içinde böyle bir olayın meydana geldiğine ve had cezasının tatbik edildiğine dair bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Hac kabileleri, kendi ahalisine had cezalarını tatbik edecek görevlisi bulunan bir beldeye girdiğinde iki durumun söz konusu olduğu belirtilmiştir:

1- Eğer had cezasının verilmesini gerektiren olay o belde topraklarına girmeden önce meydana gelmişse bu had cezasının uygulanmasında hac kabilelerinin başkanının, girilen beldenin otoritesinden daha yetkili olduğu ifade edilmiştir.

2- Eğer had cezasının verilmesini gerektiren olay o belde topraklarına girdikten sonra meydana gelmişse bu had cezasının tatbikinde girilen beldenin otoritesinin, hac kabileleri başkanından daha yetkili olduğu belirtilmiştir.⁸²² Çünkü kendi toprakları içinde meydana gelmiş bir olayın cezasının dışarıdan gelen bir görevli tarafından ikame edilmesi, o beldenin otoritesine hâlel getirebilir.

⁸²⁰ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 173; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 110.

⁸²¹ İslam Hukuku'nda ölüm cezası ile cezalandırılan suçlar, adam öldürme, recm, yol kesme (eşkıyalık), irtidât ve bağı (devlete isyan)'dir. Konuyla ilgili bkz. Ali Bardakoğlu, "Had", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/547-550; İlhan Akbulut, "İslam Hukukunda Suçlar Ve Cezalar", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 52/1 (01 Şubat 2003), 169-178; İbrâhim Çalışkan, "İslâm Hukukunda Ceza Kavramı ve Hadd Cezaları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31 (1989), 372-385; Mehmet Köroğlu, "İslam Hukukunda Ölüm Cezasını Gerektiren Suçlar", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (2015), 215-236.

⁸²² Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 173; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 110.

2.1.5. Su ve Yiyecekle İlgili Görevleri

Her yolculuk kafilesinde olduğu gibi hac kafilesinde de yiyecek ve içeceklerle ilgili sıkıntı söz konusu olabilir. Bu konuda kabile başkanının yani hac emîrinin gerekli tedbirleri alması kaçınılmazdır. Bu tedbirler de iki başlık altında değerlendirilebilir:

2.1.5.1. Gıda Temin Edilebilecek Yolları Seçmek

Hac emîri, sefer esnasında otu ve suyu bol olan geniş yolları tercih etmelidir. Sarp, otsuz ve kurak olan yolları tercih etmekten kaçınmalıdır.⁸²³

Hac kafilesinin yolu belirlenirken ve yolculukla ilgili planlamalar yapılırken sefer esnasında insanların ve binitlerin ihtiyaçları da göz önünde bulundurularak yolculuk için en uygun ve verimli yollar tercih edilmelidir. Çünkü insanların yanlarına alabilecekleri yiyecek ve içecek miktarı sınırlıdır ve tüm yolculuk süresince yeterli olmayacaktır. Bu sebeple hacıların yanlarına aldıkları gıdalara takviye yapabilecekleri yerler ve konaklar mutlaka hesaba katılmalı, hac kafilesinin yolda muhtaç ve perişan duruma düşmesine müsaade edilmemelidir.

2.1.5.2. Su ve Otlak Temin Etmek

Kafiledeki hacı adaylarının suyu tükendiğinde ve hayvanların otlakları azaldığında ihtiyaçların giderilmesi için gayret göstermelidir.⁸²⁴

Su ve otlaklar azaldığında kabile için keşfe çıkmak gerekir. Kafilenin susuz kaldığı veya suya ihtiyaç duyduğu durumlarda kaynak ve pınar aramalıdır. Eğer kaynak uzak ise veya pınarda su kalmayıp kurumuş ise ve arabîlere ait bölgelerde kaynak bulunuyorsa o zaman hac emîri, güvenlik birimindeki sadakatine, tecrübesine ve emniyetine güvendiği kişilere ve yolu iyi bilen kılavuzlara danışmalıdır. Eğer onlar gidilmek istenen bu kaynağın yollarını, yakınlığını biliyorlar ise ve hac emîri de bu bilgileri ve gidişi isabetli bulursa, onların yanında kırbalarla su taşıyan su görevlilerini

⁸²³ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 172; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 109.

⁸²⁴ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 172; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 109; Reşidî, *Hüsnü's-Safâ ve'l-İbtihâc*, 74.

teçhiz eder. Yanlarında da güvenliklerini sağlamak için yay ve okçulardan bir grup gönderir. Böylece kafilenin ihtiyacı olan suyu temin eder.⁸²⁵

Hac emîri maiyetindeki insanlar için su aramaya çıktığı gibi kafilende yer alan binek hayvanları için de otlaklar aramaya çıkmalıdır. Eğer otlak yakın ve yolu da güvenli ise bu yol takip edilir. Aksi durumlarda ot toplayıp satanlara müracaat edilir. Bu kişilere refakat ve koruma için eşlik eden bir grup teçhiz edilir ve bu otlaklardan binitlere yem olsun diye yeşillik getirmeleri için yollanır.⁸²⁶ Böylece kafilende yer alan hayvanların telef olması önlenmiş olur. Bu hususta azami gayret gösterilmesinin sebebi, kafilende yer alan kimselerin ve bütün eşyalarının bu hayvanlar tarafından taşınıyor olmasıdır. Bu hayvanların açlık, susuzluk vb. bir sebeple telef olması kafildeki insanların ciddi sıkıntılar hatta ölümlerle sonuçlanabilecek problemler yaşamalarına sebebiyet verebilir. Bütün bu olumsuzluklar hac emîrinin temel görevlerinden olan ‘kafilende yer alanların güvenliğini sağlama ve menfaatlerini gözetme’ ilkelerine aykırılık teşkil eder.

2.2. Dini Görevleri

Hac emîrinin hac yolculuğu ile alakalı ‘Siyasi ve İdari Görevleri’ olduğu gibi Hac ibadetinin yerine getirilmesi konusunda da birtakım ‘Dinî Görevleri’ bulunmaktadır. Bu husus “Hac farizasını yerine getirme emîrliği” olarak da adlandırılabilir. Hac emîrinin dinî görevlerini ‘Mekke’deki Görevleri’ ve ‘Medine’deki Görevleri’ olmak üzere iki başlık altında değerlendirebiliriz.

2.2.1. Mekke’deki Görevleri

İslam dininin beş temel ibadetinden biri olan hac ibadetinin yerine getirildiği yer olması sebebiyle Mekke-i Mükerreme, Hac Emirliği ile ilgili en temel vazifenin yerine getirildiği mekândır. Burada hac emîri, seyahat esnasındaki vazifesinden farklı olarak insanların hac ibadetlerini sıkıntısız ve tam olarak yerine getirmelerini

⁸²⁵ Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâidi'l-Munazzama*, 1/149. Geniş bilgi için bkz. a.g.e., 1/149-151.

⁸²⁶ Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâidi'l-Munazzama*, 1/151.

sağlamakla görevlidir. Dolayısıyla vazifenin ibadet boyutu çok daha fazla ön plana çıkmaktadır.

Buradaki vazifesini yerine getirirken hac emîrinin durumu, namazlardaki imamın durumuna benzetilmiştir. Kaynaklarımıza göre Hac Emirliği yapacak olan kişi, namazda imamlık yapacak olan kişinin şartlarını taşımalıdır. Bunlara ilaveten haccın menasikleri ve ahkâmı konusunda âlim olma ve hac ile alakalı hususlarda (mîkatlar, günler vs.) bilgi sahibi olma şartları da aranır. Hac emîri için takdir olunan vakit yani dini görevleri yürütmek üzere atandığı süre yedi (7) gündür. Bu sürenin başlangıcı Zilhicce ayının 7. günü öğle namazı vakti, bitişi ise Zilhicce ayının 13. günüdür.

Hac emîri bu günlerden önce ve sonraki zamanlarda haccın idaresi konusunda sıradan bir vatandaş gibidir ve haccı yaptırmakla ilgili bir idarecilik vazifesi bulunmamaktadır. Hac emîri olan kişi bu vazifesine mutlak olarak atanmışsa (yani atamasında herhangi bir zaman kaydı konulmamışsa) bu görevden azledilmediği sürece onun Hac Emirliği görevi devam eder. Fakat sadece bir seneliğine hac emîri olarak atanmışsa bu durumda yalnızca atandığı sene Hac Emirliği vazifesini yapabilir, yapılan bu atama diğer yılları kapsamaz.⁸²⁷

Hac Emirliği için tayin olunan kişi ile alakalı sadece haccı yerine getirme idareciliği ile sınırlı olan ve üzerinde ittifak edilen 5 hüküm vardır. Bir de hakkında ihtilaf edilen 6. bir hüküm daha bulunur. Bunları aşağıdaki şekilde sıralamak mümkündür:

Birincisi: Hacı adaylarına ihrama girecekleri vakti ve meşâirlere çıkış vaktini bildirir. Böylece hacıların kendisine tabi olmasını ve fiillerine uymalarını temin eder.

İkincisi: Dinin belirlediği hac menasikini belirlenen şekilde yerine getirme hususunda hacıları tertip edip düzene koyar. Çünkü bu hususta hac emîri, kendisine tabi olunandır. Menasikin yerine getirilmesi konusunda sıralamaya ve tertibe riayet etmek durumundadır. Sonra yerine getirilmesi gereken bir menasiki önce yaptıramaz;

⁸²⁷ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 174; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 112.

önce yerine getirilmesi gereken bir menasiki de te'hir edip sonraya bırakamaz. İbadetlerdeki tertibin zorunlu (farz-vacip) veya müstahab olması bu durumu değiştirmez.⁸²⁸

Üçüncüsü: Mikât yerlerini, durulacak yerleri ve bu duraklardan yola çıkış zamanlarını takdir eder. Bu durum, cemaatle namaz kılanların namazlarının, imamın namazı tarafından belirlenmesi hususu gibidir.

Dördüncüsü: Dinen meşru olan rükünlerin yerine getirilmesinde kendisine tabi olunması ve yaptığı dualara cemaatin âmin demesi gerekir. Böylece davranışlarında kendisine tabi olduğu gibi sözlerinde de kendisine tabi olunur ve duaların toplu olarak yapılmasıyla icabet kapıları en açık hale getirilmeye çalışır.⁸²⁹

Beşincisi: Kendisinde hac hutbelerinin okunmasının meşru kılındığı ve hacıların hutbe için toplandığı hac günlerinde bulunan namazlarda hacıları namaz ve hutbe için toplayıp onlara imamlık yapmalıdır.⁸³⁰ Bu hutbeler, ilgili başlıkta anlatılacaktır.

Altıncısı: Kendisinde ihtilaf edilen altıncı bir görevi daha bulunmaktadır. Bu görevle ilgili olarak 3 mesele bulunduğu ifade edilmiştir.⁸³¹

Birinci mesele: Tâzir veya had cezalarının uygulanmasıyla ilgilidir.

Hacılardan birisi tâzir veya had cezası gerektirecek bir fiil işlerse, eğer yapılan fiil hac ile ilgili bir durum değilse, o kişiye ne tâzir ne de had cezası uygulanır. Eğer yapılan fiil hac ile ilgili bir husus ise paylamak (azarlamak) ve te'dib (uslandırma) olsun diye tâzir cezası verilir.

Yapılan fiil hac ile ilgili olup had cezası gerektiren bir mesele ise cezanın uygulanması hususunda iki görüş bulunduğu ifade edilmiştir:

⁸²⁸ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 175; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 112.

⁸²⁹ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 175; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 112.

⁸³⁰ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 175; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 112.

⁸³¹ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 177; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 114.

1- İşlenen fiil haccın ahkâmıyla ilgili olduğu için had cezası uygulanır.

2- Haccın fiillerinin dışına çıktığı için uygulanmaz. Yani işlenen fiil, had cezası gerektiren bir eylem olmasına rağmen hac fiillerinin içinde olmadığı için hac emîrinin had cezasını tatbik etmesi uygun değildir.⁸³²

İkinci mesele: Hacıların anlaşmazlık yaşadığı hususlarda hüküm verilmesiyle ilgilidir. Konuyla alakalı iki görüş bulunmaktadır:

1- Hacıların niza (anlaşmazlık) yaşadığı husus haccın ahkâmı ile ilgili bir husus ise hac emîrinin bu konuda hüküm vermesi uygundur.

2- Hacıların niza yaşadığı husus haccın hükümleri dışında başka bir olay ise hac emîrinin onlar arasında hüküm vermesi uygun değildir.

Örneğin karı-kocanın hacda ihramlı iken cinsel münasebetlerinin keffaret gerektirmesi hususunda ihtilafa düşmeleri meselesi gibi.

1- Bu kişiler hususunda hüküm verebileceği belirtilmiştir.

2- Bu kişiler hususunda hüküm veremeyeceği belirtilmiştir.⁸³³

Üçüncü mesele: Hacılardan birisi fidye / ceza vermeyi gerektirecek bir şey yaptığında, hac emîrinin fidye vermenin gerekliliği hususunda hacıyı icbar etmesi ve fidyeyi vermesini emretmesi meselesidir. Yani hac emîrinin hacıyı ilzam etme ve fidyeyi ödemesi konusunda talepte bulunma hakkının olup olmadığı meselesidir.

Bu hususta da tıpkı hadlerin uygulanması hususunda olduğu gibi iki görüş bulunduğu ifade edilmiştir:

1- İşlenen fiil haccın hükümleriyle ilgili olduğunda hac emîrinin hükmü icbar hakkı vardır.

⁸³² Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 177; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 114.

⁸³³ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 177; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 114.

2- İşlenen fiil haccın hükümleriyle ilgili değilse hac emîrinin hükmü icbar hakkı yoktur.⁸³⁴

Ancak kendisinden fetva sorulduğunda, eğer hac emîri fakîh ise yani fikhî meselelere vâkıf ise sorulan sorular hakkında fetva vermesinin uygun olduğu ifade edilmiştir. Fakat hac emîri fakîh değilse, kendisine bir konu hakkında fetva sorulsa dahi fetva vermesi uygun değildir. Zaten bu onun asli vazifesi de değildir.⁸³⁵

Yapılması mübah olan hususlarda hacılara karşı çıkıp onları kınama hakkı yoktur. Ancak cahillerin cehaletleri sebebiyle bu kişiyi örnek almalarından endişe ettiği durumlar hariç tutulmuştur. Eğer böyle bir durum söz konusu ise o zaman duruma müdahale edip bu kişiyi uyarabilir. Nitekim Hz. Ömer (ra), Talha b. Ubeydullah'ın ihramlı iken rengi iyi olmayan (kan rengi) bir kıyafet giymesini uygun görmeyip tenkit etmiş ve *“Sizler, insanların kendilerine tabi oldukları önderlersiniz. Cahil kimselerin, senin ihramlı iken bu kıyafeti giydiğini görüp bu konuda sana tabi olmalarından ve seni örnek almalarından endişe ediyorum.”* demiştir.⁸³⁶ Bu konuda Rasûlullah'ın (sav) yasaklaması da bulunmaktadır.⁸³⁷

Yine burada hac emîrinin dini görevleriyle alakalı birkaç husus daha dile getirilmiştir:

1- Hac emîri, insanlara kendi mezhebine göre hac yaptırılmaz, onları kendi mezhebindeki menasiki yerine getirmeye zorlayamaz. Çünkü hac emîri, insanların yöneticisidir ve haccı huzur içerisinde yerine getirmeleri konusunda sorumluluk sahibidir. Herkesin kendi mezhebine göre hac vazifesini yerine getirme hakkı vardır. Hacılar, sadece temel meselelerde (bir yerden bir yere hareket etme gibi) hac emîrine tabi olurlar, menasik hususunda ise kendi mezheplerine göre hareket ederler.⁸³⁸

⁸³⁴ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 177; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 114.

⁸³⁵ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 178; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 114.

⁸³⁶ Mâlik b. Enes, *Muvatta*, “Hac”, 4; Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 178; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 114; Atıf b. Abdülvehhab Hammad, *Câmiü'l-Asâr: el-Kavlîyyeti ve 'l-Fi'liyyeti's-Sahihali-Emîri'l-Mü'minin Ömer b. el-Hattab* (Riyad: Dârü'l-Fazile, 2008), 152.

⁸³⁷ Mâlik b. Enes, *Muvatta*, “Hac”, 4.

⁸³⁸ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 178; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 114.

2- Hac emîrinin, kendisi ihrama girmeksizin insanlara hac yaptırması hususu mekruh görülmüştür. Bu durumda hacıların yaptıkları hac ibadetinin geçerli olduğu da ifade edilmiştir. Yani sadece hac emîrinin kendisiyle alakalı bir kerahet söz konusudur. Daha önce hac emîrliğinin namazdaki imam gibi olduğu dile getirilmişti. Bu meselede ise namazdaki imama kıyas söz konusu olduğu ifade edilmiştir. Çünkü bir kişinin cemaate namaz kıldırırken kendisinin namaz kılmaması caiz olmadığı gibi cemaatin de namazı geçerli olmaz. Ama hac ibadetinde, hacıların ibadeti hac emîrinin ibadetine bu şekilde bağlı görülmemiştir.⁸³⁹

3- İnsanlar hac ibadetindeki menâsikler konusunda hac emîrinden ayrılıp onun önüne geçmek veya ondan sonraya kalmak isterlerse ya da böyle yaparlarsa, tâbi olunan hac emîrine muhalefet etmek mekruh olmakla birlikte caizdir, yapılan hac ibadeti geçerlidir. Çünkü insanların hac ibadetleri, hac emîrinin haccından ayrıdır, onun haccına bağlı değildir. Yine namazla kıyaslanacak olursa, cemaat namazda imama muhalefet etmek isterlerse namazları bozulur. Çünkü tâbi olanın yani cemaatin namazı imamın namazına bağlıdır.⁸⁴⁰

Hac emîrinin Mekke'deki görevlerini üç başlık altında inceleyebiliriz:

1- İmamet ve Hatiplik Görevleri

2- İhramla İlgili Görevleri

3- Arafat, Müzdelife ve Minâ İle İlgili Görevleri

Hac emîrinin Mekke-i Mükerrreme'deki görevlerini özet olarak ifade ettikten sonra şimdi de detaylı olarak inceleyelim.

⁸³⁹ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 178; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 114.

⁸⁴⁰ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 178; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 115.

2.2.1.1. İmamlık ve Hatiplik Görevleri

Hac emîri, gerek hac yolculuğu esnasında gerekse hac ibadetinin yapıldığı günlerde idaresi altında yer alan kişilerin yöneticisidir. Bu anlamda hac emîri önder ve görevli olması sebebiyle insanlara karşı imamet ve hatiplik vazifesiyle mükelleftir.

Bu başlık altında ele alacağımız kapsam hac emîrinin, hac günlerindeki yani Zilhicce ayının 7. ile 13. günleri arasında yer alan 7 günlük imamlık ve hatiplik görevidir. Çünkü bu dönemdeki görev hac emîrinin aslî vazifesi içinde yer alır. Her ne kadar hac yolculuğu esnasında da hac emîri, imamlık ve hatiplik görevini yerine getirirse de bu onun aslî vazifesi içinde yer almadığı için bu konunun kapsamı içerisinde değerlendirilmeyecektir.

Yukarıda da ifade edildiği üzere hac emîrinin Mekke'deki (Arafat, Müzdelife ve Minâ dahil) görevlerinden beşincisi imamet ve hatiplik görevidir. Yani kendisinde hac hutbelerinin okunmasının meşru kılındığı ve hacıların hutbe için toplandığı hac günlerinde bulunan namazlarda hacıların namaz ve hutbe için toplayıp onlara imamlık yapma ve hutbe irad etme görevleridir.⁸⁴¹

Bu hutbeler 4 tanedir:

Birinci Hutbe: Haccın başlangıcında (Zilhicce ayının 7. günü, Terviye gününden bir gün önce) yer alan ve Mîkat mahallinde ihrama girdikten sonra okunan ilk hutbedir. Bu hutbeyi öğle namazından sonra irâd eder ve bu hutbeye eğer ihramlı ise telbiye ile başlar. Eğer henüz ihrama girmemişse hutbeye tekbir ile başlar. Bu hutbede hac emîri, ihrama girdikten sonra haccın sünnetleri ve mendubları hakkında hacı adaylarına gerekli bilgilendirmeleri yapar.

Ayrıca bu hutbede, ertesi gün yani Zilhicce ayının 8. günü olan Terviye günü Minâ'ya yürüyeceklerini insanlara bildirir. Böylece hacı adaylarının zamanında hazırlık yapmalarını ve vaktinde Minâ'ya doğru yola çıkmalarını sağlar. Fakat ihrama

⁸⁴¹ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 175; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 112. Buradaki hutbe sayısı 4, namaz sayısı ise 31'tir.

girmeyi tehir etmesi durumunda Zilhicce ayının 7. gününde Mekke’de hacılara öğle namazı kıldırmasının yeterli olacağı ifade edilmiştir.⁸⁴²

İkinci Hutbe: Zilhicce ayının 9. günü olan Arefe günü, Arafat Vadisi’ndeki Hz. İbrâhim (as) Mescîdi’nde (Mescîd-i Nemîre) insanlara haccın rükünlerinin ve menasikinin hatırlatıldığı ve onların haccın yasakları hususunda uyarıldığı hutbedir. Bu hutbe de Cuma hutbesi gibi namazdan önce irâd edilir. Hutbelerin ardından hacılara öğle ve ikinci namazlarını öğle namazının vaktinde cem’i takdim yaparak kıldırır. Rasûlullah’ın (sav) cem ve taksîr sünnetine uyarak seferî olanlar bu iki namazı kısaltıp ikişer rekât kılarlar; mukim olanlar ise tam olarak yani dörder rekât kılarlar.⁸⁴³

Müzdelife’de yatsı namazıyla beraber cem’i te’hir ile eda edebilmek için akşam namazı geciktirilir. Hac emîri burada da hacılara imamlık yapar ve o gece Müzdelife’de geçirilir.⁸⁴⁴

Üçüncü Hutbe: Bayramın 1. Günü (Zilhicce ayının 10. günü) Cemerâtta Akabe şeytanı taşlanıp, kurban kesildikten ve ifaza tavafi yapıldıktan sonra tekrar Minâ’ya dönülür. Burada hac emîri, insanlara öğle namazlarını kıldırdıktan sonra hac hutbelerinin üçüncüsünü irâd eder. Bu hutbede insanlara haccın kalan menasiki, birinci ve ikinci tehallülün hükümleri ve ihram yasaklarının zorunlu kıldığı hususların yani ihram yasaklarını işlediklerinde gerekli olan cezaların ve hükümlerin her birini tek tek hatırlatır. İhram yasaklarına ve yasaklar sebebiyle ödenmesi gereken cezalara dikkat edilmesi hususunda hacıları uyarır.⁸⁴⁵

Dördüncü Hutbe: Kurban Bayramının üçüncü yani Zilhicce ayının 12. günü Cemerâtta 3 şeytana 7’şer taş atıldıktan sonra birinci nefirde irad edilen hutbedir.⁸⁴⁶ Bu hutbe de öğle namazının kılınmasının ardından irâd edilir ki bu, hacda meşru olan son hutbedir. Hac emîri bu hutbede insanlara iki adet nefir (Minâ’dan ayrılıp Mekke’ye

⁸⁴² Mâverdî, *el-Ahkâmü’s-Sultâniyye*, 175.

⁸⁴³ Mâverdî, *el-Ahkâmü’s-Sultâniyye*, 175; Ferrâ, *el-Ahkâmü’s-Sultâniyye*, 112-113.

⁸⁴⁴ Mâverdî, *el-Ahkâmü’s-Sultâniyye*, 176; Ferrâ, *el-Ahkâmü’s-Sultâniyye*, 113.

⁸⁴⁵ Mâverdî, *el-Ahkâmü’s-Sultâniyye*, 176.

⁸⁴⁶ Mâverdî, *el-Ahkâmü’s-Sultâniyye*, 175-177; Ferrâ, *el-Ahkâmü’s-Sultâniyye*, 113-114.

gitme) olduğunu, diledikleri nefir hususunda Allah'ın kendilerini muhayyer kıldığını bildirir.⁸⁴⁷ Konuyla ilgili ayet-i kerimede:

*“Belirlenmiş günlerde Allah'ı zikredin. Allah'a saygılı olan için iki günde (dönmekte) acele edene günah yoktur; daha uzun kalana da günah yoktur. Allah'a saygılı olun. Bilin ki sizler O'nun huzurunda toplanacaksınız!”*⁸⁴⁸

Yine bu son hutbesinde insanlara Minâ'dan güneşin batmasından önce ayrılıp Mekke'ye gidenler için Minâ'da geceleme ve ertesi günün taşlarını atma sorumluluklarının düşeceğini ve yine güneş batıncaya kadar Minâ'da kalanlar için Minâ'da geceleme ve ertesi günün yani 4. günün taşlarını atma sorumluluğunun bulunduğunu bildirir.⁸⁴⁹

2.2.1.2. İhramla İlgili Görevleri

Hac emîrinin imamlık ve hatiplik görevlerinden sonra diğer bir vazifesi de ihramla ilgili görevleridir. Bu görevlerin uygulama yeri ise Mekke'dir. Bu manada hac ibadetiyle ilgili yükümlülüklerin başlama noktası mîkatlardır. Mîkat mahalline ulaştıklarında kafildekilerin, gerektiği şekilde ihrama girmeleri, ibadetle ilgili görevlerini yerine getirmeleri ve ibadet ederken kalplerinin mutmain olması için hac emîri hacılara imkân tanınmalıdır.⁸⁵⁰ Tabii ki bunun mümkün olabilmesi için vaktin yeterince geniş olması gerekir.

Burada mîkat mahallinde hac hutbelerinden birinci hutbeyi irâd eder. Bu hutbe ihrama girdikten sonra haccın sünnetleri, mendubları hakkında meşru kılınmış, haccın ilk başlangıcındaki hutbedir. Bu hutbeyi öğle namazından sonra irâd eder ve bu hutbeye eğer ihramlı ise telbiye⁸⁵¹ ile başlar. Eğer henüz ihrama girmemişse hutbeye

⁸⁴⁷ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 177; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 114.

⁸⁴⁸ el-Bakara, 2/203.

⁸⁴⁹ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 177; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 114.

⁸⁵⁰ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 173; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 110; Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâidi'l-Munazzama*, 1/147.

⁸⁵¹ **Telbiye:** *“Lebbeyk Allahümme lebbeyk, lebbeyke lâ şerike leke lebbeyk, inne'l-hamde ve'n-ni'mete leke ve'l-mülk, lâ şerike leke”* cümlesini söylemektir. Manası *“Buyur Allah'ım buyur! Buyur, senin hiçbir ortağın yoktur. Buyur, şüphesiz her türlü övgü, nimet, mülk ve hükümler sana mahsustur. Senin ortağın yoktur.”* Peygamberimiz'in (sav) böyle telbiye getirdiği rivayet edilmiştir. Buhârî,

tekbir ile başlar. Yine bu hutbede yarın Minâ'ya yürüyeceklerini insanlara bildirir. Böylece hacıların zamanında hazırlık yapmalarını ve vaktinde Minâ'ya doğru yola çıkmalarını sağlar ki bu da Zilhicce ayının 8. gününde olur. Fakat ihrama girmeyi tehir etmesi durumunda Zilhicce ayının 7. gününde Mekke'de hacılara öğle namazı kıldırmasının yeterli olacağı ifade edilmiştir.⁸⁵²

İhrama girdikten sonra vaktin genişliğini göz önünde bulundurarak hareket eder. Vaktin geniş olması durumunda Mekke ahaliyle birlikte Arafat'ta vakfeye çıkmaları için kabileyi Mekke'ye yönlendirir. Vaktin dar olması durumunda ise Mekke'ye girmesine müsaade etmeden, kabileyi doğrudan Arafat vakfesine çıkarır.⁸⁵³

Yine hatırlatmak gerekir ki bunlara müsaade etmesi için vaktin geniş olması gerekir ki vakit hususuna seferin en başından itibaren azami dikkat edilmesi gerekir. Ancak o zaman hacı adaylarına mîkat mahalli gibi yerlerde rahatça hazırlanmaları için müsaade edebilir. Aksi takdirde vakit daralmışsa hacılara mikat mahalli vb. yerlerde hazırlanmaları ve ibadet için geniş zaman veremez.⁸⁵⁴

2.2.1.3. Arafat, Müzdelife ve Minâ İle İlgili Görevleri

İhrama girdikten sonra eğer vakit dar ise Arafat vakfesini kaçırma ve böylece hacı yerine getirememeye endişesiyle hac emîri, Mekke'ye girmelerine müsaade etmeden hacıları doğrudan Arafat'a, vakfeye⁸⁵⁵ zamanında yetişmek için yönlendirir. Böylece hacılar İfrad Haccı⁸⁵⁶ yapmak durumunda kalırlar. Eğer vakit geniş ise Mekke

Sahîhü'l-Buhârî, "Hac", 26; Müslim, *Sahih-ü Müslim*, "Hac", 3; Ebû Dâvûd, *Sünen*, "Menâsik", 27; Tirmizî, *Sünen*, "Hac", 13.

⁸⁵² Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 175.

⁸⁵³ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 173; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 110.

⁸⁵⁴ Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâidi'l-Munazzama*, 1/156.

⁸⁵⁵ **Vakfe:** "Haccın iki temel rüknünden birincisi olan Arafat'ta Zilhicce'nin 9. günü öğleden sonra başlayıp güneş batana kadar geçen süre içinde bir süre bekleme görevi." Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri*, 595.

⁸⁵⁶ Hac ibadeti edası itibariyle üçe ayrılır:

- 1- **İfrâd Haccı:** "Umresiz yalnız başına yapılan hacdir ki ihrama girerken yalnız hacca niyet edilmiş olur. Bunu yapana 'müfrid' denir."
- 2- **Kırân Haccı:** "Hac aylarından evvel veya hac ayları içinde ve mikattan önce veya mikatta umre ile arası bir ihram ile, bir niyet ile cemedilip umre yapıldıktan sonra usulü dairesinde ifa edilen hacdir. Bu şekilde hac hacc-ı temettüdan efdaldır. Bunu yapan zata 'kârin' denir."
- 3- **Temettu Haccı:** "Hac mevsiminde önce umre için ihrama girilip umre yapıldıktan sonra aynı mevsimde daha yurda, aile ocağına dönülmeden tekrar ihrama girilerek usulü dairesinde yapılan

ahalisiyle birlikte Arafat'a çıkmaları için hacıları Mekke'ye yönlendirir. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi böylece hacılar hem dinlenmiş hem de Mekke'ye ilk girişteki umrelerini yapmış olurlar.⁸⁵⁷ Böylece Temettu veya Kırân Haccı yapma imkânı elde etmiş olurlar.

Mekke'ye gelen hacılar Terviye günü⁸⁵⁸ Mekke ahalisiyle beraber Arafat'a doğru yola çıkarlar. Yol üzerinde öncelikle Minâ'ya gelirler ve Rasûlullah'ın (sav) konakladığı gibi Minâ'da, Beni Kinane'ye ait Hayf bölgesinde konaklar ve geceyi geçirirler. Ertesi gün -ki Arafe günü yani Zilhicce ayının 9. günüdür- güneşin doğuşuyla beraber hac emîri onları Dabb yolundan Arafat'a doğru yürütür.

Arafat'a vardığında hac emîri, Arafat'ın orta bölgesinde konaklayıp öğleye kadar orada dinlenir. Sonra oradan ayrılıp Arafat Vadisi'ndeki Hz. İbrâhim (as) Mescîdi'ne yani Nemîra Mescîdi'ne gidip hac hutbelerinden ikinci hutbeyi okur. Bu hutbe Cuma hutbesi gibi namazdan önce okunur.⁸⁵⁹ Bu hutbeyi irad ederken insanlara haccın rükünlerinden ve menâsikinden bahseder ve onları haccın yasakları hususunda uyarır. Hutbeden sonra öğle ve ikindi namazlarını öğle namazının vaktinde cem'i takdim yaparak hacılara kıldırır. Rasûlullah'ın (sav) cem⁸⁶⁰ ve taksîr⁸⁶¹ sünnetine uyararak seferî olanlar bu iki namazı kısaltıp (kasr-ı salât)⁸⁶² ikişer rekât kılarlar; mukim olanlar ise tam olarak yani dörder rekât kılarlar.⁸⁶³

hacdir. Bunu yapana 'mütemetti' denir. Bu hacc-ı ifraddan efdaldir." Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri*, 164.

⁸⁵⁷ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 173; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 110.

⁸⁵⁸ **Terviye**: "Suya kandırma. Hacıların Arafat'a çıkmak üzere develerini sulayıp, azıklarını tedarik etmeleri sebebiyle Zilhicce'nin sekizinci gününe 'terviye günü' denilmiştir." Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri*, 570.

⁸⁵⁹ Burada dikkati çeken bir hususu ifade etmekte fayda vardır: Bütün hutbeler namazlardan sonra irâd edilmesine karşılık sadece iki hutbe namazdan önce irâd edilir. Bunlar Cuma hutbesi ve Arafat hutbesidir.

⁸⁶⁰ **Cem'**: "Bir özre mebni öğle ve ikindiye ya da akşam ve yatsıyı birleştirerek öne alarak öğle ya da akşam vaktinde (cem-i takdim) veya geciktirerek ikindi ya da yatsı vaktinde (cem-i te'hîr) bir arada kılmak." Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri*, 70. Arafat vakfesi yapılırken öğle ile ikindi namazları, öğle namazının vaktinde cem-i takdim ile kılınması sünnettir. Bkz. Buhârî, *Sahîhü'l-Buhârî*, "Hac", 89; Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb en-Nesai, *Sünenü'n-Nesai*, ed. Raid b. Sabri b. Ebi Alfe (Riyad: Dâru Tavîk, 2008), "Menâsik", 201.

⁸⁶¹ **Taksîrüs'-Salât**: "Namazın uzatılmadan hafifçe kılınması." Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri*, 541.

⁸⁶² **Kasr-ı Salât**: "Seferîlik esnasında dört rekâtlı farz namazların kısaltılarak iki rekât olarak kılınması." Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri*, 294.

⁸⁶³ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 175; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 112-113.

Bu iki namazdan sonra hac emîri, insanları farz olan vakfenin yapıldığı yer olan Arafat'a götürür. Hac ibadetinde Arafat vakfesinin önemiyle alakalı olarak Rasûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: *“Hacc, Arafat'tır. Kim Arafat'ı idrak etmişse (vaktinde yetişmişse) hacca yetişmiştir. Kim de Arafat'ı kaçırmışsa, haccı kaçırmıştır.”*⁸⁶⁴

Arafat vakfesinin zamanı, Arefe günü zevalin ardından öğle vaktiyle Kurban Bayramının birinci günü fecr-i sadık arasında yer alır. Kim bu zaman dilimleri arasında (gece veya gündüz fark etmez) bir süre Arafat'ta vakfede bulunursa haccı yerine getirmiş olur.⁸⁶⁵

Eğer Kurban Bayramı'nın birinci günü fecr-i sâdıka kadar bir süre Arafat'ta vakfe yapmayı kaçırmışsa haccı kaçırdığı fakat bu kişinin umre ibadetini yerine getirmesinin caiz olduğu da ifade edilmiştir.⁸⁶⁶ Yine Arafat vakfesini kaçıran bu kişinin içinde bulunduğu ihramın umre ihramına dönüşeceği de ifade edilmiştir.⁸⁶⁷

Artık bu durumda olan (yani Arafat vakfesini, dolayısıyla haccı kaçıran) kişinin, haccın diğer menâsikini yerine getirmesi, ceza kurbanını kesmesi ve imkân bulursa bir sonraki sene haccını kaza etmesi; eğer mazereti sebebiyle bunu yapmaya imkân bulamazsa daha sonraki senelerde haccını kaza etmesi gerekir.⁸⁶⁸

Mâverdî'ye göre Arafat vakfesini kaçırmakla kişinin haccının umreye dönüştüğü ve yaptığı menâsikin tamamının birden umre sayıldığı söylenemez. Fakat Arafat vakfesini kaçırdıktan sonra tehallül (ihramdan çıkma işlemi) ancak haccın tahallül şartları yerine getirildikten sonra gerçekleşir.⁸⁶⁹

Ferrâ ise Kurban Bayramının birinci günü fecrin doğuşuna kadar bir süreliğine Arafat'ta vakfe yapamamış olan kişinin haccı kaçırmış olduğunu ancak umrenin menasikini yerine getirerek tehallülü gerçekleştirebileceğini söylemiştir. Bu kişinin

⁸⁶⁴ İbn Ebû Şeybe, *Müsned*, 2/241, Dârimî *Sünenü 'd-Dârimî*, “Menâsik”, 54; İbn Mâce, *Sünen*, “Menâsik”, 57; Ebû Dâvûd, *Sünen*, “Menâsik”, 69; Tirmizî, *Sünen*, “Tefsir”, 3.

⁸⁶⁵ Çeker, *İlm-i Hâl'im*, 331.

⁸⁶⁶ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 173.

⁸⁶⁷ Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 110.

⁸⁶⁸ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 173; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 110.

⁸⁶⁹ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 173.

içinde bulunduğu ihramın, umre ihramına dönüşeceğini, kurban kesmesi gerektiğini, imkân bulursa gelecek sene haccını kaza etmesi gerektiğini ve mazereti olması durumunda ise daha sonraki senelerde kaza etmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁸⁷⁰

Bu hükmün Hz. Ömer'e ait olduğu ifade edilmiştir. Rivayetlere göre Hz. Ömer, Ebu Eyyüb el-Ensarî ve Hibar b. el-Esved haccı kaçırdıklarında bu hükmü vermiştir.⁸⁷¹ İmam-ı Azam Ebû Hanîfe umre menasikini yerine getirmekle tehallülün gerçekleştiğini ifade etmiştir. İmam Ebu Yûsuf ise Arafat vakfesini kaçırmakla (mevcut) ihramın umre ihramına dönüştüğünü savunmuştur.⁸⁷²

Hac emîri Arafat'ta en-Neb'a, en-Nebia ve et-Tâib dağlarının bölgesinde konaklar. Nitekim Rasûlullah (sav) de et-Tâib⁸⁷³ dağında sert ve yüksek bir tepede vakfe yapmış ve bineğini de kıble tarafına doğru bırakmıştır. Burası hac emîrinin vakfe yapması için en iyi yerdir. Hac emîri ve insanlar Arafat'ın sınırları içinde kalan yerlerin hangi bölgesinde vakfe yaparlarsa yapsınlar, vakfeleri geçerlidir. Yine insanların kendisini görüp ona uyabilmeleri için hac emîrinin, binitinin üzerinde durması evladır.⁸⁷⁴ Nitekim kaynaklarımıza göre Rasûlullah'ın (sav) Vedâ hutbesini devesi üzerinde irad etmiştir.

Arafat vakfesi yapıp dualar edildikten sonra güneşin batmasının ardından Müzdelife'ye yürünür. Müzdelife'nin sınırları Arafat'tan gelen ve Muhassır Vadisi'nin ortasına kadar devam eden dar iki yoldan başlar. Ama bu iki yolun kendisi ve Muhassır Vadisi'nin ortası Müzdelife'den sayılmaz. Arafat vakfesinin dönüşünde ise Rasûlullah'ın (sav) sünnetine uyarak Ma'zemin yolundan geri dönülür.⁸⁷⁵ Böylece Rasûlullah'ın (sav) gittiğinden başka bir yoldan dönme sünnetine riayet edilmiş olur. Nitekim Allah Rasulü'nün cihad, hac, cenaze namazı, bayram namazları, hasta

⁸⁷⁰ Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 110.

⁸⁷¹ Mâlik b. Enes, *Muvatta*, "Hac", 32; Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübra*, "Hac", 244.

⁸⁷² Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 173.

⁸⁷³ en-Nâbit olarak da isimlendirilmiştir. Bkz. Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 113.

⁸⁷⁴ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 176; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 113. Nitekim kaynaklarımızda Rasûlullah'ın (sav) Vedâ hutbesini devesi üzerinde irad ettiği ifade edilmiştir.

⁸⁷⁵ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b Şeref b Mürî en- en-Nevevî, *Kitâbü'l-İzah fî Menâsiki'l-Hac ve'l-Umre* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985), 102; Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 175; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 112.

ziyaretleri vb. için yola çıktığında gittiğinden farklı bir yoldan geri döndüğü hususu kaynaklarımızda yer alır.⁸⁷⁶

Bütün bu sebeplere binaen hac ibadetini yaptıracak olan hac emîrinin, kaynaklarımızda tarif edildiği üzere Arafat, Müzdelife, Minâ vb. sınırları iyi bir şekilde bilmesi gerektiği ifade edilmiştir.⁸⁷⁷

Müzdelife’de sünnete uygun olarak yatsı namazıyla beraber cem’i te’hir ile eda edebilmek için Akşam namazı geciktirilir.⁸⁷⁸ Hac emîri burada insanlara imamlık yapar ve hacılar geceyi Müzdelife’de geçirir.⁸⁷⁹ Müzdelife’deki bekleme süresi içinde hacılar, cemerât için parmak boğumu büyüklüğünde küçük çakıl taşları toplar ve gerekli hazırlıkları yaparlar. Müzdelife’den fecirden sonra yola çıkılır. Eğer fecirden önce veya gece yarısından sonra yola çıkılırsa bu kadar kalmanın da yeterli olduğu ifade edilmiştir. Malum olduğu üzere Müzdelife’de geceleme haccın bir rüknü değildir. Ama Ebû Hanîfe bunu haccın vaciplerinden saymıştır. Şâfiî ve Hanbelî Mezheplerinde de haccın vaciplerinden sayılmıştır. Yine Malikî Mezhebi’nde de Müzdelife’de geceleme gerektiği belirtilmiştir.⁸⁸⁰ Bu nedenle mazeretsiz olarak Müzdelife vakfesini terk eden kişinin ceza olarak dem (kurban) kesmesi gerektiği ifade edilmiştir.⁸⁸¹

Sonra oradan Meş’ari’l-Harâm’a doğru yola çıkılır ve oradaki Kuzah tepesinde dua edilir. Bu bölgede vakfe yapmak farz değil, müstehaptır. Ardından Minâ’ya doğru yola çıkılır ve Akabe cemeratına bayramın birinci günü yani Zilhicce ayının 10. günü zevalden önce 7 adet taş atılır sonra da kurban kesilir.⁸⁸²

Hacılardan, yanlarında kurbanlarını getirenler Hedy kurbanı keserler ve ardından traş olurlar. Traş olurken saçları kazıtabilir veya kısaltabilirler. Bunlardan

⁸⁷⁶ Buhârî, *Sahihü'l-Buhârî*, “İdeyn”, 24, “Hac”, 15; Müslim, *Sahih-ü Müslim*, “Hac”, 37; Ebû Dâvûd, *Sünen*, “Menâsik”, 45.

⁸⁷⁷ Erkal, “Hac Emirliği”, 155.

⁸⁷⁸ Buhârî, *Sahihü'l-Buhârî*, “Hac”, 96, 99; Müslim, *Sahih-ü Müslim*, “Hac”, 47; Nesâî, *Sünen*, “Hac”, 207.

⁸⁷⁹ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 176; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 113.

⁸⁸⁰ Karagöz vd., *Hac İlmihali*, 48.

⁸⁸¹ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 176; Karagöz vd., *Hac İlmihali*, 159.

⁸⁸² Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 176; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 113.

dilediğini yapabilir ama efdal olanı saçı kazıtmaktır.⁸⁸³ Böylece birinci tahallül⁸⁸⁴ gerçekleşmiş ve ihram yasaklarından bir kısmı ortadan kalkmış olur. Sonra hacılar Mekke'ye yönelirler ve hac emîri orada farz olan İfaza (Ziyaret) tavafını yaptırır. Tavafın ardından -eğer Arafat vakfesinden önce sa'y yapmamışsa- sa'y yaptırır. Böylece ikinci tahallül de gerçekleşmiş olur. İkinci tahallülden sonra ihram yasaklarının tamamı ortadan kalkmış olur. Burada dikkat edilmesi gereken bir husus şudur ki, hacılar Arafat vakfesinden önce sa'y yapabilirler ama tavaf yapamazlar.⁸⁸⁵

Daha sonra hac emîri hacılarla beraber Minâ'ya döner, insanlara öğle namazını kıldırır ve namazdan sonra hac hutbelerinin üçüncüsünü irad eder. Bu hutbede insanlara haccın kalan menâsiki, birinci ve ikinci tahallülün ahkâmı ve ihram yasaklarının zorunlu kıldığı hususları (yani ihram yasaklarını işlediklerinde gerekli olan cezaların her birini) tek tek hatırlatır.⁸⁸⁶ Dolayısıyla hacılar arasında ihram yasaklarını işlemiş olanlara ödemeleri gereken cezalar hatırlatmış olur ki bu da hac emîrinin görevleri arasında yer alır. Eğer hac emîri fakîh ise hacılara “Sorusu olan var mı?” diye sorar. Eğer fakîh değilse soru sorulması için böyle bir imkân vermez. Çünkü genel olarak hac emîrinin fetva verme görevi yoktur. Bu görev kabilede bulunan kadınlara aittir. Ancak hac emîrinin fıkıh hususunda yetkinliği varsa fetva verebilir.⁸⁸⁷

O gece Minâ'da kalınır ve ertesi gün yani Zilhicce'nin 11. gününün taşları zevalden sonra, her cemreye 7 adet olmak üzere toplam 21 taş olarak atılır. Buna remy-

⁸⁸³ Buhârî, *Sahîhü'l-Buhârî*, “Hac”, 127.

⁸⁸⁴ **Tahallül:** “Sözlükte ‘haram iken helâl olmak’ anlamına gelen ‘tehallül’, ihram yasaklarının sona ermesi, ihramdan çıkma demektir. İki tehallül vardır: Kurban bayramının birinci günü tıraş olduktan sonra birinci tehallül gerçekleşir. Bu durumda cinsel ilişki dışında bütün ihram yasakları sona erer. Ziyaret tavafindan sonra ikinci tehallül gerçekleşir. Bununla cinsel ilişki yasağı kalkar.” İbrâhim Paçacı vd., *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, 626.

⁸⁸⁵ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 176; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 113.

⁸⁸⁶ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 176. Mâverdî’de “9 adet taş atılır” diye yazılmışsa da farklı nüshalarda “7 adet taş atılır” şeklinde ifadeler de yer almaktadır. Doğru olan da budur.

⁸⁸⁷ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 177-178; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 114.

i cimâr⁸⁸⁸ denir. Yine Minâ'da ikinci bir gece kalınır ve ertesi gün 3 şeytan taşlama ile ilgili görevler yapılır ki bugün Birinci Nefir⁸⁸⁹ günüdür.⁸⁹⁰

Daha sonra öğle namazının ardından hac emîri 4. hutbeyi irâd eder. Bu hutbe hacda meşru olan dört hutbenin sonuncusudur. Bu hutbede hac emîri insanlara iki adet nefir (Minâ'dan ayrılıp Mekke'ye gitme) olduğunu, diledikleri nefir hususunda Allah'ın kendilerini muhayyer kıldığını bildirir. Konuyla ilgili Bakara Sûresi 203. ayet-i kerimeyi hatırlatır. Ayrıca bu son hutbesinde insanlara, güneşin batmasından önce Minâ'dan ayrılıp Mekke'ye gidenler için Minâ'da geceleme ve ertesi günün taşlarını atma sorumluluklarının düşeceğini ancak güneş batıncaya kadar Minâ'da kalanlar için Minâ'da geceleme ve ertesi günün yani 4. günün taşlarını atma sorumluluğunun bulunduğunu bildirir. Böylece Hac emîrinin birinci nefirde ayrılanlar için haccı yaptırma ile ilgili emirlik hükmü sona ermiş olur. Ama hac emîri de Minâ'da kalacağı için Minâ'da kalanlar için hac emirliği hükmü devam eder.⁸⁹¹

Hac emîri ertesi gün olan Zilhicce ayının 13. gününde yani "Traş Günü" de denilen Kurban Bayramının 4. gününde 3 cemerâta toplam 21 taş attıktan sonra kendisinin yanında kalanlarla beraber İkinci Nefir'i gerçekleştirir yani Minâ'dan ayrılıp Mekke'ye gelir.⁸⁹²

Hac emîrinin hacıları geride bırakarak birinci nefirde Minâ'dan ayrılıp Mekke'ye gelmesi uygun değildir. Nitekim hac emîri kendisine tabi olunan kişidir. Dolayısıyla buradaki menasik yani hac vazifeleri tamamlanmadan buradan ayrılması uygun olmaz.⁸⁹³ Çünkü hac ile ilgili vazifeler yerine getirilirken hac emîrinin hacıların başında bulunması onun aslî sorumluluğudur. Hac emîrinin hacıları Minâ'da bırakıp

⁸⁸⁸ **Remy-i Cimâr** (Remy-i Cemerât): "Minâ'da ufak taş yığınlarına küçük taşlar atma işlemi, sembolik şeytan taşlama. Üç tane cemre (şeytan taşlama yeri) vardır: 1- Cemre-i ûlâ, 2- Cemre-i vustâ, 3- Cemre-i Akabe..." Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri*, 478.

⁸⁸⁹ **Nefir**: Hac ibadetinde remy-i cimârı bitirip Minâ'dan ayrılıp Mekke'ye gitmeyi ifade eden bir terimdir.

Birinci Nefir: Kurban Bayramının üçüncü günü Minâ'dan ayrılıp Mekke'ye gitmek.

İkinci Nefir: Kurban Bayramının dördüncü günü Minâ'dan ayrılıp Mekke'ye gitmek. Karagöz vd., *Hac İlmihali*, 110.

⁸⁹⁰ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 177.

⁸⁹¹ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 177; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 113-114.

⁸⁹² Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 177; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 114.

⁸⁹³ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 177; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 114.

birinci nefirde ayrılmasının örneğini 129/746 yılında görmek mümkündür. Bu sene hac emîrliği görevini yürüten Mekke, Medine ve Tâif emîri Abdülvâhid b. Süleyman b. Abdülmelik, Ebû Hamza el-Haricî lideliğindeki yedi yüz kişilik Haricîlerden çekindiği için birinci nefirde Minâ'dan ayrılıp Mekke'ye gelmiş ve apar topar bir şekilde Medine'ye doğru yola koyulmuştur.⁸⁹⁴ İkinci nefirin (Bayramın 4. gününün) hükümleri tamamlanınca hac emîri, sorumluluğundaki dini görevleri tamamlanmış olur.⁸⁹⁵

Hac emîri, insanları kendi mezhebine göre haccetmek zorunda bırakamaz ve kendi mezhebindeki menâsiki ve yükümlülükleri hacılara yükleyemez. Çünkü daha önce de ifade edildiği üzere herkesin kendi mezhebine göre hac ibadetini ifa etme hakkı vardır. Hac emîrinin böyle bir konuda icbar hakkı söz konusu değildir. Eğer Hac emîri, kendisi ihrama girmeksizin insanlara hac yaptırırsa, kendisine tabi olan kişilerin hac ibadetleri geçerli olmakla birlikte böyle davranması kendisi için mekruhtur. Ayrıca hacılar, hac menasikini yerine getirme hususunda (mekruh olmasına rağmen) hac emîrinden bağımsız hareket edebilirler.⁸⁹⁶ Nitekim dört adet hac emîrinin bulunduğu 68/687 yılında hacıların genelinin tabi olduğu hac emîri olan Abdullah b. Zübeyr, Arafat'tan hareket etme konusunda ağırdan alınca Abdullah b. Ömer onun geç kaldığını ifade ederek Arafat'tan ayrılmak için hareket etmiş, bunun üzerine İbn Zübeyr de hareket etmek durumunda kalmıştır.⁸⁹⁷

Hacı adayları, hac menasikini yerine getirip haccı tamamlayınca hac emîri, işlerini ve ihtiyaçlarını tamamlamaları için onlara birkaç gün süre verir. Şehirde hemen ayrılmaları hususunda onları zorlamaz. Aksi takdirde kabilede bulunan hacılara zarar vermiş olur ki bu hac emîrinin görev tanımına aykırıdır. Çünkü hac emîri kabilede yer alan kimseleri her türlü zarardan korumakla ve menfaatlerini gözetmekle mükelleftir.⁸⁹⁸

⁸⁹⁴ Taberi, *Târih*, 7/375; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 4/372.

⁸⁹⁵ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 177; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 114.

⁸⁹⁶ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 178; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 114-115.

⁸⁹⁷ Ya'kûbî, *Târih*, 2/263, 278; Taberî, *Târih*, 6/138-139; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/70-71; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 3/354.

⁸⁹⁸ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 174; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 111.

Hac emîrinin hacca gidiş yolculuğunda olduğu gibi dönüş yolunda da hacılar ve kafiledelikler üzerinde geçerli olan bir yöneticilik hukuku söz konusudur. Bu durum ve yetki hac ibadetinin ifası için ilk yola çıktıkları beldeye ulaşınca kadar devam eder. Yola çıktıkları beldeye ulaşınca hac emîrinin idarecilik yetkisi sona ermiş olur.⁸⁹⁹

Hac emîri görevini yerine getirirken kendisinden beklendiği üzere kafilesiyle ve hacılarla ilgilenmelidir. Yoksa hac emîrinin bu vazifelerini bırakıp zenginler ve tüccarlar için çok fazla mal taşınması, gösterişli ve süslü eşyalarla tüccarları donatıp memnun etmesi asla kabul edilecek bir durum değildir. Onun asli vazifesi kafilde yer alan kişilerin hac vazifelerini en güzel ve sıkıntısız bir şekilde ifa etmelerini sağlamaktır.⁹⁰⁰

Hülasa, hac emîrinin gidiş ve dönüş yolculuğunun tamamında hacıların durumlarını gözetme hususunda seferle ilgili saydığımız görevlerini yerine getirmesi gerekir. Bütün bu vazifeler hacılar sefere çıktıkları beldelerine geri dönünceye kadar devam eder. Buna karşılık kervanda bulunan hacıların da hac emîrinin yolculuktaki önderliğinden ve davranış şekline razı olmaları gerekir. Ayrıca üslubuna ve çalışma metoduna teşekkür etmeleri gerekir. Bu hususta hacıların arasında bir ihtilaf söz konusu olmamalıdır. Hac emîrinin de kimsede şüphe bırakmayacak şekilde görevini yerine getirmesi ve güzel ahlaklı olması gerekir.⁹⁰¹

2.2.2. Medine'deki Görevleri

Mekke-i Mükerrreme'de hac ibadetiyle alakalı vazifeler yerine getirilip hacı olunduktan sonra hac emîri, hacıların ticaret, dönüş yolu ve memleketlerine götürecekleri hediyeler konusunda alışveriş yapıp ihtiyaçlarını gidermeleri için kendilerine bir süre tanır. Mekke'den ayrılma hususunda acele edilmemesi ve bu konuda hacılara zarar verilmemesi gerektiği hususu daha önce de ifade edilmişti.

Hacılar Mekke'deki işlerini bitirdiklerinde hac emîrinin önderliğinde Rasûlullah'ın (sav) kabrini ve Mescîd-i Nebevî'yi ziyaret için hac kafilesi Medine-i

⁸⁹⁹ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 174; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 111.

⁹⁰⁰ Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâidi'l-Munazzama*, 1/158.

⁹⁰¹ Cezîrî, *ed-Dürerü'l-Ferâidi'l-Munazzama*, 1/157.

Münevvere'ye doğru yola çıkar. Böylece hem Beytullah'ta hac ibadeti hem de Mescîd-i Nebevî'de ziyaret işleri tamamlanmış olacaktır. Hz. Peygamber'in (sav) kabrini ziyaret her ne kadar hacın rükûnlerinden biri olmasa da hem müstehap hem de hacıların güzel sayılan adetlerindedir. Böylece Rasûlullah'ın (sav) hatırasına hürmet ve bağlılık ortaya konmuş olur.⁹⁰²

Medine-i Münevvere'de Mescîd-i Nebevî, Rasûlullah'ın (sav) kabri, Cennetü'l-Bakî' mezarlığı, Uhud Şehitliği gibi yerlere ziyaretler yapıldıktan ve memlekete götürmek üzere hediyeler alınıp dönüş yolu için hazırlıklar tamamlandıktan sonra hac kafilesi, hac emîrinin yönetiminde memlekete dönmek üzere yola çıkar. Böylece hac ibadeti ve sonrasındaki ziyaret işleri tamamlanmış olur. Artık memlekete sağ salim dönüp sevdiklerine kavuşma ve bir ömür boyu hacı olarak yaşama dışında hacıların başka bir hedefleri kalmamıştır.

Hac emîrinin vazifesi, getirdiği hac kafilesini tekrar memleketlerine / başkente geri götürünceye kadar devam eder. Bu geri dönüş yolunda da siyasi ve idari görevleri kapsamında zikrettiğimiz hususlarda sorumlulukları devam eder.

Nihayetinde hac kafilesiyse beraber hac emîri de memleketine geri döndüğünde, bu senenin hac mevsimi süresince meydana gelen hadiseleri, varsa karşılaşılan sıkıntıları ve çözüm önerilerini devlet başkanı / halifeye arz etmekle yükümlüdür. Burada halifenin de bu sene yapılan hac dönemiyle alakalı gerekli istihbaratı toplaması, hac emîrinin vazifesindeki başarısı vs. hususlarında hacılardan bilgi toplayıp araştırmalar yapması gerekir. Böylece İslâm'ın bu en önemli ibadetlerinden birisi olan hac, bu sene için nihayete ermiş olur.

Netice itibariyle İslâm dininin temel ibadetlerinden birisi olan Haccın usulüne uygun bir şekilde yerine getirilmesinden ve hac kafilesinin devletin başkentinden Mekke'ye götürülüp geri getirilmesinden sorumlu olan Hac Emirliği, İslâm Kurumlar Tarihi'nin ana konularından birisi olarak değerlendirilmiştir. Yine halife / devlet

⁹⁰² Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 173; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 111.

başkanı tarafından atanan hac emîri, Rasûlullah (sav) döneminden itibaren İslâm Tarihi'nin her döneminde önem verilen bir görev olmuştur.

Hacıların yöneticisi olarak hac emîri, hac seyahati esnasında hac kafilesinin tertip ve düzeninin sağlanması, iç ve dış tehlikelerden korunması, su ve yiyeceklerle ilgili sıkıntı yaşanmaması, maddi-manevi huzurunun temin edilmesi ve suçlularının cezalandırılması gibi pek çok görevi yürütmek durumunda olmuştur. Diğer taraftan hac günlerinde, insanların hac ibadetlerini usulüne uygun ve doğru bir şekilde yerine getirmeleri, vakfeleri zamanında yapmaları ve hac hutbelerinin irâd edilmesi hususlarında da hac emîri en başta sorumluluk sahibi olan kişidir. Ayrıca hac ibadetiyle direkt olarak ilgili olmasa da Medine'de Rasûlullah'ın (sav) kabrinin ziyaret edilmesi de hac emîri tarafından planlanmak durumundadır. Maddi ve manevi yönleriyle ehemmiyet arz eden bir görev olan Hac Emirliği, her dönemde talip olunan ve ön planda bulunan bir vazife olmaya devam etmiştir.

SONUÇ

İslam dininin beş temel esasından biri Hac ibadetidir. Bu ibadetin yerine getirilmesi hususunda İslâm Tarihi'nin ilk dönemlerinden itibaren müslümanlar tarafından yoğun bir istek söz konusu olmuştur. Hac yapmak isteyen müslümanları bir araya getirerek onları bir kabile halinde haccın ifâ edildiği şehir olan Mekke'ye götürmek, onlara haccı yaptırmak ve kabileyi tekrar geri getirmekle görevli olan hac emîri, devlet başkanının / halifenin atadığı bir yönetici olup Rasûlullah (sav) döneminden itibaren İslâm Tarihi'nin her döneminde ehemmiyet arz eden bir statüde bulunmuştur.

Tarihi süreç itibariyle incelendiğinde Rasûlullah'ın (sav) risâletinden önceki dönemde yapılan haccın, Hz. İbrâhim (a.s) dönemine dayandığı, Kâbe ve hac hizmetleriyle alakalı kurumsallaşmanın ise özellikle Kusay b. Kilâb döneminde oluşturulduğu müşahede edilmiştir. Kusay'ın ardından çocukları tarafından yerine getirilen bu hizmetler, risâlete kadar olan süreçte Mekke'de bulunan kabileler tarafından yürütülmüştür. Bu dönemde Hac Emirliği görevi bir kişinin uhdesinde toplanmış olmamakla beraber bilhassa ifâza ve icâze gibi hac hizmetlerinin bünyesinde yerine getirilmiştir. Zaten bu dönemde, Rasûlullah'ın (sav) tesis ettiği Hac Emirliği gibi bir kurum söz konusu olmadığı için, başka bir beldeden hacıların getirilmesi, hac kafilesinin oluşturulması gibi görevlerle yükümlü olmamış, sadece Mekke'ye gelen hacıların ihtiyaçlarının giderilmesi ve haccın yaptırılması görevleri yerine getirilmiştir.

Hz. Peygamber'in (sav) risaletinden sonraki dönemde Hac Emirliği, 9/631 yılında Hz. Ebû Bekir'in hac emîri olarak görevlendirilmesi ile başlamıştır. Hz. Peygamber (sav), kendi yerine görevlendirdiği Hz. Ebû Bekir'e hac hizmetlerinin yürütülmesi için birtakım tahsisat vermiş ve göreviyle alakalı olarak tavsiyelerde bulunmuştur ki bu hususlar daha sonraki dönemlerdeki uygulamaya örnek olmuştur. Diğer taraftan Tevbe sûresinin ilk ayetlerinin nazil olmasıyla da müşriklerin Cahiliye adetleri üzerine hac yapmaları yasaklanmıştır. Bir sene sonra Rasûlullah'ın Vedâ haccı ile Hac Emirliği kurumsallaşmaya başlamıştır. Zira Vedâ haccı, Hac Emirliği ile ilgili birçok konuda örneklik teşkil ettiği için kurumsal olarak teşekkülünde çok önemli bir

yere sahiptir. Ayların nesî döngüsünden çıkıp normal haline dönmesi ve Cahiliye adetleri üzerine hac yapmanın yasaklanması üzerine Allah Resûlü (sav), Müslümanlara hazırlanmalarını emretmiştir. Hazırlıklar tamamlandıktan sonra yola çıkması, seyahati hacıların durumuna göre ayarlaması, yolculuk esnasında hacılara buldukları konum ve hac ile ilgili bilgi vermesi, hac menâsikini aslî haliyle noksansız bir şekilde yapıp müşriklerin uygulamalarına muhalefet etmesi, haccın tamamlanmasının ardından hacılara ticaret ve hazırlık için bir süre vermesi ve nihayetinde hac kafillesiyle devletin başkenti olan Medine'ye geri dönmesi vb. birçok konuda Hz. Peygamber'in uygulamaları sonraki dönemler için örneklik oluşturmuş ve kurumsallaşma yolunda temelleri atmıştır.

Hz. Peygamber'den sonra gelen Hulefâ-i Raşidîn döneminde ise halifeler hac kafilisini genellikle kendileri idare edip insanlara hac yaptırmışlar, kendilerinin hac yaptırmaya imkân bulamadığı durumlarda ise bir hac emîri tayin etme yoluna gitmişlerdir. Ayrıca bu dönemde, Hz. Peygamber (sav) dönemindeki uygulama takip edilmeye çalışılmıştır. Burada Hz. Ali dönemi istisna durumundadır; çünkü halifeliği döneminde bizzat hac yapma imkânı bulamamıştır. Yine bu dönemde ilk kez hac emirliği konusunda (Hz. Ali ile Muâviye arasında) ihtilaf yaşanmaya başlanmıştır.

Hulefâ-i Râşidîn döneminde Hz. Peygamber (sav) dönemi örnek alınarak uygulanan devlet başkanlarının / halifelerin imkân bulduklarında her sene hacca gitme ve hac emirliğini bizzat yerine getirme anlayışı Emevîler döneminde değiştirilmiştir. Diğer kurumlarda olduğu gibi Hac Emirliği konusunda da siyasallaşma meydana gelmiş ve bu kurum siyasi amaçlara yönelik kullanılmıştır. Ayrıca bu dönemde yönetimin saltanata evrilmesinin bir sonucu olarak hac emîri görevlendirmelerinde ehliyet ve liyakat şartlarına dikkat edilmemiş ve bu makam siyasi hamleler için kullanılmıştır. Bu dönemde genellikle Hicâz valileri ile hac emirleri Ümeyyeoğullarından seçilmiştir. Yine veliaht olarak belirlenen kişilerin halk tarafından tanınıp kabul görmesi için bu kişiler hac emîri olarak görevlendirilmiş, ahlâkî zaafiyet içinde bulunan veliahtların da durumlarının ıslahı için hac emîri olarak görevlendirilmeleri söz konusu olmuştur. Bu hususlar dönemler arasındaki temel farklılıklar arasında yer almıştır.

Diğer taraftan bu dönemde halifeler iktidarları süresinde çok fazla hac yapmamış, bunun yerine genellikle başka birini hac emîri olarak görevlendirme yoluna gitmişlerdir. Halifeler kendileri hacca gittiklerinde veya veliaht konumunda bulunan kişiler hac emîri olduklarında genellikle dönemin alimlerinden haccın menâsikiyle alakalı bilgi talebinde bulunmuşlar veya dönemin alimlerinden birinin kendilerine refakat etmesini sağlamışlardır. Bu durum aynı zamanda Hac Emirliği kurumundaki zaafiyeti ve kurumun siyasi emeller için kullanıldığının da bir göstergesi olmuştur.

Ayrıca bu dönemde ilk kez aynı anda birden çok hac emîri kendi taraftarlarına hac yaptırmışlardır. Bu konuda Abdullah b. Zübeyr, Muhammed b. Hanefiyye, Necd b. Âmir ve Ebû Hamza el-Hâricî'nin isimleri öne çıkmıştır. Bu kişiler kendi sancakları altında topladıkları taraftarlarına Arafat'ta vakfe yaptırıp yine onlarla haccı tamamlamışlardır. Bu durum Hac Emirliği'nin siyasi konumunun ehemmiyetini daha açık bir şekilde ortaya koymuştur. Muhalif ve Hâricî gruplar da siyaset gündeminin yoğun olduğu dönemlerde hac mevsimlerini toplantı yapmak ve strateji belirlemek için kullanmışlardır. Dolayısıyla hac mevsimleri muhalif hareketler için bir şûrâ ve toplanma zamanı olarak kullanılmıştır.

Hac Emirliği Kurumu, İslâm Kurumlar Tarihi içerisinde önemli bir yer işgal etmektedir. Bu sebeple hac emîri olarak atanacak olan kişilerde ehliyet ve liyakat esaslarına riayet edilerek, kaynaklarımızda sıralanan şartları taşıyan kişilerden atama yapılmasına dikkat edilmelidir. Çünkü hacıların yöneticisi olarak hac emîri, hac kafilesinin hazırlanması, seyahat esnasında kafilenin tertip ve düzeninin sağlanması, yiyecek ve içeceklerle ilgili sıkıntıların yaşanmaması, iç ve dış tehlikelere karşı korunması, kafilede suç işleyen kişilerin cezalandırılması, maddi ve manevi huzurun tesis edilmesi, kafilenin vaktinde yola çıkarılması, itidalli bir şekilde seyahat ettirilmesi, kafilede bulunan zayıfların korunması ve maddi gücü olmayanların gözetilmesi gibi birçok önemli vazifeyi yürütmekle mükelleftir. Bunlar hac emîrinin seyahatle ilgili kafile reisi olarak görevleridir.

Diğer taraftan Mekke'ye ulaşıldıktan sonra bilhassa hac günlerinde hac emîrinin dinî vazifeleri başlar. Hacı adaylarının ibadetlerini usulüne uygun ve tam bir şekilde ifa etmeleri, Arafat vakfesini zamanında yapmaları, hac hutbelerinin vaktinde

irâd edilmesi, Müzdelife ve Minâ'daki görevlerin yerine getirilmesi, Cemerât'ta şeytan taşlanması, Kâbe'nin tavaf edilmesi, ihramdan çıkma ve hac ibadetiyle alakalı bütün menâsikin doğru bir şekilde tamamlanmasını sağlamakla yükümlüdür. Bu yönüyle Hac Emirliği, bir taraftan İslâm Kurumlar Tarihi'nin bir parçası olmakla beraber diğer taraftan İslâm Hukuku alanıyla da alakalıdır.

Hac ibadetinin tamamlanmasının ardından kafilenin yeniden hazırlanması, insanlara ihtiyaçlarını karşılayabilecek kadar bir süre izin verilmesi, dönüş yolunda Medine'ye uğrayıp Rasûlullah'ın (sav) kabrinin ziyaret edilmesi ve kfiledekilerin dönüş yolunda da sağ salim bir şekilde memleketlerine geri götürülmesi gibi hususlar da hac emîrinin planlamakla yükümlü olduğu görevlerdir. Maddi ve manevi yönleriyle ehemmiyet arz eden bir görev olan Hac Emirliği, her dönemde ön planda bulunan ve talip olunan bir vazife olmaya devam etmiştir.

İşte İslâm Kurumları Tarihi'nin bir bölümünü teşkil eden Hac Emirliği, her dönemde gerek kurumlar arası hiyerarşi gerekse sosyal statü yönüyle önemli bir konumda bulunmuştur. Ayrıca siyasi güç bakımından da her zaman rağbet edilmiş ve kullanılmaya çalışılmıştır. Bu kurumun aslına uygun bir şekilde ifâsı ve muhafazası yöneticilerin sorumluluğunda bulunmaktadır. Müslümanların da bütün müesseselerimiz gibi Hac Emirliği kurumunu aslına uygun ve nitelikli bir şekilde değerlendirmeleri gerekmektedir. Bu müesseselerin araştırılarak önemlerinin ortaya konulması hususunda gösterilen her bir gayret İslam Medeniyetinin muhafazası için çok önemlidir ve ülkemizdeki Kurumlar Tarihi alanına değerli katkılar sağlayacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

Abdülğani, Ârif Ahmed. *Târîhu Ümerai Mekketi'l-Mükerreme Min 8 H. - 1344 H.* Dımaşk: Dâru'l-Beşair, 1992.

Abdülğani, Ârif Ahmed. *Târîhu Ümerai'l-Medîneti'l-Münevvere : 1-1417 H.* Dımaşk: Dâru Kinân, ts.

Abdürrezzâk, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmam Abdürrezzâk es-San'ani (ö. 211/826-27). *el-Musannef.* Beyrut: Darü't-Te'sil, 2016.

Ağırakça, Ahmet. "Konstantiniyye Fethi Hadisinin İslam Fetih Hareketlerine Etkisi ve Oluşturduğu Motivasyon". *İslam Tarihinde Fetih ve İstanbul.* 87-95. İstanbul: İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1996.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî (ö. 241/855). *Müsnedü'l-İmam Ahmed b. Hanbel.* ed. Şuayb Arnavud, Adil Mürşid, Cemal Abdullatif, Abdullatif Hirzallah. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.

Ahmed el-Hasenî. *İslâm'da Para.* çev. Adem Esen. İstanbul: İz Yayıncılık, 1996.

Ahmed er-Reşîdî. *Hüsnü's-Safa ve'l-İbtihac bi-Zikri men Vulliyie İmarete'l-Hac.* ed. Leyla Abdullatif Ahmed. Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1980.

Ahmed Hilmi, Filibeli Şehbenderzâde (1865-1914). *İslam Tarihi: Hazreti Peygamberden Zamanımıza Kadar.* çev. Ziya Nur. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2. Basım, 1982.

Âişe Mâni' Abîd el-Abdelî. *İmâratü'l-Hac fi Asri'd-Devleti'l-Memlûkiyye.* Mekke: Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1999.

Akbulut, Ahmet. "Hariciliğin Siyasi Görüşlerinin İtikadileşmesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31/ (1989), 331-348.

Akbulut, Ahmet. *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası.* Ankara: Otto Yayınları, 2016.

Akbulut, İlhan. "İslam Hukukunda Suçlar ve Cezalar". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 52/1 (01 Şubat 2003), 167-181.

Akgün, Sevim Demir - Öztürk, Levent. "Hz. Ömer ve Kıtık (Âmü'r-Ramâde) Yılı". ed. Ali Aksu. 2/333-340. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2018.

Akkâd, Abbâs Mahmûd b. İbrâhim (ö. 1964). *Şahsiyyâtü İslâmiyye.* Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, ts.

Akpınar, Ali. "Cahiliye Dönemi Haccından İbrâhimî Hacca Dönüş". 63-88. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.

Aksu, Ali. "Emevî Devletinin Yıkılışı ve Temel Özellikleri". *İslam Tarihi ve Medeniyeti -3- Emevîler.* ed. Mehmet Şeker. thk. Adnan Demircan. 531-554. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.

Aksu, Ali. "Emevîler Döneminde Sosyal Tabakalar". *İSTEM* 8 (01 Aralık 2006), 63-81.

Aksu, Ali. "Yezîd b. Velîd'in Hayatı ve Halifeliği". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat*

Fakültesi Dergisi 4 (15 Aralık 2000), 289-304.

Aktan, Ali. *İslam Tarihi: Başlangıcından Emevîler'in Sonuna Kadar*. Nobel Akademik Yayıncılık, 2. Basım, 2011.

Aktaş, Ömer. "Mervânîler Dönemi Emevî Hac Emirleri ve Uygulamaları", *Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi (İHYA)* VII/2 (29 Nisan 2021), 860-892.

Aktaş, Ömer. "Süfyânîler Dönemi Emevî Hac Emirleri ve Uygulamaları", *Hac Tarihi*, 33-59. Ankara: TDV Yayınları, 2021.

Algül, Hüseyin. "Haram Aylar". *DİA*. 16/105-106. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Algül, Hüseyin. *İslam Tarihi*. İstanbul: Gonca Yayınevi, 1986.

Apak, Adem. "Fethinden Önce İstanbul Üzerine Müslüman Seferleri: Emevîler Dönemi". VII: Tebliğler/223-229. Eyüp Belediyesi Kültür Yayınları. İstanbul: Eyüp Belediyesi Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2003.

Apak, Adem. *Anahatlarıyla İslam Tarihi 2 (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi)*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 11. Basım, 2014.

Apak, Adem. *Anahatlarıyla İslam Tarihi 3 (Emevîler Dönemi)*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 8. Basım, 2013.

Apak, Adem. *Erken Dönem İslam Tarihinde Asabiyyet*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016.

Apak, Adem. *İslam Siyaset Geleneğinde Amr b. el-As*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.

Apak, Adem. *Siyer-i Nebî (Hz. Peygamber'in (sas) Hayatı - Şahsiyeti - Daveti)*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 4. Basım, 2020.

Ârızî, Vicdân Ferîk İnâd el-. *İmâratü'l-Hac fi'd-Devleti'l-Arabiyyeti'l-İslamiyye 8-132 H. / 629-750 M*. Amman: Daru Emced li'n-Neşr, 2017.

Arnold, Sir Thomas Walker (ö. 1930). *İntişar-ı İslam Tarihi*. çev. Hasan Gündüzler. Ankara: Akçağ Basım Yayım Pazarlama A.Ş., 1971.

Atalar, Münir. "Emîr-i Hac". *DİA*. 11/131-133. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Ataş, Hacı. "Hz. Peygamber'den Emevîlerin Sonuna Kadar Hac Kafilelerinin Güzergâhları". *Din ve Bilim - Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 4/1 (30 Haziran 2021), 20-44.

Ataş, Hacı. *Hac Emirliği (Hz. Peygamber Döneminden Emevîlerin Sonuna Kadar)*. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2021.

Atçeken, İsmail Hakkı. "Emevîler Dönemi". *İslam Tarihi-I*. ed. Ahmet Önkal. 113-163. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2018.

Atçeken, İsmail Hakkı. "Emevîlerin Siyasî Tarihi". *İslam Tarihi ve Medeniyeti -3- Emevîler*. ed. Mehmet Şeker. thk. Adnan Demircan. 33-70. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.

Atçeken, İsmail Hakkı. "Muaviye b. Yezîd Üzerine Bir Araştırma". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/7 (01 Ağustos 1997), 411-430.

Atçeken, İsmail Hakkı. “Ömer b. Abdülazîz Dönemi Sonrası Emevî İdarecilerinin Mevâlî Politikaları”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/13 (01 Şubat 2002), 69-88.

Atçeken, İsmail Hakkı. “Puvatya (Balâtu’ş-Şühedâ) Savaşı ve Etkileri Üzerine Bir Araştırma”. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/8 (01 Eylül 1998), 243-263.

Atçeken, İsmail Hakkı. “Târik b. Ziyâd”. *DİA*. 40/24-25. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Atçeken, İsmail Hakkı. “Velîd II”. *DİA*. 43/31-33. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Atçeken, İsmail Hakkı. “Yûsuf b. Ömer es-Sekâfi”. *DİA*. 44/22-23. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Atçeken, İsmail Hakkı. *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik*. Ankara: Ankara Okulu, 2001.

Atçeken, İsmail Hakkı. *Endülüs’ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2002.

Attâr, Ahmed b. Abdilgafûr b. Muhammed Nûr (ö. 1991). *Haccetü’n-Nebi ve Ahkâmü’l-Hac ve’l-Umre: ve’l-Hac fi’l-İslâm ve’d-Diyanâti’l-Uhrâ*. Dımaşk: Matbaatü’l-İhsan, 1976.

Atvan, Hüseyin. *el-Ümeviyyûn ve’l-Hilâfe*. Beyrut: Dârü’l-Cil, 1986.

Atvan, Hüseyin. *Mülâmehe min’eş-Şûrâ fi Asri’l-Ümevi*. Beyrut: Dârü’l-Cil, 1991.

Atvan, Hüseyin. *Siretü’l-Velîd b. Yezîd*. Kahire: Dârü’l-Maârif, 1980.

Auguste Bailly. *Bizans Tarihi*. çev. Haluk Şaman. 2 Cilt. İstanbul: Tercüman Gazetesi, ts.

Avcı, Casim. *İslam-Bizans İlişkileri*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2003.

Aycan, İrfan - Sarıçam, İbrâhim. *Emeviler*. Ankara: TDV Yayınları, 1993.

Aycan, İrfan. “Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39/1 (12 Nisan 2019), 147-174.

Aycan, İrfan. “Mervân I”. *DİA*. 29/225-227. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Aycan, İrfan. “Ömer b. Abdülazîz ve Gayrı Müslimler”. *Dini Araştırmalar* 1/3 (01 Haziran 1999), 65-81.

Aycan, İrfan. *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebî Süfyan*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 3. Basım, 2010.

Aydın, Mehmet Âkif. “İslam Hukukunda Devlet Başkanının Tayin Usulü”. *Osmanlı Araştırmaları* 10 (1990), 181-193.

Ayhan, Kübra. *Ömer b. Abdülazîz’in Horasan ve Maverâünnehir Siyaseti*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014. (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi)

Azîmî, Muhammed b. Ali el-Halebî el-. *Târîhu Haleb*. ed. İbrâhim Za’rûr. Dımaşk:

yy., 1984.

Azimli, Mehmet. "Mesleme b. Abdülmelik ve Futuhâtı". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/ (2000), 85-103.

Azizova, Elnure. "Zülmecâz". *DİA*. 44/570-571. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Bakkal, Ali. "Ebû Bekir'in Halife Seçilmesinde 'İmamlar Kureyş'tendir' Hadîsinin Rolü Üzerine". *İSTEM* 3/6 (2005), 87-104.

Bardakoğlu, Ali. "Had". *DİA*. 14/547-551. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Bariş, Mustafa Necati. "Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Dönemlerinde Hac İbadeti". *Hac Tarihi*. 17-32. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021.

Barthold, Wilhelm (ö. 1930). *İslam Medeniyeti Tarihi*. çev. M. Fuad Köprülü. Ankara: Akçağ Basım Yayım Pazarlama A.Ş., 3. Basım, 2004.

Baş, Eyüp. "İslam Kurumları Tarihine Giriş". *İslam Kurumları Tarihi: El Kitabı*. ed. Eyüp Baş. 9-51. Ankara: Grafiker Yayınları, 2013.

Başar, Kevser. *Câhiliye Dönemi Arap Takviminde Nesî*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Başaran, Selman. "Hakem b. Ebü'l-Âs". *DİA*. 15/175-176. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Bedri Muhammed Fahd. "Târîhu Umerâi'l-Hacc". *el-Mevrid* 9/4 (1981), 179-210.

Beğavî, Ebû Muhammed Muhyissünne Hüseyin b. Mesud b. Muhammed el-Ferrâ' (ö. 516/1122). *Şerhü's-Sünne*. thk. Şuayb el-Arnâvut, Muhammed Züheyr eş-Şaviş. 16 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1983.

Beksaç, Engin. "Emevîler". *DİA*. 11/104-108. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Belâzürî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Cabir b. Dâvûd (ö. 279/892-93). *Ensâbü'l-Eşraf*. thk. Süheyl Zekkâr, Riyad Zirikli. 13 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1. Baskı., 1996.

Belâzürî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahya b. Cabir b. Dâvûd (ö. 279/892-93). *Fütûhu'l-Büldân*. ed. Abdullah Enis et-Tubbâ'. Beyrut: Müessesetü'l-Meârif, 1987.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b el-Hüseyin b Ali (ö. 458/1066). *el-Câmi' li-Şuabi'l-İman*. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali (ö. 458/1066). *es-Sünenü'l-Kübra*. ed. Muhammed Abdulkâdir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003.

Bîrûnî, Ebü'r-Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Harizmî (ö. 453/1061). *el-Asarü'l-Bakiye ani'l-Kuruni'l-Haliye = Chronologie Orientalischer Völker*. ed. C. Eduard Sachau. Leipzig: Otto Harrassowitz, 1923.

Bozkurt, Nebi - Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Mekke". *DİA*. 28/572-575. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Bozkurt, Nebi. "Mescid-i Aksâ". *DİA*. 29/268-271. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Brockelmann, Carl (ö. 1956). *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*. çev. Neşet Çağatay. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1964.

- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm Cu'fî (ö. 256/870). *Sahîhü'l-Buhârî*. Dimaşk & Beyrut: Daru İbn Kesir, 2002.
- Cahen, Claude. *İslamiyet: Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar*. çev. Esat Nermi Erendor. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1990.
- Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinanî el-Leysî (ö. 255/869). *Kitâbü't-Tac fî Ahlâki'l-Mülûk*. ed. Ahmed Zekî Paşa. Kahire: el-Matbaatü'l-Emiriyye, 1914.
- Canard, Marius. "Tarih ve Efsaneye Göre Arapların İstanbul Seferleri". çev. İsmâîl Hami Danişmend. *İstanbul Enstitüsü Dergisi* 2 (1956), 213-259.
- Cevâd Ali (ö. 1987). *el-Mufasssal fî Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm*. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 2. Basım, 1993.
- Cezîrî, Zeynüddin Abdülkadir b. Muhammed b. Abdilkadir el-Ensârî el-Hanbelî (ö. 976/1568). *ed-Dürerü'l-Ferâidi'l-Munazzama fî Ahbari'l-Hac ve Tariki Mekketi'l-Muazzama*. ed. Muhammed Hasan İsmâîl. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- Çağatay, Neş'et (ö. 2000). *İslâmdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2. Basım, 1963.
- Çakırtaş, Mehmet. *Emevîler Dönemi Şiddet Hareketleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.
- Çalışkan, İbrâhîm. "İslâm Hukukunda Ceza Kavramı ve Hadd Cezaları". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31 (1989), 61-100.
- Çeker, Orhan. *İlm-i Hâl'im (Akâid, İbadetler, Bazı Meseleler ve Peygamberimiz s.a.s)*. Konya: Tekin Kitabevi, 2020.
- Çelik, Sebahattin. "Emevi Devlet Otoritesinin Tesisinde Haccâc b. Yusuf es-Sakafî'nin Fonksiyoner Rolü". *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/1 (2003), 19-35.
- Çelikkol, Yaşar. *İslam Öncesi Mekke*. Ankara: Ankara Okulu, 2003.
- Dahlân, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Zeyni Mekki Şafîi (ö. 1304/1886). *es-Siretü'n-Nebeviyye ve Asârü'l-Muhammediyye; El-Fethü'l-Mübin fî Fezaili'l-Hulefai'r-Raşidîn*. 2 Cilt. Halep: Dârü'l-Kalemi'l-Arabî, 1996.
- Dahlân, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Zeynî Mekki Şafîi (ö. 1304/1886). *Hulasâtü'l-Kelâm fî Beyâni Ümerâi'l-Beledi'l-Harâm min Zamani'n-Nebi Aleyhisselatu Vesselam ilâ Vaktinâ hâzâ bi't-Temâm*. 3 Cilt. Kahire: el-Matbaatü'l-Hayriyye, 1305.
- Dârekutnî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed ed-. *Sünenü'd-Dârekutnî*. ed. Adil Ahmed Abdü'l-Mevcud-Ali Muhammed Muavviz. Beyrut: Dâiretü'l-Ma'rife, 2001.
- Dârimî, Ebu Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fazl (ö. 255/869). *Sünenü'd-Dârimî*. ed. Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî. Riyad: Daru'l-Muğnî, 2000.
- Delice, Ali. "Emevi Devletinin Yıkılış Nedenleri Üzerine Bazı Mülâhazalar". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (15 Aralık 1999), 299-320.
- Delice, Ali. "Haccâc b. Yusuf (Hayatı ve Faaliyetleri)". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1998), 445-459.

- Delice, Ali. “Ubeydullah b. Ziyâd’ın Siyâsî Faaliyetleri”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (15 Aralık 1999), 321-344.
- Demircan, Adnan. “Ali b. Ebî Tâlib’i, Tahkimi Kabule Zorlayanlar Üzerine”. *İSTEM* 6 (01 Aralık 2005), 51-58.
- Demircan, Adnan. “Muaviye b. Yezîd ve Halifeliği”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (1996), 109-128.
- Demircan, Adnan. *Ali-Muaviye Kavgası*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2002.
- Demircan, Adnan. *Hariciler’in Siyasi Faaliyetleri*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1996, Beyan yayınları no; 229.
- Demircan, Adnan. *İslâm Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1996.
- Dineverî, Ebû Hanife Ahmed b. Davud b. Venend (ö. 282/895). *Ahbârü’t-Tivâl*. thk. Abdül Mün’im Âmir-Cemaleddin eş-Şeyyâl. Bağdad: Mektebetü’l-Müsennâ, ts.
- Diyarbakrî, Hüseyin b Muhammed b Hasan (ö. 990/1582). *Târîhü’l-Hamis fî Ahvâli Enfesi Nefis*. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetu Şa’ban, t.y.
- Doğan, İsa. *İmam Zeyd b. Ali*. Ankara: TDV Yayınları, 2. Basım, 2015.
- Dûrî, Abdülazîz (ö. 2010). “Emîr”. *DİA*. 11/121-123. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Dûrî, Abdülazîz (ö. 2010). *İlk Dönem İslam Tarihi: Bir Önsöz*. çev. Hayrettin Yücesoy. İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991.
- Dûrî, Abdülazîz (ö. 2010). *İslam Kurumları Tarihi*. çev. Kasım Koç. İstanbul: Albaraka Yayınları, 2019.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş’as b. İshak el-Ezdî es-Sicistanî (ö. 275/889). *Sünenu Ebî Dâvûd*. ed. Muhammed Nâsirüddin el-Elbânî. Riyad: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1424.
- Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ahmed b. Abdillâh b. İshâk (ö. 430/1038). *Hilyetü’l-Evliyâ ve Tabâkatü’l-Asfiyâ*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1988.
- Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ahmed b. Abdillâh b. İshâk (ö. 430/1038). *Ma’rifetü’s-Sahabe*. ed. Adil b. Yusuf el-Azzazî. Riyad: Dâru’l-Vatan li’n-Neşr, 1998.
- Ebû Ubeyd, Kasım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî el-Ezdî (ö. 224/838). *Kitabü’l-Emvâl*. İstanbul: Düşünce Yayınları, 1981.
- Ebû Ya’lâ el-Mevsilî, Ahmed b Ali b el-Müsenna et-Temîmî (ö. 307/919). *Müsnedu Ebî Ya’la el-Mevsilî*. ed. Hüseyin Selîm Esed. Dimaşk & Beyrut: Dâru’l-Me’mun li’t-Türas, 1986.
- Ebû Yusuf, Ya’kub b. İbrâhîm b. Habîb b Sa’d Kûfî (ö. 182/798). *Kitâbü’l-Harâc*. Ankara: Akçağ Basım Yayım, 1982.
- Ebû Zür’a ed-Dimaşkî, Abdurrahman b. Amr b. Abdullah (ö. 281/894). *Târîhu Ebî Zür’a ed-Dimaşkî*. ed. Şükru’llah b. Ni’metullah el-Kücânî. 2 Cilt. yy., ts.
- Ebü’l-Ferec el-İsfahanî, Ali b Hüseyin b Muhammed b. Ahmed el-Kureşî (ö. 356/967). *Kitabü’l-Eğânî*. ed. İhsan Abbâs vd. Beyrut: Dâru Sâdır, 3. Basım, 2008.

Ebü'l-Fidâ', el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî (ö. 732/1331). *Târîhu Ebi'l-Fidâ = el-Muhtasâr fî Ahbâri'l-Beşer*. ed. Muhammed Zeynühum Muhammed Azeb, Yahyâ Seyyid Hüseyin, Muhammed Fahrî el-Vasîf. 3 Cilt. Kahire: Dâru'l-Meârif, 1998.

Eminoğlu, Ahmed. *Ömer b. Abdülazîz : V. Raşid Halife*. İstanbul: İnkılab Yayınları, 1984.

Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2010.

Erkal, Mehmet. "Hac Emirliği (Yönetimi) ve Bununla İlgili Bazı Fıkıhî Meseleler". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (2001), 145-161.

Erkoçoğlu, Fatih. "Abdümelik b. Mervân'ın Para Reformu". *İSTEM* 8 (01 Aralık 2006), 171-186.

Erkoçoğlu, Fatih. *Abdümelik b. Mervân ve Dönemi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.

Erul, Bünyamin. "Vedâ Haccı". *DİA*. 42/590-591. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Erul, Bünyamin. "Vedâ Hutbesi". *DİA*. 42/591-593. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Eslem, Muhammed. "Emir Muaviyenin Halifeliği Sırasında İstanbul'a Düzenlenen İlk Sefer". *İslam Tarihinde Fetih ve İstanbul*. 24-31. İstanbul: İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1996.

Eyüb Sabri Paşa (ö. 1308/1890). *Mir'atü'l-Haremeyn = Haremeyn Tarihi : Mir'at Mekke (inceleme-metin)*. çev. Ömer Faruk Can - F. Zehra Can. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018.

Ezdî, Ebû Zekerıyyâ Yezîd b. Muhammed b. İyas el-Mevsılî (ö. 334/945-46). *Tarihü'l-Mevsıl*. ed. Ali Habîbe. Kahire: Lecnetü'l-İhyai't-Türasi'l-İslamî, 1967.

Ezrakî, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdullah b. Ahmed b. Muhammed (ö. 250/864). *Ahbâru Mekke ve mâ câe fihâ mine'l-Âsâr*. ed. Rüşdi es-Salih Melhese. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Endelüs, 3. Basım, 1983.

Fâkihî, Ebû Abdullah Muhammed b. İshak b. el-Abbâs (ö. 278/891-92). *Ahbâru Mekke fî Kadimi'd-Dehr ve Hadisih*. ed. Abdümelik b. Abdullah b. Dehîş. 6 Cilt. Beyrut: Dâru Hadr, 2. Basım, 1994.

Fâsî, Ebü't-Tayyib Takıyyüddin Muhammed b. Ahmed b. Ali (ö. 832/1429). *el-İkdü's-Semîn fî Tarihi'l-Beledi'l-Emîn*. ed. Fuad Seyyid- Muhammed Hâmid. 8 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1986.

Fâsî, Ebü't-Tayyib Takıyyüddin Muhammed b. Ahmed b. Ali (ö. 832/1429). *Şifai'l-Ğarâm bi-Ahbâri'l-Beledi'l-Harâm*. ed. İsa el-Babi el-Halebî. 2 Cilt. Mekke: Mektebetü'n-Nehdati'l-Hadise, 1956.

Fayda, Mustafa. "Amvâs". *DİA*. 3/100. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Fayda, Mustafa. "Nesî". *DİA*. 32/578-579. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Fayda, Mustafa. "Ömer". *DİA*. 34/44-51. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Fayda, Mustafa. *Hulefâ-yı Râşidîn Devri - Dört Halife Dönemi*. İstanbul: Kubbealtı

Neşriyat, 4. Basım, 2016.

Ferrâ, Ebû Ya'la Muhammed b Hüseyin el-Hanbelî (ö. 458/1066). *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*. Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.

Fesevî, Ebû Yusuf Yakub b. Süfyan b. Cuvvan el-Farisî (ö. 277/890). *Kitâbü'l-Ma'rife ve't-Tarih*. ed. Ekrem Ziya el-Ömerî. 4 Cilt. Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1410.

Fıġlalı, Ethem Ruhi. “‘Sakîfe’ Olayı veya Hz. Ebu Bekir’in Halife Seçimi”. *İslâm Medeniyeti Mecmuası* 5/3 (1982), 7-27.

Fıġlalı, Ethem Ruhi. “Ali”. *DİA*. 2/371-374. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Fıġlalı, Ethem Ruhi. “Cemel Vak‘ası”. *DİA*. 7/320-321. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Fıġlalı, Ethem Ruhi. “Hasan”. *DİA*. 16/282-285. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Gadban, Münir Muhammed Necib. *Muaviye b. Ebî Süfyan*. Dımaşk & Beyrut: Dârü'l-Kalem, 3. Basım, 1996.

Gökalp, Hüseyin. “Cahiliye Devri’nden Asr-ı Saâdete Hac İbadetinin Tahrif ve Tashih Süreci”. *Hac Tarihi*. 01-16. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021.

Görgün, Tahsin. “Hac”. *DİA*. 14/397-399. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Günal, Mustafa. *Hz. Ali Döneminde İç Siyaset*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1998.

Günel, Fuat. “Hicr”. *DİA*. 17/455-456. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Güzel, Ahmet. *Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İdarî Yapı: (Dört Halife’nin Devlet Yönetimi)*. İstanbul: Nüve Kültür Merkezi, 2011.

Hâkim, Ebû Abdullah İbnü'l-Beyyî’ Muhammed en-Nisâbûrî (ö. 405/1014). *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*. ed. Mustafa Abdulkâdir Atâ. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.

Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr eş-Şeybanî (ö. 240/854-55). *Kitâbü't-Tabakât*. ed. Ekrem Ziyâ el-Ömerî. Bağdad: Matbaatü'l-Ânî, 2. Basım, 1967.

Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr eş-Şeybanî (ö. 240/854-55). *Tarihu Halife b. Hayyât*. ed. Ekrem Ziyâ el-Ömerî. Riyad: Daru Taybe, 2. Basım, 1985.

Hammâd, Atıf b. Abdülvehhab. *Câmiü'l-Asâr: El-Kavliyyeti ve'l-Fi'liyyeti's-Sahihali-Emiri'l-Mü'minin Ömer B. El-Hattab*. Riyad: Dârü'l-Fazîle, 2008.

Harbutlî, Ali Haseni. *Tarihü'l-Kabe*. Beyrut: Dârü'l-Cil, 3. Basım, 1991.

Harman, Ömer Faruk. “Hac”. *DİA*. 14/382-386. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Hasan İbrâhim Hasan (ö. 1968). *Tarihü'l-İslam: es-Siyasî ve'd-Dinî ve's-Sekafî ve'l-İctimaî*. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, 14. Basım, 1996.

Hathaway, Jane. “Amîr Al-Hajj”. *Encyclopaedia of Islam, THREE*. 22-23. Brill, 01 Ocak 2015. https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-3/amir-al-hajj-COM_24219?s.num=0&s.f.s2_parent=s.f.book.encyclopaedia-of-islam-3&s.q=amir+al-hajj

Hatîb el-Baġdâdî, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit (ö. 463/1071). *Târîhu*

Bağdâd (Târîhu Medîneti's-Selâm). ed. Beşşar Avvad Ma'ruf. 18 Cilt. Beyrut: Darü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2001.

Hatiboğlu, Mehmed Saîd. *Hilafetin Kureyşîliği İslam'da İlk Kavmiyetçilik*. Ankara: Otto Yayınları, 5. Basım, 2016.

Heysemi, Ebü'l-Hasan Nureddin Ali b. Ebî Bekr b. Süleyman. *Buğyetü'l-Bahis an Zevaidi Müsnedi'l-Hâris*. ed. Hüseyin Ahmed Salih el-Bâkirî. 2 Cilt. el-Câmiatu'l-İslâmiyye, 1992.

Heysemî, Ebü'l-Hasan Nureddin Ali b. Ebî Bekr b. Süleyman (ö. 807/1405). *Mecmaü'z-Zevâid ve Menbaü'l-Fevâid*. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1986.

Hitti, Philip Khuri (ö. 1978). *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*. çev. Salih Tuğ. 4 Cilt. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989.

Hizmetli, Sabri. "Tarihi Rivayetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27/01 (1986), 149-176.

Hodgson, Marshall G. S (ö. 1968). *İslam'ın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih: İslam'ın Klasik Çağı*. ed. Metin Karabaşoğlu. çev. Ahmet Demirhan vd. 3 Cilt. İstanbul: İz Yayıncılık, 1993.

İşıltan, Fikret. "Mervan II". *İslâm Ansiklopedisi*. 778-780. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979.

İbn A'sem el-Kûfi, Ebû Muhammed Ahmed (ö. 320/932). *el-Fütûh*. thk. Ali Şîri. 9 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Evdâ, 1991.

İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubî en-Nemerî (ö. 463/1071). *el-İstiâb fî Ma'rifeti'l-Ashab*. ed. Ali Muhammed Bicavî. Beyrut: Darü'l-Cil, 1992.

İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubî en-Nemerî (ö. 463/1071). *ed-Dürer fî İhtisari'l-Meğazi ve's-Siyer*. ed. Şevki Dayf. Kahire: Dârü'l-Ma'ârif, 1983.

İbn Abdülhakem, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdülhakem b. A'yen b. Leys el-Mâlikî (ö. 214/829). *Siretu Ömer b. Abdülazîz ala ma ravahü'l-İmam Malik*. ed. Ahmed Ubeyd. Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1984.

İbn Abdülhakem, Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah (ö. 257/870). *Fütûhu Mısr ve'l-Mağrib*. ed. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 1995.

İbn Abdürabbih, Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Habîb el-Kurtubî el-Endelüsî (ö. 328/940). *el-İkdü'l-Ferîd*. ed. Ahmed Emin- Muhammed ez-Zeyn-İbrâhim el-Ebyarî. 7 Cilt. Kahire: Lecnetü't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, 3. Basım, 1969.

İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Sikatüddin Ali b. Hasan b. Hibetullah (ö. 571/1176). *Târîhu Medîneti Dimaşk*. ed. Muhibbüddin Ebi Saîd Ömer b. Ğarame el-Amrî. 80 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1995.

İbn Balaban, Ebü'l-Hasan Alaeddin Ali b. Balaban b. Abdullah (ö. 739/1339). *el-İhsân fî Takribi Sahihi İbn Hibbân*. ed. Şuayb el-Arnaut. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1991.

- İbn Battuta, Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed b. Abdullah Tancî (ö. 770/1368-69). *İbn Battuta Seyahatnamesi*. çev. A. Sait Aykut. 2 Cilt. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2. Basım, 2004.
- İbn Bedrân, Abdulkadir b. Ahmed b. Mustafâ ed-Dûmî ed-Dımaşkî (ö. 1927). *Tehzibu Tarihi İbn Asâkir*. ed. Ahmed Ubeyd. Dımaşk: el-Mektebetü'l-Arabiyye, 1349.
- İbn Ebü'd-Dem, Ebû İshak Şihabüddin İbrâhim b. Abdullah b. Ali el-Hemdanî (ö. 642/1244). *et-Tarihu'l-İslâmî = et-Tarih'ul-Muzafferî*. Kahire: Dâru's-Sekâfe, 1989.
- İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrâhim (ö. 235/849). *Müsnedu İbn Ebû Şeybe*. 2 Cilt. Riyad: Darü'l-Vatan, 1997.
- İbn Fazlullah el-Ömerî, Ebü'l-Abbâs Şehabeddin Ahmed b. Yahyâ (ö. 749/1349). *Mesalik'ul-Ebsâr fî Memâlik'il-Emsâr*. ed. Kamil Süleyman Cüburî-Mehdî en-Necm. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1971.
- İbn Fehd el-Mekkî, Necmeddin Ömer b. Muhammed b. Muhammed el-Kureşî (ö. 885/1480). *İthâfî'l-Verâ bi-Ahbari Ümmi'l-Kurâ*. ed. Fehim Muhammed Şeltut. 4 Cilt. Mekke: Câmîatu Ümmi'l-Kurâ, 1983.
- İbn Fehd, Ebü'l-Fazl Muhibbüddin Cârullah Muhammed b. Abdilaziz b. Ömer el-Haşimî el-Mekkî (ö. 954/1547). *Tuhfetü'l-Letâif fî Fezâili'l-Haberi Abdullah b. Abbâs ve Veccü't-Tâif*. Taif: Matbaatu Nadi et-Taif el-Edebî, 1975.
- İbn Fehd, Ebü'l-Hayr İzzeddin Abdülazîz b. Ömer b. Muhammed (ö. 922/1516). *Ğayetü'l-Merâm bi-Ahbari Saltanati'l-Beledi'l-Haram*. ed. Fehim Muhammed Şeltut. Mekke: Câmîatu Ümmi'l-Kurâ, 1986.
- İbn Habîb, Ebû Ca'fer İbn Habîb Muhammed b. Habîb b. Ümeyye el-Bağdadî el-Haşimî (ö. 245/860). *Kitabü'l-Muhabber*. ed. Ilse Lichtenstadter. Beyrut: Dârü'l-Âfâkı'l-Cedîde, ts.
- İbn Habîb, Ebû Ca'fer İbn Habîb Muhammed b. Habîb b. Ümeyye el-Bağdadî el-Haşimî (ö. 245/860). *el-Münemmak fî Ahbâri Kureyş*. thk. Hurşid Ahmed Faruk. 1 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1985.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şehabeddin Ahmed b. Alî b. Muhammed (ö. 852/1449). *Fethü'l-Bârî bi-Şerhi Sahihi'l-Buhârî*. ed. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Faryâbî - Abdurrahman b. Nâsır el-Berrâk. Riyad: Dâru Taybe, 2005.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şehabeddin Ahmed b. Alî b. Muhammed (ö. 852/1449). *Tehzîbü't-Tehzîb*. ed. İbrâhim ez-Zeybek-Âdil Murşit. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1905.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed (ö. 852/1449). *el-İsâbe fî Temyizi's-Sahabe*. ed. Adil Ahmed Abdü'l-Mevcud-Ali Muhammed Muavviz. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1995.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed (ö. 808/1406). *Târihu İbn Haldûn = Kitâbü'l-İber ve Divanü'l-Mübtede ve'l-Haber fî Eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men Asarahum min Zevî's-Sultani'l-Ekber*. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2000.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed (ö. 681/1282).

- Vefeyâtü'l-Â'yan ve Enbau Ebnai'z-Zaman*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1968.
- İbn Hamdûn, Ebü'l-Meali Bahaeddin Muhammed b. Hasan (ö. 562/1167). *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*. ed. İhsan Abbâs-Bekr Abbâs. Beyrut: Dâru Sâdır, 1996.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zahirî (ö. 456/1064). *Cemheretu Ensâbi'l-Arab*. ed. Abdüsselam Muhammed Harun. Kahire: Dârü'l-Ma'ârif, 1982.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd Zahirî (ö. 456/1064). *Cevâmiü's-Sîreti'n-Nebeviyye*. ed. Abdülkerim Samî el-Cündî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd Zahirî (ö. 456/1064). *Haccetü'l-Vedâ*. ed. Ebû Suheyb el-Keremî. Riyad: Beytü'l-Efkari'd-Devliyye, 1998.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî. *Kitâbü's-Sikât*. Haydarabâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1973.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî (ö. 354/965). *Meşahiru Ulemâi'l-Emsâr*. ed. Mecdî b. Mansur Şevri. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısrî (ö. 218/833). *es-Sîretü'n-Nebeviyye = Sîretu İbn Hişâm*. ed. Ömer Abdüsselâm Tedmurî. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1990.
- İbn Hümâm, Kemâleddîn Muhammed b. Abdülvâhid es-Sivâsî (ö. 861/1457). *Fethu'l-Kadîr alâ'l-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-Mübtedî*. ed. Abdürrezzak Galib el-Mehdî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- İbn İshâk, Ebû Abdullah Muhammed b. İshak b. Yesâr b. Hıyâr el-Muttalibî el-Kureşî el-Medenî (ö. 151/768). *Sîretu İbn İshâk = el-Mübtede' ve'l-Meb'ass ve'l-Meğâzî*. ed. Muhammed Hamidullah. Mağrib: Ma'hedü'd-Dirasât ve'l-Ebhas li't-Ta'rîf, 1976.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dımaşkî el-Hanbelî (ö. 751/1350). *Zâdü'l-Meâd fi Hedyi Hayri'l-İbâd*. ed. Şuayb el-Arnaut-Abdülkadir Arnaut. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1998.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî (ö. 774/1373). *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. ed. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî. 21 Cilt. Cîze: Hier li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 1998.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî (ö. 774/1373). *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. ed. Mustafa Abdülvahid. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1976.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî (ö. 774/1373). *Tefsirü'l-Kur'ani'l-Azîm*. ed. Sami b. Muhammed es-Selame. 8 Cilt. Riyad: Daru Taybe, 2. Basım, 1999.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme Cemmâilî Makdisî (ö. 620/1223). *et-Tebyîn fi Ensâbi'l-Kureşiyîn*. ed. Muhammed Naif Duleymî. Bağdad: el-Mektebetü'l-Vataniyye, 1982.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (ö. 276/889). *Uyûnu'l-Ahbâr*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1925.

İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd er-Rebei el-Kazvinî (ö. 273/887). *Sünenu İbn Mâce*. ed. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1953.

İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî (ö. 711/1311). *Lisânü'l-'Arab*. ed. Abdullah Ali el-Kebîr-Muhammed Ahmed Hasbullah-Haşim Muhammed eş-Şazeli. 6 Cilt. Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.

İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Meni' Zührî (ö. 230/845). *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr = et-Tabakâti'l-Kübrâ*. ed. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 2001.

İbn Seyyidünnas, Ebû'l-Feth Fethuddin Muhammed b. Muhammed (ö. 734/1334). *Uyûnü'l-Eser fî Fünuni'l-Megazi ve's-Şemâil ve's-Siyer*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1993.

İbn Şahin, Ebû Hafis Ömer b. Ahmed Osman el-Bağdadî (ö. 385/996). *et-Terğîb fî Fezâilü'l-'A'mâl ve Sevâbu Zâlik*. Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzi, 1995.

İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe Nümeyrî Basrî (ö. 262/876). *Tarihü'l-Medîneti'l-Münevvere = Ahbarü'l-Medîneti'l-Münevvere*. ed. Fehim Muhammed Şeltut. 4 Cilt. Cidde: Dâru'l-İsfahanî, 1979.

İbn Tağrıberdî, Ebû'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrıberdî el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-Zâhirî (ö. 874/1470). *en-Nücûmü'z-Zâhire fî Mülûki Mısr ve'l-Kahire*. ed. Muhammed Hüseyin Şemsüddîn. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996.

İbn Teymiyye, Ebû'l-Berekat Mecdüddîn Abdüsselam b. Abdullah (ö. 652/1254). *el-Müntekâ mine'l-Ahbari'l-Mustafa*. ed. Muhammed Hâmid el-Fıkî. Kahire: Matbaatü Hicâzî, 1932.

İbn Zahîre, Muhammed Cârullah b. Muhammed b. Ebû Bekr b. Ali (ö. 960/1553). *el-Câmiü'l-Latîf fî Fazli Mekke ve Ehliha ve Binai'l-Beyti's-Şerif*. ed. Ali Ömer. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 2003.

İbn Zebâle, Ebû'l-Hasen Muhammed b. el-Hasen b. Zebâle el-Medenî el-Mahzûmî (ö. 199/814). *Ahbâru'l-Medîne*. Medine: Merkezu Buhûs ve Dirâsâti'l-Medine, 2003.

İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr el-Malikî (ö. 543/1148). *el-Avâsım mine'l-Kavâsım fî Tahkiki Mevâkıfî's-Sahabe ba'de Vefati'n-Nebi (s.a.v.)*. Kahire: Mektebetü's-Sünne es-Selefiyye, 6. Basım, 1412.

İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî (ö. 597/1201). *el-Muntazam fî Tarihi'l-Müluk ve'l-Ümem*. ed. Muhammed Abdülkadir Ahmed Ata, Mustafa Abdülkadir Ata. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1995.

İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî (ö. 597/1201). *el-Vefâ bi-Ahvâli'l-Mustafa*. ed. Muhammed Zührî en-Neccâr. Riyad: Müessesetü's-Sa'diyye, 1976.

İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî

(ö. 597/1201). *Sîretu ve Menâkıbu Ömer b. Abdülazîz el-Halîfetu'z-Zâhid*. ed. Naim Zerzur. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1984.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî (ö. 597/1201). *Menâkıbu Emiri'l-Mü'minin Ömer b. el-Hattab*. ed. Zeyneb İbrâhim Karut. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.

İbnü'l-Esîr el-Cezerî, Ebü's-Seadat Mecdüddîn el-Mübarek b. Esirüddin Muhammed b. Muhammed eş-Şeybanî (ö. 606/1210). *Câmiu'l-Usûl*. ed. Muhammed Hâmid Elfakî. Kahire: Matbaatü's-Sünneti'l-Muhammediyye, 1950.

İbnü'l-Esîr el-Cezerî, Ebü's-Seadat Mecdüddîn el-Mübarek b. Esirüddin Muhammed b. Muhammed eş-Şeybanî (ö. 606/1210). *en-Nihaye fî Ğaribi'l-Hadis ve'l-Eser*. ed. Ali b. Hasan b. Ali b. Abdülhamîd el-Halebî el-Eserî. Daru İbn'ül-Cevzî, 2000.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim (ö. 630/1233). *el-Kâmil fi't-Tarih*. ed. Ömer Abdüsselâm Tedmurî. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabi, 2012.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim (ö. 630/1233). *Üsdü'l-Ğabe fî Ma'rifeti's-Sahabe*. ed. Adil Ahmed Abdü'l-Mevcud-Ali Muhammed Muavviz. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.

İbnü'l-Fakîh, Ebü Bekr Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedanî (III-IV./IX-X. yüzyıl). *Muhtasarı Kitâbi'l-Büldan*. Leiden: E.J. Brill, 1885.

İbnü'l-İbrî, Ebü'l-Ferec Barhebraeus Yuhanna Mâr Grigoriyus b. Tâciddîn Ehrûn (Hârûn-Aaron) el-Malatî (ö. 685/1286). *Abu'l-Farac Tarihi*. çev. Ömer Rıza Doğrul. 2 Cilt. Ankara: TTK Yayınları, 2. Basım, 1987.

İbnü'l-Verdî, Ebü Hafs Zeynüddin Ömer b. Muzaffer b. Ömer (ö. 749/1349). *Târîhu İbni'l-Verdî = Tetimmetü'l-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996.

İbnü'z-Ziyâ el-Mekkî, Ebü'l-Beka Bahaeddin Muhammed b. Ahmed (ö. 854/1450). *Târîhu Mekkete'l-Müşerreffe ve'l-Mescidi'l-Harâm ve'l-Medîneti's-Şerife ve'l-Kabri's-Şerîf*. ed. Ala İbrâhim Ezherî, Emin Nasr Ezherî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 2004.

İbrâhim Rifat Paşa. *Mir'atü'l-Haremeyn er-Rihlati'l-Hicaziyye ve'l-Hac*. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısri, 1925.

İmadüddin Halil. *Melamihü'l-İnkılabî'l-İslâmî fî Hilafeti Ömer b. Abdülazîz*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.

el-İmâme ve's-Siyâse. (İbn Kuteybe'ye nisbet edilmektedir). ed. Ali Şîrî. Beyrut: Daru'l-Edvâ', 1990.

Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî (ö. 821/1418). *Meâsirü'l-İnâfe fî Mealimi'l-Hilâfe*. ed. Abdüssettar Ahmed Ferrac. 3 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1980.

Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî (ö. 821/1418). *Nihâyetü'l-Ereb fî Ma'rifeti Ensâbi'l-Arab*. ed. İbrâhim Ebyari. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Lübnanî, 1980.

Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî (ö. 821/1418). *Subhü'l-A'sâ fî*

- Sınâati'l-İnşâ*. 6 Cilt. Kahire: Matbaatü'l-Emîriyye, 1914.
- Kallek, Cengiz. *H. Peygamber (sav) Döneminde Devlet ve Piyasa*. İstanbul: Bilim ve Sanat Vakfı, 1992.
- Kallek, Cengiz. *İslam Medeniyetinde İktisat Düşüncesi Tarihi: Harac ve Emval Kitapları*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- Kapar, Mehmet Ali. "Emevî Valilerinden Abdülazîz b. Mervân (ö.86/705)". *İSTEM* 8 (01 Aralık 2006), 43-49.
- Kapar, Mehmet Ali. "Hz. Ali'nin Öldürülmesi ile İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi". *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/3 (1994), 341-346.
- Kapar, Mehmet Ali. "Hz. Hasan'ın Halifeliği ve Hasan-Muaviye Andlaşması". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/7 (01 Ağustos 1997), 67-80.
- Kapar, Mehmet Ali. "Muâviye b. Yezîd". *DİA*. 30/335-336. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Kapar, Mehmet Ali. "Râşid Halifeler Dönemi". *İslam Tarihi-I*. ed. Ahmet Önkal. 21-110. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2018.
- Kapar, Mehmet Ali. *Halifeliğin Emeviliğe Geçişi ve Verâsete Dönüşmesi*. İstanbul: Beyan.
- Kapar, Mehmet Ali. *İslam'ın İlk Döneminde Bey'at ve Seçim Sistemi*. İstanbul: Beyan Yayınları.
- Karagöz İsmâil vd. *Hac İlmihali*. Ankara: DİB Yayınları, 2007.
- Karamânî, Ahmed b. Yusuf (ö. 1019/1610). *Ahbârü'd-Düvel ve Âsâru'l-Üvel fi't-Târih*. ed. Ahmed Hatit - Fehmi Sa'd. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1992.
- Kayaoğlu, İsmet. *İslâm Kurumları Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 3. Basım, 1985.
- Kazancı, Ahmet Lütfi. *Abdülmelik b. Mervan Üzerine Bir Araştırma (Basılmamış Araştırma)*. Erişim 17 Kasım 2021.
- Kazıcı, Ziya. *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 15. Basım, 2015.
- Kelâî, Ebü'r-Rebi' Süleyman b. Musa (ö. 634/1237). *el-İktifa' fi Meğazi Resûlillah ve's-Selâseti'l-Hulefâ*. ed. Mustafa Abdülvahid. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1970.
- Kelbî, Ebü'l-Münzir Hişam b. Muhammed b. Saib (ö. 204/819). *Cemheretü'n-Neseb*. ed. Nacî Hasan. Beyrut: Alemü'l-Kütüb & Mektebetü'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1986.
- Kemâl, Süleyman Salih. *İmâratü'l-Hac fi Asri'l-Abbâsî*. Mekke: Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1988.
- Kettânî, Muhammed Abdülhay b. Abdilkebir b. Muhammed el-Hasenî el-İdrîsî (ö. 1962). *H. Peygamber'in Yönetimi = et-Terاتبü'l-İdariyye*. çev. Ahmet Özel. 2 Cilt. İstanbul: İz Yayıncılık, 3. Basım, 2012.

- Kılıç, Ünal. “Yezîd I”. *DİA*. 43/513-514. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Kılıç, Ünal. *Mervân b. el-Hakem*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995.
- Kılıç, Ünal. *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezîd b. Muaviye*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2001.
- Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf b. Yakub (ö. 350/961). *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât*. Beyrut: Matbaatü'l-Abai'l-Yesuiyyin, 1908.
- Kister, Meir Jacob (ö. 2010). “Mecca and Tamim (Aspects of Their Relations)”. *JESHO* 8/2 (Kasım 1965), 113.
- Kister, Meir Jacob (ö. 2010). “Some Reports Concerning Mecca from Jâhiliyya to Islam”. *JESHO* 15/1/2 (1972), 61-93.
- Koyuncu, Mevlüt. “Velîd I”. *DİA*. 43/30-31. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Köksal, Mustafa Âsım. *H. Hüseyin ve Kerbelâ Faciası*. İstanbul: Köksal Yayıncılık, ts.
- Köksal, Mustafa Âsım. *İslâm Tarihi: Hz. Muhammed (a.s) ve İslâmiyet: Medine Devri*. İstanbul: Şamil Yayınevi, 1980.
- Köroğlu, Mehmet. “İslam Hukukunda Ölüm Cezasını Gerektiren Suçlar”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (2015), 214-238.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli*. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: DİB Yayınları, 12. Basım, 2011.
- Kurt, Hasan. “Mervân II”. *DİA*. 29/227-229. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Kurt, Hasan. “Mesleme b. Abdülmelik”. *DİA*. 29/318-319. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr (ö. 671/1273). *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*. ed. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2006.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. “Harre Savaşı”. *DİA*. 16/245-247. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. “Rifâde”. *DİA*. 35/97-98. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. “Sikâye”. *DİA*. 37/177-178. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. *Cahiliye'den Emevilerin Sonuna Kadar Haremeyn*. İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı [İSAR]; Yıldız Yayıncılık, 2003.
- Kütübî, Salâhuddin Muhammed b. Şakir b. Ahmed ed-Dâranî. (ö. 764/1363) *Fevatü'l-Vefeyât*. ed. İhsan Abbâs. 5 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1973.
- Kütübî, Salâhuddin Muhammed b. Şakir b. Ahmed ed-Dâranî (ö. 764/1363). *Uyûnu't-Tevârih*. ed. Hüsamüddin el-Kudsî-Ebû Mansur el-Hâfız. Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Misriyye, 1980.

- Lammens, Henri (ö. 1937). “Mugîre b. Şu`be”. *İslâm Ansiklopedisi*. 8/450-451. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979.
- Lapidus, Ira M. *İslâm Toplumlari Tarihi*. çev. Yasin Aktay. 2 Cilt. İstanbul: İletişim Yayınları, 3. Basım, 2005.
- Lewis, Bernard (ö. 2018). *Tarihte Araplar*. çev. Hakkı Dursun Yıldız. İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 5. Basım, 2009.
- Makdisî, Mutahhar b. Tahir (ö. 355/966). *Kitâbü'l-Bed' ve't-Tarih*. 6 Cilt. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, ts.
- Makdisî, Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebu Bekr el-Benna el-Beşşarî (ö. 390/1000). *Ahsenü't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlim*. ed. Muhammed Emin ed-Dannavî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed (ö. 845/1442). *ez-Zehebü'l-Mesbûk fi Zikri men Hacce mine'l-Hulefâ'i ve'l-Mülûk*. ed. Cemâleddin eş-Şeyyâl. Kahire: Mektebetü'l-Hancı - Mektebetü'l-Müsennâ, 1955.
- Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed (ö. 845/1442). *el-Hitatü'l-Makrîziyye = el-Mevâiz ve'l-İ'tibar bi-Zikri'l-Hitat ve'l-Âsâr*. ed. Mediha Şerkavi-Muhammed Zeynühum. Kahire: Mektebetü Medbula, 1998.
- Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed (ö. 845/1442). *en-Nizâ' ve't-Tahâsum fîmâ beyne Benî Ümeyye ve Benî Hâşim*. ed. Hüseyin Mûnis. Kahire: Dâru'l-Meârif, 1988.
- Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed (ö. 845/1442). *İmtâü'l-Esmâ bima li'n-Nebi mine'l-Ahvâl ve'l-Emvâl ve'l-Hafede ve'l-Meta'*. ed. Mahmûd Muhammed Şakir. Kahire: Lecnetü't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, ts.
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdullah el-Asbahî el-Himyerî (ö. 179/795). *Muvatta*. ed. Beşşar Avvad Ma'ruf. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1997.
- Mantran, Robert (ö. 1999). *İslamın Yayılış Tarihi: (VII-XI. yüzyıllar)*. çev. İsmet Kayaoğlu. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1981.
- Mâverdi, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî (ö. 450/1058). *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*. ed. Ahmed Câd. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2002.
- Mâverdi, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî (ö. 450/1058). *el-Hâvi'l-Kebîr Hüve Şerhu Muhtasari'l-Müzenî*. ed. Ali Muhammed Muavvaz-Adil Ahmed Abdülmevcud. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- Mes'udî, Ebü'l-Hasen Ali b. Hüseyin b. Ali el-Hüzelî (ö. 345/956). *Mürücü'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher fi't-Tarih*. ed. Kemâl Hasan Mer'î. 4 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2005.
- Muhammed el-Hudarî Bek (1872-1927). *Muhâdaratu Tarihi'l-Ümemi'l-İslâmiyye: ed-Devletü'l-Ümeviyye*. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabi, ts.
- Muhammed Hamidullah (ö. 2002). “Hicri Takvim ve Tarihi Arkapları”. çev. Kasım

- Şulul. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (01 Ocak 2000), 671-685.
- Muhammed Hamidullah (ö. 2002). *İslam Müesseselerine Giriş*. çev. İhsan Süreyya Sırma. İstanbul: Beyan Yayınları, 2013.
- Muhammed Hamidullah (ö. 2002). *İslam Peygamberi: Hayatı ve Faaliyeti*. çev. Salih Tuğ. 2 Cilt. İstanbul: İrfan Yayınevi, 5. Basım, 1993.
- Muhammed Hamidullah (ö. 2002). “İslam’da Hac”. çev. Mehmet Âkif Aydın. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İslam Tetkikleri Dergisi* 7/1-4 (1984), 123-162.
- Muhammed Hayr Heykel. *el-Cihad ve'l-Kıtal fî's-Siyaseti'ş-Şer'iyye*. Beyrut: Dârü'l-Beyarık, ts.
- Muhammed Hüseyin Heykel (ö. 1956). *Hayatu Muhammed*. Kahire: Matbaatü'l-Hadariyyeti'l-Mısriyye, 13. Basım, 1968.
- Muhammed Kürd Ali, Muhammed Ferid b. Abdirrezzak b. Muhammed (ö. 1953). *Hıtatü'ş-Şam*. 6 Cilt. Dımaşk: Mektebetü'n-Nuri, 3. Basım, 1983.
- Muhammed Süheyl Takkûş. *Târîhü'd-Devleti'l-Ümeviyye*. Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 7. Basım, 2010.
- Muhibbüddin et-Taberî, Ebü'l-Abbâs (Ebû Ca'fer) Muhibbüddîn Ahmed b. Abdillâh b. Muhammed el-Mekkî (ö. 694/1295). *el-Kırâ li-Kâsidi Ümmi'l-Kurâ [ve Sevâbü Zâlik]* = *Hayrü'l-Kırâ fî Ziyâreti Ümmi'l-Kurâ*. ed. Mustafa es-Sekkâ. Beyrut: Mektebetü'l-İlmiyye, 1948.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyin el-Kuşeyrî en-Nisaburî Müslim b. el-Haccâc (ö. 261/875). *Sahîh-ü Müslim*. ed. Raid b. Sabri b. Ebi Alfe. Riyad: Dâru'l-Hadâra, 2. Basım, 2015.
- Mütercim Âsım Efendi (ö. 1235/1819). *el-Okyânûsu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsu'l-Muhît*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Müttaki el-Hindî, Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kadîhân (ö. 975/1567). *Kenzü'l-Ummâl fî Süneni'l-Akvâl ve'l-Ef'âl*. ed. Bekrî Hayyanî, Saffet Sakkâ. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2012.
- Nasr b. Müzahim, Ebü'l-Fazl el-Minkarî et-Temîmî (ö. 212/827-28). *Vak'atu Sıffîn*. ed. Abdüsselam Muhammed Harun. Kum: Mektebetü'r-Ravdâ el-Haydariyye, 3. Basım, 1418.
- Necib Mustafa Bey. *Humâtü'l-İslâm*. ed. Muhammed Zeynhum-Mustafa Azb. Cîze: Mektebetü ve Matbaatü'l-Ğad, 1999.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb (ö. 303/915). *Sünenü'n-Nesâî*. ed. Raid b. Sabri b. Ebi Alfe. Riyad: Dâru Tavîk, 2008.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî (ö. 676/1277). *Tehzîbü'l-Esmâ ve'l-Lugât*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî (ö. 676/1277). *Kitâbü'l-İzah fî Menâsiki'l-Hac ve'l-Umre*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985.
- Nüveyrî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî en- (ö. 733/1333). *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*. 33 Cilt. Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1955.

- Oral, Rifat. *Hazreti Peygamber'in Veda Haccı*. Konya: Hüner Yayınevi, 2006.
- Oral, Rifat. "Hz. Peygamber'in Hac Tatbikatı (Tüm Hadisler)". 145-166. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.
- Öğmüş, Harun. *Cahiliye Döneminde Araplar*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.
- Öğüt, Salim. "Telbiye". *DİA*. 40/396-397. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Ömer Ebû'n-Nasr. *Abdülmelik b. Mervan*. Beyrut: Mektebetü'z-Zehabiyye, 1962.
- Ömer Ferruh. *Târîhu Sadri'l-İslâm ve'd-Devletü'l-Ümeviyye*. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 1970.
- Önkal, Ahmet. "Emîrül-Hac". *Şamil İslam Ansiklopedisi*. ed. Ahmed Ağırakça. 2/96-97. İstanbul: Şamil Yayınevi, 1990.
- Önkal, Ahmet. "İfâza". *DİA*. 21/505-506. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Önkal, Ahmet. "İslam Tarihçiliğinde Tarafsızlık Problemi". *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 6/3 (1992), 189-197.
- Önkal, Ahmet. "Tahkim Olayı Üzerine Bir Değerlendirme". *İSTEM* 2 (01 Aralık 2003), 33-68.
- Özalp, Ahmed. "Emîr". *Şamil İslam Ansiklopedisi*. ed. Ahmed Ağırakça. 2/95-96. İstanbul: Şamil Yayınevi, 1990.
- Özaydın, Abdülkerim. "Eşter". *DİA*. 11/486-487. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Özaydın, Abdülkerim. "Hac". *DİA*. 14/386-389. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Özkan, Halit. "Zührî". *DİA*. 44/544-549. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Özkuyumcu, Nadir. "Hişâm b. Abdülmelik". *DİA*. 18/148-150. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Özkuyumcu, Nadir. "Ukbe b. Nâfi". *DİA*. 42/64-66. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Öztürk, Necdet. "Fetih Öncesi Osmanlılar'ın İstanbul Kuşatmaları". *İstanbul Armağanı I: Fetih ve Fatih*. ed. Mustafa Armağan. 37-46. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1995.
- Paçacı, İbrâhim vd. *Dinî Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006.
- Patricia Crone (ö. 2015). "The Rise of Islam in the World". *Cambridge Illustrated History of the Islamic World*. ed. Francis Robinson. 2-31. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- Peters, Francis E. *The Hajj: The Muslim Pilgrimage to Mecca and the Holy Places*. Princeton, New Jersey: Princeton University, 1996.
- Râgıb el İsfahânî (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği). *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'an*. Dımaşk: Daru'l-Kalem, 2002.
- Râgıb el-İsfahânî. (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) *Müfredât - Kur'an Kavramları Sözlüğü*. İstanbul: Çıra Yayınları, 3. Basım, 2012.
- Rayyis, Muhammed Ziyaüddin. *Abdülmelik b. Mervân ve'd-Devletü'l-Ümeviyye*. yy.

Mutabi' Sicli'l-Arabî, 2. Basım, 1969.

Rubin, Uri. "Bara'a: A Study of Some Quranic Passages". *Jerusalem Studies in Arabic and İslam* 5 (1984), 13-32.

Rubin, Uri (ö. 2021). "The Great Pilgrimage of Muhammad: Some Notes on Sūra IX". *Journal of Semitic Studies* 27/2 (01 Ekim 1982), 241-260.

Saîd el-Efgânî (ö. 1997). *Esvakü'l-Arab fi'l-Cahiliyye ve'l-İslâm*. Dımaşk: Matbaatü'l-Haşimiyye, 1937.

Sallâbî, Ali Muhammed Muhammed. *Ömer b. Abdülazîz*. Kahire: Dâru't-Tevzi' ve'n-Neşr el-İslâmî, 2006.

Sâmî es-Sakkâr. "İmâratu'l-Hac fi't-Târîhi'l-İslâmî". *Mecelletü'l-Hedyi'l-İslâm* 10 (2003 1424), 56-65.

Sarıçam, İbrâhim. "Arapların İstanbul Kuşatmaları". *550. Yılında Fetih ve İstanbul = The Conquest and İstanbul in 550th anniversary : İstanbul, 14-15 Haziran 2003 [550. Yılında Fetih ve İstanbul (2003 : İstanbul)]*. 51-62. Türk Tarih Kurumu yayınları; XI. dizi-sayı 12. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007.

Sarıçam, İbrâhim. *Emevî-Hâşimî İlişkileri (İslâm Öncesinden Abbâsilere Kadar)*. Ankara: TDV Yayınları, 3. Basım, 2011.

Sarıçam, İbrâhim. *Hız Muhammed ve Evrensel Mesajı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 5. Basım, 2007.

Sarıçam, İbrâhim. "Hicâbe". *DİA*. 17/431-432. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Sarıçam, İbrâhim. "İbrâhim b. Velîd". *DİA*. 21/359. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Sarıçam, İbrâhim - Erşahin, Seyfettin. *İslam Medeniyeti Tarihi*. Ankara: TDV Yayınları, 5. Basım, 2015.

Seâlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâîl (ö. 429/1038). *Simârü'l-Kulûb fi'l-Muzâf ve'l-Mansûb*. ed. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2003.

Semhûdî, Ebü'l-Hasan Nureddin Ali b. Abdullah b. Ahmed (ö. 911/1506). *Vefâü'l-Vefâ bi-Ahbâri Dâri'l-Mustafâ*. ed. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 4. Basım, 1984.

Seyf b. Ömer, ed-Dabbî el-Esedî et-Temîmî (ö. 180/796). *el-Fitne ve Vak'atü'l-Cemel*. ed. Ahmed Ratib Armuş. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1984.

Seyyid Hasan Kurûn. "Evvelü Emîr lil-Hacc". *Mecelletü'l-Ezher* 47/10 (1975), 1120-1124.

Sibt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Şemseddin Yusuf b Kızıoğlu (ö. 654/1256). *Mir'atü'z-Zaman fi Tevârîhi'l-A'yan*. ed. Muhammed Berekât-Ammar Reyhavî. 23 Cilt. Dımaşk: er-Risaletü'l-Alemiyye, 2013.

Sırma, İhsan Süreyya. *Hilâfetten Saltanata Emeviler Dönemi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 16. Basım, 2012.

Siddiqui, İqtidar Husain. "Muhammed b. Kâsım es-Sekafi". *DİA*. 30/548-549.

İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

Sijpesteijn, Petra M. “An Early Umayyad Papyrus Invitation for the Hıajj”. *Journal of Near Eastern Studies* 73/2 (2014), 179-190.

Subhi Salih (ö. 1986). *İslam Kurumları*. Ankara: Fecr Yayınları, 2. Basım, 1999.

Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr (ö. 911/1505). *Hüsni'l-Muhâdara fî Târîhi Mısr ve'l-Kâhire*. ed. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim. 2 Cilt. Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1967.

Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr (ö. 911/1505). *Tarihü'l-Hulefâ*. ed. Muhammed Gassan Nasuh Azkûl el-Hüseynî. Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 2. Basım, 2013.

Süheylî, Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah b. Ahmed (ö. 581/1185). *er-Ravzü'l-Ünüf fî Şerhi's-Sîreti'n-Nebeviyye li-İbn Hişâm*. ed. Abdurrahman el-Vekil. 7 Cilt. yy.: Dâru'l-Kütübi'l-İslâmiyye-Dâru'l-Kütübi'l-Hadîs, 1967.

Şenyayla, Gencal. “Hac Organizasyonuna Yeni Katkılar Sunması Bağlamında Hac Emirliğı Tecrübesi”, *Hac Tarihi*, 397-423, Ankara: TDV Yayınları, 2021.

Şimşir, Mehmet. *İlk Dönem İslam Divanlarının Tarihi Gelişimi (Başlangıcından Abdülmelik b. Mervân Dönemi Sonuna Kadar)*. Ankara: Hüner Yayınevi, 2019.

Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb (ö. 360/971). *el-Mu'cemü'l-Evsât*. ed. Târik b. Avdullah b. Muhammed - Abdülmuhsin b. İbrâhim el-Hüseynî. Kahire: Dâru'l-Harameyn, 1995.

Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb (ö. 360/971). *el-Mu'cemü'l-Kebîr*. ed. Hamdî Abdülmecid es-Selefî. Kahire: Mektebetü İbn Teymiye, ts.

Taberî, Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî (ö. 310/923). *Târîhu't-Taberî = Târîhu'r-Rusül ve'l-Mülûk*. ed. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhim. Kahire: Dâru'l-Meârif, 2. Basım, 1967.

Taberî, Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî (ö. 310/923). *Tefsîrû't-Taberî = Câmiü'l-Beyân an Te'vili Ayi'l-Kur'an*. ed. Beşşar Avvad Ma'ruf-İsâm Fâris el-Hâristânî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1994.

Tekiner, Efdaleddin b. el-Cevâd (ö. 1957). *Muhtasar İslam Tarihi*. çev. Mustafa İyidoğan. Kahramanmaraş: KSÜ SAMER, 2020.

Temir, Hakan. *Emevilerde Valilik Kurumu*. Kahramanmaraş: KSÜ SAMER, 2019.

Tirmizi, Ebü İsa Muhammed b. İsa b. Sare Sülemî (ö. 279/892). *Sünenü't-Tirmizî*. ed. Raid b. Sabri b. Ebi Alfe. Riyad: Dâru'l-Hadâra, 2. Basım, 2015.

Tutar, Adem. “İslam Tarihinde Hac İbadetinin Ortaya Çıkışı ve Hz. Muhammed'in Hac Emirliğini Tesisi”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (2001), 75-86.

Tutar, Adem - Ataş, Hacı. “Hac Emirliğı Kurumunun Siyasi Amaçlı Kullanımına Dair Emevî Döneminden Bazı Örnekler”, *Hac Tarihi*, 60-90, Ankara: TDV Yayınları, 2021).

- Türcan, Talip. “Ülü’l-Emr”. *DİA*. 42/295-297. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Ubûdî, Câsim el-. “Mûsâ b. Nusayr”. *DİA*. 31/224-225. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Uçar, Şahin. *Anadoluda İslam-Bizans Mücadelesi*. İstanbul: İşaret Yayınları, 1990.
- Uslu, Recep. “Hums”. *DİA*. 18/364-365. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Uyar, Gülgün. “Zeyd b. Ali İsyanı”. *İslam Tarihi ve Medeniyeti: Emevîler*. ed. Adnan Demircan. 127-141. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.
- Üçok, Bahriye. *İslâm Tarihi: Emevîler-Abbâsîler*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1968.
- Vâkıdî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vakıd el-Eslemî (ö. 207/823). *Kitâbu'l-Meğâzî*. ed. Marsden Jones. 3 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1984.
- Varol, Mehmet Bahaüddin. “Emevîler’in Hz. Ali ve Taraftarlarına Hakaret Politikası Üzerine”. *İSTEM* 8 (01 Aralık 2006), 83-107.
- Varol, Mehmet Bahaüddin. *Hz. Hasan*. Ankara: TDV Yayınları, 4. Basım, 2017.
- Varol, Mehmet Bahaüddin. *Siyasallaşma Sürecinde Ehli Beyt*. Konya: Yediveren Kitap, 2004.
- Veki’, Ebû Bekr Muhammed b. Halef b. Hayyan ed-Dabbî (ö. 306/918). *Ahbârü'l-Kudât*. 3 Cilt. Beyrut: Alemü'l-Kütüb, ts.
- Vida, Levi Della (ö. 1967). “Emeviler”. *İslâm Ansiklopedisi*. 240-258. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993.
- Vloten, Gerlof Van (ö. 1903). *Emevi Devrinde Arab Hakimiyeti, Şia ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırmalar*. çev. Mehmed Saîd Hatiboğlu. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986.
- Watt, William Montgomery (ö. 2006). *Hz. Muhammed’in Mekke’si: Kur’an’da Tarih*. çev. Mehmet Akif Ersin. İstanbul: KURAMER Yayınları, 2. Basım, 2017.
- Watt, William Montgomery (ö. 2006). *Hazreti Muhammed Mekke’de*. çev. M. Rami Ayas, Azmi Yüksel. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986.
- Watt, William Montgomery (ö. 2006). *Hz. Muhammed Medine’de*. çev. Süleyman Kalkan. İstanbul: KURAMER Yayınları, 2016.
- Watt, William Montgomery (ö. 2006). *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*. çev. Ethem Ruhi Fıçlalı. İstanbul: Şa-to Yayıncılık, 2001.
- Wellhausen, Julius (ö. 1918). *Arap Devleti ve Sukutu*. çev. Fikret Işıltan. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1963.
- Wellhausen, Julius (ö. 1918). *İslamiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*. çev. Fikret Işıltan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- Wensinck, Arent Jean (ö. 1939). “Hacc”. *İslâm Ansiklopedisi*. 12-18. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1987.
- Wensinck, Arent Jean (ö. 1939). *el-Mu’cemü’l-Müfehres li-Elfâzi’l-Hadisi’n-Nebevî*

- = *Concordance et Indices de la Tradition Musulmane*. 7 Cilt. Leiden: E.J. Brill, 1936.
- Ya'kûbî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih (ö. 292/905). *Târîhü'l-Ya'kûbî*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- Yafii', Afifüddin Abdullah b. Es'ad b. Ali el-Yemanî (ö. 1918). *Mir'atü'l-Cenân ve İbretü'l-Yakzan fî Ma'rifeti Havadisi'z-Zaman*. ed. Halil Mansûr. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Yakût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî (ö. 626/1229). *Mu'cemü'l-Büldân*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1977.
- Yazıcı, Tâlib. "Emeviyye Camii". *DİA*. 11/108-109. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm". *DİA*. 1/145-146. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Abdülmelik b. Mervân". *DİA*. 1/266-270. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Yıldız, Hakkı Dursun. *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*. İstanbul: Çağ Yayınları, 1992.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Ubeydullah b. Ziyâd". *İslâm Ansiklopedisi*. 13/3-4. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1986.
- Yılmaz, Ali. "Hz. Muhammed'in Ehliyet ve Liyakat Merkezli Görevlendirmeleri; Osman b. Talha Örneği". *İSTEM* 31 (30 Haziran 2018), 1-20.
- Yılmaz, Saim. "Muâviye b. Yezîd'in Halifelikten Ayrılması ve Halifelüğün Mervânîlere İntikâli". *İSTEM* 8 (01 Aralık 2006), 187-206.
- Yiğit, İsmâil. "Emevîler". *DİA*. 11/87-104. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yiğit, İsmâil. "Emeviler Zamanında Gerçekleştirilen İstanbul Seferi". *İslam Tarihinde Fetih ve İstanbul*. 45-61. İstanbul: İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1997.
- Yiğit, İsmâil. "Kuteybe b. Müslim". *DİA*. 26/490-491. Ankara: DİA, 2002.
- Yiğit, İsmâil. "Muhtâr es-Sekafi". *DİA*. 31/54-55. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Yiğit, İsmâil. "Osman". *DİA*. 33/438-443. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Yiğit, İsmâil. "Ömer b. Abdülazîz". *DİA*. 34/53-55. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Yiğit, İsmâil. "Siffîn Savaşı". *DİA*. 37/107-108. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Yiğit, İsmâil. "Süleyman b. Abdülmelik". *DİA*. 38/80-81. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Yusuf el-Iş (ö. 1967). *ed-Devletü'l-Ümeviyye ve'l-Ahdasu elleti Sebekatha ve Meheddet leha İbtidaen Fitneti Osmân*. Dimaşk: Dârü'l-Fikr, 2. Basım, 1985.
- Yüksel, Ahmet Turan. "Emevîler Döneminde Abdullah b. Ömer". *İSTEM* 4/8 (2006), 21-42.
- Yüksel, Ahmet Turan. *İhtirastan İktidara Kerbela*. Yediveren Kitap, 2001.
- Yüksel, Ahmet Turan. *İslamın İlk Döneminde Ticari Hayat*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1999.

- Yüksel, Ahmet Turan. “Ubeydullah b. Ziyâd”. *DİA*. 42/29-30. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Yüksel, Mücahit. “Süleyman b. Abdülmelik Dönemine İlişkin Bazı Tespitler”. *Mütefekkir: Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 3/6 (2016), 427-444.
- Zebîdî, Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî (ö. 1205/1791). *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*. Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b Osman (ö. 748/1348). *el-İber fî Haberi men Ğaber*. ed. Ebû Hacer Muhammed Zağlûl. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b Osman (ö. 748/1348). *Kitâbu Tezkiretü'l-Huffâz*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1958.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b Osman (ö. 748/1348). *Tarihü'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhir ve'l-A'lâm*. ed. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. 53 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabi, 2. Basım, 1990.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b Osman (ö. 748/1348). *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*. ed. Şuayb el-Arnaut-Hüseyn el-Esed. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1985.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed (ö. 538/1144). *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzil ve Uyûnü'l-Ekâvil fî Vücûhi't-Te'vil*. ed. Halil Me'mun Şihâ. Beyrut: Dâru'l-Marife, 2. Basım, 2009.
- Zettersteen, Karl Vilhelm (ö. 1953). “Hişâm”. *İslâm Ansiklopedisi*. 540-541. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1987.
- Zettersteen, Karl Vilhelm (ö. 1953). “Ömer b. Abdülazîz”. *İslâm Ansiklopedisi*. 463-465. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1964.
- Zeydan, Corci b. Habib (ö. 1914). *İslam Medeniyeti Tarihi*. çev. Zeki Megamiz. İstanbul: Doğan Güneş Yayınları, 1971.
- Zorlu, Cem. *İslam'da İlk İktidar Mücadelesi*. Konya: Yediveren, 2002.
- Zübeyr b. Bekkâr, Ebû Abdillâh ez-Zübeyr b. Bekâr b. Abdillâh el-Kureşî el-Esedî ez-Zübeyrî (ö. 256/870). *el-Ahbârü'l-Muvaffakiyyât*. ed. Sami Mekki Ani. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 2. Basım, 1996.
- Zübeyrî, Ebû Abdullah Mus'ab b. Abdullah b. Mus'ab Zübeyrî. *Kitâbu Nesebu Kureys*. ed. E. Levi Provençal. Kahire: Dâru'l-Maârif, 2. Basım, 1982.

EKLER

EK-1: HALİFELİKLERİ DÖNEMİNDE HACCA GİDEN HALİFELER

SIRA NO	HALİFENİN ADI	HACCA GİTTİĞİ HİCRÎ YIL
---->	Hz. Peygamber (sav)	10 (Vedâ Haccı)
1	Hz. Ebû Bekir	12
2	Hz. Ömer	14,15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23.
3	Hz. Osman	25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34.
4	Muâviye b. Ebû Süfyân	44, 50.
5	Abdullah b. Zübeyr	63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71.
6	Abdülmelik b. Mervân	75
7	Velîd b. Abdülmelik	91
8	Süleyman b. Abdülmelik	97
9	Hişâm b. Abdülmelik	106

EK-2: HALİFE OLMADAN ÖNCEKİ DÖNEMDE VEYA VELİAHTLIK**DÖNEMİNDE HAC EMİRLİĞİ YAPAN HALİFELER**

SIRA NO	HALİFENİN ADI	HAC EMİRLİĞİ YAĞTIĞI HİCRÎ YIL
1	Hz. Ebû Bekir	9
2	Hz. Ömer	11
3	Yezîd b. Muâviye	51
4	Mervân b. el-Hakem	43, 45, 48, 54, 55.
5	Velîd b. Abdülmelik	78
6	Süleyman b. Abdülmelik	81
7	Ömer b. Abdülazîz	88, 89, 90, 92.
8	Velîd b. Yezîd b. Abdülmelik	116

EK-3: HAC EMİRLİĞİNİ EN FAZLA YAPAN KİŞİLER

SIRA NO	HAC EMİRİNİN ADI	GÖREV YAPTIĞI YIL SAYISI	HAC EMİRLİĞİ YAĞTIĞI HİCRÎ YIL
1	Hz. Ömer	11	11, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23.
2	Hz. Osman	10	25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34.
3	Abdullah b. Zübeyr	10	63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72.
4	İbrâhim b. Hişâm b. İsmâil el-Mahzumî	6	108, 109, 110, 111, 112, 113.
5	Muhammed b. Hişâm b. İsmâil el- Mahzumî	6	116, 119, 121, 122, 123, 125.
6	Ebân b. Osman	5	77, 79, 80, 81, 83.
7	Mervân b. el-Hakem	5	43, 45, 48, 54, 55.
8	Hişâm b. İsmâil el-Mahzumî	5	84, 85, 86, 87, 88.
9	Velîd b. Utbe b. Ebû Süfyân	5	56, 57, 58, 61, 62.
10	Ömer b. Abdülazîz	4	89, 90, 91, 93.
11	Saîd b. el- As	3	49, 52, 53.
12	Haccâc b. Yûsuf	3	73, 74, 75.
13	Ebû Bekir b. Muhammed b. Amr b. Hazm	3	97, 100, 101.
14	Abdurrahman b. Dahhâk b. Kays el-Fihri	3	102, 103, 104.

NOT: 3 defadan daha az hac emirliği yapanlar bu tabloya alınmamıştır.

**EK-4: ARAŞTIRMA YAPTIĞIMIZ DÖNEMDE HAC EMİRLİĞİ YAPAN
KİMSELER (5 KAYNAK KARŞILAŞTIRMALI)**

TESPİT EDİLEN HAC EMİRLERİ						
(YILLARA GÖRE)						
HİCRİ YIL	HALİFE B. HAYYÂT (240)	İBN HABİB (245)	YAKUBİ (290)	TABERİ (310)	MESÛDİ (345)	TEZİMİZDE ULAŞILAN SONUÇ
14	Hz. Ömer	Hz. Ömer	Hz. Ömer	Hz. Ömer	Hz. Ömer	Hz. Ömer
13	Abdurrahman b. Avf	Abdurrahman b. Avf	Abdurrahman b. Avf	Hz. Ömer	Abdurrahman b. Avf	Abdurrahman b. Avf
12	Hz. Ebû Bekir	Hz. Ebû Bekir	Hz. Ebû Bekir	Abdurrahman b. Avf	Hz. Ebû Bekir	Hz. Ebû Bekir
11	Hz. Ömer	Hz. Ömer	-	Attâb b. Esîd / Abdurrahman b. Avf	Hz. Ömer	Hz. Ömer
10	Hz. Peygamber	Hz. Peygamber	Hz. Peygamber	Hz. Peygamber	Hz. Peygamber	Hz. Peygamber
9	Hz. Ebû Bekir	Hz. Ebû Bekir	Hz. Ebû Bekir	Hz. Ebû Bekir	Hz. Ebû Bekir	Hz. Ebû Bekir
8	Attâb b. Esîd	Attâb b. Esîd	-	-	Attâb b. Esîd	Bu sene hac emri atanmamıştır.

24	23	22	21	20	19	18	17	16	15	HİCRİ YIL
Abdurrahman b. Avf	Hız. Ömer	Hız. Ömer	Hız. Ömer	Hız. Ömer	Hız. Ömer	Hız. Ömer	Hız. Ömer	Hız. Ömer	Hız. Ömer	HALİFE B. HAYYÂT (240)
Abdurrahman b. Avf	Hız. Ömer	Hız. Ömer	Hız. Ömer	Hız. Ömer	Hız. Ömer	Hız. Ömer	Hız. Ömer	Hız. Ömer	Hız. Ömer	İBN HABİB (245)
Abdurrahman b. Avf	Hız. Ömer	Hız. Ömer	Hız. Ömer	Hız. Ömer	Hız. Ömer	Hız. Ömer	Hız. Ömer	Hız. Ömer	Hız. Ömer	YAKUBİ (290)
Abdurrahman b. Avf/ Hız. Osman	Hız. Ömer	Hız. Ömer	Hız. Ömer	Hız. Ömer	Hız. Ömer	Hız. Ömer	Hız. Ömer	Hız. Ömer	Hız. Ömer	TABERİ (310)
Abdurrahman b. Avf	Hız. Ömer	Hız. Ömer	Hız. Ömer	Hız. Ömer	Hız. Ömer	Hız. Ömer	Hız. Ömer	Hız. Ömer	Hız. Ömer	MESÛDİ (345)
Abdurrahman b. Avf	Hız. Ömer	Hız. Ömer	Hız. Ömer	Hız. Ömer	Hız. Ömer	Hız. Ömer	Hız. Ömer	Hız. Ömer	Hız. Ömer	TEZİMİZDE ULAŞILAN SONUÇ

42	Anbese b. Ebû Süfyan Harb	41	Utbe b. Ebû Süfyan Harb	40	Muğire b. Şube	39	Şeybe b. Osman Yezid b. Şecere Kusem b. Abbâs	38	Kusem b. Abbâs	37	Abdullah b. Abbâs	36	Ubeydulla h b. Abbâs	35	Abdullah b. Abbâs	HALİFE B. HAYYÂT (240)
Anbese b. Ebû Süfyan Harb	Utbe b. Ebû Süfyan Harb	Muğire b. Şube	Ubeydullah b. Abbâs (Ali) Şeybe b. Osman (İtrifak)	Abdullah b. Abbâs	Abdullah b. Abbâs	Abdullah b. Abbâs	Abdullah b. Abbâs	Abdullah b. Abbâs	Abdullah b. Abbâs	Abdullah b. Abbâs	Abdullah b. Abbâs	Abdullah b. Abbâs	Abdullah b. Abbâs	Abdullah b. Abbâs	Abdullah b. Abbâs	İBN HABİB (245)
Utbe b. Ebû Süfyan Harb	Utbe b. Ebû Süfyan Harb	-	Şeybe b. Osman	Ubeydullah b. Abbâs	Ubeydullah b. Abbâs	Kusem b. Abbâs / Abdullah b. Abbâs	Kusem b. Abbâs	Kusem b. Abbâs	Ubeydullah b. Abbâs	Abdullah b. Abbâs	Abdullah b. Abbâs	Abdullah b. Abbâs	Abdullah b. Abbâs	Abdullah b. Abbâs	Abdullah b. Abbâs	YAKUBİ (290)
Anbese b. Ebû Süfyan b. Harb	Utbe b. Ebû Süfyan Harb	Muğire b. Şube	Şeybe b. Osman Kusem / Ubeydullah b. Abbâs (Ali), Yezid b. Şecere (Muâviye),	Kusem b. Abbâs	Kusem b. Abbâs	Ubeydullah b. Abbâs	Kusem b. Abbâs	Kusem b. Abbâs	Ubeydullah b. Abbâs	Abdullah b. Abbâs	Abdullah b. Abbâs	Abdullah b. Abbâs	Abdullah b. Abbâs	Abdullah b. Abbâs	Abdullah b. Abbâs	TABERİ (310)
Utbe b. Ebû Süfyan Harb	Utbe b. Ebû Süfyan Harb	Muğire b. Şube	Şeybe b. Osman	Kusem b. Abbâs	Kusem b. Abbâs	Şeybe b. Osman Yezid b. Şecere (Muâviye)	Kusem b. Abbâs	Kusem b. Abbâs	Ubeydullah b. Abbâs	Abdullah b. Abbâs	Abdullah b. Abbâs	Abdullah b. Abbâs	Abdullah b. Abbâs	Abdullah b. Abbâs	Abdullah b. Abbâs	MESÛDİ (345)
Utbe b. Ebû Süfyan Harb	Utbe b. Ebû Süfyan Harb	Muğire b. Şube	Şeybe b. Osman	Kusem b. Abbâs	Kusem b. Abbâs	Şeybe b. Osman Yezid b. Şecere (Muâviye)	Kusem b. Abbâs	Kusem b. Abbâs	Ubeydullah b. Abbâs	Abdullah b. Abbâs	Abdullah b. Abbâs	Abdullah b. Abbâs	Abdullah b. Abbâs	Abdullah b. Abbâs	Abdullah b. Abbâs	TEZİMİZDE ULAŞILAN SONUÇ

51	Muáviye b. Ebû Süfyan	49	Saíd b. el-As	48	Saíd b. el-As	47	Anbese b. Ebû Süfyan	46	Útbe b. Ebû Süfyan b. Harb	45	Merván b. el-Hakem	44	Muáviye b. Ebû Süfyan	43	Merván b. el-Hakem	HİCRİ YIL
	Yezîd b. Muáviye / Muáviye b. Ebû Süfyan															HALİFE B. HAYYÂT (240)
	Yezîd b. Muáviye		Saíd b. el-As		Merván b. El-Hakem		Merván b. El-Hakem		Útbe b. Ebû Süfyan b. Harb		Merván b. el-Hakem		Muáviye b. Ebû Süfyan		Merván b. el-Hakem	İBN HABİB (245)
	Yezîd b. Muáviye		Saíd b. el-As		Merván b. El-Hakem		Útbe b. Ebû Süfyan b. Harb		Útbe b. Ebû Süfyan b. Harb		Merván b. el-Hakem		Muáviye b. Ebû Süfyan		Merván b. el-Hakem	YAKUBİ (290)
	Yezîd b. Muáviye		Saíd b. el-As		Merván b. El-Hakem		Útbe b. Ebû Süfyan b. Harb/Anbese		Útbe b. Ebû Süfyan b. Harb		Merván b. el-Hakem		Muáviye b. Ebû Süfyan		Merván b. el-Hakem	TABERİ (310)
	Muáviye b. Ebû Süfyan		Saíd b. el-As		Merván b. El-Hakem		Útbe b. Ebû Süfyan b. Harb		Útbe b. Ebû Süfyan b. Harb		Merván b. el-Hakem		Muáviye b. Ebû Süfyan		Merván b. el-Hakem	MESÛDİ (345)
	Yezîd b. Muáviye		Saíd b. el-As		Merván b. El-Hakem		Anbese b. Ebû Süfyan		Anbese b. Ebû Süfyan		Merván b. el-Hakem		Muáviye b. Ebû Süfyan		Merván b. el-Hakem	TEZİMİZDE ULAŞILAN SONUÇ

60	59	58	57	56	55	54	53	52	HİCRİ YIL
Amr b. Saïd	Muhammed b. Ebû Süfyân	Velîd b. Utbe b. Ebû Süfyân	Velîd b. Utbe b. Ebû Süfyân	Velîd b. Utbe b. Ebû Süfyân	Mervân b. el-Hakem	Mervân b. el-Hakem	Saïd b. el-As	Saïd b. el-As	HALİFE B. HAYYÂT (240)
Amr b. Saïd b. el-As	Velîd b. Utbe b. Ebû Süfyân	Osman b. Muhammed b. Ebû Süfyân	Velîd b. Utbe b. Ebû Süfyân	Velîd b. Utbe b. Ebû Süfyân	Mervân b. el-Hakem	Saïd b. el-As	Mervân b. el-Hakem	Muâviye b. Ebû Süfyân	İBN HABİB (245)
Amr b. Saïd b. el-As	Osman b. Muhammed b. Ebû Süfyân	Velîd b. Utbe b. Ebû Süfyân	Velîd b. Utbe b. Ebû Süfyân	Velîd b. Utbe b. Ebû Süfyân	Mervân b. el-Hakem	Mervân b. el-Hakem	Saïd b. el-As	Saïd b. el-As	YAKUBİ (290)
Amr b. Saïd b. el-As	Osman b. Muhammed b. Ebû Süfyân	Velîd b. Utbe b. Ebû Süfyân	-	Velîd b. Utbe b. Ebû Süfyân	Mervân b. el-Hakem	Mervân b. el-Hakem	Saïd b. el-As	Saïd b. el-As	TABERİ (310)
Amr b. Saïd b. el-As	Osman b. Muhammed b. Ebû Süfyân	Velîd b. Utbe b. Ebû Süfyân	Velîd b. Utbe b. Ebû Süfyân	Utbe b. Ebû Süfyân Harb	Mervân b. el-Hakem	Mervân b. el-Hakem	Saïd b. el-As	Saïd b. el-As	MESÛDÎ (345)
Amr b. Saïd b. el-As	Osman b. Muhammed b. Ebû Süfyân	Velîd b. Utbe b. Ebû Süfyân	Velîd b. Utbe b. Ebû Süfyân	Velîd b. Utbe b. Ebû Süfyân	Mervân b. el-Hakem	Mervân b. el-Hakem	Saïd b. el-As	Saïd b. el-As	TEZİMİZDE ULAŞILAN SONUÇ

68	67	66	65	64	63	62	61	HİCRİ YIL
Abdullah b. Zübeyr	Abdullah b. Zübeyr	Necde b. Amir / Muhammed b. Hanefiyye / İbn Zübeyr	Abdullah b. Zübeyr	Abdullah b. Zübeyr	Abdullah b. Zübeyr	Osman b. Muhammed b. Ebû Süfyan	Velîd b. Utbe b. Ebû Süfyan	HALİFE B. HAYYÂT (240)
Abdullah b. Zübeyr	Abdullah b. Zübeyr	Abdullah b. Zübeyr	Abdullah b. Zübeyr	Abdullah b. Zübeyr	Abdullah b. Zübeyr	Velîd b. Utbe b. Ebû Süfyan	Velîd b. Utbe b. Ebû Süfyan	İBN HABİB (245)
dört İva: Muhammed b. Hanefiyye, Abdullah b. Zübeyr, Necde b. Amir el-Haruri, Beni Ümeyye	Abdullah b. Zübeyr	Abdullah b. Zübeyr	Abdullah b. Zübeyr	Abdullah b. Zübeyr / Yahya b. Safvan el-Cumahî	Abdullah b. Zübeyr	Velîd b. Utbe b. Ebû Süfyan	Velîd b. Utbe b. Ebû Süfyan	YAKUBİ (290)
dört İva: Muhammed b. Hanefiyye, Abdullah b. Zübeyr, Necde b. Amir el-Haruri, Beni Ümeyye	Abdullah b. Zübeyr	Abdullah b. Zübeyr	Abdullah b. Zübeyr	Abdullah b. Zübeyr	Abdullah b. Zübeyr	Velîd b. Utbe b. Ebû Süfyan / Necde b. Amir	Velîd b. Utbe b. Ebû Süfyan	TABERİ (310)
Abdullah b. Zübeyr	Abdullah b. Zübeyr	Abdullah b. Zübeyr	Abdullah b. Zübeyr	Abdullah b. Zübeyr	Abdullah b. Zübeyr	Velîd b. Utbe b. Ebû Süfyan	Velîd b. Utbe b. Ebû Süfyan	MESÛDİ (345)
4 İva Abdullah b. Zübeyr	Abdullah b. Zübeyr	Abdullah b. Zübeyr	Abdullah b. Zübeyr	Abdullah b. Zübeyr	Abdullah b. Zübeyr	Velîd b. Utbe b. Ebû Süfyan	Velîd b. Utbe b. Ebû Süfyan	TEZİMİZDE ULAŞILAN SONUÇ

77	76	75	74	73	72	71	70	69	HİCRİ YIL
Ebân b. Osman b. Affân	-	Abdülmelik b. Mervân	Haccâc b. Yûsuf	Haccâc b. Yûsuf	Haccâc b. Yûsuf	Abdullah b. Zübeyr	Abdullah b. Zübeyr	-	HALİFE B. HAYYÂT (240)
Abdülmelik b. Mervân / Ebân b. Osman	Ebân b. Osman / Abdülmelik b. Mervân	Ebân b. Osman b. Affân	Abdülmelik b. Mervân	Haccâc b. Yûsuf	Haccâc b. Yûsuf	Abdullah b. Zübeyr	Abdullah b. Zübeyr	Abdullah b. Zübeyr	İBN HABİB (245)
Ebân b. Osman b. Affân	Ebân b. Osman b. Affân	Abdülmelik b. Mervân	Haccâc b. Yûsuf	Haccâc b. Yûsuf	Haccâc b. Yûsuf	Abdullah b. Zübeyr	Abdullah b. Zübeyr	Abdullah b. Zübeyr	YAKUBİ (290)
Ebân b. Osman b. Affân	Ebân b. Osman b. Affân	Abdülmelik b. Mervân	Haccâc b. Yûsuf	Haccâc b. Yûsuf	Haccâc b. Yûsuf	Abdullah b. Zübeyr	Abdullah b. Zübeyr	Abdullah b. Zübeyr	TABERİ (310)
Ebân b. Osman b. Affân	Ebân b. Osman b. Affân	Abdülmelik b. Mervân	Haccâc b. Yûsuf	Haccâc b. Yûsuf	Haccâc b. Yûsuf	Abdullah b. Zübeyr	Abdullah b. Zübeyr	Abdullah b. Zübeyr	MESÛDÎ (345)
Ebân b. Osman b. Affân	Ebân b. Osman b. Affân	Abdülmelik b. Mervân	Haccâc b. Yûsuf	Haccâc b. Yûsuf	Haccâc b. Yûsuf	Abdullah b. Zübeyr	Abdullah b. Zübeyr	Abdullah b. Zübeyr	TEZİMİZDE ULAŞILAN SONUÇ

HİCRİ YIL	78	79	80	81	82	83	84	85	86
HALİFE B. HAYYÂT (240)	Velîd b. Abdülmelik	Ebân b. Osman b. Affân	Ebân b. Osman b. Affân	Süleyman b. Abdülmelik	Ebân b. Osman b. Affân	Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî	Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî	Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî	Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî
İBN HABÎB (245)	Abdülmelik b. Mervân / Ebân b. Osman	Abdülmelik b. Mervân / Ebân b. Osman	Ebân b. Osman / Süleyman b. Abdülmelik	Süleyman b. Abdülmelik	Ebân b. Osman b. Affân	Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî (DIPNOT)	Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî	Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî	Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî
YAKUBÎ (290)	Ebân b. Osman b. Affân	Ebân b. Osman b. Affân	Ebân b. Osman b. Affân	Süleyman b. Abdülmelik	Ebân b. Osman b. Affân	Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî	Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî	Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî	Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî
TABERÎ (310)	Velîd b. Abdülmelik	Ebân b. Osman b. Affân	Ebân b. Osman b. Affân	Süleyman b. Abdülmelik	Ebân b. Osman b. Affân	Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî	Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî	Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî	Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî
MESÛDÎ (345)	Ebân b. Osman b. Affân	Ebân b. Osman b. Affân	Ebân b. Osman b. Affân	Süleyman b. Abdülmelik b. Mervân	Ebân b. Osman b. Affân	Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî	Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî	Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî	Abbâs b. el-Velîd b. Abdülmelik
TEZİMİZDE ULAŞILAN SONUÇ	Velîd b. Abdülmelik	Ebân b. Osman b. Affân	Ebân b. Osman b. Affân	Süleyman b. Abdülmelik	Ebân b. Osman b. Affân	Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî	Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî	Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî	Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî

94	Mesleme b. Abdülmelik	93	Abdülazîz b. Velîd b. Abdülmelik	92	-	91	Velîd b. Abdülmelik	90	Ömer b. Abdülazîz b. Mervân	89	Ömer b. Abdülazîz b. Mervân	88	Ömer b. Velîd b. Abdülmelik	87	Ömer b. Abdülazîz b. Mervân	HİCRİ YIL
	Bişr b. Velîd b. Abdülmelik b. Mervân		Ömer b. Abdülazîz b. Mervân		Abdülazîz b. Velîd b. Abdülmelik		Ömer b. Abdülazîz b. Mervân		Ömer b. Abdülazîz b. Mervân		Ömer b. Abdülazîz b. Mervân		Ömer b. Velîd b. Abdülmelik		Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî	HALİFE B. HAYYÂT (240)
	Mesleme b. Abdülmelik		Ömer b. Abdülazîz b. Mervân		Ömer b. Abdülazîz b. Mervân		Velîd b. Abdülmelik		Ömer b. Abdülazîz b. Mervân		Ömer b. Abdülazîz b. Mervân		Velîd b. Abdülmelik		Ömer b. Abdülazîz b. Mervân	İBN HABİB (245)
	Mesleme b. Abdülmelik		Abdülazîz b. Velîd b. Abdülmelik		Ömer b. Abdülazîz b. Mervân		Velîd b. Abdülmelik		Ömer b. Abdülazîz b. Mervân		Ömer b. Abdülazîz b. Mervân		Velîd b. Abdülmelik		Ömer b. Abdülazîz b. Mervân	YAKUBİ (290)
	Mesleme b. Abdülmelik		Osman b. el-Velîd b. Abdülmelik / Abdülazîz b. el-Velîd b. Abdülmelik		Ömer b. Abdülazîz b. Mervân		Velîd b. Abdülmelik		Ömer b. Abdülazîz b. Mervân		Ömer b. Abdülazîz b. Mervân		Velîd b. Abdülmelik		Ömer b. Abdülazîz b. Mervân	TABERİ (310)
	Mesleme b. Abdülmelik		Abdülazîz b. Velîd b. Abdülmelik		Ömer b. Abdülazîz b. Mervân		Velîd b. Abdülmelik		Ömer b. Abdülazîz b. Mervân		Ömer b. Abdülazîz b. Mervân		Velîd b. Abdülmelik		Ömer b. Abdülazîz b. Mervân	MESÛDÎ (345)
	Mesleme b. Abdülmelik		Abdülazîz b. Velîd b. Abdülmelik		Ömer b. Abdülazîz b. Mervân		Velîd b. Abdülmelik		Ömer b. Abdülazîz b. Mervân		Ömer b. Abdülazîz b. Mervân		Velîd b. Abdülmelik		Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî	TEZİMİZDE ULAŞILAN SONUÇ

HİCRİ YIL	103	104	105	106	107	108	109	110	111
HALİFE B. HAYYÂT (240)	Abdurrahman b. Dahhâk b. Kays el-Fihri	Abdulvahid b. Abdullah en-Nadri	Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî	Hişâm b. Abdülmelik	İbrâhim b. Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî	İbrâhim b. Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî	İbrâhim b. Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî	İbrâhim b. Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî	İbrâhim b. Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî
İBN HABİB (245)	Abdurrahman b. Dahhâk b. Kays el-Fihri	Abdulvahid b. Abdullah b. Bişr en-Nadri	İbrâhim b. Hişâm	Hişâm b. Abdülmelik	İbrâhim b. Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî	İbrâhim b. Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî	İbrâhim b. Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî	İbrâhim b. Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî	İbrâhim b. Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî
YAKUBİ (290)	Abdurrahman b. Dahhâk b. Kays el-Fihri	Abdulvahid b. Abdullah b. Bişr en-Nadri	İbrâhim b. Hişâm	Hişâm b. Abdülmelik	İbrâhim b. Hişâm	İbrâhim b. Hişâm	İbrâhim b. Hişâm	İbrâhim b. Hişâm	İbrâhim b. Hişâm
TABERİ (310)	Abdurrahman b. Dahhâk b. Kays el-Fihri	Abdulvahid b. Abdullah b. Bişr en-Nadri	İbrâhim b. Hişâm el-Mahzûmî	Hişâm b. Abdülmelik	İbrâhim b. Hişâm el-Mahzûmî	İbrâhim b. Hişâm el-Mahzûmî	İbrâhim b. Hişâm el-Mahzûmî	İbrâhim b. Hişâm el-Mahzûmî	İbrâhim b. Hişâm el-Mahzûmî
MESÛDÎ (345)	Abdullah b. Ka'b b. Umeyr en-Nadri	Abdullah b. Ka'b b. Umeyr en-Nadri	İbrâhim b. Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî	Hişâm b. Abdülmelik	İbrâhim b. Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî	İbrâhim b. Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî	İbrâhim b. Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî	İbrâhim b. Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî	İbrâhim b. Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî
TEZİMİZDE ULAŞILAN SONUÇ	Abdurrahman b. Dahhâk b. Kays el-Fihri	Abdulvahid b. Abdullah b. Bişr en-Nadri	İbrâhim b. Hişâm el-Mahzûmî	Hişâm b. Abdülmelik	İbrâhim b. Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî	İbrâhim b. Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî	İbrâhim b. Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî	İbrâhim b. Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî	İbrâhim b. Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî

119	Mesleme b. Hişâm b. Abdülmelik Ebu Şakir	118	Muhammed b. Hişâm el-Mahzumî	117	Hâlid b. Abdülmelik b. el-Hâris b. el-Hakem b. Ebî'l-As	116	Velîd b. Yezîd b. Abdülmelik / Mevlası İsa b. Muksim	115	Muhammed b. Hişâm b. İsmâil	114	Hâlid b. Abdülmelik b. el-Hâris b. el-Hakem b. Ebî'l-As	113	Süleyman b. Hişâm b. Abdülmelik	112	İbrâhim b. Hişâm b. İsmâil el-Mahzumî	HALİFE B. HAYYÂT (240)
	Süleyman b. Hişâm b. Abdülmelik		Muhammed b. Hişâm el-Mahzumî		Hâlid b. Abdülmelik b. el-Hâris b. el-Hakem		Velîd b. Yezîd b. Abdülmelik (b. Hâris)		Velîd b. Yezîd b. Abdülmelik (b. Hâris)		Hâlid b. Abdülmelik b. el-Hâris b. el-Hakem b. Ebî'l-As		Süleyman b. Hişâm b. Abdülmelik		İbrâhim b. Hişâm b. İsmâil el-Mahzumî	İBN HABİB (245)
	Mesleme b. Hişâm		-		Hâlid b. Abdülmelik b. el-Hâris b. el-Hakem		Velîd b. Yezîd b. Abdülmelik		Muhammed b. Hişâm b. İsmâil		Hâlid b. Abdülmelik b. el-Hâris b. el-Hakem		Süleyman b. Hişâm		İbrâhim b. Hişâm	YAKUBİ (290)
	Mesleme b. Hişâm b. Abdülmelik		Muhammed b. Hişâm el-Mahzumî		Hâlid b. Abdülmelik b. el-Hâris b. el-Hakem		Velîd b. Yezîd b. Abdülmelik		Muhammed b. Hişâm b. İsmâil		Hâlid b. Abdülmelik b. el-Hâris b. el-Hakem		Süleyman b. Hişâm b. Abdülmelik		İbrâhim b. Hişâm b. İsmâil el-Mahzumî	TABERİ (310)
	Mesleme b. Hişâm b. Abdülmelik / Mesleme b. Abdülmelik		Muhammed b. Hişâm el-Mahzumî		Hâlid b. Abdülmelik b. el-Hâris b. el-Hakem / Mesleme b. Abdülmelik		Velîd b. Yezîd b. Abdülmelik		Muhammed b. Hişâm b. İsmâil		Hâlid b. Abdülmelik b. el-Hâris b. el-Hakem b. Ebî'l-As		Süleyman b. Hişâm b. Abdülmelik		İbrâhim b. Hişâm b. İsmâil el-Mahzumî	MESÛDÎ (345)
	Mesleme b. Hişâm b. Abdülmelik		Muhammed b. Hişâm el-Mahzumî		Hâlid b. Abdülmelik b. el-Hâris b. el-Hakem		Velîd b. Yezîd b. Abdülmelik		Muhammed b. Hişâm b. İsmâil el-Mahzumî		Hâlid b. Abdülmelik b. el-Hâris b. el-Hakem		Süleyman b. Hişâm b. Abdülmelik		İbrâhim b. Hişâm b. İsmâil el-Mahzumî	TEZİMİZDE ULAŞILAN SONUÇ

HİCRİ YIL	120	121	122	123	124	125	126	127	128
HALİFE B. HAYYÂT (240)	Muhammed b. Hişam b. İsmâil	Muhammed b. Hişam b. İsmâil el-Mahzumî	Muhammed b. Hişam b. İsmâil el-Mahzumî	Yezîd b. Hişam b. Abdülmelik (el-Efkam)	Muhammed b. Hişam b. İsmâil el-Mahzumî	Yûsuf b. Ömer	Yûsuf b. Muhammed b. Mervân	Abdülazîz b. Ömer b. Abdülazîz b. Mervân	Abdülazîz b. Ömer b. Abdülazîz b. Mervân
İBN HABİB (245)	Muhammed b. Hişam b. İsmâil	Muhammed b. Hişam b. İsmâil el-Mahzumî	Muhammed b. Hişam b. İsmâil el-Mahzumî	Muhammed b. Hişam b. İsmâil	Muhammed b. Hişam b. İsmâil el-Mahzumî	Yûsuf b. Muhammed b. Yûsuf	Ömer b. Abdullah b. Abdülmelik b. Mervân	-	Abdülazîz b. Ömer b. Abdülazîz b. Mervân
YAKUBİ (290)	Muhammed b. Hişam b. İsmâil	Muhammed b. Hişam b. İsmâil el-Mahzumî	Muhammed b. Hişam b. İsmâil el-Mahzumî	Yezîd b. Hişam	Muhammed b. Hişam b. İsmâil el-Mahzumî	Muhammed b. Musa es-Sekafi	Ömer b. Abdullah b. Abdülmelik b. Mervân	Abdülazîz b. Ömer b. Abdülazîz b. Mervân	Abdülazîz b. Ömer b. Abdülazîz b. Mervân
TABERİ (310)	Muhammed b. Hişam b. İsmâil	Muhammed b. Hişam b. İsmâil el-Mahzumî	Muhammed b. Hişam b. İsmâil el-Mahzumî	Yezîd b. Hişam b. Abdülmelik	Abdülazîz b. El-Haccâc b. Abdülmelik	Yûsuf b. Muhammed b. Yûsuf es-Sekafi	Abdülazîz b. Ömer b. Abdülazîz b. Mervân	Abdülazîz b. Ömer b. Abdülazîz b. Mervân	Abdülazîz b. Ömer b. Abdülazîz b. Mervân
MESÛDÎ (345)	Muhammed b. Hişam b. İsmâil	Muhammed b. Hişam b. İsmâil el-Mahzumî	Muhammed b. Hişam b. İsmâil el-Mahzumî	Muhammed b. Hişam b. İsmâil	Muhammed b. Hişam b. İsmâil el-Mahzumî	Yûsuf b. Ömer	Ömer b. Abdullah b. Abdülmelik	Abdülazîz b. Ömer b. Abdülazîz b. Mervân	Abdülazîz b. Ömer b. Abdülazîz b. Mervân
TEZİMİZDE ULAŞILAN SONUÇ	Muhammed b. Hişam b. İsmâil el-Mahzumî	Muhammed b. Hişam b. İsmâil el-Mahzumî	Muhammed b. Hişam b. İsmâil el-Mahzumî	Yezîd b. Hişam b. Abdülmelik	Muhammed b. Hişam b. İsmâil el-Mahzumî	Yûsuf b. Muhammed b. Yûsuf es-Sekafi	Ömer b. Abdullah b. Abdülmelik b. Mervân	Abdülazîz b. Ömer b. Abdülazîz b. Mervân	Abdülazîz b. Ömer b. Abdülazîz b. Mervân

131	130	129	HİCRİ YIL
Vefid b. Urve b. Muhammed b. Atyiye	Abdülmelik b. Muhammed b. Atiyye es-Sadi	Abdulvahid b. Süleyman b. Abdülmelik b. Mervân	HALİFE B. HAYYÂT (240)
Vefid b. Urve b. Muhammed b. Atyiye	Muhammed b. Abdülmelik b. Atiyye es-Sadi	Abdulvahid b. Süleyman b. Abdülmelik b. Mervân	İBN HABİB (245)
Muhammed b. Abdülmelik b. Atiyye es-Sadi	Abdülmelik b. Muhammed b. Mervân	Abdulvahid b. Süleyman b. Abdülmelik b. Mervân	YAKUBÎ (290)
Vefid b. Urve b. Muhammed b. Atyiye es- Sadi	Muhammed b. Abdülmelik b. Mervân	Abdulvahid b. Süleyman b. Abdülmelik b. Mervân	TABERÎ (310)
Vefid b. Urve b. Muhammed b. Atyiye	Muhammed b. Abdülmelik b. Muhammed b. Atiyye es-Sadi	Abdulvahid b. Süleyman b. Abdülmelik b. Mervân	MESÛDÎ (345)
Vefid b. Urve b. Muhammed b. Atyiye es- Sadi	Muhammed b. Abdülmelik b. Mervân	Abdulvahid b. Süleyman b. Abdülmelik b. Mervân	TEZİMİZDE ULAŞILAN SONUÇ